

Editörler

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü
Doç. Dr. Enver ÇAKAR
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Merkez Müdürü
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN
Tarih Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Saadettin TONBUL
Coğrafya Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Sabahattin KÜÇÜK
Dil ve Edebiyat Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Mahmut ATAY
Sosyoloji Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR
Tercüme Şubesi Müdürü
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
Halk Kültürü Şubesi Müdürü

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Doç. Dr. Ahmet AKSİN
Doç. Dr. Erdal AÇIKSES
Doç. Dr. Enver ÇAKAR
Yrd. Doç. Dr. Rifat ÖZDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÇEVİK
Yrd. Doç. Dr. Ömer Osman UMAR
Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY
Yrd. Doç. Dr. Füsün KARA
Yrd. Doç. Dr. Aydın ÇELİK
Arş. Gör. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ
Arş. Gör. Dr. Ümit KOÇ
Arş. Gör. Işıl Işık BOSTANCI
Arş. Gör. Özcan TATAR
Arş. Gör. Sevdâ ÖZKAYA
Arş. Gör. Ayşegül HÜSEYİNLİOĞLU
Arş. Gör. Aslı ARSLAN
Arş. Gör. Yavuz HAYKIR

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ

İKİNCİ ORTA DOĞU SEMİNERİ

DÜNDEN BUGÜNE IRAK
(ULUSLAR ARASI KATILIMLI)

BİLDİRİLER

Elazığ, 27-29 Mayıs 2004

Cilt : I

ISBN : 975-394-054-8

Elazığ
2006

Eserin Adı: İkinci Orta Doğu Semineri Bildirileri

Cilt : 1

Yayınlayan Kurum: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi

Basım Yeri : Elazığ

Basım Tarihi: 2006

Dizgi: Doç. Dr. Enver ÇAKAR

Baskı: Fırat Üniversitesi Basınevi

Baskı Adedi: 500

ISBN: 975-394-054-8

Her hakkı mahfuzdur. Fırat Üniversitesi'nin izni olmadan tamamen veya kısmen çoğaltılamaz.

Yayınlanan bildirilerde ileri sürülen görüşler, yazarlarına aittir. Merkezimizin görüşünü yansıtmaz. Bundan dolayı Merkezimiz mesuliyet kabul etmez.

İsteme Adresi: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü,
Elazığ/ TÜRKİYE

Tlf: 0.424.2370000/3836-3651

Fax: 0.424.2330062

e-mail: mozturk@firat.edu.tr

İÇİNDEKİLER

Fırat Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. A. Feyzi BİNGÖL'ün İkinci Orta Doğu Seminerini Açış Konuşması.....	1
Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'ün İkinci Orta Doğu Seminerini Açış Konuşması.....	3
BİLDİRİLER (Soyadı Alfabetik Sırasına Göre).....	7
Abud el-Askeri	
Occupation of Iraq	9
Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA	
Cumhuriyetten Günümüze Türk-İrak İlişkileri ve Türkmenler.....	21
Dr. İlhan Oğuz AKDEMİR-Yrd. Doç. Dr. Ayşe ÇAĞLIYAN	
Türkiye'nin Jeopolitiğinde Irak Faktörü.....	53
Doç. Dr. Metin AKKUŞ	
Fuzuli'nin Şiirinde Toplumsal Çevre Olarak Bağdat	67
Arş. Gör. Ash ARSLAN	
1958 Irak İhtilali ve Türkiye.....	77
Doç. Dr. Mesut AYDIN	
Türk Basınında Haliç Konferansı (19 Mayıs -5 Haziran 1924).....	89
Nurhan AYDIN	
Amerika'nın Ortadoğuyu Yeniden Şekillendirme Politikası	121
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR	
Irak'ın Eski ve Ortaçağ Dokuma Sanayisi Üzerine Bir Değerlendirme.....	143
Yrd. Doç. Dr. İsrail BALCI	
Arap-Sâsânî İlişkileri (M. 500-650) ve Irak'ın Erken Dönem İslamlaşma Süreci	157
Dr. Şaban BAYRAK	
Etno-Kültürel Özellikleri İtibariyle Türkiye ve Irak	179

Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN	
Selçuklular Devrinde Bağdad'ta Türk Hakimiyeti.....	193
Prof. Dr. Samar BEHLIVAN	
Irak-İran Savaşı ve Orta Doğu	201
Namık ÇEÇEN	
Irak'taki Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihine Genel Bakış.....	215
Arş. Gör. H. Gamze DEMİREL	
Fuzûlî'nin "Bağdâd Kasîdesi" ve Düşündürdükleri	223
Prof. Dr. Hayati DOĞANAY-Yrd. Doç. Dr. Selçuk HAYLİ	
Irak'ın Başlıca Coğrafi Özellikleri ve Petrol Yatakları	231
Prof. Dr. Rahmi ER	
Bedr Şâkir Es-Seyyâb ve Yağmurun Türküsü	247
Yrd. Doç. Dr. Aysel ERGÜL	
Türkiye'nin Körfez Savaşından Sonraki Irak Politikası	263
Serhat ERKMEN	
Irak'ta Savaş Sonrası Savaş	291
Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY	
XI-XIII.Yüzyıllarda Irak'ın Ticari Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme.....	297
Yrd. Doç. Dr. Erdiñ GÜLCÜ	
1542 Tarihli İcmâl Defterine Göre Bağdat Vilayetinde Timar	307
Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ	
Salnâmelere Göre Musul Vilâyeti (1890-1912).....	317
Yrd. Doç. Dr. Serhan Alkan İSPIRLİ	
Atasözlerimiz, Deyimlerimiz ve Divan Edebiyatımızda Bağdat	341

**FIRAT ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ PROF. DR. A. FEYZİ
BİNGÖL'ÜN İKİNCİ ORTA DOĞU SEMİNERİNİ AÇIŞ
KONUŞMASI**

Sayın Protokol üyeleri,

**Suriye'den ve Ülkemizin değişik illerinden gelen kıymetli bilim
adamları,**

Üniversitemizin değerli Yöneticileri ve Personeli,

Sevgili öğrenciler,

Kıymetli Basın Mensupları

Rektörlüğümüze bağlı bir birim olan Orta Doğu Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen İkinci Orta Doğu Seminerine hoş geldiniz.

Üniversiteler, bir ülkenin bilimsel, ekonomik gelişmesinde lokomotif görevi gördüğü gibi o ülkenin tarihi, sosyal, kültürel gelişimini incelemede ve geleceğe yönelik projeler hazırlamada en başta gelen kurumlardır. Bu nedenle, Türkiye'de çoğu zaman hak ettiği değerini bulamayan tarih, sosyoloji gibi sosyal bilimler Ülkemizin siyasi geleceğini belirlemesi açısından oldukça önemlidir. Ülkemizde çok değerli tarihçi bilim adamlarımız olmasına rağmen, özellikle Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu'da meydana gelen olayların tarihi sebep ve sonuçları tarihsel, sosyal ve kültürel açıdan değil, sadece günlük politikalarla irdelenmeye çalışılmakta ve çoğu kez Türk Milletinin kabul edemeyeceği şekilde sonuçlanabilmektedir. Üniversitelerimizden nasıl kaliteli doktor, mühendis vs. mezun etmesi ve bu mezunlarının bilgi ve becerilerinin en iyi şekilde kullanmaları isteniyorsa, her biri birer "insan mühendisi" olan tarihçi, sosyolog, psikolog gibi sosyal bilimcilere de aynı derecede önem verilmeli ve milletlerin mutlu geleceği için bu bilim adamlarının değerli görüşlerinden yararlanılmalıdır.

Ülkemiz Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu arasında önemli bir geçiş noktasında bulunmaktadır. Bugün bu üç bölgenin her üçü de maalesef çeşitli sorunlarla çalkalanmaktadır. Balkanlarda eski Yugoslavya parçalanmış, Bosna-Hersek'de bizimle sıkı sosyal, kültürel ve tarihi bağları olan insanlar çeşitli eziyetlere uğramışlardır. Kafkaslar da olaylar durulmamaktadır. Araştırma Merkezimizin ilgi alanı içerisinde olan Orta Doğu'da ise savaşlar, terör, dünyanın enerji merkezi olmasına rağmen fakirlik, yoksulluk ve çeşitli yolsuzluklar devam etmektedir. Bu ülkelerin çoğunda demokrasi bulunmamakta, halkın ülkenin idaresinde söz sahibi olması özellikle gelişmiş ülkeler tarafından istenmemektedir. Ortadoğu ve az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin kaynaklarını kendi yararlarına kullanmak isteyen gelişmiş ülkeler bölgeye hakim olmak için her türlü oyunları sergilemektedir. Ancak, yüzlerce

yıl birlikte yaşadığımız tarihi, kültürel ve dini bağlarımızın kuvvetli olduğu Orta Doğu Ülkeleri ile Türkiye arasında bilimsel verilere dayanan işbirliği çok az seviyede bulunması nedeniyle, bu tür doğal ve insan kaynaklarının en iyi şekilde kullanımı konusunda çalışmalar dahi bulunmamaktadır. Hepimizin bildiği gibi başta İngiliz ve Fransızlar olmak üzere batılı birçok ülkenin kışkırtmasıyla Orta Doğu ülkelerinin bir kısmı I. Dünya savaşında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı cephe almış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını hızlandırmışlardır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da bu ülkelerin Ülkemize karşı bakışları fazla değişmemiş ve 1980 yıllarından sonra ülkemizde acımasızca masum insanlarımızın ve güvenlik görevlilerimizin katledilmesini sürdüren bölücü gruplar güney komşularımızın topraklarında barınmakta ve birçok batı ülkeleri tarafından, kendi çıkarları için desteklenmektedirler. Bu ülkelerin değerli sosyal bilimcilerine düşen görev düzenlenecek bu tür seminerlerde karşılıklı olarak tarihi geçmişi de göz önüne alıp ülkelerimizin bilimsel veriler ışığında en iyi biçimde dostane işbirliğini sağlamak için projeler geliştirmek olmalıdır.

Bu seminerin konusu olan Irak, bölgede önemli gelişmelerin yaşandığı bir ülkedir. 1990 yılları başında bazı batılı devletler Irak yönetimi ile işbirliği yaparak önce Kuveyt'in Irak tarafından işgalini gerçekleştirmiş daha sonra Kuveyt'in boşaltılması için ABD'nin başkanlığında batılı ülkeler Irak'ı bombalamışlardır. Ancak, nedeni tam olarak anlaşılmayan bir şekilde Irak'ın lideri Saddam yönetimi devrilmemiş ve aynı yönetim Irak'da demokratik olmayan bir yönetim sergilemeye devam etmiştir. Irak'da oynanan oyunlar başta ülkemiz olmak üzere Irak'ın tüm komşularını hatta tüm Orta Doğuyu yakından ilgilendirmekte ve Orta Doğunun siyasi yapısında değişmelere sebep olabilecek büyüklüktedir. Irak'da, Bosna-Hersek'dekine benzer bir yapılanma gerçekleşmesi yani Irak'ın federe veya bağımsız devletler halinde bölünmesi hem Irak toplumu, hem de başta Türkiye olmak üzere Suriye ve İran için büyük tehlikeler arzemektedir.

Bu seminerde Irak Devleti çeşitli yönleri ile incelenecek ve bunun sonucu olarak yapılacak yayımlarla bölgedeki ülke yönetimleri için önemli bilimsel veriler oluşturacağı muhakkaktır.

Seminerin düzenlenmesinde başta Merkezimiz Müdürü Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK olmak üzere emeği geçen herkese, seminere katılan Suriyeli ve Türk bilim adamlarına en derin şükranlarımı sunar seminerin başta Orta Doğu Ülkeleri olmak üzere tüm ülkeler için hayırlı olmasını dilerim.

ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI MERKEZİ MÜDÜRÜ PROF. DR. MUSTAFA ÖZTÜRK'ÜN İKİNCİ ORTA DOĞU SEMİNERİNİ AÇIŞ KONUŞMASI

Sözlerime başlarken, pek çok üniversitemizden Seminerimize bildirileri ile katılmak suretiyle bize destek veren siz sayın öğretim üyelerimize ve ilk defa aramızda bulunan Şam üniversitesinin değerli öğretim üyelerine şükranlarımı arz ediyorum. Bundan sonraki çalışmalarımızda da onları aramızdan görmekten, birlikte çalışmaktan çok memnun olacağımızı ifade etmek istiyorum. Bu ilişkilerin üniversitelerimiz ve tabii olarak ülkelerimiz arasında arzu edilen işbirliğinin gelişmesine büyük katkı sağlayacağına inanıyorum.

Bugün bölgemizde yaşanan olaylar hepinizin malumudur. Bugün insanlık, tarihin yazılışına şahitlik etmektedir. Yeni bir tarih yazılmakta, hegemon güçler tarafından dünyaya kendi istek ve hedefleri doğrultusunda yeni bir nizam verilmektedir. Bölgemiz ve ülkemiz bu yeni nizamın hedefindedir. Komşumuzdaki yangının bizi etkilememesi düşünülemez. Bütün dünya yeniden şekillendirilmek istenirken, ülkemizin bu gelişmelerden uzak kalması mümkün değildir.

Bizim de üniversite olarak bu gelişmelerden uzak kalmamız düşünülmemelidir. Çevremizde olup bitenleri, bilimsel çerçevede tartışmak, kısa, orta ve uzun vadede olması muhtemel gelişmeleri tespit etmek ve ona göre sağlıklı ve bilimsel neticeler ortaya koymak amacıyla bu semineri düzenledik. Zikredilen bütün gelişmelerin odak noktası da Irak olduğu için tabii olarak Seminerimizin konusu da Irak olarak tespit edilmiştir.

Bilindiği gibi Orta Doğu, dünyanın en eski medeniyetlerinin doğup geliştiği bölgedir. Dünya tarih medeniyetinin geliştiği Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve Pers medeniyetleri bu bölgede kurulup gelişmiştir. Tabiri caiz ise, dünya tarih medeniyeti Orta Doğu'da doğup gelişmiştir. Bu bölgede gelişen siyaset, devlet yapısı, bilim ve felsefe ve din, kuşak ülkelere taşınmış, burada doğan büyük güçler ve felsefeler modern dünyanın esasını teşkil etmiştir.

Bölge bugün dünya nüfusunun ¼'nün mensup olduğu dinlerin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamlık) doğup geliştiği bir bölgedir. Dolayısıyla bugün dünya nüfusunun her dört kişiden üçünün bölge ile dinî ve bağları vardır. Bu bakımdan bölge henüz petrol bulunmadan önce de çok önemliydi. Bugün için Orta Doğu'da dinin, petrolden daha az değerli olduğunu söylemek mümkün değildir.

Bu itibarla tarih boyunca Orta Doğu paylaşamayan veya hakim olunmak istenen hedef bir bölgedir. Milattan önceki dönemlerde Pers-Mısır, Roma-Mısır, Hitit-Mısır çekişmelerinin temeli Orta Doğu'nun stratejik ve dinî önemidir. Takip eden dönemlerde, Orta Doğu yeni bir kültürel kimliğe büründü ki, bu da *İslam* oldu. Artık Orta Doğu sadece bir iktisadi havza olmaktan öte, Batıya göre farklı bir kimliği de temsil etmekteydi, yani artık Orta Doğu "*öteki*"ydi. Yüzyıllar süren Haçlı Seferlerinin sosyo-psikolojik temelinde "*öteki*"ne karşı bitip tükenmeyen bir hınc vardır. Gerçekte bu seferlerin asıl sebebi iktisadî olmakla beraber, dinle meşrulaştırılmıştır. Ama bu meşrulaştırma aracının dahi samimi ve sempatik bir yönü vardır. Her şeye rağmen artık sadece Orta Doğu değil, bütün Doğu, yani İslam, Batı için yabancıydı. Dahası İslam'dan başka bütün Çin, Hint dahi yabancıdır. Tarihin bu aşamasında din/kültür en önemli kimlik unsuru olmuştur. Orta çağlardan itibaren iki dünya vardır: Doğu ve Batı. Yani Hristiyanlık temeline dayanan ve eski Roma idealiyle beslenen Batı ve onlardan olmayan, onların dışında İslam, Budist, Türk, Arap, Çin, Hint ve diğer Asya kültürleri, o dönem dünyasının *taraf*ları oldular. *Tabiat*ta her şey zıddı ile *kaimdir* ilkesine göre, taraflar arasındaki mücadeleler, dünya tarihinin çok büyük bir kısmını teşkil etmektedir.

Bu tarihî süreç bütün çağların, bu meyanda yeni ve yakınçağların esasını teşkil etti. Yeni çağla başlayan sömürgecilik hareketleri, uzun yüzyıllar devam etti. Bu sömürgecilik hareketlerinin hedefi de çoğunlukla Doğu olmuştur. Batının dinî ve felsefî esaslarına göre, bu sömürü gayet normaldi. Çünkü kendileri üstün ırka mensuptular. Çünkü Hristiyanlığa göre, Hristiyan olmayan bütün insanlar doğuştan günahkârdır. Onlar Hristiyan olmadan kurtuluşa eremezlerdi. Dünyadaki bütün doğrular Batının değer yargılarından ibaretti, dünyanı merkezi Batı idi. Bütün iyilikler, güzellikler, medenî ve insani haklar sadece kendilerine aitti. Onların dışındaki bütün milletler vahşidir, barbardır, Batı değerleri içinde medenileştirilmeye muhtaçtır. Bütün sömürgecilik tarihinde Batının bu anlayışı açık bir biçimde görülmektedir. Yakıp yıktıkları yok ettikleri bölgelere Hristiyanlığı yani medeniyeti götürdüklerini ifade etmektedirler. Buna direnenlerin yok edilmesinde hiçbir beis görmediler. Bütün Amerika kıtası, Pasifik Adalarındaki yerli halk, Hindistan ve Afrika'da mevcut medeniyetleri yok ettiler, halklarına büyük katliam uyguladılar. Dolayısıyla bugün Irak'ta yaşanan insanlık dışı işkenceler Batının tarihinde ilk değildir. Daha İkinci Dünya Savaşında, insanlık tarihinde ilk olmak üzere Hiroşima (6 Ağustos 1945) ve Nagazaki'ye (9 Ağustos 1945) atom bombası atan ve bir anda yüzbinlerce insanı katleden, bugün Irak'ta halka insanlık dışı işkenceler uygulayan ABD idi. ABD'nin Vietnam'da, Fransa'nın Cezayir'de,

İngiltere'nin Hindistan'da yaptığı katliamlar hala hafızalardadır. Bu, Batı emperyalizminin karakteridir.

Peki bugüne nasıl gelindi, neler oldu da ABD İslam coğrafyasının ortasına yerleşti?

Seminerimizin gerçekleşmesi, her şeyden önce siz saygı değer misafirlerimizin huzurlarıyla olmuştur. Bizleri kırmayıp davetimizi kabul ederek bizleri şereflendirdiniz, varlığınıza güç verdiniz, en kalbi şükranlarımı arz ediyorum.

Merkezimizin çalışmalarına daima maddî manevî desteğini esirgemeyen Sn. Rektörümüze, Seminerimize katkıda bulunan Elazığ Valiliğine, Elazığ Valiliği Elazığ Kültür Sanat Vakfına (ELESKAV), çalışmalarımızda her zaman yakın ilgi ve desteğini gördüğümüz Elazığ Belediyesine ve Basınımıza şükranlarımı arz ediyorum. Saygılarımla.

BİLDİRİLER
(SOYADI ALFABETİK SIRASINA GÖRE)

OCCUPATION of IRAQ

From Theories of Focoyama & Huntington to the Concept of Great Middle East

Abud el-Askeri*

The world now-after 11 Sep- is taken up in the war against terrorism which is unexcused action, but needed to be identified; otherwise punishments will be optional and unacceptable. Because of the religion and nationality of the men who did that attack in 11 Sep- they were Moslems and Arabic- all Arabic and Moslems people were deserved responsibilities of this action, which caused a massive war by the biggest country against Afghanistan a very poor country. Continuously warfare was expanded to reach Arabic lands by occupying Iraq, and maybe other countries. The general understand- during all sentries- used to see all wars were burned against a country or community, but now it is against ideologies, so does it mean it will be a war against all peoples who believe in this ideology. The American renovation of that claim, about a big middle east which was begun with Peres, is to expand this concept to cover the most of Moslems countries from Tanga to Jakarta. The instability in this project caused that attack in 11 Sep, and the dangerous of terrorism. From this point of view the huge anger against the main members in this construction so Arabs and Moslems have to change those figureheads and their selves or they will be punished which means they have to change their religion and culture according to the norms of Uncle Sam.

Civilizations as targets are being given the internally identity to be able to be destroyed such as: Islam, Confucianism. These civilizations have static essence so it must be occupied and stolen and the global imperial regime has all rights to judge which civilization is friend and which one is enemy without any ability from those people to decide or choose. It is not a conspiracy, it relates with the system itself i.e. after collapsing of the Soviet Union USA is not obligated to give any kind of concessions because there is no need to talk with others, or it can speak with them or give orders to them through UN.

Focoyama & Huntington from the end of history to the fight between civilizations.

* Halep Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi-Halep/SURİYE

They are two forms of thinking made a massive spree in 90th of twentieth century: the form of Focoyama concludes an idea of the finished history where he announced the end of that fight between ideologies, and the victory of American politic and economic liberally. When Huntington aimed in his book to speak about a scene of the world after ending of the cold war, to suggest a new American strategy to face that new situations by tow steps: in the first one he speaks about old forms of wars which could be concluded in the ideological, politic, economic and strategic forms, like the cold war. In the second step he speaks about new forms of fight in contemporary period of time and in the future. It is a fight of civilizations and cultures. From this point of view he disagrees with Focoyama- indirectly- not about the end of history, but about the harshness, huge and the nature of future fights. It is a politician and economic fight; in fact it will be a cultural war so it is between the European civilization and others such as: Confucianism, Buddhism and Islamic field and the main structures according to this opinion will be religion, the historical veteran experiences, the geographic resuming of the land and a strong self-consciousness. Of course it is a strong possibility to make union between two fields: the Confucianism/ Buddhism and the Islamism, but floods of the first field is tending to make good relations with the western civilization, after achieving a great economic and politic successfulness, during their dealing with western systems and practices. In the other hand, Islamic awakening is tending to confine themselves seclude, and to challenge the European civilization. Wares which were burned by George Bush against Afghanistan and Iraq under a motto of "fighting terrorism" are the absolute reason of schemes written by strategic centers and Focoyama, Huntington and before them Louis...etc. as a result of that a huge cannons were occurred, and carriers positioned in strategic points.

The "middle east" project between Samoan Peres and George Bush.

The concept of Middle East is not occurred nowadays, it was created in the beginning of 20th century when Hertzels- the establisher of Zionistic nation-had written in 1907 about the necessity of finding a Middle Eastern commonwealth leaded by Jews country as an economical and scientific centre. Since that history Zionism has started with all powers of its media using the concept "middle east" instead of "Arabic nation", and the Middle Eastern crises instead of Palestinian matter. When the concept of lower Middle East as a geopolitical project referred to: Arabic nation, Cyprus, Turkey and Israel, the Middle East expanded to reach Iran, Afghanistan and Pakistan.

A prime minister of Zionism country in 90th Peres announced; the second Middle East project. This concept is recreation of Hertzal project which reconfirmed during the American Israeli peace and write a book with same name. The dangerous of this book is from its essence as a project introduced to the colonial union, not as theoretical ideas or dreams, but as an aim to collapse the identity of Arabic and Islamic land; because he finds the Islamic Arabic identity as an obstacle in the expanding plans. He can by using this concept insert Israeli existence in the structure of this place in cultural, economical and political ways; and to fulfill his Hebrew Bible aims in dominating the area and to slave others. The great Middle East expanded to cover all Arabic and Islamic countries in addition to Malaysia, Indonesia etc.. among the center of "Tanga-Jakarta". This is a resuming to the Peres project but it is now spoken by George W. Bush the new universal emperor; because it is suitable with the American plan to dominate the Islamic and Arabic world by butting its resources and row materials under the control of barbarian American and Zionism capitalism, and to split the Arabic nation to many weak existences-more than its current weakness-and to destroy any kind of relation between the peoples in this part of land, to make them depend on their economic and military power. The new regime of the great Middle East is being said to solve the Arabic Israeli crisis as Israel wants and to reform this area by drawing new boundaries like what Sykes-Picot did, but now as a Bush-Sharon agreement. In fact this project is very strange from this land to solve its problems and achieve its aims specially to end the Arabic Israeli fight. Owners of this project are practicing the philosophy of power and occupation which appears in occupying Iraq and Afghanistan and in threatening others by burning a war against Arabic and Islamic countries like Syria and Iran and so on. The great Middle East project is containing cultural and political changes, occurred by the centre of the universal decision i.e. Washington, contains many suggestion such as: making a free votes in the year of 2004, helping women by opening institutes to teach them how to drive cars and to compete with men in all fields, depended media centers, ending the administrative corruption, encouraging civil society establishments, feeding organizations which interest in the democracy human rights. After all that lets ask about the form of these suggestion, is it a democracy of Sharon when he fight Palestinian? Or it is an American democracy form in Iraq when they deal with Iraqi prisoners in Abo-Goreab jail to be as a norm of free activities in this area, to civilize the monsters in this part of land as Louis Bernard said who is a respected specialist in Middle Eastern affaires.

American decision men are speaking nowadays about the horror ghost threatening the western civilization. If Karl Marx widely described the socialists who carry knife between his teeth, Middle Eastern specialists as the same way are describing the fundamentalist who carries a green flag between his fangs. The claim about all that actions which have been happening from 11 of Sep 2001 till now is because of that fight between the Islamic east and the Christian Jewish west. Bernard Louis has said: this large crowd of sheikhs with beards and saying continuously "Allah akbar" coming from mountains throwing themselves on us with bumps around their waist. Those men are reminding us of Andalusia and Tarec Ben Ziad, but our opinion which disagrees with the new global empire, can be conclude that they are as same as the middle ages courts and the judgment will be always "guilty" even before hearing the defendant; because who is not with us he is against us he is a devil. So it is a matter of black or white color.

At least what can we do with this global crucial war? It is a final chance in front of Arabic and Islamic world to reunite their selves from Tanga to Jakarta. The real reason of this war is the fearing from an expected union between Turkish, Arabs and Persian, and between Sunni and Shiaah, to defense their one enemy, so I think an Islamic world has to realize their power points and pursuing to achieve a great Islamic east.

احتلال العراق من نظريات فوكوياما وهنتغتون إلى الشرق الأوسط الكبير

العالم الآن بعد 11 أيلول مشغول بالحرب على الإرهاب. والإرهاب نشاط غير مبرر، لكن تعريفه أمر ضروري، إذ أنه ما لم يعرف الإرهاب ويحدد بدقة، فإن إنزال العقوبات يصبح بالضرورة انتقائياً، إن لم يكن اعتباطياً، ولأن الفاعلين في 11 أيلول كانوا عرباً ومسلمين فقد حُمِّل المسلمون والعرب مسؤولية هذا الفعل، وشنت حرب قامت به أقوى دول العالم على أفغانستان - دولة تعد من أفقر دول العالم، وقبل أن تنتهي هذه الحرب، شنت الدولة القوية حرباً أخرى واحتلت العراق ولا تزال تحرض من أجل شن حروب أخرى ضد بلدان عربية وإسلامية بحجة تبنيها للإرهاب بشكل أو بآخر.

لقد اعتاد العالم، خلال التاريخ القديم والحديث، أن تشن الحرب ضد بلد أو جماعة من الناس، أما الآن فإنها تحدث ضد ممارسة وضد ما يرتبط بها من أفكار وثقافة. ومعنى ذلك أن المسلمون يتحملون المسؤولية الجماعية لأعمال ارتكبتها أفراد منهم، والمسلمون جماعة تتشكل من أفراد، لكن المسؤولية الآن تقع عليهم كأمة وتاريخ وثقافة.

ولولا أن هناك خللاً في البنية التي تتشكل من كل ذلك لما حدث ما حدث في 11 أيلول، ولما كان الإرهاب خطراً يهدد العالم ومن هنا جاء الغضب العالمي شديداً على الرموز المعبرة عن هذه البنية وعلى العرب والمسلمون أن يغيروا هذه الرموز، وأن يتغيروا هم بأنفسهم، وإلا نزل بهم أشد العقاب. وسيكون صعباً أن ينالوا شهادة حسن سلوك من النظام العالمي الجديد ما لم يغيروا طريقة عيشهم وتعليمهم وعقائدهم، وبالتالي تغيير ثقافتهم وفق المواصفات التي تضعها لهم القوة المركزية العالمية وعلى رأسها العم سام.

يتم إضفاء طابع الأبدية على الجواهر الثابتة للحضارات المنوي الإجهاز عليها وإخضاعها مثال: الحضارة الإسلامية والكونفوشية هذه الحضارات لا تعرف التغيير والتبديل وتبدو صفاتها كالصفات العرقية التي ترتبط بالوراثة فلا تنطبق عليها قوانين التاريخ بما يحمله من تطور وتبدل بل تنطبق عليهم القوانين (العلمية) للبيولوجيا والفيزياء التي تبحث في ظواهرات تتكرر وترتكز قوانينها على هذا التكرار ويصير خضوع الثقافات المغضوب عليها أمراً علمياً تبرره الجواهر الثابتة المنظور إليها عملياً والمبحوث فيها أنثروبولوجياً والمطلوب الهيمنة عليها سياسياً والواجب نهجها اقتصادياً والنظام العالمي الإمبراطوري هو الذي يختار من يكون صديقاً ومن يكون عدواً. وهو - النظام العالمي - على قدر كبير من الجبروت والقوة بما يتيح له رفض منح الاختيار للآخرين. والأمر ليس مؤامرة بل يتعلق بطبيعة النظام الذي ما عاد مضطراً - بعد سقوط الاتحاد السوفياتي - لبعض التنازلات التي كان يعطيها من قبل، فهو ليس بحاجة للحوار مع (الأخر) بعد سقوط الاتحاد السوفياتي.

لقد صارت الإمبراطورية مكثفية بذاتها، تُشير على العالم بما يجب أن يكون وتنتهك التشريعية الدولية بإخضاعها لمشيتها هي، وفي أحسن الأحوال تتخذ من الأمم المتحدة غطاء قانونياً زائفاً، كي تستخدم القوة ضد الحلقات الضعيفة، في باناما أو أفغانستان أو العراق وبتنتاج مضمونة سلفاً، بينما لم تستخدم القوة العسكرية ضد الاتحاد السوفياتي، لأن النتائج لم تكن مضمونة.

ومن الضروري أن تكون كذلك من أجل تعزيز الثقة بالذات وتنمية شعورها الدائم بأنها قادرة على كل شيء في هذا العالم وتأتي مختبرات البيولوجيا التي أنتجت الاستنساخ لتؤكد الشعور بالقدرة على المشاركة في الخلق. فهم يستطيعون فرض الأمر الواقع على البشرية، بل يمكن أن يعيدوا تشكيل البشرية كما يشاءون، وهذا هو أهم دروس العلوم الجينية وأخطرها، وعلى البشرية أن تخضع

"للحقائق" المقررة في المركز الإمبراطوري (البيت الأبيض) كما عليها أن تستجيب لها، وإلا اعتبرت خارجة على ثنائية: "الضد" و(المع).

فوكوياما وهنتنغتون من نهاية التاريخ إلى صدام الحضارات:

ثمة نموذجان أثارا ضجة كبيرة في التسعينات: نموذج فرنسيس فوكوياما المتمثل في فكرة نهاية التاريخ والذي أعلن فيه نهاية الصراعات الأيديولوجية وانتصار الليبرالية السياسية والاقتصادية، بعد انهيار الاتحاد السوفيتي.

أما هنتنغتون فقد سعى في كتابه (صدام الحضارات 1996) إلى تصوير المشهد العالمي بعد انقضاء الحرب الباردة ليقتراح استراتيجية للولايات المتحدة لمواجهة تلك المتغيرات وعلى مرحلتين: في الأولى طرح فكرته القائلة: إنه بعد انقضاء الحرب الباردة فإن طبيعة الصراعات على المستوى العالمي سوف تتغير. إذ كانت هذه الصراعات في الماضي القريب ذات طابع أيديولوجية وسياسية واقتصادية واستراتيجية ، وكانت الحرب الباردة هي النموذج الأوضح لتلك التجاذبات والصدامات.

أما في المرحلة الثانية فقد انصرف هنتنغتون إلى دراسة الصراعات البديلة أو الجديدة في الماضي والمستقبل إنها صراعات الثقافات والحضارات.

ومن هنا فقد عارض فوكوياما بدون ذكر الاسم ليس حول (نهاية التاريخ) بل حول طبيعة الصراعات المستقبلية وضخامتها أو شدتها، فليس صحيحاً أن الصراعات ستنتهي أو ستتضاءل تحت وطأة انتصار المعسكر الغربي في الحرب الباردة. كما أنه ليس صحيحاً أن تلك الصراعات المتضائلة ستكون سياسية أو اقتصادية، بل إنها ستبقى شديدة ومستعرة، وستكون ثقافية أو حضارية، أي أنها ستجري بين المجال الحضاري الغربي، والمجالات الحضارية الأخرى الباقية في العالم والتي يقول هنتنغتون: إنها ست أو سبع، أهمها المجال الكونفوشيوسي/البوذي، والمجال الإسلامي أما المعالم أو العناصر التي رأى الباحث الأمريكي أنها تحدد المجال الثقافي أو الحضاري فهي: الدين ، والتجربة التاريخية العريقة، والامتداد الجغرافي المترابط أو المتماصك، والوعي الذاتي القوي، ومع أنه يخشى من إمكان التحالف بين المجالين القويين والباقيين: الكونفوشيوسي / البوذي، والإسلامي، غير أنه يلاحظ أن الإنبعاث الحضاري الأول يتجه لتسوية أموره مع الحضارة الغربية بعد تحقيق نجاحات اقتصادية وسياسية بالتجاوز والتنافس مع الغرب وقيمه وممارساته، في حين تتجه الصلوة الإسلامية إلى الانغلاق على الذات، وعلى مواجهة الحضارة الغربية المنتصرة وتحديدها، وبسبب نزعتي التأكيد على الهوية الذاتية، وعدم القبول بالانصواء تحت لواء القيم الحضارية الغربية. وجاءت الحروب التي شنها جورج بوش على أفغانستان تحت شعار محاربة الإرهاب، واحتلال العراق تطبيقاً عملياً للخطوط التي رسمتها مراكز الدراسات الاستراتيجية وبايدي فوكوياما وهنتنغتون وبرنارد لويس قبلهما.. الخ.

وعلى هذه الإحداثيات قصفت طائرات ف 18، واستقرت حاملات الطائرات في نقاط تسعى لأن تكون المنطقة تحت ومدى قذائفها.

مصطلح الشرق الأوسط من شمعون بيرس إلى جورج بوش :

إن مصطلح الشرق الأوسط ليس وليد الساعة، بل يعود إلى بدايات القرن العشرين فقد كتب / هرتزل/ مؤسس الدولة الصهيونية عام 1907/ قائلاً بوجوب قيام كومنولث شرق أوسطي يكون لدولة اليهود فيه شأن قيادي فاعل ودور اقتصادي قائد، وتكون المركز لجلب الاستثمارات والبحث العلمي والخبرة الفنية، ومنذ ذلك التاريخ بدأت الصهيونية وما تملكه من مؤسسات إعلامية عالمية تستعمل

مصطلح الشرق الأوسط بدلاً من الوطن العربي، ومشكلة فلسطين استعاض عنها بمصطلح مشكلة الشرق الأوسط، كما جاء مصطلح الشرق الأدنى كمصطلح جغرافي سياسي يشمل الوطن العربي وقبرص وتركيا وإسرائيل إلا أن مصطلح الشرق الأوسط اتسع ليشمل إيران وأفغانستان وباكستان.

لقد أعلن شمعون بيريس رئيس وزراء الدولة الصهيونية في التسعينات مصطلح الشرق الأوسط الجديد وهذا المصطلح إحياء لمشروع هرتزل فقام بصياغته ورسم خرائطه في ظل السلام الأمريكي الإسرائيلي وأصدر كتاباً بهذا الاسم. تتبّع خطورة الكتاب من كونه ورقة عمل يتقدم بها إلى الحلف الاستعماري بكل أطرافه، وليس مجرد أفكار نظرية، يطرحها بيريس.

إنه يقصد من وراء هذا العنوان ضرب الهوية العربية الإسلامية للمنطقة، لأنه يجد في الهوية العربية الإسلامية عقبة يجب إزاحتها من طريق المخططات التوسعية، وبهذا المصطلح يدخل الكيان الصهيوني في نسج المنطقة ثقافياً وسياسياً واقتصادياً. ويحقق طموحاته التلمودية في سيطرته على المنطقة واستعباده للإغيار.

أما مصطلح الشرق الأوسط الكبير فقد اتسع ليشمل الدول العربية والإسلامية حتى ماليزيا وأندونيسيا... الخ. وعلى امتداد محور "طنجة جاكارتا" وهذا استمرار لمشروع "بيرس" لكنه جاء على لسان جورج بوش إمبراطور العالم الجديد، والمنسجم مع المخطط الأمريكي الجديد للسيطرة على العالم العربي والإسلامي ويحقق الهيمنة الأمريكية الإسرائيلية على المنطقة، ويضع ثرواتها وإمكاناتها في خدمة الرأسمالية المتوحشة الأمريكية والصهيونية التوسعية... ويفتت الأمة العربية والإسلامية إلى كيانات ضعيفة - على الرغم من ضعفها الحالي - ويخرب الروابط التي تربط بين شعوب المنطقة، والوحدة الثقافية والروحية، يجعلها تابعاً ضعيفاً لسلطوتها الاقتصادية والعسكرية، ويهدف نظام الشرق الأوسط الكبير إلى فرض التسوية بالشروط والمخططات الإسرائيلية وإعادة صياغة المنطقة، بل ورسم حدود جديدة ضمن مشروع بوش - شارون، وعلى غرار سايكس - بيكو وبما يخدم أهداف إسرائيل الاستراتيجية ويحقق مصالحها وهذا المشروع غريب عن المنطقة وتطلعاتها ويأتي من خارجها وبدون حل لمشكلاتها الأمنية والسياسية والاقتصادية، ولا سيما حل الصراع العربي الإسرائيلي، وأصحاب هذا المشروع يمارسون فلسفة القوة والاحتلال كما هو الحال في الاحتلال الأمريكي في العراق وأفغانستان والتهديد بالحرب ضد البلاد العربية والإسلامية مثل سورية وإيران وغيرها من الدول العربية الإسلامية.

إن مشروع الشرق الأوسط الكبير يحمل في طياته تغيرات ثقافية وسياسية وعقائدية قسرية من قبل مركز القرار العالمي في واشنطن وضمن وسائل خاصة للإصلاح وهي: إجراء انتخابات حرة في الفترة 2004 في الشرق الأوسط، مساعدة النساء من خلال معاهد للتدريب على القيادة والمنافسة للرجل في جميع المجالات، وجود وسائل إعلام مستقلة، ومكافحة الفساد الإداري، تشجيع منظمات المجتمع المدني، وتمويل المنظمات المهمة بالديمقراطية وحقوق الإنسان، لكن نسال ما هو النموذج المقترح لكل هذه الإصلاحات، هل هو نموذج شارون وديمقراطيته في تعامله مع الفلسطينيين وتدميره لأبسط أشكال الحياة الإنسانية في جنين وغزة ورفح، وإقامته جدار الفصل العنصري... أم النموذج الديمقراطي الأمريكي في العراق، وإشاعة أخلاق معاملة الأسرى في سجن أبو غريب لتصبح قاعدة للسلوك الحر والديمقراطي في المنطقة.

وتعيد تحضر المتوحشين في المنطقة كما جاء في وصف "برنارد لويس" وهو من الخبراء المعتمدين في شؤون الشرق الأوسط - وصاحب الكلمة المسموعة عند أهل القرار الأمريكي - الذين يتحدثون عن "شبح مرعب" يهدد الحضارة الغربية، وإذا كان كارل ماركس قد أسهب في وصف "الاشتراكي الذي يحمل السكين بين أسنانه" فإن الخبراء الشرق أوسطيين يسهبون في وصف "

الأصولي الإسلامي الذي يحمل العلم الأخضر بين أنيابه ويزعمون أن كل ما يجري منذ 11 أيلول 2001 إنما هو استمرار للمجابهة بين الشرق الإسلامي والغربي المسيحي واليهودي وتكريس لحروب دينية قديمة لم تعرف حتى الآن حالة وقف إطلاق النار.

يقول: " برنارد ولويس": هذا الحشد من الشيوخ ذوي اللحى وهم يرددون بلا انقطاع: الله أكبر. هؤلاء المتحدرون من الجبال الذي يلقون بأنفسهم علينا وهم متمنطقون بالقنابل وهؤلاء يذكروننا بالأندلس وطارق بن زياد.

كما يحاول برنارد لويس في كتاب (What went wrong) الصادر عن دار جامعة أوكسفورد عام 2002 وخاصة في أحد العناوين الفرعية الذي يحمل عنوان " في الصدمة الغربية واستجابة الشرق الأوسط " أن يكشف عن أسباب تدهور الثقافة الإسلامية، مدعياً أن أحداثاً حالية في كثير من البلدان الإسلامية أشعلت لرغبة في الانتقام من العالم الغربي الذي بدا مسؤولاً عن ذلك التخلف الذي يعانيه المسلمون، ومعاناة الفقر والضعف والجهل والبطالة، و إذا استمر الناس في الشرق الأوسط على مسارهم الحالي، فإن المنطقة ستغرق كلها في دوامة الضعف والإرهاب وستصبح عرضة للهيمنة الأجنبية.

مشروع الشرق الأوسط الكبير قراءة غير أمريكية:

لقد كان الأستاذ " نادر فرجاني " من أهم الذين شاركوا وصاغوا فقرات تقرير التنمية الإنسانية العربية في العامين 2002 و 2003، اللذان يعتبران المادة الأساسية لمشروع الشرق الأوسط الكبير الذي طرحته أمريكا للتبني من مجموعة الدولة الثمانية الكبرى التي ستعقد اجتماعاتها قريباً في (سي أيلاند) في ولاية - جورجيا) وبدون فرصة إدخال تعديلات جوهرية عليه من شركاء أمريكا في مجموعة الثماني، ناهيك بالدول والشعوب موضوع المشروع.

ويعود الاستعجال على ما يبدو إلى استخفاف الإدارة الأمريكية بجميع الأطراف المعنية، الأمر الذي يعد تعبيراً مجدداً عن عقلية التعالي التي تبديها الإدارة الأمريكية تجاه بقية العالم، حيث أصبحت تنصرف وكأنها تستبد بمصائر الدول والشعوب في العالم أجمع، ومن هنا فهذا المشروع يمكن أن يكون (شراكة من دون شريك) مع أن أمريكا دعت دول عربية لحضور مؤتمر الثمانية: السعودية - الأردن - البحرين - تونس - مصر ومن الملاحظ استعجال وحرص الإدارة الأمريكية الراهن على استغلال المشروع في دعم فرص الرئيس الأمريكي الراهن في معركة الرئاسة المقبلة من ناحية أخرى، ويخض المشروع البلدان العربية إضافة إلى باكستان وأفغانستان وإيران وتركيا وإسرائيل.

ويرى (فرجاني) في مقاله المنشور في صحيفة الحياة وبعدها (14937) وبتاريخ 2004/2/19 أن مشروع ما يسمى (الشرق الأوسط الكبير) يعاني من المنظور العربي، خطايا أربع هي التالية:

الأولى: أن المشروع مفروضاً من الخارج وبطريقة القسر والإكراه والوعيد يذكر المشروع الموقف المبني لتقرير (التنمية الإنسانية العربية) والقاضي بضرورة أن ينبع الإصلاح في البلدان العربية من داخلها ولكن في اللحظة ذاتها يتغافل واضعوا المشروع عن هذا المبدأ في فرض ليس فقط مبادئ عامة في مجالات عدة، ولكن تفاصيل دقيقة لتطبيق هذه المبادئ ومن دون أي استشارة لقاطني جغرافية المشروع في صياغته وبافتراض حسن النية كان المفروض من أولي الأمر العالميين أن يطرحوا المشروع على القوى الحية في بلدان المنطقة في خطوطه العريضة وغاياته النهائية.

الثانية: استجداء المصادقية التي يفتقدها المشروع الأمريكي للمنطقة: ينضج المشروع بفقدان واضعيه الثقة في جدارتهم للتصدي لمهمة الإصلاح في البلدان العربية. وليس مستغرباً أن يلتزم واضعو المشروع مصادقية مفقودة من مصادر متباينة. لكن هذا الاستجداء يبقى تعبيراً عن الافتقاد، ويحقق للعرب أن يسألوا عن مؤهلات واضعي مشروع اصلاحي إن كانت العلاقة الفارقة لتاريخهم هي الإفساد في الأرض العربية وهل يصبح الشيطان ملاكاً بتدبيج وثيقة تدعي الرغبة في فعل الخير، ويرفع راية حقوق الإنسان في الصورة لا في الحقيقة ويظهر نفسه مخلصاً للآخر من الاستبداد والظلم بينما يمارس في واقع الأمر أبشع صور الظلم والإرهاب والاستغلال.

لقد أسي استغلال تقرير التنمية الإنسانية العربية من هنا يتكئ المشروع تكراراً على هذا التقرير، ولكنه كإتكاء المخمور على عمود الإنارة، لتفادي السقوط وليس للاستتارة، كما يقال.

بداية، يوحي المشروع في فقرته الأولى - زيفاً وافتراء - بأن النواقص التي حددها تقرير التنمية الإنسانية العربية، باعتبارها معوقات جوهرية للتنمية الإنسانية في البلدان العربية تسهم في خلق الظروف التي تهدد المصالح الوطنية لكل أعضاء مجموعة الـ 8. وطالما تزايد عدد الأفراد المحرومين من حقوقهم السياسية والاقتصادية في المنطقة سنشهد زيادة في التطرف والإرهاب والجريمة الدولية والهجرة غير المشروعة، وتبين أي قراءة أمنية لتقرير "التنمية الإنسانية العربية" أنه لم يضع في حسبانته إلا مصلحة الوطن العربي، تأكيداً على أن الحرمان من حقوق الإنسان يهدد التنمية الإنسانية ومع التركيز على أن الاحتلال الإسرائيلي هو أكثر معوقات التنمية الإنسانية انتشاراً في الوطن العربي ولم يسع التقرير إطلاقاً إلى مناقشة مصالح مجموعة الثمانية أو أثر الأوضاع العربية عليها، وليس أدل على نفاق واضعي المشروع في هذا الصدد من أن الإدارة الأمريكية قامت بخفض دعمها السنوي لبرنامج الأمم المتحدة الإنمائي عن الحد الذي أقره الكونغرس الأمريكي في موازنة العام المقبل بمبلغ كبير احتجاجاً على ما تضمنه تقرير "التنمية الإنسانية العربية" من انتقاد شديد لاحتلال إسرائيل للأراضي الفلسطينية وسلوك الإدارة الأمريكية الحالية ذاتها في دعمه وفي غزو العراق واحتلاله.

إن الإدارة الأمريكية تسعى لتوريط بقية مجموعة الثماني في المشروع بسبب فقدانها أي مصادقية للتعامل مع البلدان العربية في محاولة جادة للإصلاح نتيجة فرض هذه الإدارة مخططات الهيمنة الأمريكية على العالم بدءاً بإهدار حقوق العرب في فلسطين وأخيراً في العراق، وينطبق هذا خصوصاً على بعض الدول الأوروبية الكبرى.

في حين تضم مجموعة الثماني عدداً من الدول الأوروبية ساعدت الإدارة الأمريكية في عدوانها على حرية العراق عبر غزوه واحتلاله.

فالمجموعة تضم أيضاً دولاً عارضت غزو العراق ما أكسبتها شعبية واحتراماً لدى الشعب العربي حتى أمست قوى التغيير في الوطن العربي ترى فيها حليفاً مهماً في معركة إحقاق الحقوق العربية، إن هي أسهمت بفاعلية في إصلاح الحكم على الصعيد العالمي.

غير أن التحاق هاتين الدولتين (فرنسا وألمانيا) بمشروع الشرق الأوسط الكبير كما يقوم الآن، سيفقداهما إلى حد بعيد رأس المال السياسي الذي كسبته من خلال دعمها المحدود للحقوق العربية، وهو إن حدث يمكن أن يقضي على فرصة شراكة حقيقية وقوية بينها وبين قوى التغيير في البلدان العربية، ولعل طعن هذه الشراكة المحتملة هدف مضمحل للمشروع الأنف الذكر، ينطوي على عقاب الإدارة الأمريكية لهاتين الدولتين لمعارضتهما مخططاتها في المنطقة العربية.

الثالثة: إهمال القضايا الرئيسية للوطن العربي ويتضح ذلك من خلال أن المشروع لا يلتقي بالا للعرب ومصالحهم ، ولا يستهدف إلا مصالح الولايات المتحدة كما تراه الإدارة الأمريكية الحالية، يتجلى في التعامي عن طموحات العرب وحقوقهم المشروعة في التحرر ومقاومة الاحتلال ويظهر من خلال ما يلي:

أولاً: يفرض المشروع دمج إسرائيل كما هي ، في نسيج الشرق الأوسط الكبير من دون مجرد إشارة إلى استعادة حقوق الفلسطينيين، إذ ينطوي المشروع بإدخال إسرائيل في الشرق الأوسط الجديد باعتبارها عنصراً أصيلاً وطبيعياً في هذه المنطقة، وغالباً مسيطراً وبوجه ديمقراطي في واحة استبداد تعاني منها المنطقة من دون تحميلها تبعات الإرهاب الذي تمارسه هذه الدولة السرطان في المنطقة والذي - الإرهاب - لا تراه الإدارة الأمريكية الراهنة على المستوى العالمي إلا إسلامياً.

ثانياً: فيما يتصل بالعراق ، فإضافة إلى الخراب الذي خلفته الحرب على العراق وبشكل منهجي وعدواني بشكل لا شعوري ، يمكن القول أن الإدارة الأمريكية الحالية نجحت بمساعدة حلفائها - عرباً وغير عرب - نجاحاً باهراً في تدمير العراق مادياً ومؤسسياً وإنسانياً وحققاً أعدوه إلى العصور الحجرية كما توعد بوش الأب إن كان لمثل هذا الخراب الذي يسمى نجاحاً. ولكن هذا التحالف فشل فشلاً ذريعاً في إعادة بناء ما دُمر ، بخاصة في منظور الغايات السامية من ديمقراطية حرة، تنمية... التي ما فتئ يردد في تبرير احتلال العراق .

لكن الإدارة الأمريكية بعد أن قامت بتدمير العراق بقرار منفرد، إهداراً للشرعية الدولية، تنادي الآن العالم أجمع لتحمل مسؤولية إعمار ما خربت، وعلى رغم ذلك يتعمى المشروع عن ضرورة استعادة العراقيين للسيادة الحقيقية وليست الصورية، اكتفاء بجهود (إعادة الأعمار) الذي نفهم الآن أنه لا يعد وتوزيع عقود مشاريع على شركات الدول التي أسهمت في خراب العراق وبخاصة تلك القريبة الصلة من الإدارة الأمريكية الراهنة.

الرابعة: إهمال خصوصيات البلدان والشعوب المشمولة بالمشروع: يتعامل المشروع مع منطقة هائلة الاتساع والتنوع باعتبارها كلاً متجانساً، وهو دليل حقد إيديولوجي ديني انجيلي، يخامرته تعال كرية وغرور يعمي الأبصار والبصيرة.

والراجح أن ما يوجد هذه المنطقة في نظر الإدارة الأمريكية باستثناء إسرائيل بالطبع، هو التدين بالإسلام مع ربط " الإرهاب" كما تراه بالإسلام كما صنعتته وروجت له بعض الدوائر الأمريكية أي إسلام " بن لادن، والملا عمر".

وليس أبعد من الصواب من هذا التسطيط المغرض، فليس للإرهاب دين، وليس " الإرهاب " لصيقاً بدين بعينه ، وأياً يكن الأمر فالإسلام متفاوت بين بلدان المنطقة الشاسعة التي يتعامل معها المشروع والإسلام ليس الدين الوحيد في المنطقة وإن كان الغالب وبخاصة في البلدان العربية.

ماذا بعد؟ لا خلاف في أن الخواء الإصلاحي في البلدان العربية خاصة يعزي القوى الخارجية الساعية وراء مصالحها وبخاصة تلك التي لا تراعي مبادئ أو حرمان، لمحاولة ملء هذا الفراغ خدمة لمصالحها، وليس المشروع المطروح إلا أبرز هذه المحاولات في الوقت الأمريكي الراهن والذي رفض رفضاً حاسماً من قبل جميع القوى المجتمعة العربية كونه قادمًا على ظهور الدبابات الأمريكية، وعلى حقوق الإنسان والديمقراطية الأمريكية التي فشلت بشكل ذريع في العراق وآخر مظاهر هذا الفشل السلوك الديمقراطي الحر في سجن أبو غريب وتدمير الحضارة في العراق وكل ماله علاقة بها، والاحتفاظ بما يؤمن مصالح المحررين الأمريكيين للمنطقة فقط.

وبعد ماذا نفعل والحرب الكونية المعلنة فوق رؤوسنا وعلى أرضنا؟ إنها الفرصة الأخيرة أمام العالم العربي الإسلامي كي يعيد توحيد صفوفه وعلى مدار محور طنجة جاكرتا وما أعلنوا الحرب الآن إلا خشية تفاعل الأقوام الثلاثة: العرب والفرس والأتراك من جهة، وتوحيد المذهبين (الشيعي والسني) وتوحيدهما في مواجهة عدوهما المشترك من جهة أخرى. فهل يدرك العالم العربي الإسلامي نقاط القوة التي يمتلكها ويسعى حقاً نحو شرق عربي إسلامي كبير؟!!

د. عبود العسكري

جامعة حلب – كلية الآداب – قسم الدراسات الفلسفية والاجتماعية

تلفاكس: 00963 21 5730601

محمول: 00963 93 738651

Email dr. aboud @mail.SY

CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE TÜRK-IRAK İLİŞKİLERİ VE TÜRKMENLER

Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA*

Giriş

Bu günkü Irak'ın güney kesimine yani, Dicle ile Fırat boyunca denize kadar uzanan topraklara "Irak" isminin verildiği bilinmektedir

Ülkenin Kuzeyinde Türkiye, Doğusunda İran, Güneyinde Basra Körfezi, Kuveyt ve Suudi Arabistan, batısında Suriye ve Ürdün Bulunmaktadır.

Stratejik ve jeopolitik yönden Kuzeyden ve Kuzeybatıdan gelerek Basra körfezinden açık denizlere ulaşan veya aynı yönlerden gelerek İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a kavuşan yolların, baştanbaşa Irak'ı geçmek zorunda kalmaları, bölgenin önemini ortaya koymaktadır.¹

Basra Körfezine dökülen Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı tarihi Mezopotamya, Asya'yı, Avrupa ile Afrika'ya bağlayan topraklar üzerinde kurulmuş olan Irak devleti, Basra körfezine ve zengin petrol yataklarına sahip olması sebebiyle ekonomik potansiyeli ve jeopolitik konumu ile büyük bir ülkedir.²

Bilindiği gibi Kuzey Irak bölgesindeki şehirlerin bilhassa Musul'un Suriye ve İran'ı birbirine bağlayan önemli bir kavşak noktasındadır. Diğer önemli bir husus ise, ticari yönden çok önemli bu yolların askeri yönden de stratejik önemi olmasıdır.³

Ülkenin kuzey kısmı bataklık, vadiler, tümsekler, tepeler ve dağlar ile kaplı olup yağışlı bir iklime sahiptir. Ancak ülkenin güney kesimi kuzeyin tam tersine geniş ve düz ovalardan müteşekkil olup iklimi de kuraktır.⁴

Irakta Yazları sıcak geçen kara iklimi hüküm sürer ancak düzlükler ile kuzeydeki yükseltiler arasında bazı farklılıklar görülür. Ülkenin %5'i çöl, %80'ini Step %7.5'i bataklık, %7.5 de tarıma elverişli alanlardır.

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi-ELAZIĞ

¹ Ferhat Başdoğan; "Türk-Irak İlişkileri ve Bugünkü Irak", Genelkurmay ATASE, *Güncel Konular Dergisi*, S.7, Ankara, 1986, s.111,112

² Genelkurmay; ATASE, *Irak-İran Cephesi*, Ankara, 1975, s. 242, Yılmaz Daşcıoğlu; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* 3, s. 179

³ Mesut Aydın; *Türkiye ve Irak Meselesi*, Ankara, 2001, s. 123-127

⁴ Funda Sürücü; "Musul Meselesi", *Kerkük Dergisi*, S.17, Ankara, 1995, s. 9

Orta Irak'ın konumu daha başkadır. Sincar dağlarında seyrek ve orta boyda meşelikler vardır. Dağ yamaçlarında yağmur alan kısımlarda bodur koruluk ve otlaklıklar vardır. Diğer önemli bir ağaç ise Hurma ağacıdır.

Irak arazisinin %55'i tarıma elverişli olduğu halde, bunun ancak %25'inden faydalanabilmektedir. Barajların çoğalması ve sulama kanallarının yaygınlaştırılması ile bu nispetin artırılmasına çalışılmaktadır. bunun da 1/3 ü ancak sulama ile yapıldığı görülmektedir.

Irak Türklerinin de büyük bir bölümü ziraat ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Arpa, buğdayı birine, kavun, karpuz, zeytin, pamuk, susam, fasulye başlıca tarım ürünleridir. Arpa, Hurma. Buğday gibi ürünlerin büyük bir kısmı da içte ve ihraç ürünü olarak tüketilir.

1958 yılında yapılan toprak reformu ile, mülkiyeti sulu arazide bin, kuru arazide iki bin dönüm olarak sınırlandırılmıştır.⁵

1959'da yapılan toprak reformu ve yine yapılan barajlar ile tarım ürünlerini arttırmaya gayret gösterilmektedir. Önemli ürünler arasında buğday başta olmak üzere arpa, pirinç, mısır, tütün, çay, şeker pancarı, şeker kamışı, haşhaş, sınırlı düzeyde pamuk, keten tohumu, susam ve mercimek üretilmektedir.

Irak'ta hayvancılık da önemli bir gelişme göstermekte, Koyun, keçi, sığır ve manda miktarlarında devamlı artışlar kaydedilmekte ancak, yeterli olmadığı anlaşılmaktadır.⁶

Bölgenin nüfusunun çoğunluğunun dini yönden Müslüman Araplar, Kürtler ve Türkler, az da olsa; Süryani, Ermeni, Keldani ve Nasturi grupları da mevcut olduğu ve etnik yönden yine Araplar, Türkler, Kürtler ve İranlılar gibi önemli grupları oluşturmuştur.

IX. Yüzyılda toplu olarak bölgeye gelip yerleşen ve Osmanlı yönetiminde çeşitli tarihlerde bu bölgeye gelerek bölge halkıyla kaynaşan Türkmenler ise toplam nüfusun %1,4'ünü oluşturur.⁷

⁵ Ferhat Başdoğan; Türk-İrak İlişkileri ve Bugünkü Irak, Gnkur, *Güncel Konular*, S.7, s. 113, 114

⁶ "Irak" *Ana Britanica*, II, s 373; *Doğuştan günümüze İslam Tarihi* 13, s. 180:

⁷ Irak Türkmenlerinin Nüfuslarının 1.500.000-2.000.000 olduğu zannedilmektedir, Irak'ta yaşayan Türkler için yüzyıllardır etnik terim olarak "Türkmen" tabiri kullanılır. Bu isim Oğuz Türkleri için de kullanılmıştır. Türkmenlerin en yoğun oldukları bölge Orta ve Kuzeybatı Irak'tır. Türkmenler Bu bölge insanların yüzyıllardan beri Azeri Türkçe'siyle konuştukları halde, yazı ve edebiyat dilleri tamamıyla Anadolu lehçelerinin en eski ve öz

Irak'ta iki grup olan halkın kuzey kesiminde ehli sünnet, güneyde ise şia daha çoğunluktadır. Yahudiler Musul, Bağdat ve Basra'da yoğun bir şekilde bulunurlar. Ayrıca, Ermeni, Asuri, Süryani, ve Yakubiler de dini yönden zenginliği sergiler.

Bölgede Araplar, (Şii Araplar, Hristiyan Araplar olup ülke nüfusunun 3/4, Kürtler (Müslüman Kürtler, Hristiyan Kürtler olup ülke nüfusunun 1/5 ini teşkil ederler) Türkler(Sünni ve Şii Türkler olup Sünniler ülke nüfusun %1,4'ünü teşkil ederler). Yezidiler, ayrıca daha öncede belirtildiği gibi Nasturiler, Keldaniler, Süryaniler, Asuriler, Yahudiler, Ermeniler, Çerkezler bulunmaktadır.⁸

Bölgedeki boy, oymak, yer ve aile adlarına bakılacak olunursa: şüphesiz boy, oymak ve aileler aşağıda belirtilenlerden ibaret değildir. Bunlar varlıklarını, dilini, dinini, kültürünü, gelenek ve göreneklerini büyük çile ve zorluklarla devam ettirebilmişlerdir⁹

Bütçe gelirlerinin %88'ini petrol, madencilik ve kamu hizmetlerinden sağlayan Irak, bütçe harcamalarının büyük payını savunma ve silahlanmaya ayılmıştır.

Bunun yanın da bir miktar hurma, sebze, yün, deri gübre ve çimento da ihraç eder. Ancak dışarıdan daha çok elektrikli ve mekanik makineler, ulaşım araçları, uçak ve ilaç ithal eder. Sanayi kuruluşlarının yarısı Bağdat'tadır. Diğer önemli sanayi merkezleri arasında, Basra, Musul ve Süleyman iye'yi göstermek mümkündür.

Bölge yeraltı kaynaklarının zenginliği ile dikkati çeker. Bu bölge de cıva ve maden kömürünün olduğuna dair bilgiler vardır. Bölgenin asıl zenginliği petrolden ileri geldiği bilinmektedir. Irak petrolleri 1 Haziran 1972 tarihinden itibaren devletleştirilmiştir.

şeklini konuşan grup olarak karşımıza çıkmaktadır. (Aydın Beyatlı; "Irak Türkmenlerinin Siyasi Görüşü", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (TDTD) S.93, İstanbul, 1994, s. 24)

⁸ Tuğrul Keskingören; "Unutulan Türkler ve Irak'ta Demokrasi", *TDTD*, S. 81, İstanbul, 1993, s. 48 Yılmaz Daşcıoğlu; *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi* 3, s 180

⁹ Bayat Boyu, Yıva Boyu, Karakoyunlu Omağı Döğer Boyu, Çepni Boyu, Eymür Boyu Harbedli oymağı, İbek oymağı, Salur Boyu, Beğdili Boyu, Aluşlu Oymağ, Ocuşlu Oymağı, Gökçeli Oymağı, Biravcılı Oymağı Karanaz oymağı, Muradoğlu (Muradiye) Oymağı, Bacvanlı (Bacvan) Oymağı, UlusTatar Oymağı, Karaboğa Oymağı, Salihi Oymağı, Yağmur Tatalu (Tatlu) Oymağı Mavilli (Mavili) Oymağı, Sarılı (Sarılı) Oymağı, Yağcı Omağı Suphi Saatçı; *a.g.e* , s. 291; Ekrem Pamukçu; "Bayatlar ve Irak Bayatları", *Kerkük Dergisi*, S.15-16, Ankara, 1994, s. 25-31

1980 yılında patlak veren Irak-İran savaşı petrol üretimini etkilemiş ve halkın gelir seviyesi yanında ekonomide büyük durgunluk yaşamıştır. Bilhassa Saddam yönetiminin devrilmesi ve ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra da bu istikrarsızlık devam etmiştir.

1990 yılının verilerine göre ise günlük ham petrol üretiminin 2.125.000 varil olup %71. 2'si Kerkük ve civarından çıkartılmıştır. Bu da bize bölgenin neden büyük önem arz ettiğini açıklamıştır.¹⁰

Batılı Devletlerin Bölge Üzerindeki Siyasi Emelleri ve Politikaları

Almanya

Almanya'nın orta doğu politikasının altında, Cermen İmparatorluğu'nun kayzeri II. Wilhelm'in kafasında Baltık Denizi'nden Basra Körfezi kıyılarına kadar yayılacak bir dünya imparatorluğu kurmak yatmıştır.

Almanya, verimli Anadolu yaylası ve Musul ovalarını, yeni sanayileşmiş ekonomisini, hammadde kaynakları ve dışa satımı için pazar kapılarını açabilecek önemli bir bölge konumunda görmüştü.

Almanlar daha sonra da bu imtiyazları almak için uğraşmaya devam etmiş ve Temmuz 1904'te Sultan Abdulhamid'den Anadolu Demir yolları şirketi ve Musul-Kerkük bölgesinde petrol arama izni almayı yine başarmışlardır¹¹

İngiltere

İngiliz dış politikasının ana amacı, Britanya İmparatorluğu'nun güvenliğini korumak ve refahını devam ettirmek, üzerinde güneş batmayan ülke konumunu devam ettirmek olmuştur.

İngiltere, Hindistan'a olabilecek bir dış saldırıya karşı açılan tüm ulaşım yollarını kara ya da deniz denetimi altında tutmayı amaçlamıştır.

İngiltere aynı politikasını Ortadoğu'da da başarıyla uygulamıştır. Araplar ile Türklerin arasını açmak için milliyetçilik siyasetini de uygulamak suretiyle bölgede söz sahibi olmaya başlamıştır.

¹⁰ Ferhat Başdoğan; "Türk -Irak İlişkileri ve Bugünkü Irak", Gnkur, *Güncel Konular*, S. 7, s. 115; Enver Yakupoğlu, *Irak Türkleri*, s. 68-83

¹¹ Ayhan Aydın; *Musul Meselesi*, İstanbul, 1995, s. 16; Kemal Melek; *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)*, İstanbul, 1983, s. 11-12:

Kendine rakip olan Almanya ile imtiyaz alma çabaları petrol zenginliğinin anlaşılması ile daha yoğun bir çalışma içine girmiştir

I.Dünya savaşıdan önce İngiliz dış politikasının ana amacı, Britanya İmparatorluğu'nun güvenliğini korumak ve refahını devam ettirmektir. İngiltere Hindistan'a olabilecek bir dış saldırıya karşı açılan tüm ulaşım yollarını kara ya da deniz denetimi altında tutmayı amaçlamıştır

İngilizlerin, Musul'a göz koydukları andan itibaren Kürtçülük hareketleri işlemeye başlamışlar, isyanlar çıkarılmıştır.¹²

Amerika Birleşik Devletleri

1810 yıllarına kadar misyoner faaliyetleri ile bölgede etkili politika üretmek istemiştir. 1850 yıllarından itibaren Osmanlı Devleti ile ilişkiler büyük elçilik seviyesinde iyi ilişkiler kurulmaya başlamıştır. Öncelikle misyoner faaliyetleri ön politikasını teşkil etmiş, azınlıklar ile ilgilenmeye ve milliyetçilik duyguları ile Ermeni ve daha sonra Kürt ve diğer azınlıkların birer devlet olabilme sürecine yardım etmeye başlamıştır. Amerika Birleşik Devleti de Osmanlı Devleti'nden 1907 yılından sonra bazı imtiyazlar elde edebilmek için büyük gayret sarf etmişlerdir.

I.Dünya Savaşı sırasında bölgedeki menfaatlerini alabilmek için İtilaf devletleri yanında yer almış bilhassa sözde Ermeni Soykırımı iddiaları için raporlar düzenletmiş sonuçta Türklerin bir katliam yapmadıkları raporlarda belirtilmesine rağmen ABD'deki Ermeni lobilerinin baskılarıyla zaman zaman bu olaydan siyasi çıkarlar elde etmeye çalışmıştır.

İran

Bölge ile ilgili ilişkiler Osmanlı dönemi 16.yüzyıla kadar inmektedir. Kürtçülük meselesinin alevlenmesinde Pehlevi hanedanı zamanında rolü büyük olmuştur.

1925 yıllarından itibaren kendisinin tahta çıkmasında yardımcıları olan İngiltere'ye vefa borcunu ödemek için Musul meselesinde İngiltere'yi desteklemiş, Şahın devrilmesinden sonra gelen Humeyni döneminde de değişen bir şey olmamış zaman zaman Türkiye'nin aleyhine olan olaylarda kendisini göstermiştir.

¹² Zekeriya Yıldız a.g.e, s. 74-78; M. Kemal Öke; *Şark Meselesi ve II. Abdülhamit'in Garp Politikaları (1876-1909)*, İstanbul, 1982. s. 251

Fransa

Dış politikasına bakıldığında, ekonomik imtiyazlar konusunda Osmanlı tarafından en çok imkân sağlanan ülkenin Fransa olduğu görülmüştür. 16. yüzyılda çok kuvvetli olan Osmanlı Devleti Batılı devletlere verdikleri bu imtiyazlarla ticari faaliyetlerin gelişmesini hedef alıyordu. Bunlar 1535 yılında verdikleri ilk kapitülasyon olup, daha sonra siyasi yönden isteklere başlanmış 1740 kapitülasyonları ile bunun sürekliliğini sağlamış ancak sanayileşme sürecinde ham madde yönünden bilhassa tekstil ham maddesi pamuk elde etmek konusunda önemli ekim alanlarını ele geçirmek için Osmanlı Devleti'ni arkadan vurmaya başlamıştır¹³.

Fransa'da bölgedeki çıkarları doğrultusunda zikzaklı politikalar izlemekten ve Osmanlı mirasından fazla pay alabilmek için Kürt ve Ermeni meselesine sıcak bakmaktan, zaman zaman Ermeni meselesinde de baş rolleri oynamakta devam etmiştir.

Rusya

Rusya'nın tarihi emellerinden birisi olan Akdenize inme, diğer devletler açısından rekabet yaratmış ve Fransa ile İngiltere karşısında çok daha büyük bir güç kazanmak için büyük çaba göstermesini gerek kılmıştı.

1863 yılından itibaren kendi esareti altındaki toplumların Ruslaştırma çabaları ve Ermenilere Kafkaslardan Kuzey Irak ve Akdeniz'e inme politikasını güderek isyanlar çıkarmalarına yardımcı olma durumuna gelmiştir. Çar Deli Petro ve II. Katerina'nın Osmanlı üzerindeki emelleri açığa çıktıktan sonra 1774 tarihinde Kırım'a inmeleri ve 1783'te Kırım'ı tamamen almaları sonrası 1877-1878 Rus-Türk savaşı ile Ruslar Balkanlar'da ve Kafkasya'da daha fazla toprak elde ederek "Şark Sorunu"nda söz sahibi olacaklarını ortaya koymuşlardır¹⁴.

Rusya'nın bölgeye yönelik politikası, bazı inişli çıkışlı bir yol izlese de genel olarak; Batının bölgedeki etkinliğini sınırlamak, bölgenin denetimini ele geçirmek, Rusya'nın güvenliğini tehdit edecek bir gücün ortaya çıkmasını engellemek, güç dengesinin bozulmasına izin vermemek ve petrol naklinin devamlılığını sağlamak şeklinde ifade edilmektedir¹⁵.

¹³ Hakkı Yenisoğlu; *Osmanlı Borçları Tarihi*, Ankara, 1936, s. 48

¹⁴ Kemal Melek; *a.g.e.* s. 11, Zekeriya Yıldız *a.g.e.* s. 78

¹⁵ Mehmet Atay; "ABD ve Rusya'nın 1990-1991 Körfez Krizi ve Savaşında Ortadoğu ve Irak'a İlişkin Stratejik Perspektifleri", *ADD (Kuzey Irak Özel Sayısı)*, c. 3 S.1, s. 174-189

I. Dünya Savaşı Öncesi Batılı Devletler Arasında Yapılan Gizli Antlaşmalarda Musul ve Kerkük Meselesi

I. Dünya Savaşı öncesi Avrupa devletleri bir araya gelerek Osmanlı topraklarını nasıl paylaşacaklarını kararlaştırmaya çalıştılar. Kısaca Mart-Nisan 1915'de yapılan "İstanbul Antlaşması"yla İstanbul ve Boğazlar kâğıt üzerinde de olsa Rusya'ya, İtalya'nın savaşa girmesi sebebiyle de, 26 Nisan 1915 tarihli "Londra Antlaşması" sonucu Küçük Asya'da kendilerine Batılı devletlere bazı toprak parçalarının verilmesi kabul ediliyordu¹⁶

İngiltere ise savaşın ilk günlerinde Osmanlı Devletini arkadan vurmak için bütün Arap alemini Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak ve bunu gerçekleştirmek için Mekke Şerifi Hüseyin'den yardım istemiştir. Pazarlıklar sonrası, İngiltere'nin Mısır fevkalade komiseri Sir Arthur Henry McMohan ile şerif Hüseyin arasında geçen yazışmalarda Hüseyin, yardımı karşılığında Hicaz'ın bağımsızlığını ilân etmek istemesi ve ısrarlı tutumu sonucu İngiltere; Bağdat ve Basra'da da özel İngiliz menfaatleri bulunması sebebiyle bunların Arap devleti sınırları içinde bulunamayacaklarını belirtmiştir.

Daha sonra İngiltere, Şerif Hüseyin ile anlaşma çabalarını arttırmıştır. Uzun müzakerelerden sonra şerif Hüseyin, Lübnan hariç Arap yarımadası ile bütün Suriye'yi ve Irak'ı içine alacak bağımsız bir devlet kurma ve başına da kendisinin geçirilmesi şartını kabul ettirmeyi başarmıştır. Daha sonraki yıllarda İngiltere Basra Körfezi kıyılarında Necd Emiri İbni Suud'un bağımsızlığını da tanımak suretiyle Emir Hüseyine ikili oynamıştır.¹⁷

Bu arada Anadolu dışında kalan topraklarla ilgili gizli görüşmeler, İngiliz Dışişleri Bakanlığından Sir Mark Sykes ile Fransız Dışişleri Bakanlığından François Georges Picot arasında başlamıştır. Neticede Sykes-Picot gizli antlaşması ile Rusya'nın payına; Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölgeleri, İngiltere'nin ise; Bağdat-Basra arasındaki Dicle ve Fırat bölgesi, Mezopotamya, Akka ve Hayfa limanları düşmüştü (Kırmızı Bölge)¹⁸.

¹⁶ *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Semineri*, Ankara. 1975, s. 31-49.

¹⁷ Şerif Hüseyin meselesinin ayrıntıları için Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi III*. s. 236-350.; Mesut Aydın, *a.g.e.*, s. 11

¹⁸ Hikmet Özdemir; "Irak'ın Doğusu ve Lozan'da Kurtlarla Dans (1916-1923)", *ADD (Kuzey Irak Özel Sayısı)*, c. 3, S. 1, s. 107, Mesut Aydın, *a.g.e.*, s. 9, Ayhan Aydın, *a.g.e.* s. 22

İngiltere, Musul hariç bütün Irak'ı hemen hemen kendine ayırmış, sadece Musul Fransa'ya bırakılmıştı¹⁹.

İngilizler Sykes Picot Antlaşmasından pek de memnun olmamıştı. Nitekim diplomatik bir hata yapılmış Musul Fransa'ya bırakılmıştı. Bu durumun düzeltilmesi gerekmiş, bu düzeltmenin ancak Musul'un İngiliz bölgesinde kalması, Filistin sınırının ve statüsünün yeniden tesbit edilmesi ile olacağı anlaşılmıştı

İngilizlerin aradığı fırsat Fransız Baş Vekili Clemenceau'nun Paris Barış Konferansından önce, Aralık 1918 de Londra'ya gitmesi ile ellerine geçmiş, Ruh Havzasını Suriye ve Kilikya'yı isteyen Fransızlara karşı İngilizlerde Musul'u ve Filistin'de ki statünün değişmesini belirtmişlerdir.

Ülke üzerinde olmasa da petroleri üzerinde nihai uzlaşma San Remo'da gerçekleşmiştir. Lyod Gorge ve İtalya'dan Nitti gibi hükümet başkanları ile Japonya'dan, Yunanistan'dan ve Belçika'dan temsilciler katılmışlardır. Fransa, Musul petrollerinden %50 oranında bir hisse istediğinde bulunmuştur²⁰.

29 Aralık 1919 tarihinde İngiltere Petrol işleri Başkanı ile Senatör Henry Berenger arasında yapılan anlaşmaya göre; Fransız hissesi yine eski %25 oranına dönmüştür²¹.

Bölgenin Tarihçesi

Bölgede kurulmuş devletlere baktığımız zaman: Sümerler M.Ö 4000-2000, Akat 2500-2350, Babil M.Ö.1800-539'lerde, Urartu M.Ö 900-600, Hurriler M.Ö.1600'lerde, Asurlar 2000-609 ve Hititler ise M.Ö.1800-1200 yılları arasında hakimiyet sürmüştür²².

Bölge Halife Ömer zamanında 642 tarihinde, Müslümanlar tarafından ele geçirilmiştir. Ancak Muaviye zamanında Araplar Horasan bölgelerini ellerine geçirdikten sonra Türk-Arap ilişkileri daha kritik duruma girmiştir.

¹⁹ Mesut Aydın, *a.g.e*, s. 9, Hikmet Özdemir, "Irak'ın Doğusu ve Lozan'da Kurtlarla Dans (1916-1923)", *ADD (Kuzey Irak Özel Sayısı)*, c. 3, S. 1, 109

²⁰ M. Kemal Öke, *Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, s. 76, Kemal Melek, *a.g.e*, s. 25

²¹ M. Kemal Öke, *Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, s. 76.

²² Heyet, *Musul-Kerkük ile ilgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara, 1993, s. 15, Ankara, 1985, s. 299, Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Ek cilt İstanbul, 1993, s. 443

Nasır Bin Seyyar zamanında da Türklere karşı iyi davranılmaya ve sosyal şartlar iyileşmeye başlanmıştır.

Irak Abbasi Devleti'nin kurulması (750) üzerine bu devletin hakimiyeti altına girmiştir. (751) Abbasiler Türk'lerden faydalanmak için onları Anadolu sınırlarına Uç bölgelerine Avasım şehirlerine göndermişler ve Bizans ile olan mücadelelerinde büyük istifadeler elde etmişlerdir.²³

Irak bölgesine Asıl yerleşme Oğuz boylarıyla bilhassa Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında gelmeleri ile başlamıştır. Böylece bölgede siyasi nüfuz 1055 yılında Selçukluların eline geçmiştir.

Daha sonra Irak topraklarında Hamdaniler, Büveyhiler hakimiyet sağlamışlar, Daha sonra Tuğrul beyde kuvvetleriyle Bağdat'a gelmiş ve Büveyhi hakimiyetine 1055 yılında son vermiştir.²⁴

Selçukluların Bağdat'a hakim olmaları Mısır Fatimi Halifeliğini harekete geçirmiş, kısa bir müddet sonra Tuğrul toparlanmış ve Arslan Besasiri üzerine harekete geçmiştir. Sincar'ı, Cizre'yi almış, İbrahim Yinal'ı Musul'a tayin etmiş ve Bağda'da 1057 yılında geri dönmüştür.²⁵

İbrahim Yinal bu zamanda Irak-ı Acem bölgesinin alınması için görevlendirilmesi sonucu Bağdat ve Musul bölgelerinde Türklerin yerleşmeleri daha da artmıştır. Tuğrul Beyin ölümünden sonra ilişkiler Alparslan ve Melikşah'ın oğulları Berkiyaruk, Mehmet Tapar, Mahmut ve Sencer zamanında da devam etmiştir.²⁶

Bölgede Türklerin yerleşmeleri Büyük Selçukludan sonra Anadolu Selçukluları, Atabekler, İlhanlılar ve Kara-Koyunlular zamanında daha geniş bir şekilde gerçekleşmiştir.

1100 yıllarında Türk göçlerinin sık, sık olmasıyla bölgeye yerleşmeleri daha kuvvetlendi. 1100 yılları yine Selçukluların bir kolu olan Irak Selçuklularının hakimiyet dönemleridir

²³ -Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971, s.199, Yılmaz Boyunağa; *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, 1975, s.211

²⁴ M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1963, s.190, Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 199:

²⁵ Suphi Saatçı, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul, 1996, s. 48, 53, Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1994, s. 134-136

²⁶ Suphi Saatçı, *Tarihi Geşim içinde Irak'ta Türk Varlığı*, s. 53-54, Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara, 1988, s. 15, :M.Altay Köymen *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 193, Osman Turan; *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 197;

Büyük Selçuklu devletinin parçalanmasından sonra Selçuklu Beylikleri ortaya çıkmıştır. Burada kurulan beyliklerden birisi de Musul Beyliğidir (1129-1259). İlk kurucularından İmadeddin Zengi hayatı boyunca haçlı ordularıyla savaşması, bu bölgedeki Türklerin ününü arttırmıştır²⁷. Daha sonra Cezayirliler (1336-1432), hakim olmuştur²⁸.

1432 yıllarından sonra Kara koyunlular Bağdat'ı ele geçirmiş ve 1468 yılına kadar hakimiyet sürmüştür. Kara koyunlulardan sonra Akkoyunlu'lar devride 1502 de son bulmuş, Irak bölgesi daha sonra Safevi hükümdarı Şah İsmail'in eline geçmiş ise de kısa bir müddet sonra Osmanlı hakimiyeti başlamıştır²⁹.

1512 yılında Osmanlı döneminin en önemli yılları şüphesiz Yavuz Sultan Selim zamanı olmuştur. Bu dönem Bölgenin Türkleşmesi yönünden büyük bir aşama göstermiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Musul eyalet haline getirilmiştir. Irak'ın büyük bir bölümü 1578-1588 tarihleri arasında Osmanlı idari sistemine uygun olarak pek çok bölge Bağdat'a bağlanmıştır³⁰.

1625 yılına gelindiğinde bölgede isyanlar ve belirli dönemlerde elden çıkmalar görülmüş, 1638'de IV. Murat döneminde ise, Bağdat seferi ile bölgede düzen sağlanabilmiştir³¹.

Irak hakimiyeti II. Abdulhamid döneminde Arap milliyetçiliği körüklenmeye, Osmanlı Devletine karşı isyan hareketlerine gidilmeye batılı devletlerin bu bölgedeki petrol çıkarları doğrultusunda işlenmeye çalışılmıştır³². 1908 II. Meşrutiyet yıllarında Irak toprakları eski Bağdat

²⁷ -İbrahim Kafesoğlu-Altan Deliorman, *a.g.e.* s. 112, İ. Kafesoğlu-A. Deliorman, *a.g.e.*, s. 112; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 200, Suphi Saatçı, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, s. 61-64

²⁸ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Ek cilt, s. 443, Suphi Saatçı, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, s. 73-80:

²⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "İslam Devleti Hizmetinde Türkler", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi 13*, İstanbul, 1989, s. 173-174, M. Altay Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", *Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Erzurum, 1985, s. 215-229:

³⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "İslam Devleti Hizmetinde Türkler", *Doğuştan günümüze İslam Tarihi 13*, s. 173-174, Yaşar Yücel, *Kanuni ile 46 Yıl*, Ankara, 1987, s. 46; Funda Sürücü, "Musul Meselesi", *Kerkük Dergisi*, S. 17, Ankara, 1995, s. 11

³¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara, 1983, s. 348-353, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III*, Ankara, 1983, s. 199-206

³² H. Suphi Saatçı, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, s. 106-108, Hakkı Dursun Yıldız, "İslam Devleti Hizmetinde Türkler", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi 13*, s. 173-174

eyaletinin yerini almak üzere Osmanlı Devletinin mülki taksimatı arasında üç vilayete ayrılmış bulunuyordu³³.

I. Dünya Savaşı Sırasında Irak İlişkileri

1914 yılında Birinci Dünya savaşı sırasında Irak toprakları Basra körfezi kıyılarında ve İran hududunda taarruza geçen kuvvetlere karşı Osmanlı ordusu tarafından şiddetle müdafaa edilmiştir. 1915 yılında ise Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşına girmesi üzerine İngilizler kuvvetli bir ordu ile Bahreyin'e çıkmışlardır. Türk kuvvetlerinin komutanı Albay Suphi Bey 989 kişilik birliği ile esir düşmüştür. Bunun üzerine Enver Paşa Süleyman Asker Beyi Irak ve Havalisi Umumi Kumandanı tayin etmesi ile birlikte İngilizlerin elinden Basra'nın kuzeyinde Ehvazi'yi geri almıştır. Ancak bu da gereken destek ve yardımı zamanında alamadığı için yenilmekten kurtulamamıştır.³⁴

General Townsend birlikleri 28 Eylül 1915'te Kut al-'Amara'yı almaya çalışmış ise de şiddetli çarpışmalardan sonra generalleri ile birlikte 13.000 asker esir düşmüştür. Güneydoğu cephesinde Ruslara karşı da Ali İhsan (Sabis) Paşa komutasındaki kuvvetler parlak zaferler kazanmıştır³⁵. Her ne kadar 1916 yılında muharebeler Türklerin lehine cereyan etmiş ise de İngilizler büyük kuvvetler toplayarak Kut al-'Amara'yı 25 Şubat 1917 de geri almışlardır.³⁶

1918 senesi baharında Musul istikametinde başlayan taarruz, Kerkük'e kadar uzanmış İngilizler bu bölgeleri de ele geçirmek için 22 Ekim 1918 de büyük bir taarruza geçmiş, Ali İhsan Paşanın birlikleri büyük bir kahramanlık örneği vermesine rağmen kayıplar üzücü olmuştur. Daha sonra 1921 de İngilizler Mondros mütarekesinin 7.maddesine dayanarak 3 Kasım'da Musul'a girmişler ve derhal Musul'un 15 Kasım'a kadar boşaltılmasını istemişlerdir³⁷.

³³ -Besim Darkot, "Irak", *İslam Ansiklopedisi (İA)* 5/2, İstanbul, 1988, s. 670)

³⁴ -Hamza Eroğlu, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi*, Ankara, 1985, s. 102

³⁵ -Hikmet Bayur, *XX.Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, Ankara, 1974, s. 133

³⁶ Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Meselesi*, s.7, Hüseyin Işık, "Türkiye ve Komşuları" *Gn.Kur.SEB*, S. 85 ,s. 18:Genelkurmay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Sina Filistin Cephesi* 4/2, Ankara, 1986, s.4.

³⁷ O.Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 202)

Irak, Milletler Cemiyeti tarafından Büyük Britanya mandası altına konulmuş, Ancak halk mandaya karşı tepki göstermeye başlamıştır. Bunun üzerine İngiltere, Emir Faysal ile anlaşıp onu 23 Ağustos 1921 de krallığa getirmişlerdir³⁸

Musul-Kerkük Meselesinin Tarihi Temelleri

Fransız ihtilali sonucunda oluşan milliyetçilik fikri 19. yüzyılda milli devletlerin kurulmasına sebep olmuştur. Sanayi inkılabının ortaya çıkışıyla da hammadde bulma mücadelesi başlamıştır. Tabiatıyla bu devletlerin kendi aralarında menfaat çatışması başlamıştır³⁹. Bu amaçla 1872'de Rusya, Avusturya ve Almanya İmparatorları Berlin'de toplanarak Avrupa barışını korumak için "Üç İmparatorlar Birliğini" kurmuşlardır. Alman-Rus dostluğu 1878'de toplanan Berlin Kongresine kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren Almanya, Rus dostluğundan vazgeçerek Avusturya ile anlaşma yoluna gitmişti. Bu sırada İtalya'nın Fransa ve Avusturya ile arası iyice açılmıştır. Bununla Fransa, İtalya'nın Almanya tarafına geçmesine sebep olmuştur.

II. Wilhelm, Bismark'ın politikasını uygulamıştır. Almanya'nın bu tutumu Fransa'yı da ittifak arayışına sevk etmiş, Fransa'nın çabaları sonucunda 1894 Ocak ayında Rusya ile Fransa aralarında bir antlaşma imzalamışlardır. Böylece "üçlü itilaf" devletlerinin kurulması yönünden ilk temel atılmıştır.

1914 öncesi, Avrupa'nın ve dünyanın içinde bulunduğu siyasi, mali, iktisadi şartlar Batılı devletler arasındaki rekabeti, düşmanlığı ve ihtirasi iyice arttırmış, artık savaş onlar için hedeflere ulaşmanın aracı olmuştu. Fransa, İngiltere'ye yaklaşmış, 8 Nisan 1904'de İngiltere ile aralarında bir antlaşma yapılmıştır. Daha sonra İngiltere 1907'de Rusya ile antlaşma yapmıştır. Böylece "üçlü itilaf" grubu oluşmuştur⁴⁰

³⁸ Mesut Çaşın, "Ortadoğu'da Bitmeyen Mücadelenin Son Hamlesi Körfez Savaşının Stratejik Sonuçları", *ADD (Kuzey Irak Özel Sayısı)*, C. 3 S.1, s. 230 Yılmaz Daşcıoğlu, "Irak", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi 13*, s. 175, Hikmet Bayur, *XX.Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, s. 367, M. Hartman, "Irak", *İA 5/2*, s. 679; Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 202

³⁹ Ergun Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti TarihiI*, İzmir, 1984, s. 53

⁴⁰ Bayram Kodaman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi 12*, İstanbul 1989 s. 170-172.

Bu dönemden itibaren bu devletler arasında ciddi bir şekilde rekabet başladı. Neticede "Üçlü ittifak" ve "Üçlü itilaf" devletleri arasındaki silahlanma rekabetinden dolayı bir savaşın çıkması kaçınılmaz olmuştur⁴¹

Bilindiği üzere, 28 Haziran 1914 günü Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük François Ferdinand'ın Saray Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi sonucu Avusturya, Sırbistan'a savaş ilân etmiştir⁴²

Avrupa bloklaşırken, Osmanlı İmparatorluğunun savaşa girişiyle de bir Dünya savaşı haline gelmiştir. Osmanlı Devleti coğrafik konumu itibarı ile büyük devletlerin ilgilerini çekmiş ancak bütün çabalarına rağmen Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında çarpışmıştır.⁴³ Savaşın fiilen başlaması, Rusların 31 Ekim'de Doğu Bayezit'e saldırımları ile oldu. Osmanlı Devleti ise itilaf devletlerine 11 Kasım 1914'te resmen savaş ilan etti.⁴⁴ Osmanlı Devleti 30 Ekim 1914'te Almanya'nın yanında savaşa girdiğini resmen açıklamasından sonra Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı pek çok cephede savaş yapmıştır. Bu cephelerden birisi de Irak Cephesi olmuştur.⁴⁵

Osmanlı Devleti I. Dünya savaşında; Kafkaslar, Galicya, Irak, Kanal Cephesi ve Çanakkale cephesi olmak üzere başlıca beş cephede savaşmıştır.⁴⁶

Bu dönemdeki sosyal yapı da pek iç açıcı değildir. Basra Körfezindeki Başkanlar İngilizler bağlı kalmışlar, Halifenin "Cihad-ı Ekber" çağrısına dahi katılmamışlardır.⁴⁷

İngiltere savaşın ilk günlerinde Osmanlı Devleti'ni arkadan vurmak için bütün Arap alemini Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak istemiştir. Yine Osmanlının Musul'u geri almak istemesini önlemek için sınır komşusu olan Erbil ve Musul'da casusları vasıtasıyla Türklerin aleyhine propaganda başlamışlardır. Nitekim bunlardan önemli isim şerif Hüseyin olmuştur

⁴¹ Ercüment Kuran, "I. Dünya Savaşı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* .6, İstanbul 1992, s. 196.

⁴² Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devlet Tarihi I*, İstanbul, 1986, s. 653.

⁴³ Ergun Aybars, *a.g.e.*, s. 54-61

⁴⁴ Ayhan Aydın, *a.g.e.* s. 19, Bayram Kodaman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi II*, s. 176.-180

⁴⁵ Fahir Armanoğlu, *20. yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Ankara, 1983, s. 112.

⁴⁶ Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 3, Kısım I*, Ankara, 1991, s. 399

⁴⁷ Yusuf.Hikmet Bayur, *1914-1918 Genel Savaşı*, Ankara, 1983, s. 88-91

İngiltere Mekke Şerifi Hüseyin'den yardım istemiş, ancak Şerif Hüseyin'in Arap yarımadasının ve Suriye'nin tamamını ve Irak'ı içine alacak bağımsız bir devlet kurma ve başına da kendisinin geçirilmesi şartını ortaya sürmüş, neticede İngiltere bunu kabul etmek suretiyle İngiltere'nin yanında Osmanlı Devleti'ni arkadan vurmaya başlamıştır.⁴⁸

1916 yılında İngiliz kuvvetleri Kut-el-Emare'de Türk kuvvetleri tarafından sarılmış, 38.000 kişilik kuvvetiyle 1916 Nisanında, Türklere teslim olmak zorunda kalmışlardır.⁴⁹ Saldırıları 1917 Mart ayına kadar devam etmiş ve ihmal edilen Irak cephesinde İngilizler yeniden başarılı olmuştur. Neticede 10 Şubat 1917 de Küt-ül Amera'ya nihayet 19 Mart 1917'de de Bağdat'a girmeyi başarmışlardır.

1918 yılı başlarında Osmanlı ordusu artık bir kuvvet olmaktan çıkmış, nisan başlarında bu durumdan istifade eden İngiliz birlikleri yeniden saldırılara başlamış.⁵⁰ 1918 yıllarında Irak'ta güneyden kuzeye doğru ilerlemekte olan İngiliz birlikleri Arapların çoğunlukta bulunduğu Bağdat ve Basra vilayetlerini ele geçirmişlerdir.⁵¹ Aynı gün General Marshall da çok ağır şartlar içeren bir yazıyı Ali İhsan Paşa'ya gönderdi. Marshall 8 Kasım 1918 günü Ali İhsan Paşa'dan Musul'u terk etmesini aksi takdirde Mondros Mütarekesinin 16. Maddesini uygulayacağını bildirdi.⁵² Yine bir bahane ile 8 Kasım 1918'de Musul'a girmek suretiyle ilk iş olarak hükümet konağına, Türk bayrağını indirerek İngiliz bayrağı çektiler.⁵³ İngilizler 8 Kasım'da Türk ordusunun çekilmesini hızlandırmak için tecavüzlere başladılar. Ayrıca Cephaneliklere, telsiz, telgraf istasyonlarına el koydular. Nihayet 15 Kasım 1918 günü öğleye kadar Osmanlı kuvvetleri Musul'u terketmişlerdir. Böylece Musul, hiçbir silahlı çatışma olmadan İngilizler tarafından işgal edilmiştir.⁵⁴

⁴⁸ Yusuf.Hikmet Bayur, *1914-1918 Genel Savaşı*, s.100-103, Heyet, *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi XII*, s. 182

⁴⁹ Ergün Aybars,, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, s. 72, Suphi Saatçı, *a.g.e* , s.110-112

⁵⁰ Yusuf.Hikmet Bayur, *1914-1918 Genel Savaşı*, s. 114-117, Suphi Saatçı, *a.g.e* , s. 113-116

⁵¹ Hasan Köni, "Türk Arap İlişkileri ve Karar Verme Analizi", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 289, Ankara, 1984, s. 18

⁵² Selahattin Tansel; *Mondorostan Mudanya'ya Kadar I*, Ankara, 1977,s. 33, Mesut Aydın, *a.g.e*, s.14-15, Heyet, *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s.36.

⁵³ Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1983, s. 33, Mesut Aydın, *a.g.e.*, s. 15.

⁵⁴ Selahattin Tansel, *a.g.e.*, s. 33-35, M. Kemal Öke, *Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, s. 11

1918 sonlarında Binbaşı Noel'i Süleymaniye'ye göndermiş, Noel vasıtasıyla İngiliz egemenliğini yerleştirmek istenmişti. Nitekim Noel Noel Kasım 1918 de Mahmud Berzenci'yi komutan olarak tanımıştır.

1919 Nisanında İngilizlere karşı hoşnutsuzluk sonucu Zaho Bölgesinde Goyan Aşireti şeyh Mammud Berzenci idaresinde silahlı bir iyan başlattı. Arkasından Barzan Bölgesinde Ahmed Barzani yönetiminde ikinci bir ayaklanma görüldü.

Mayıs 1919 da Süleymaniye'de ki Greenhouse konağına saldırdı ve bir grup İngiliz subay ve askerini tutukladı..Sözde Kürdistan'ının bağımsızlığını ilan ederek topraklarını genişletmeye başladı.⁵⁵

Irak 19.yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası iken, I. Dünya savaşı ve San Remo Konferansından (1920) sonra Milletler Cemiyeti tarafından İngiltere'nin mandası altına verilmişti.⁵⁶

Siyasi cephede bunlar olurken, 23 Nisan 1920 yeni Türk Hükümeti, İstanbul'da kabul edilmiş olan Misak-ı Milli maddelerinin ön plana çıkması sağlamış, Mustafa Kemal "Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan, hudut meselesi tayin ve tespit edilirken hudud-ı millimiz İskenderun'un cenubundan geçer, şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi ve Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-ı millimiz budur dedik." diyerek oldubittilere karşı gelmiş ve sessiz kalmamıştır.⁵⁷

Irak Devleti'nin Kurulması ve Musul-Kerkük'ün Meselesinin Lozan da görüşülmesi

Lozan öncesi Mudanya Mütarekesinde ki oturumda, Musul meselesi gündeme gelmiştir. Bu görüşmede İsmet Paşa Musul ve Kerkük bölgelerini istemiş ise de Lord Curzon buna şiddetle karşı çıkmıştır Bütün bunlara rağmen 21 Ekim 1922 de Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır⁵⁸

Neticede üç müttefik devlet (İngiltere, Fransa ve İtalya) 27 Ekim 1922 günü bir nota ile, kesin bir barış amacı ile diğer meseleler ile birlikte Türkiye'yi, Lozan'da görüşmelere çağırılmıştı.

⁵⁵ Mesut Aydın, *a.g.e*, s. 18

⁵⁶ Mustafa Kafalı, "Kerkük Türkleri, *TD*, s. 44

⁵⁷ Mesut Aydın, *a.g.e*, s. 21

⁵⁸ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara, 1978, s. 277.Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara, 1973, s. 167:

İsmet Paşa 27 Kasım 1922 akşam Lord Curzon ile, 6 Aralık sabahı ise Türk delegesi Rıza Nur, Curzon'u otelinde ziyaret ederek, Musul konusunda özel bir görüşme yapmış ve Rıza Nur Musul vilayeti Türklere verildiği takdirde İngilizlerle tatmin edici bir antlaşma yapabileceklerini bildirmiştir.

Lozan görüşmelerinde Türkiye'nin yetkili temsilcileri Delegasyon Başkanı Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Rıza Nur, Trabzon Milletvekili Hasan Saka ve yardımcı üyeler katılmıştır⁵⁹

Pek çok meselenin tartışılmasının yanında Nihayet 23 Ocak 1923 tarihindeki oturumda Musul mes'elesi gündeme gelmiş İsmet Paşa etnografik, siyasal, tarihi, coğrafi, ekonomik ve askeri açılardan İngilizler'in tezinin ne kadar dayanaksız olduğunu uzun bir açıklamayla Curzan'a ve diğer temsilcilere açıklamaya çalışmış ve meselenin Milletler Cemiyetine gitmesine de karşı çıkmıştır.⁶⁰

Türkiye haklı olarak bu toprakları vazgeçilmez bir bölge olarak görüyor, İngiltere ise neye mal olursa olsun Musul'u Türklere bırakmamaya çalışıyordu. Çeşitli sebeplerden Lozan görüşmeleri kesintiye uğramış ve ancak 23 Nisan 1923 tarihinde görüşmeler tekrar başlayabilmiştir.⁶¹

Lozan Barış Antlaşmasının ikinci devresi açılırken İngiltere adına Lord Curzon, yerine İngiliz Yüksek Komiseri Sir. Harace Rumbold gönderilmişti.. Lozan görüşmelerinin ikinci devresinde de Musul sorunu çözümlememiş ve ikinci toplantıda İngiliz heyeti, meselenin Cemiyet-i Akvamin hakemliğine bırakmış, Fransa ve İtalya'da bunu desteklemişlerdir.⁶²

İngiliz ve Fransızların Musul petrollerine ilişkin düzenlemelerinden, Amerika Birleşik Devletleri hiçte hoşnut kalmamıştı. Böylece Amerikalıların Musul petrolleri üzerinde dolaylı da olsa hak iddia edebilmeleri düşünülmüştü. Bütün görüşmeler sonunda meselenin halledilmesi mümkün olmamış ve mesele Milletler Cemiyetine havale edilmiş ancak, 24 Temmuz 1923 yılında Milletler Cemiyetinin kararı ile Irak İngiltere'nin mandasına verilmesiyle Türkiye istediğini alamamıştır.⁶³

⁵⁹ Suphi Saatçı; *a.g.e*, s.128 : İsmail Soysal; *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.I, s.70.; Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara, 1971, s.11,12

⁶⁰ : İsmail Soysal; *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C.1, Ankara, 1983, s.695:

⁶¹ Afet İnan; *Türk İstiklâli ve Lozan Muahedesi*, *Belleten*, C.II, S.7/8, s. 281

⁶² Ahmet Özgiray; *Türkiye-İngiltere Münasebetleri ve Musul (1924-1930)*, *TK*, S.299, s.133; Aptullahat Akşin; *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi*, Ankara, 1991, s.127:

⁶³ Vasfi İenözen; *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlâki*, Ankara, 1982, s.97. Enver Esenkova; *İnsan Hakları yönünden Irak Türkleri*, *TDTD*, S.19, İstanbul,

Böylece Lozan sonrası kalan meselelerden en önemlisi şüphesiz Musul meselesi olmuştur.

Lozan konferansı sonrası Türk-İngiliz ikili görüşmeleri TBMM Başkanı Fethi Okyar ile İngiltere'nin Irak'taki Yüksek komiseri Sir Percy Cox başkanlıklarındaki kurullar arasında 19 Mayıs-5 Haziran 1924'de İstanbul'da Haliç Konferansı olarak bilinen toplantısıyla yapmıştır. Bundan sonuç alınamayınca 6 Ağustos 1924'te Milletler Cemiyeti Konseyine götürülmüş ve Musul Sorunu'nun gündeme alınması istenmiştir⁶⁴. Nihayet 30 Ağustos'ta başlayan görüşmelerde Türkiye'yi Fethi Bey, İngiltere'yi ise Lord Parmoor temsil etmiştir Burada Fethi Bey son söz olarak hudud tespiti ve bir plebisite gidilmesini de kabul edeceklerini belirtmiştir.

Milletler Cemiyeti Meclisi 30 Eylül 1924'te toplanarak, Musul sorununu inceleyebilmiş ve bir komisyon kurulmasını kararlaştırmıştı.⁶⁵ İngilizler bu olayları bahane etmiş, Irak'ta Türklere karşı sıkı takibat ve sert hareketlere gitmeye başlamış, ayrıca 1924 yılında Kerkük'te bir de katliam tertiplemiş ve yüzlerce masum Türkü bütün dünyanın gözü önünde öldürmekten çekinmemiştir⁶⁶

1970,s.5Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, s.168: Raif Karadağ, *petrol Fırtınası*, İst. 1979, s.240.

⁶⁴ Selahi Sonyel; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası*, Ankara, 1986, s.382: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, s.169:İsmail Soysal,; *Türkiye'nin Siyasal Adlaşmaları*, s.304, 305::

⁶⁵ Ali Naci Karacan; *Lozan*, Ankara,1943,s.243: Suphi Saatçı; *Tarihi Geşim içinde Irak'ta Türk varlığı*, s166-170:

⁶⁶ Anavatan Türkiye'den ayrıldıktan sonra, Türklerin Irak'ta maruz kaldığı ilk soykırımı, Kerkük'te 4 Mayıs 1924 (30 Ramazan 1342) tarihinde meydana geldi. Bayram arifesine tesadüf eden Pazar günü, Levy19 adı verilen Teyyarî (Asurî) askerlerin başlattığı bu olaya halk, yanlışlıkla Ermeni Davası (Kavgası) adını vermiştir. 15 Ağustos 1923'te Musul çarşısında işledikleri cinayetlerden sonra, bu askerlerin Kerkük'e nakledilmeleri ile yetinen hükümetin, bu olayın meydana gelmesinde büyük hatası olduğu anlaşılıyor. Olay şöyle meydana gelir: Halka sürekli sataşan ve her fırsatta kavga çıkaran bu askerlerden bir grup, 4 Mayıs günü Kerkük'ün Eskiyakası'ndaki Büyükbazar denilen çarşıda alışveriş yaparken, esnaftan biriyle tartışmağa girerler. Tartışma, daha sonra kavgaya dönüşür ve askerlerden biri yaralanır. Kaçmağa başlayan diğer askerler, kışalarına dönerek, yanlarına diğer Teyyarî askerleri ve silahlarını alırlar. Sivil halkın üzerine saldıarak, rastgele ateş açmağa başlarlar. Bayram hazırlıklarının yapıldığı sırada meydana gelen bu olay, bir anda bütün halkın kendilerini korumak üzere silahlarına sarılmalarına yol açmıştır. Kerkük kalesindeki Hristiyanlara ait evleri de kullanan Teyyarî askerleri, buradan kentin aşağısında kalan kesimlere ateş açmışlar ve kanlı bir çatışmaya girmişlerdir. Birçok masum vatandaşın ölümüne sebebiyet veren Teyyarîler'in bu soy kırımları duyulunca ertesi gün, Kerkük çevresindeki aşiretler de silahları ile birlikte geldikleri Kerkük'te saldırgan Teyyarî askerlerinin üzerine yürümek istemişlerdir. Bayramın birinci günü Kerkük Türklerini yasa

İngiltere bununla kalmamış, sonra ki yıllarda bu baskılarını daha da arttırmış ve sözde “ Kürt Meselesi “ gündeme getirmek suretiyle bölge insanları arasında nifak tohumlarını ekmıştır. Neticede Milletler Cemiyeti 16 Aralık 1925 tarihinde üçlü komisyonun raporunu benimseyerek, Brüksel hattının güneyini Irak'a, kuzeyini de Türkiye'ye vermiştir.⁶⁷ Türkiye'nin Milletler Cemiyeti kararına tepkisi çok sert olmuş ise de görüşülen şartların ışığı altında Türkiye ile İngiltere, 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara Antlaşmasını imzalamak durumunda kalmıştır.⁶⁸ Bu anlaşma ile Musul Irak'a teslim edilmiş ve bu bölgede yaşayan Türkler için her hangi bir hak elde edilememiş ve Türkmenler ileri için daha zor günlere itilmiştir.⁶⁹

1931 yılında ise Türkiye dış politikada daha uyumlu olmaya çalışmış, Başbakan Nuri Paşa ve Kral Faysal ile karşılıklı ziyaretlerde bulunmuşlar, böylece Irak ile ikili ilişkiler için bir adım atılmıştı. Aslında Irak Kralı I. Faysalın dış politikada dört temel ilkeyi benimsediği görülmüştür. Bunlar 1: İngiliz Arap dostluğunu tesis etmek, 2: Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak, 3: Suriye ile federal bir birliği sağlamak, 4: Irak ve Filistin'in bağımsızlığını temin etmek. Nitekim bunlardan ikisini 1930 yılların başında gerçekleştirmiştir.

Milletler Cemiyeti sonrası Türk Dış Politikası

Irak'ın 1932 de Milletler Cemiyetine girmesi ile manda yönetimi de son bulmuştu. Böylece Irak İngiliz manda idaresinden kurtulmuş, Türk-İrak

boğan bu soykırımı üzerine, Kerkük'teki İngiliz hakimî güçlkle halkı ve gelen aşiretleri yatıştırmış, suçluların derhal cezalandırılacaklarını bildirmiştir. Aynı zamanda Kerkük halkına hitaben Türkçe olarak hazırlanan bir bildiri de yayınlanmıştır. İngiliz Siyasî Hakimî H. Dobs'un imzasını taşıyan 5 Mayıs 1924 tarihli bildiride, Levy ordusundaki Asurî askerlerin derhal Kerkük ile Süleyman iye arasındaki Çemçemal'a nakledildikleri, bu arada kurulan mahkeme ile zarar görenlere tazminat ödenmesi, dükkânı yağmalanan veya tahrip edilenlerin mağduriyetlerinin telafi edilmesi için hükümetin karar aldığı ifade edilmiştir. Böylece göstermelik olarak Türklerin gönlünü almak için hükümet bazı gayretler göstermiştir (Paul Dumont,; Mustafa Kemal, Ankara, 1993, s.107:))

⁶⁷Cem Sar; Olaylar ile Türk Dış Politikası, (1919-1973), C.I., Ankara, 1982, s.74: Ahmet Özgiray; Türkiye-İngiltere Münasebetleri ve Musul (1924-1930), TK, S.299, s.133 :

⁶⁸Bu antlaşmaya göre; Türk-İrak sınırı Milletler Cemiyeti'nin 29 ekim 1924'te kabul ettiği Brüksel hattı olacak ve Türk Petrol Şirketinden de %10 hisse alacaktı. İlave edilen bir maddeye göre de, Türk Hükümeti istediği takdirde %10 hissinin yerine, 500.000 sterling'lik parayı alabilecekti.

⁶⁹ Enver Esenkova; İnsan Hakları yönünden Irak Türkleri, TDTD, S.19, s.6:Sunat Kili, Türk Devrim Tarihi, İstanbul, 1982, s.186; Mehmet Cemil, Lozan, C.II, İstanbul, 1937, s.240

ilişkileri daha rahat bir gelişme göstermeye başlamıştır.⁷⁰ Fakat, İngiliz nüfuzu hiçbir zaman azalmamıştır. Irak üzerindeki mandasına, milliyetçi hareketleri karşısında 1932 de İngiltere son vermek zorunda kalmıştır.

General Nuri Said başkanlığında kurulan yeni hükümet İngilizler ile yeni bir ittifak antlaşması imzalamış, arkasından 30 Mayıs 1932 de Bağdat'ta bir deklarasyon yayınlanmış, nihayet 30 Ekim 1932 de Irak bağımsız bir devlet olarak Milletler Cemiyetine girmiştir.⁷¹

Kral I. Faysal ve Nur Said İngilizlerin adamı olarak nitelenmesi sonucu. halk tarafından hoş karşılanmamış, bilhassa Musul-Kerkük Türkleri arasında beliren memnuniyetsizlik her geçen gün biraz daha artmıştı.⁷² Nitekim Irak Kralı Faysal, İngiltere ziyaretinde Londra'da Sir Henry Deterding ve onun adamlarıyla müzakere yaparak geçirmiş bu müzakerelerden çok memnun kalmıştı.⁷³

Kral Faysal işlerin istediği gitmesinden memnun olmakla birlikte 7 Eylül 1933 günü ikamet ettiği otel odasında ölü bulunmuştu. Kral Faysal'ın ölümü üzerine oğlu Gazi, I. Gazi unvanıyla, Irak Kralı olmuştur. Faysalın ölümünden sonra Türkiye ile iyi ilişkiler devam etmiş, Kral Gazi döneminde bazı önemli adımlar da atılmıştır.⁷⁴ Bu şartlar içinde Türkiye-İran-Irak 3 Ekim 1935 günü Cenevre'de bir dayanışma pakti imzaya açılmış ancak, İran ile Irak arasındaki sınır uyuşmazlığında halledilemeyince imza iki yıl gecikme ile Afganistan'ın da katılımıyla 8 Temmuz 1937 de Tahran'da İran şahının yazlığı Sad-Abat'da dört devletin temsilcileri tarafından imzalanmıştır.⁷⁵

⁷⁰ Genelkurmay; Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE), *Irak-İran Cephesi*, Ankara, 1975 : İsmet Parmaksızoglu; Musul Meselesi, C.24, s.508:

⁷¹ -Yılmaz Daşcıoğlu; Irak, Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, C.13, s.176; Genelkurmay; Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE), *Irak-İran Cephesi*, Ankara, 1975:

⁷² Genelkurmay; ATASE, *Irak-İran Cephesi*, Ankara, 1975:

⁷³ Raif Karadağ; *a.g.e.*, s.282,285.

⁷⁴ -Şevket Koçsoy ; Irak Türkleri s.17: Yılmaz Daşcıoğlu; Irak, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C.13, s.176:İsmail Soysal; *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.I, s.583

⁷⁵ Pakt Türkiye tarafında 25 Haziran 1938 de yürürlüğe girebilmiştir Paktın imzalanmasından sonra imzayı atan devletlerin başkanları birbirlerine tebrik telgrafları göndererek paktan duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk Irak kralına gönderdiği cevabi telgrafında " *Sadabat Misakının imzası münasebetiyle göndermek lütfunda bulundukları dostane telgrafi büyük bir memnuniyetle aldım. Birbirine kardeşlik ve dostluk rabitaları ile bağlı dört devletin dünya sülhu yolunda verimli bir teşriki mesaisini temin edecek olan bu misaki memleketlerimiz için*

Sadabat Paktı ve Türkiye İlişkileri

Ancak 1937 yılında Sadabat Paktı vesilesiyle Kerkük'ü ziyaret eden Türkiye heyeti halk tarafından coşku ile karşılanması, Irak yönetimini ürküttüğü için daha sonra ki ziyaretlerde bu bölgelerin ziyarete yasaklanmasını getirdiği gibi Türkçe gazetelerin girmesi ve okunması dahi yasaklanmıştır.⁷⁶ Ancak Gazi'nin de şansı yaver gitmemiş, nihayet bir araba kazasında, 4 Nisan 1939'da ölmüş ve yerine II Faysal geçmiştir. Ancak yaşının küçük olması sebebiyle amcası Emir Abdullah naibi olarak idareyi ele almış Başbakan olarak ta Nuri Said'i atamıştır. Fakat bu durum yine bir darbe üzerine değişmiştir. Nuri Said ve Emir Abdullah ülkelerinden kaçmak zorunda kalmıştır. Sonradan memlekete geri dönerek İngilizlere yakın yeni bir hükümet kurulmuş ise de bu durumda fazla uzun sürmemiş, yeni hükümet ülkenin ilk şii başbakanı Salih Cebrî Başbakan yapmıştır. Bu sefer de İngiliz üslerinin durumu sebebiyle siyasal tartışmalar çıktı. Bu karışıklıktan istifade eden İngilizler 1941 yılında Irak'ı işgal etti. Raşit Ali hükümeti yerine sözlerini dinleyen Nuri Sait Paşa'yı iktidara getirdiler.⁷⁷

1945 yılında maalesef Türk-İrak ilişkileri Türkmenler dolayısıyla kötüye gitmeyi başlamıştır. Nuri Paşa zamanında Türklere olan baskıyı daha da artırmış İsmet Paşanın tutumu karşısında yapamadığını Türkmenlerden çıkarmaya çalışmıştır.⁷⁸ Bu arada 1946 yılı Türk Irak ilişkileri yönünden 29 Mart 1946 da Dostluk ve iyi Komşuluk antlaşmasının imzalanmasından sonra 1945 yılındaki Kral naibi Abdullah'ın ve Nuri Said Paşa'nın ziyaretine büyük önem verilmiştir.⁷⁹

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kerkük'te büyük ve acı bir olay yaşandı. Kerkük Petrol Şirketinde çalışan işçiler, ücret, çalışma ve hayat şartlarının düzeltilmesi için, şirket yöneticilerine başvurdular. İsteklerinin ciddiye alınmadığını gören işçiler, bu sefer isteklerini sıraladıkları dilekçeleri, gazetelerde yayınlarak, kamuoyuna duyurma yoluna gittiler. Bundan sonra

çok hayırlı bir eser telakki eder, hepimize müteyemmen olmasını dilerim. Bu mesut vesile ile zatı müllükanelerinin şahsi saadetleri ve kardeş Irak'ın refah ikbali için samimim temenniyatımı ihzar etmekle bahtiyarım" diyerek ilişkilerin ve barışın temininde önemli bir rol oynayacağına işaret etmiştir. Şevket Koçsoy; *Irak Türkleri*, s.21, Fahir Armaoğlu; 20. yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Ank. 1983, s.346

⁷⁶ Enver Yakupoğlu; *Irak Türkleri*, s.20; İsmail Aka; *Irak Selçukluları, Türk Kültürü Dergisi*, S. 312, Ankara, 1975, s.227-235

⁷⁷ -Yılmaz Daşcıoğlu; *a.g.e.*, s.176 Şevket Koçsoy; *Irak Türkleri*, s.38 :

⁷⁸ Şevket Koçsoy; *Irak Türkleri* .s, 55: Ferhat Başdoğan; *Türk Irak İlişkileri ve Bu günkü Irak, Güncel Konular*, S.7, Ankara, 1986, s.119

⁷⁹ Şevket Koçsoy; *Irak Türkleri* .s,77-82

işçiler, durumu protesto etmek için, 1 Temmuz 1946'da topluca işi bıraktılar. İşçiler daha sonra Gâvurbağı Meydanı olarak bilinen yerde, her akşam toplanarak, konuşmalar ve gösteriler yapmaya başladılar.

4 Temmuz günü, şirket yöneticilerinin isteği üzerine polis, greve ön ayak olan elebaşların bir kısmını tutukladı. Ancak işçiler, bu tutuklamadan dolayı, daha fazla galeyana geldiler. Polis güçleri grevi kırmak için, 12 Temmuz günü, işçilerin her akşam toplandıkları Gâvurbağı meydanını kuşatma altına aldılar. İşçilerin dağılmayacağını gören polis kuvvetleri, otomatik silahlarla, işçileri taramağa başladılar. Gâvurbağı Katliamı olarak anılan bu soykırımı sonucunda, içlerinde bir kadın ve bir çocuk da bulunan yirmiyi yakın sivil vatandaş can verdi.

1950-1970 Yılları Türk-İrak İlişkileri Ve Türkmenlerin Durumu

Türkiye ile ikinci Dünya savaşı sonrası iyi ilişkilerin başlaması barış için ümit vermiştir. Nitekim 1950 yıllarında Irak ile yapılmış olan kültür anlaşmaları sonucu pek çok öğrenci mübadelesi yapılmıştır. Buna göre, Türkiye Irak'taki liseleri kendi liseleri ile denk tutuyor, Türk Üniversitelerinin kapılarını Iraklı öğrencilere açıyordu. Türkiye sınırlarını en küçük kontrolden geçmeden açıyor, en iyi niyetle dostluk eli uzatılıyordu. Ancak bu iyi niyet ve dostça ilişkiler fazla sürmemiş, Iraklı Türklere baskılar daha da artmaya devam etmiştir.⁸⁰

Bağdat Paktı ve Türk-İrak İlişkileri

Yine 1954 yıllarında Türkiye ile Irak'ın münasebetlerinin 24 Şubat 1955'te Bağdat Paktnın imzalandığı, Paktnın iktisadi ve kültürel alanlarda önemli bir rol oynayacağı ve iyi gelişmeler sağlanacağı büyük önem arz etmiştir.

Irak'ın Bağdat paktına sıcak bakması ve bağlı kalmasında Nuri Said Paşa'nın rolü çok olmuştur. 4 Nisan 1955 te İngiltere, 23 Eylül 1955'te Pakistan ve 3 Kasım 1955'te İran Bağdat paktına katılmışlardır⁸¹.

⁸⁰ Ümit Akkoyunlu; Irak Türklüğünün Meseleleri, TK, S. 165, Ankara, 1976, s. 552

⁸¹ Türkiye ve Irak arasında 24 Şubat 1955'te imzalanan anlaşma ile Bağdat Paktı kuruldu. Güvenlik ve savunma konularında işbirliği yapılmasını öngören bu pakt ile Türkiye-Irak ilişkileri düzeltilmiş oldu. Türkiye-Irak ilişkileri bir yandan düzelirken, Irak, kendi vatandaşları olan Türklere baskı ve asimilasyon hareketlerini arttırdı. İngiliz mandası altındayken, Türklere uygulanan sindirme politikası, Irak'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra baskıya dönüştü. Özellikle Nuri Said'in başkanlığı döneminde asimilasyon politikası sistemli olarak uygulanmaya başladı. Bu dönemde Kerkük'e tayin edilen Tahsin Askeri, Mustafa Karadağ ve Reşid Necib adlı Kürt valileri, Irak Türklerine kan kusturmuşlardır.

1958 yılı önemli durumların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Öncelikle Irak Başbakanı Nuri Said, ABD'ye yanaşma politikası gütmeye başlamıştır. Bunun meyvesi olarak ABD'nin onayını alarak Suriye'yi işgal kararı almıştır. Bunu 13 Temmuz günü kararı uygulamaya başlamış, General Abdülkerim Kasım Suriye'ye yürümüş ancak durum tam tersine dönmüştür. Kraliyet Muhafız Alay komutanı Kürt asıllı Albay Taha Bamerni'nin de isyancılara katılmasıyla kanlı bir ihtilal gerçekleşmiş, Kral ailesinin tümü kurşuna dizilmiş, Başbakan Nuri Said sokaklarda parçalanarak öldürülmüştür. Böylece 14 Temmuz 1958 ihtilali ile Irak'ta kraliyet devrilmiş Cumhuriyet rejimi ilan edilmiştir.⁸² Eski Anayasanın yerine 26 Temmuz 1958'de Geçici bir Anayasa yürürlüğe konulmuş, bütün vatandaşlar kanun önünde, resmi görev ve sorumluluklarda eşitliğini ortaya koymuş, ırk, menşe, dil, din ve inanç bakımından bir ayırım yapılmayacağı belirtilmişti.

1959 Türkmen Katlımı ve Türkiye İlişkileri

General Abdülkerim Kasım ile Abdusselam Arif'in konuşmaları Türkleri sevindirmiş, hür ve demokratik idarenin kurulacağı belirtilmiş,

Türkiye ile Irak arasında yapılan anlaşmalarda Irak Türklerinin durumuna temas edilmedi. Türkçe eğitim konusunda da her hangi bir gelişme olmadı ve Türkçe yasağı devam etti. Kısacası, Türkiye ile Irak arasında dostluk bağları güçlenirken, Irak yönetimi, Türklere yaptığı baskıları her geçen gün biraz daha arttırdı. Durum bu merkezde iken, Irak'ta 14 Temmuz 1958 günü ihtilal oldu ve krallık rejimi sona erdi.

Ümit Akkoyunlu; Irak Türklüğünün Meseleleri, TK, S.165,s.552;evket Koçsoy; *Irak Türkleri* s.

⁸² 14 Temmuz 1958 sabahı, Irak'ta kraliyetin devrildiğini ve yerine cumhuriyet rejiminin ilan edildiğini öğrendiler. Kanlı bir darbe ile iktidarı ele geçiren askeri cunta tarafından, kraliyet ailesi ile birlikte, Başbakan Nuri Said gibi, monarşi rejiminin önde gelen siyasetçilerinin bir kısmı öldürüldü. İhtilali gerçekleştiren askerî cuntanın iki lideri vardı: General Abdülkerim Kasım ve Yarbay Abdusselam Arif. İhtilal liderlerinin, o zaman radyoda verdikleri beyanatlarda dile getirdikleri gibi, Irak'ı meydana getiren üç aslı unsurdan biri olmalarının kabul edilmesi, Türkleri sevindirmiş ve böylece Türk toplumu için Irak'ta hareketli bir dönem başlamıştı. Her türlü mahrumiyet için geçirilen krallık dönemi artık geride kalmış, Türk düşmanı olan ünlü Başbakan Nuri Said'in iktidar devresi kapanarak, hür ve demokratik bir düzenin kurulacağı düşüncesiyle Türkler, ihtilali samimiyetle desteklemişti. Bundan böyle okullarda türkçe eğitime başlanacak, öğrenci birlikleri ve sendikalar kurulacak, hepsinden önemli ilk defa Irak'ta parlamenter sistem hayata geçirilecek ve her kesimden halk parlamentoda temsil edilecekti. Bu hava içerisinde Türk öğretmen, doktor, mühendis ve esnaf yapılacak seçimlere hazırlanıyor ve halk yer yer şenlikler yapıyordu. Kısacası, sevilmeyen monarşik sistemden kurtulma sevinci ve sosyal adalet ile politik özgürlük ümitleri başlamıştı. Ancak gelişmeler, bütün bu iyimser beklentileri boşa çıkararak, derebeylik sisteminden yeni bir düzene geçme çabaları kanlı olaylara ve komünistlerle milliyetçi gruplar arasında boğuşmağa dönüştü. Ferhat Başdoğan; Türk -Irak İlişkileri ve Bugünkü Irak, Gnkur, *Güncel Konular*, S.7, s.119

Irak'ın üç etnik gruptan meydana geldiği ve Türkmenlerin de bunlardan biri olduğunu açıklamaları büyük sevinç yaratmış, her yerde şenlikler yapılmıştı. Türkler gibi Arap ihtilalcilerde ihtilalden çok şeyler beklemişlerdir.⁸³

Bu arada 1958 Irak ve Ürdün'ün birleşme kararına Mısır sert tepki göstermiş, Irak birliklerinin General Kasım idaresinde harekete geçmesi olayları kızıştırmıştı.

General Abdulkerim Kasım diktatörlüğünü ilan etti. Ordu da karşı olabilecekler emekliye sevk edilmiş ve yerlerine yandaşlarını getirdi. Devlet dairelerini kendi adamlarıyla doldurulmuştur.⁸⁴

Şüphesiz 1959 yılında en önemli olay Türkmenlere yapılan katliam hareketi olmuştur. Türklere baş eğdirmenin zorluğu bildiğinden katliam planının ustaca ortaya koymaya çalışmıştır.⁸⁵

Bu iki şehir ve çevresinde çok geçmeden kadın, erkek, çocuk yaşlı demeden öldürülmüş, çeşitli iş yerleri ve evler tahrip edilmiş ve yakılmış, üç gün üç gece bu mezalim devam etmiştir. Nitekim Tavuk, Tuz, Hurmatu, Selahiye, Şah Sivan, Nişa, Şeyh Muhsin, Ömerbil vs. mntıklarında bu katliamı görmek mümkün olmuştur⁸⁶. Arkasında sıra Kerkük'e gelmiştir. Kerkük Irak Türklerinin en yoğun olduğu bir kale konumunda olmuştur. Bu ilerde kurulacak Barzani hükümete içinde büyük bir engel olarak görülmüştür.

1959 Türkmen Katliamı

Nihayet belirtildiği gibi 14 Temmuz 1959 Pazar günü burada da Türkler katliama tabi tutulmuşlardır⁸⁷. Türkiye şüphesiz buna sessiz kalmamıştır.

⁸³ Ömer Turan; Irak'ın Milletler cemiyetine girerken yayınladığı deklarasyonda ve Anayasalarında Türk ve Diğer Azınlıkların Hakları, ADD, (Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1,28 Ümit Akkoyunlu; Irak Türklüğünün Meseleleri, TK, S.165, s.552,553:

⁸⁴ Hasan Celayir, *Kuzey Irak, Batılilar ve Türkiye Üzerine Düşünceler*, s.14: Suphi Saatçi; *Tarihi Geşim içinde Irak'ta Türk varlığı*, s.209:

⁸⁵ Tuğrul Keskingören; Unutulan Türkler ve Irak'ta Demokrasi, *TDTD* S.81, s.45 :

⁸⁶ Haycani Ilgar; Cihan İçinde Türklük(Irak Türkleri), *Türk Birliği Dergisi*, S.40, İstanbul, 1969, Ziyat Köprülü, *Irak'ta Türk Varlığı*, s.39, 40: İevket Koçsoy; *Irak Türkleri*, s, 131

⁸⁷ Bu katliam üç gün üç gece sürdü. 14 temmuz 1959 akşamı olan olaylar şu şekilde geçiyor; " akşam Irak'ta Cumhuriyetin ilanın birinci yıldönümü için kutluma şenliklerine hazırlanan Türkler, bir anda korku şeklinde tezgahlanmış bir katliamla karşı karşıya geldiler 14 Temmuz 1959 günü geldiğinde, şehir yüze yakın zafer takı ile süslenmişti. O gün yapılacak şenlik ve törenler için şehir, adeta büyük bir bayram hazırlığı yaşıyordu. Günlerce süren bu hazırlıklar tamamlanmış, çocuk-çocuk, küçük-büyük, kadın-erkek bütün şehir halkı

milli kıyafetler içinde, o gün kutlama töreninin başlamasını bekliyordu. Kavurucu sıcakların biraz azalması üzerine, akşam saat 18.00'den itibaren halk cadde ve sokakları doldurmağa başladı. Giyilen rengarenk milli kıyafetlerle halk, bayram sevinci içerisinde türküler söylüyor, milli oyunlar oynuyorlardı. Saat 19.00'da ise, resmi geçit başladı. Resmi geçidin ön sıralarında yer alan kişiler arasında Belediye Başkanı Maruf Berzenci ve komünist olan resmi yöneticiler ile İleri Gençlik, Barış Severler, Devrimci Öğretmenler ve Halk Mukavemet Teşkilatı gibi komünist kuruluşlar ve yüzlerce militan vardı. Bu arada, belirli bir plana göre hazırlanmış olan militanlar, gericiilik, turancılık ve faşistlikle suçladıkları Türkler aleyhine çeşitli sloganlar atıyorlardı. Saat 19. civarında ilk silah sesleri duyuldu ve Türkler yer yer saldırıya uğradı. İlk olarak Türklerin oturduğu 14 Temmuz Kahvesi'nin sahibi Osman Hıdır, atılan kurşunlarla şehit edildi; ayaklarına ipler takılarak, bir motorlu araca bağlandı ve sürüklenmeğe başlandı. Silahsız ve sadece cumhuriyetin ilanının birinci yıldönümünü kutlamağa çıkmış bulunan Türkler, otomatik silahların taraması ile dağılmaya başladı. Kadınlar, çocuklar panik içinde koşmağa ve şaşkınlık içinde sığınacak yer aramağa koyuldu. Böylece 3 gün 3 gece süren ve tarihe Kerkük Katliamı olarak geçen soykırımı başlanmış oldu. Halkın panik içinde köşe bucak saklanmağa çalışması üzerine, 2'nci Tümen Komutanlığı'nın emriyle sokağa çıkma yasağı ilan edildi. Ancak çok geçmeden, bu yasağın sadece Türkler için ilan edilmiş olduğu anlaşıldı. Daha sonra Türk toplumunun ileri gelenleri, 2'nci Tümen Komutanlığı'nca istedikleri gerekçesiyle, evlerinden alınarak, Kerkük kışlasına götürüldü. Burada kurulan sözde halk mahkemelerinde, beş-on dakika içinde yargılanarak, kurşuna dizildiler. Ordu, polis ve sivil teşkilatlar ile komünist partinin üyeleri el ele vererek, evlere baskınlar yaptılar ve yüzlerce Türk'ü tutukladılar. Bir kısmını barakalara doldurarak, süngü ve dipçiklerle katlettiler. Evlerinden alınan bazı Türk liderleri, ailelerinin gözleri önünde makinalı tüfeklerle şehit edildiler. Daha sonra ayaklarına ipler takılarak, motorlu araçlarla cesetleri sokak sokak sürüklediler. Irak Türklerinin değerli evlatları olan Ata Hayrullah ve kardeşi Doktor Yarbay İhsan Hayrullah'a bu şekilde kıydılar. Bazı Türk evladı da tutuklandıktan sonra, ayağına ayrı ipler takılarak, ters yönde hareket eden iki ayrı cipe bağlandı ve böylece iki parçaya ayrıldı. Bazılarının cesetleri sokak sokak sürüklendikten sonra, üzerlerinden kamyon ve traktörler geçirildi. Daha sonra adları tesbit edilen diğer Türk aydınları da, sırayla evlerinden alındı ve aynı akibete maruz kaldı. Kimilerini diri diri toprağa gömdüler. Kimilerini elektrik direklerine astılar ve kızgın güneş altında bıraktılar. Kimilerinin gözlerini oyduklar. Ölenlerin yanı sıra, binlerce Türk, çeşitli biçimde yaralanmıştı. Bu vahşetleri gören bazı kişiler, aklını kaybederek çıldırdı. Korku ve dehşet yüzünden bazı hamile kadın da çocuğunu düşürdü. Hastaneler yaralılarla doldu; tutukevleri ve hapishanelerde de yer olmadığı için, birçok okul, cezaevi haline getirildi. Bu katliam devam ederken, Türklerle ait mağaza, dükkân, ticaret merkezleri ve evler, çapulcular tarafından yağma edildi. Can güvenliğinin yanı sıra, Türklerin mal güvenliği de kalmamıştı. Komünist ve Kürt yağmacılar tarafından talan edilen ve toplanan Türklerle ait eşya ve malların, kamyonlarla kuzey bölgelerine taşındığı görüldü. Kerkük Katliamında şehit edilen Türklerin arasında, adları tesbit edilenler şunlardır: Ata Hayrullah, İhsan Hayrullah, Kasım Neftçi, Selahattin Avcı, Mehmet Avcı, Cahit Fahrettin, Osman Hıdır, Emel Muhtar Fuat, Cihat Muhtar Fuat, Nihat Muhtar Fuat, Nurettin Aziz, Abdullah Bayatlı, İbrahim Ramazan, Abdulhalik İsmail, Hasip Ali, Cuma Kamber, Kâzım Abbas Bektaş, Şakir Zeynel, Hacı Necim, Enver Abbas, Adil Abdülhamid, Züheyir İzzet Çaycı, Fethullah Yunus, Kemal Abdulsamed ve Seyit Gani Nakip. İnsanlık tarihinde benzeri görülmemiş bu kanlı olayların duyulması, bütün Irak'ta büyük yankı uyandırdı ve çok etkisi yarattı. Irak'ın dışında duyulan bu soykırımı haberi, dış basında ve radyolarda geniş biçimde yer aldı. Şam, Kahire, Beyrut ve Londra'da da duyulan Kerkük Katliamı'nın haberlerine Türk basını da geniş yer verdi. Kerkük Katliamı'nın iç ve dış kamuoyunda tepki ve nefret uyandırması üzerine, General Kasım 20

Ancak bekleneni de gösterememiş, sadece kınamakla yetinmişti. Türk-Irak münasebetleri yeniden masaya yatırılmıştı. Türk Basını ise üzerine düşeni yerine getirmiş ve katliamı dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmıştı. Böylece 1959 yılında 14 Temmuz darbesi sonrası ilişkilerin iyiye gitmemiş üstelik, Irak'ın Rusya'ya yönelen bir siyaset başlatması durumu daha nazik bir hale getirmiştir.

7-9 Ekim 1959 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığında kısa adı CENTO olan bir teşkilat oluşturulmuştur.

1960 ve 1961 yıllarında Irak Hükümeti ile şirketler arasındaki ihtilaflar giderilmeye çalışılmış, ancak şirketlerin bu işe yanaşmadıkları görülmüştür.

Kültürel ve sosyal haklar çerçevesinde " Türkmen Kardeşlik Ocağının " kurulmasına izin verilmiştir.⁸⁸

8 Şubat 1963 senesinde General Kasım'ın durumu ciddi bir şekilde tehlikeye girmiş, nihayet, Baas Partisine Mensup subaylar tarafından kanlı bir darbe gerçekleştirilerek General Kasım ve kurmayları idam edilmişlerdir. Abdusselam Arif yönetimi ele geçirmiştir. Türk -Irak münasebetlerinde pek iyileşme görülmemiş⁸⁹, General Abdusselam Arif Devrim konseyi başkanı olurken Baas partisi mensupları da yönetimde kilit noktalara gelmişlerdir. Bu dönemde 14 Nisan 1966 da Abdusselam Arif bir helikopter kazasında ölünce yerine kardeşi General Abdurrahman Arif geçmiştir.

17 Temmuz 1967 yılında Baas Partisinin idareyi tam manasıyla ele geçirildiği görülmüştür. Ancak bu dönem içte ve dışta pek çok sorun ile de karı karşıya kalmıştır. Yine Suriye, Kuveyt ve Ürdün ile durum da pek iç açıcı olmamış, Irak bir noktada yalnızlığa itilmiş ve tek dostu Türkiye kalmıştı.⁹⁰

Temmuz'da Bağdat'taki Mar Yusuf Kilisesinde söylediği nutukta, soykırımı hareketini telin etmek ve sorumluları kınayarak, suçluların ağır biçimde cezalandırılacaklarını bildirmek zorunda kaldı. Kasım, katliamın maksatlı olarak tasarlanmış olduğunu ve sorumluların mahkemeye verileceğini ilan etti. (Suphi Saatçi; Kerkük Katliamının Düşündürdükleri, *Kerkük Dergisi*, S.5, Ankara,1991, s.2,3); (Ekrem Pamukçu; Kerkük Katliamı ve Kürt Senaryoları, *Kerkük Dergisi*, S.5, Ankara,1991, s.5-7)

⁸⁸ Muzaffer Aslan; Irak Milli Türkmen Partisinin Görüşleri, *ADD*, (Kuzey Irak Özel Sayısı), C. 3 S.1, s.219

⁸⁹ Ümit Akkoyunlu; Irak Türklüğünün Meseleleri, *TK*, S.165, s.553; Ferhat Başdoğan; Türk -Irak İlişkileri ve Bugünkü Irak, *Gnkur, Güncel Konular*, S.7,s.119;Hasan Celayir, *Kuzey Irak,Batılılar ve Türkiye Üzerine Düşünceler*, s.16-25; İevket Koçsoy; *Irak Türkleri* ,s.122,123

⁹⁰ Ümit Akkoyunlu; Irak Türklüğünün Meseleleri, *Türk Kültürü*, S. 165,s.554

Ancak bu seferde 17 Temmuz 1968 de General Arif de bir darbe ile uzaklaştırılmış, başa General Hasan El Bekr gelmiştir.

Bu dönemde Baas Parisi yönetimi yine elde tutabilmiş ve Türklere olan baskılar yeniden çoğalmıştır.

Barzani meselesi halledildikten sonra Baasçılar Arapları Kerkük bölgesine yerleştirilmesi sonucu Türk nüfusu azalmaya başlamış, Türklere ait arazilere el konulmaya başlanmış, Türklere arazi ve mülk satışı yasaklanmış, Kerkük'te Türk asıllı memur ve öğretmenler arap bölgesine nakledilmeye başlanmış, bölgeye gitmek istemeyenler cezalara çarptırılmıştır.⁹¹

Yine İhtilal Konseyi 24.1.1970 tarihinde aldığı bir kararla Türklere kültürel alanda da bazı haklar tanınmış, Radyo ve Televizyonda Türkçe yayınlar çoğaltılmıştır. Türkler memnun edilmiş, ancak bu durum fazla süslememiş, Barzani yenilip İran' kaçtıktan sonra Türklere verilmiş olan pek çok hak geri alınmıştır. Ayrıca Arap nüfusu yeni yerleştirilenler ile arttırılmaya çalışılmıştır. Kerkük'ün adı "El-Tamim " olarak değiştirilmiştir. Türkçe konuşulması yasaklanmıştır. Bu durum Türklerin protestosuna sebep olmuş, karşısında sert tedbirler alan bir hükümet ile karşılaşmış, insanlık dışı muameleler artmaya devam etmiştir.⁹²

Bu tarihlerde 1963 ten beri sürdürülen Kürt isyanları amacına yavaş yavaş yaklaşmış, Irak Baas partisinin de çaresizliği sonucu 11 Mart 1970 de Kuzey Irak'ın iki Zap arası ve süleymaniye bölgesi" Kürdistan Otonom Bölgesi " adı ile Anayasaya yeni bir madde olarak eklenmiştir.⁹³

1970'li yıllarda petrolün önemini göremezlikten gelmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple kendi topraklarında petrolleri istedikleri gibi çıkarmaya başlamışlar, Konsey ise 1 Haziran 1972'de Irak yabancı şirketlerin tahakkümünden petrolü kurtarmış ve Irak'a iktisadi, siyasi, stratejik istiklâlini kazandırmıştır

⁹¹ Ümit Akkoyunlu; Irak Türklüğünün Meseleleri, Türk Kültür, S. 165, s.554-56:

⁹² İlhan Şahin; Irak Türklüğünün Kaderi Üzerinde Oynanan Oyunlar, TK, S.169,s.24
Enver Yakupoğlu; Irak Türkleri, s.45:Ümit Akkoyunlu; Irak Türklüğünün Meseleleri, *Türk Kültür*, S.165,s.557 :

⁹³ Ferhat Başdoğan; Türk -Irak İlişkileri ve Bugünkü Irak, Gnkur, *Güncel Konular*, S.7,s.120

1973 yılından itibaren Irak Hükümeti Basra'da bulunan Amerikan petrol şirketlerindeki hisselerini ve Basra Petrol şirketindeki Hollanda Shell şirketi'nin hisselerini millileştirmiştir.

1974-2001 Yılları Arasında Kuzey Irak'ta Meydana Gelen Olaylar

1974 yılı yönünden önemli bir gelişme, Irak hükümetinin Kürtlerin istediğinden çok daha küçük bir bölgeye, yönetimde Bağdat tarafından seçilecek bir Kürt hükümeti olmak üzere, özerklik tanınması olmuştur. Fakat bunu Barzani kabul etmemiş ve Bağdat'tan tümüyle bağımsız (Tahrana bağımlı) bir hükümet kurmuştur.

1975 yılı olaylarının en önemlilerinden birisi de şüphesiz Cezayir Antlaşması olmuştur. Kürtlerin Irak'ta estirdiği savaş büyük boyutlara çıkması üzerine Şah Muhammed Rıza Pehlevi ve Saddam Hüseyin'i, iki devlet arasındaki sınır çatışmalarına ve Kürt sorunu çözmek için Cezayir'e davet etti. Neticede Irak büyük ödünler vererek anlaşmayı imzaladı. Karlı çıkan taraf şüphesiz İran olmuştu.

Saddam ezikliğinin acısını İran'dan aldığı güvence ile Kürtlere saldırarak büyük bir katliama başlamıştı. İran'a kaçma ümidi kalmayan Kürtlerin tek sığınacakları Ülke Türkiye kalmıştı. Ancak buna Sadi İrmak hükümeti karşı çıkmıştı. Muhalefet lideri Ecevit'in girişimleri ile bu yumuşatılmış, Saddam Kürtlerin İran'a geçmeleri için bir zaman tanımıştır. Kürtlere genel af çıkarmış, Peşmergelerin çoğu silahları ile birlikte Irak hükümetine teslim olmuştu.

16 Temmuz 1979 tarihine gelindiğinde Baas partisinden ve devlet başkanlığından istifa eden Hasan el Bekr yerine geçen ve günümüze kadar devam eden Saddam Hüseyin devri başlamıştır.

Saddam ilk iş olarak kendisine oy vermeyenleri kurşuna dizdirmiştir. 16 Ocak 1979 da Saddam'ın beklediği bir olay gelişmiş, İran şahı Fransa'da oturan Humeyni'nin İran'a gelmesi sonrası İran'da yeni bir dönem ve rejim başlamıştı. Yüksek rütbeli subayların çoğu idam edilmişlerdir. Böylece tecrübeden, teknolojiden yoksun bir ordu kalmıştı. Nihayet 22 Eylül 1980 günü bunu fırsat bilen Irak ordusu İran'a çeşitli bölgelerden girme ve saldırılarını sürdürme emrini almıştı. Bu durum 8 sene devam etmiş, İran'ın her yerinde, kan ve gözyaşı olmuştu. Yaralılar ve sakatlar ile birlikte iki milyon insan telef olmuştu.

Sadam'ı destekleyen Avrupa sonunda İran'ı ekonomik ve sosyal yönden bir girdabın içine sokmuş, Saddam kendini Arap aleminin lideri olarak

görmeye başlamıştı. Hatta Türkiye'ye dahi tehditler savurmaya başlamıştı. O kadar ileri gitmişti ki Türkmenlere "Türkiye'nin gücü varsa gelsin alsın" demişti⁹⁴

16 Ocak 1980 yılında Türklere yine baskı ve zulüm devam etmiştir. İdam olayları da sıklaşmıştır. Bu arada 16 Ocak 1980 de Türkmenlerin lider konumundaki insanlar göz altına alınmıştır Nitekim Irak Türkleri liderlerinden Nejdet Koçak, Adil Şerif ve Emekli albay Abdullah Abdurrahman ve diğer arkadaşları, yine 9 Temmuz 1980 günü Mehmet Korkmaz, Rüştü Reşad, İzzet Celil Terzi ve pek çok öğretmen, 11ubat 1980 de Halit Akkoyunlu ve arkadaşları idam edilmişlerdir.⁹⁵

Saddam Dönemi İlişkiler ve PKK

1981 yılında Saddam Kürt ve Türkmen köylerini, okullarını ve camilerini yerle bir etti. sayıları 800.000'ni bulan Kürtleri Erbil'de bir kampa yerleştirdi. Türkmenler daha kötüsü ile karşılaştı. Güney Irak Arap yerleşim yerlerinde; Kadiye, Mutanna, Zikar, Enbar illerine zorla yerleştirildi.⁹⁶

1981 yılında tahmini KDP'ni Irak'ta 2000 peşmergesi, KYB'nin ise 3000 peşmergesi olduğu, bunun 1985 yılına gelindiğinde KDP'nin peşmerge sayısının 6000, KYB'nin ise 5000 ne yükseldiği görülmüştür. Böylece bölgede gelecekte kuracakları bir devletin düzenli askeri birliklere çevrilmesi için ön adımları sessizce atmaya çalışmışlardır

Bu arada PKK'nın kuzey Irak'ta gösterdiği faaliyetlerden rahatsız olan Türkiye, 1983 kışında Irak ile bir sınır Güvenliği ve İşbirliği antlaşması imzalanmış, ancak 10 Mayıs'ta üç askerin şehit edilmesi üzerine Irak sınırı içine 10 km içine kadar bir operasyon düzenlemiştir. Türkiye'nin bu harekâtından hemen sonra Temmuz 1983'te Abdullah Öcalan ile Mesut Barzani arasında "KDP ile PKK Dayanışma ilkeleri" antlaşması imzalanmış, Türkiye'ye karşı PKK'ya destek vereceğini açıklamıştır.

1984 yılında PKK Kuzey Irak'ta ki varlığını artırma çalışmalarına hız vermiş, örgütün üst düzey görevlileri bölgeye yerleşmiş, iki silahlı propaganda birliği oluşturulmuş⁹⁷

⁹⁴ Hasan Celayir, *Kuzey Irak, Banlılar ve Türkiye Üzerine Düşünceler*, s.27, 28: Daha geniş bilgi için bkz. Cemal Özkan; İran-Irak Savaşının Nedenleri, *Gn.Kur. SEB*, S.85, s37-49

⁹⁵ Tuğrul Keskingören; Unutulan Türkler ve Irak'ta Demokrasi, *TDTD*, S.81, s47

⁹⁶ Suphi Saatçı; *Tarihi Geşim içinde Irak'ta Türk varlığı*, s.243-244

⁹⁷ Ümit Özdağ; *Kuzey Irak ve PKK,ADD*,(Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1, Ankara,1996, s.81-84

PKK aldığı darbelerden sonra 1986 yılında yeni bir strateji uygulamaya başlamış, devrimci terör-Silahlı propaganda siyaseti ile sivil köylere saldırmaya ve katliama başlamıştır. 1987 yılında da PKK'nın sivil yerleşim yerlerine olan saldırılarına devam etmiş, ancak yinede PKK'yı terörist ilan ederek Öcalan'ın KYB ile işbirliğinin artmasına vesile olmuştur⁹⁸

Bu arada kuzey doğuda Irak- İran savaşı daha öncede belirtildiği gibi sekiz yıl sürmüş, 20 Ağustos 1988 de iki devlet ateşkes imzalanmıştı. İşte bunu fırsat bilen Kürtler " Irak Kürdistan Cephesi " adıyla bir direniş örgütü kurmuştur. Bu cephenin amacının ise, Irak'ta demokrasinin kurulması ve Kürt bölgesinde federal statünün sağlanması olduğu belirtilmiştir. Buna mukabil Saddam'da boş durmamış, 25 Ağustos 1988 de Kürtlere karşı saldırı başlatmıştır. Halepçe çevresinde kimyasal silahlar kullanmak suretiyle sivil halktan 5000 kişinin ölümüne sebep olmuştur. Aynı şekilde, uçak ve helikopterler ile Dohuk, Zaho ve Amadiye bölgelerinde de kimyasal silahları kullanmaktan çekinmemiş kaçabilen pek çok sivil Kürt Türkiye'nin izniyle sığınmak zorunda kalmış ve daha büyük bir katliamın önüne geçirmiştir.⁹⁹

11 Mart 1991 de bu sefer Erbil'de Kürt-Türkmen birlikte bir ayaklanma başlattı. Kısa zamanda isyan başarıya ulaştı. Ancak Kürt peşmergeler öncelikle Tapu dairesini ve daha sonra Erbil milli kütüphanesini yakarak işe başlayıp Türkmenleri geri planda bırakmak istediler. Bu durum Nisan ayına kadar devam etti. Saddam bunun üzerine hareket geçti ve güneyi kana buladıktan sonra Kuzeye Türk bölgelerine doğru harekete geçti. Madeli'den Kerkük'e kadar geçtiği her yeri yakıp yıktı. Daha sonra en büyük katliamı 28 Mart 1991 de Altunköprü kasabasında gerçekleştirdi. Erbil'in akibeti de kötü oldu; 3 günde 600 kişinin öldürüldüğü anlaşıldı. Süleymaniye'de kaçabilenler İran'a sığınırken Dohuklu Kürtler Türkiye'ye Şırnak'a sığınabildiler. Diyale Türkleri kaçamazken Erbil ve Kerkük'ten 400.000 Türkmen Türkiye'ye sığınabildi.¹⁰⁰

1991 ile 1995 yılları arasında zaman zaman Kuzey Irak'a Türkiye güvenliğini temin için operasyonlar başlatmıştı. Bu dönemde Turgut Özal Kürt liderlerle iyi ilişkiler kurmak için artık 1991 yılında ilk adımı atmış ve Mesut Barzani ve Celal Talabani'yi Ankara'ya davet etmiştir. Bu görüşmeler sonrası Türkiye hükümeti iyi niyet gösterisi olarak bu liderlerin yurt dışına

⁹⁸ Ümit Özdağ; Kuzey Irak ve PKK,ADD, (Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1, s.85-87

⁹⁹ Koray Düzgören: Türkiye Türkleri ve Kuzey Irak ; ADD, (Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1, s.295

¹⁰⁰ Ziyat Köprülü, *Irak'ta Türk Varlığı*, s.44 Suphi Saatçı; *Tarihi Geşim içinde Irak'ta Türk varlığı*, s.250,251

özellikle ABD'ye seyahat edebilmeleri için Türk diplomatik pasaportu dahi vermiştir. Hatta Ankara'da bir büro açmalarına dahi imkân sağlanmıştır. Bütün bunlara rağmen Kuzey Irak'ta bir Kürt Devletinin kurulma senaryoları ortaya çıkınca kurulan köprüler olumsuz etkilenmeye başlamış ve Barzani ve Talabani zaman zaman PKK'ya yönelik Türk harekâtlarını tasvip etmemeye yönelmişlerdir.

4 Ekim 1992'de de Erbil'de toplanan parlamento Kuzey Irak'ta bir Federe devlet kurma kararına almıştır. Türkiye bunu onaylamamış ve 12 Ekimde 15.000 kişilik bir askeri güçle Kuzey Irak'a girilmiştir. PKK bu harekâta 2000 kişi kaybetmiştir. 8 Haziran 1993'te Türk ordusu küçük çaplı bir harekât daha düzenlemek zorunda kalmıştır.

1994 Haziranında iki lider Paris'te buluşup seçime gitme ve güçlerini birleştirme çağrısında bulununca Türkiye tedirgin olmaya başlamıştır. Fransız hükümetiyle görüşmek suretiyle bu toplantının yapılmasını engellemiştir.¹⁰¹

1995'lerde PKK'nı bu bölgede bütün düzenin yeni baştan ve daha güçlü silahlar ile donatmış olduğu görülmüştür. Türkiye daha sonra 5-11 Temmuz 1995'te ikinci operasyon ile Kuzey Irak'a 15 km girmiştir. Çatışmalar 10 Aralık 1995'te tarafların ateşkesi ile durmuştur. PKK'nın Türkiye'ye sızma çabaları 1996 yılında da devam etmiş, .¹⁰² Türkiye genelde bir Kürt devletinin kurulmasını engellemek için Kuzey Irak'ın tam manasıyla Irak egemenliği altına girmesi fikrini benimsemiş ve bu hususta güvenlik bölgesindeki çekiş gücün bulunmasına da karşı çıkmıştı.¹⁰³ Ancak 2001'li yıllara gelindiğinde Irak'ta fiili bir Kürt hükümeti olduğu gerçeği inkar edilemez bir hal almıştır.

Sonuç

Dünyanın en kudretli ve rakipsiz ham maddesi haline gelen petrol, yeryüzüne çıkarıldığı sömürgeci zihniyetin temsilcileri tarafından maalesef petrole sahip memleketlerin halklarına hiç bir zaman mutluluk getirmemiştir. İnsanlar rahat yüzü görmemiş, rahat bir nefes alamamış, saadet yerine zülüm, ölüm, acı ve ızdırap getirmiştir.

¹⁰¹ Kemal Kirişçi Türkiye Kuzey Irak'ta ki Kürt Güvenlik Bölgesi, ADD, (Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1 s.17,18:

¹⁰² Ümit Özdağ; Kuzey Irak ve PKK, ADD,(Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1, s.100,101: ADD, (Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1, 167 (Koray Düzgören: Türkiye Türkleri ve Kuzey Irak ; ADD, (Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1, s299)

¹⁰³ Kemal Kirişçi Türkiye Kuzey Irak'ta ki Kürt Güvenlik Bölgesi, ADD, (Kuzey Irak Özel Sayısı), C.3 S.1 s.19,20

Lozan Antlaşmasının şüphesiz en önemli gündem maddelerinden birini Musul ve Kuzey Irak sınırı meselesi oluşturmuştur. Türk heyeti Lozan görüşmelerinde çok mücadele etmek ve batının emperyalist devletleri karşısında tek başına diğer maddeler ile birlikte Kerkük ve Musul'un, sosyal, kültürel ve coğrafi olarak Anadolu'nun tabii bir uzantısı olduğunu savunmak zorunda kalmıştır. İngiltere'nin Irak politikası 30 Ekim 1918 de Mondros Mütarekesi ile daha belirgin hale gelmişti. Mütareke ile ateşkesin sağlanması istenmesine rağmen bunu fırsat bilen İngiliz birlikleri, Savaş Bakanlığından aldıkları emir üzerine Musul vilayeti ve petrollerini ele geçirmeye çalışmış ve bunu sağlamıştır. Bu sırada Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğindeki Milli Mücadele Erzurum ve Sivas Kongrelerinde önemli kararlar almış ve 10 Ocak 1920 de İstanbul toplantısında Misak-ı Milli prensiplerini kabul etmişti. Bu prensipler son Meclis-i Mebusan'ca da kabul edilerek Türkiye Büyük Millet Meclisinin de ana politikası haline gelmişti. Misak-ı Milliye göre Musul vilayeti Türk sınırları içerisinde alınmıştı. Türklerin gittikçe güçlenmesi ilk nazarda gözden kaçmışsa da İngilizler durumu derhal kavramış ve Musul vilayetini elden kaçırmamak için gerekli önlemlere başvurmuşlardı. Bu önlemlerden birincisi Emir Faysal'ı Irak'a kiral yapmaları, diğeri ise Şii ve Sünniler arasındaki dengeyi elde etmek için Musul'u Güney'e bağlayarak Paris Barış Konferansının kararı ile İngilizlerin mandasına bırakılmıştı.

Lozan Konferansında Musul meselesi İngiltere tarafından tehlikeye atılmamış ve mesele halledilmeden görüşmeler sona ermiştir. Nihayet Türkiye Ankara, Antlaşmasıyla Musul petrollerinden 25 yıl için %10 hisse alabilecekken bilahare 500.000 sterling alarak bu hissesinden de vazgeçmiştir. Bütün bu uğraşmalara rağmen Irak'ın 1932'de Milletler Cemiyetine girmesi ile manda yönetimi de son bulmuştu. Böylece Irak İngiliz manda idaresinden kurtulmuş, Türk-İrak ilişkileri daha rahat bir gelişme göstermeye başlamıştır. Bu durum kral Faysal'ın 7 Eylül 1933 günü ikamet ettiği otel odasında ölü bulununcaya kadar devam etmiştir.

Kral Faysal'ın ölümü üzerine oğlu Gazi, I. Gazi unvanıyla, Irak kralı olmuştur. Bunun zamanında da babası dönemindeki gibi petrol meselesi yanında Türklere karşı girişilmiş baskı ve zulüm devam etmiştir. Nitekim 1937 yılında Sadabat Paktı vesilesiyle Kerkük'ü ziyaret eden Türkiye heyeti halk tarafından coşku ile karşılanması, Irak yönetimini ürküttüğü için daha sonra ki ziyaretlerde bu bölgelerin ziyarete yasaklanması getirmiş, Türkçe gazetelerin girmesi ve okunması dahi yasaklanmıştır.

6-14 Ocak 1955 tarihleri arasında Türkiye ile köprüler yeniden atılmaya başlanmış Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuad

Köprülü Irak'ı ziyaret etmiş ve bazı görüşmelerden sonra ortak bir güvenlik antlaşması yapılması konusunda görüş birliğine varılmıştır.

Türkiye ile Irak arasında 24 Şubat 1955'te ise yine Bağdat'ta bir işbirliği antlaşması imzalanmış ve iki devlet arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi hedef alınmıştır. Bu ilişkiler 14 Temmuz 1958 tarihine kadar devam etmiş nihayet General Abdulkerim Kasım İngilizlere bağlı krallığı devirmiş ve cumhuriyeti ilan etmiştir. Bir kaç ay sonra Sovyetler Birliğinin güdümünde Irak komünistleri iktidarı ele geçirmişler ve Sovyetler Birliği'nde askeri ve siyasi eğitim alan Molla Mustafa Barzani bir kahraman edasıyla karşılanmış ve Kerkük "Kürdistan'ın" başkenti ilan edilmişti. 1959 da ise Türklere karşı komünist Kürtler büyük bir katliam başlatmış 33 kişi katledilmişti.

8 Şubat 1963 yılında Kasım devrilmiş Abdusselam Arif yönetimi ele geçirmiştir. General Abdusselam Arif Devrim konseyi başkanı olurken Baas partisi mensupları da yönetimde kilit noktalara gelmişlerdir. Bu dönemde Türkler biraz rahat etmeye başlamış, ancak 14 Nisan 1966 da Abdusselam Arif bir helikopter kazasında ölünce yerine kardeşi General Abdurrahman Arif geçmesi Türklerin aleyhine olmuştur. Ancak 17 Temmuz 1968 de General Arif de bir darbe ile uzaklaştırılmış, başa General Hasan El Bekr gelmiştir. Baas partisi 24 Ocak 1970 yılında Irak Türklerine bir takım kültürel haklar tanınmış, çeşitli yerlerde Türkçe öğrenim veren 48 okul açılmıştı. Türk-İrak ilişkilerinde hissedilir bir iyileşme başlamıştı.

1974 yılında Ahmet Hasan el-Bekr iktidarda olmasına rağmen yönetimi Saddam Hüseyin ele geçirmiş neticede 16 Temmuz 1979 tarihine gelindiğinde Baas partisinden ve devlet başkanlığından istifa eden Hasan el Bekr yerine geçen Saddam Hüseyin devri başlamıştır. 1980 yılından itibaren asimilasyon kanlı eylemlere dönüşmüş ve Irak Türklerinin ileri gelenlerinden emekli Albay Abdullah Abdurrahman, Doç. Dr. Necdet Koçak, iş adamı Adil Şerif casusluk suçuyla idam edilmişlerdir. Şüphesiz Irak Türklerinin en sıkıntılı dönemleri; 1924, 1926, 1939, 1941, 1946, 1959 yıllarında katliamlar sonucu pek çok masum insan yok yere katledilmiş, ancak en ağır sıkıntılar 1980 yıllardan sonra olmuştur. Yine 1991 yılından itibaren Irak " Milli Türkmen Partisi" Türkmenlerin sesini kalem ve yazılarıyla dünyaya duyurmaya çalışmışlar ve çalışmaktadırlar.

Bütün bunların yanında Türkiye'nin Kuzey Irak'ta meydana gelecek gelişmeleri dikkatle takip etmesi orada yaşayan 2.500.000 civarındaki Türkmen topluluğunun karşılaşılabileceği tehlikeleri önceden görerek önlem alması ve bölge halkının yeni facialara yol açmaması için çok yönlü plan ve programlar yapması gerekmektedir.

TÜRKİYE’NİN JEOPOLİTİĞİNDE IRAK FAKTÖRÜ

Dr. İlhan Oğuz AKDEMİR* Yrd. Doç. Dr. Ayşe ÇAĞLIYAN*

Özet

Irak, coğrafi sınırları, komşu olduğu ülkeler, petrol ve doğal gaz boru hatları, Fırat ve Dicle havzaları, dış ticaret hacmi, Körfez Savaşları İslami motifleri ve etnik unsurları, nedeni ile Türkiye’nin dış siyasetinde çok yönlü jeopolitik öneme sahiptir.

Irak’a 1990’daki I. Körfez krizi başlayan ambargo en fazla Türkiye’yi etkilemiştir. Petrol boru hatları kapanmıştır. Orta Anadolu rafinerisi durma noktasına gelmiş ve sınır ticareti durdurulmuştur. II. Körfez savaşından sonra, 2003 yılı mayısında BM tarafından kaldırılan ambargo, sorunu çözmemiş, içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Irak’ın bölünme ihtimali veya federasyona dönüşmesi, ABD’nin tutumu hala net değildir. Türkiye her duruma uygun politikalar geliştirmelidir. Çünkü Irak’ın Türkiye ticaretindeki coğrafi uygunluğu hem Irak için hem de Türkiye için ticaretin daha kolay ve ucuz olması demektir. ABD’nin ve diğer ülkelerin Irak’a olan ilgisinin altındaki neden tespit edilmiş ve edilmemiş petrol rezervleridir. ABD çıkarları için Irak ile iki tane savaş yaparken Türkiye olanları sadece seyretmektedir. Gelişmelerde aktif rol almaya çalışmamaktadır. Hatta sadece ABD’nin vereceği görevleri üstlenmeyi düşünmektedir, bu ise yanlıştır. Türkiye yanı başındaki, stratejik değeri fazla Irak’ın ticaretinden eskisi gibi payına düşeni almak için çalışmalıdır.

Bugün Irak’ın yeni haritasının nasıl şekilleneceği, gelecekteki durumu, Türkiye’nin jeopolitik önemini artıracak veya azaltacak unsurları da belirginleştirecektir. Irak’tan Doğu Akdeniz’e olabilecek petrol bağlantıları risk oluşturmaktadır. Kuzey Irak’ın statüsü, petrol boru hatlarının ve Habur sınır kapısından gerçekleşebilecek olan ticaretinde nicelik ve niteliğini değiştirebilecektir. Ayrıca bunlardan daha önemlisi Irak, Türkiye için zengin körfez ülkelerine ulaşacak ticari yolun en önemli güzergahıdır. Türkiye’nin dış politikasında bu kadar ağırlığa sahip bir ülke ile ilgili politikalara karar verilirken yapılanlar ve yapılmaması gerekenler ile Türkiye’nin jeopolitiğinde Irak’ın etkisi, Türkiye’nin geleceğini şekillendirebilecek kadar fazladır.

GİRİŞ

Türkiye’nin bulunduğu coğrafi konum, değer bakımından pek az ülkenin sahip olduğu lokasyon üzerindedir. Asya, Avrupa, Afrika kıtalarının birbirine yaklaştığı bir coğrafi konuma sahiptir. Türkiye; Karadeniz’den gelen İstanbul Boğazı, Marmara, Çanakkale Boğazı yoluyla Akdeniz’e ulaşan, Akdeniz’den Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz yoluyla Hint Okyanusu’na

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü/ELAZIĞ

açılan, boğaz köprüleri ile Avrupa'yı Asya'ya bağlayan Akdeniz'den Fırat ve Dicle nehirlerinin vadisini takiben Basra körfezine inen stratejik yollar üzerinde bulunmasından dolayı jeopolitik ve jeostratejik öneme sahiptir. Bununla birlikte çok Türkiye'nin coğrafi konumunun, jeopolitik değerliliğini vurgulamak için çok sık kullanıldığı görülmektedir. Oysa bu iki terim ilişkileri sıkı, fakat birbirinden farklı kavramlardır. Coğrafi konumun değişmezliği üzerinde kurulmuş olan değişken beşeri unsurların oluşturduğu dış siyaset jeopolitik değeri belirlemektedir. Jeopolitik değer, coğrafi konum gibi sabit değil değişkendir. Ayrıca zamana ve zemine bağlı olan değişkenlik, sadece ülke ölçeği ile sınırlı değildir. Dünya'nın iki kutuplu yapıdan tek kutuplu yapıya dönüşmesi gibi global ölçekli değişimler dolaylı veya direkt olarak Türkiye'nin jeopolitiğini etkilemektedir.

Türkiye'nin dış politikalarına karar vermede pay sahibi bir kısım kişi ve kuruluşların inandığı en önemli özellik jeopolitiğin değişmez ve hep aynı olduğudur. Bu jeopolitik mantık, zaman zaman dış politika ile ilgili yanlış kavramlar ve uygulamalar üretir. Tuathail'in deyimi ile bu tarz jeopolitik düşünce doğru olarak bilinenlere ve tecrübelerine dayanır, fakat akla uygun jeopolitik ortaya koymaz (Tuathail 2003: 154). Oysa jeopolitik, sizin oluşturduğunuz stratejilere, toplumsal gelişmelere, küresel süreç ve eğilimlere göre değişken olabilmektedir. Türkiye'de var olan potansiyel yenilenmemiş ve Türkiye jeopolitiğine hep aynı şekilde bakılmıştır. Türkiye'nin coğrafi konumu önemlidir denmiş fakat değişen süreçler, sınırlar, uluslararası politikalar hep göz ardı edilmiştir. Türk dış politikasının soğuk savaş sonrası dönemde yeniden şekillenen sınırlar ve komşuluklara bağlı olarak, tekrar oluşturulması değerlendirilmesi gerekirken, dış politik olay ve yapılanmalara güncel veya çok kısa vadeli çözümler ile yaklaşmıştır. Kimi yazarlar dış politikadaki karışıklığı, Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi krize, kamu yönetimindeki yetersizliklere bağlasa da (Mango 2002: 13), asıl neden Türkiye'nin dış politikada uzun vadeli politikalar üretmemesinden kaynaklanmaktadır.

Hale'in ortaya koyduğu (2001: 39), "hükümetler iyi siyasi ilişkilere ve yakınlıklara sahip oldukları ülkelerle mi yakın ekonomik ilişki kurarlar (siyasi çıkar yaklaşımı) yoksa ekonomik bağlantılar ve bağımlılıklar siyasi ilişki sonucu mu oluşur (ekonomik çıkar yaklaşımı)?" sorusuna Türkiye için verilebilecek cevap elbetteki siyasi çıkar yaklaşımından taraf olmaktadır. Türkiye'nin soğuk savaş döneminde SSCB ile olan ilişkileri, bugün ABD ile olan ilişkiler buna en güzel delillerdir. Ama Türkiye'nin bulunduğu konum itibarı ile sergilediği siyasi politikalar, ekonomik çıkarlarına uyum

göstermemektedir. Jeopolitik avantajlar bu durumda dezavantaja dönüşmektedir.

Nitekim Türkiye'nin çevresinde meydana gelen büyük değişiklikler, Türkiye'nin dış siyasetini yeniden gözden geçirmesi ve yeni stratejiler üretmesini zorunlu hale getirmiştir. S.S.C.B'nin yıkılması ile başlayan, Türkiye'nin de içinde bulunduğu Orta Doğu-Orta Asya haritasının yeniden şekillen(dir)me süreci devam etmektedir. Ülkenin jeopolitik değerinin daha da artması için ortaya konacak jeostratejiler oldukça önemli hale gelecektir.

Türkiye'nin jeopolitik değeri açısından önemli dış gelişmelerden birisi de Irak'ta meydana gelen gelişmelerdir. Irak'ta son 15 yıl içinde yaşanalar ve gelecekte ki Irak Devleti'nin nasıl yönetileceği sorunları Türkiye'nin dış siyaseti için oldukça büyük önem arz etmektedir. Çünkü Irak'ta yaşananlar ve gelecekte yaşanacaklar Türkiye'nin jeopolitik değerini artıracak veya azaltılabilecek gelişmeler, Türkiye'yi bir anda sadece Irak'tan değil Orta Doğu'daki zengin ülkelerden de koparacak riskleri taşımaktadır. Bu nedenle Türkiye Irak'ın öneminin bilincinde olarak çok uzun vadeli dış politik çıkarlarını gözetenekle adımlar atmalıdır. Şu ana kadar Türkiye'nin dış politikasını yöneten kimselerin ürettikleri siyaset anlayışı, geleceği görme açısından oldukça kapalı ve kısırlı kalmıştır. Sadece ABD'nin yanında ve onun istediği gibi davranan ve geleceğin hesabını yapmaktan uzak görünen jeostratejiler, Ülkenin jeopolitiğine ve global güç iddiasına tezat teşkil eder yapıdadır.

IRAK'IN JEOPLOTİĞİNİN TÜRKİYE AÇISINDAN ÖNEMİ

Genellikle Orta Doğu¹ diye anılan Güneybatı Asya, İslam ülkelerinin de üssünü merkezini teşkil eden tarihi, dini, sosyal, kültürel birçok fonksiyonun birlikte etkili olduğu jeopolitik değeri yüksek coğrafi alana karşılık gelir. Orta Doğu coğrafyası, tarihte zengin medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır ve bugünde bu mirası devam ettirmektedir. Orta Doğu ülkeleri olarak adlandırılan bu bölgesel tanım, ağırlığını ve istikametini petrolün çizdiği, bir dış ticaret ağının da merkezini oluşturmaktadır. İslam ülkeleri içinde yer alan, petrol silahına sahip, S.Arabistan, İran, Irak, Kuveyt, B.A.E. gibi dış

¹ Orta Doğu terimi, farklı ülkeler, farklı yazarlar tarafından farklı sınırları kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Son zamanlarda Orta Doğu denilince Arap, İran ve Anadolu yarımadalarıyla tanımlanan bir coğrafi alan üzerinde ittifak oluşmaya başlamıştır. DİE'de buna uyarak Orta Doğu istatistiklerinde ele alınan ülkeleri bu şekilde vermiştir. Orta Doğu terimi ve sınırları için bkz., Yücel 1960, Tuğçülek 1962, Öngör 1965, Özey 1996, DİE 2001, Elibüyük 2003, Öztürk 2003,

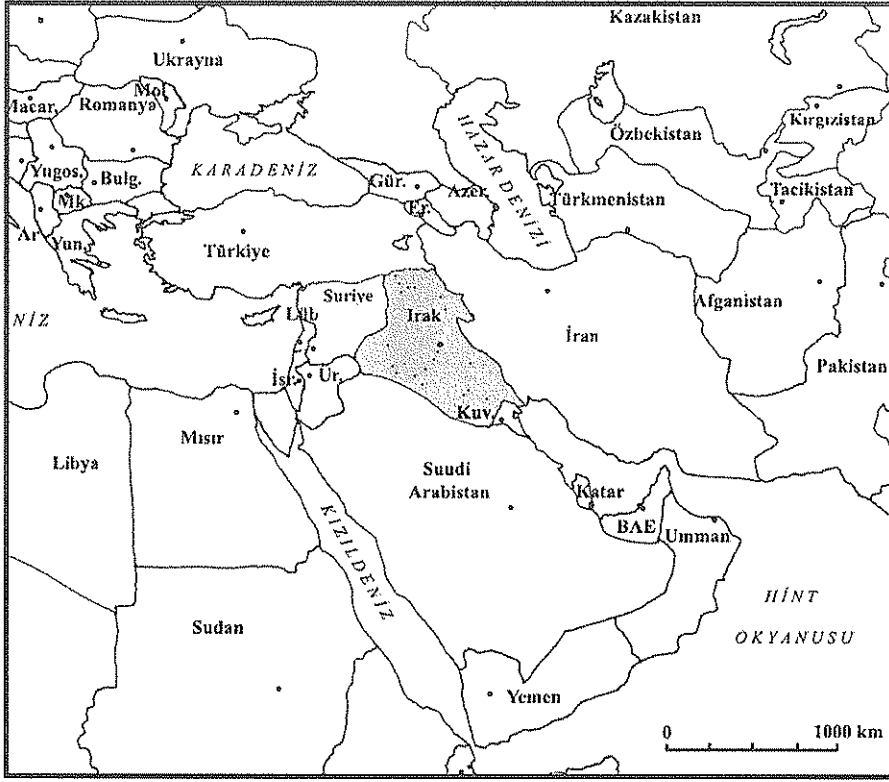
ticaret hacmi yüksek olan ülkeler yine bu bölgede bulunmaktadır. Ayrıca bu bölge, milletlerarası çok yönlü siyasi ve iktisadi politikaların yürütüldüğü bir bölgedir. Petrol, yüksek ticaret hacmi ve para dolaşımı, pastadan pay almak isteyen bir çok ülkenin bu bölge üzerinde politika üretmesine ve kendi payını arttırma çabalarına sahne olmaktadır.

Irak, günümüzde Orta Doğu ülkeleri içinde belki de üzerinde en fazla strateji geliştirilen ülkedir. Dünya'nın özellikle çok uzak coğrafi alanlara nüfuz edebilen ülkeleri Irak'ın geleceği ile ilgili planlar yapmakta ve menfaat devşirmeye çalışmaktadır. Türkiye için sadece istikrarsızlığın olduğu bir komşu ülke olarak değil, **“Türkiye'nin coğrafi etki sahası içinde yer alan Irak”** taşıdığı tüm değerler açısından Türkiye için önemlidir. Türkiye ile Irak arasında birbirini tamamlayan birçok jeopolitik değer bulunmaktadır. Irak'ın etnik yapısı, su meselesi, Habur sınır kapısı, petrol ve doğal gaz boru hattı, İslami değerler, öteki Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkiler başlıkları altında toplanabilecek faktörler, Türkiye'nin dış siyasetini etkileyecek gelişmeleri bünyesinde barındırmaktadır.

1-TÜRKİYE-IRAK SINIRININ JEOPOLOTİK ÖZELLİKLERİ

Irak kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Kuveyt ve Suudi Arabistan, batısı ise Suriye ve Ürdün ile komşudur (Harita: 1). Toplam kara sınırları 3631 km.dir ve bunun 331 km.si Türkiye ile olan sınırı oluşturur. Irak geçmiş dönemlerde olduğu gibi günümüzde de bir çok devlet arasında sınırı ve geçişi sağlayan bir konumdadır. Harris'in deyiimi ile Fırat ve Dicle havzalarını kontrol eden bir konuma sahiptir (Harris 2001: 85).

1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan körfez krizi 1991'de Türkiye'nin hemen yanı başında cereyan eden bir savaşa dönüştü. Gerek savaş döneminde gerekse savaş sonrası dönemde Türkiye'nin dış ticareti üzerinde olumsuz etki yapan bir diğer süreç başlamış oldu. Çünkü Türkiye BM tarafından alınan kararla Irak'a ambargo uygulaması sonucunda dış ticarete en çok ticaret yaptığı dördüncü ülke ile ilişkileri dondururken, ihtiyacını karşılamak üzere başka ülkelerle teması maliyeti, ulaşımı ve anlaşmaları ile daha fazla bir maliyet hesabını ortaya çıkardı. Ayrıca bugünde devam eden krizler sonucu sınır ticareti ve Adana/Yumurtalık boru hattının faaliyetleri durdu. Körfez krizinden sonra Türkiye'ye yerleştirilen Çekiç güç ve sonraları keşif güç bugün de Irak-Türkiye ilişkilerini etkileyen bir unsur olarak ortaya çıktı. Irak'ın kuzeyindeki otorite boşluğundan kaynaklanan terör, Türkiye'nin savunma harcamalarını iki kat artırdı. 2003 Mart ayında yaşanan II. Körfez Savaşı, hem Türkiye-ABD ilişkilerini gerginleştirdi, hem de Türkiye-Irak ilişkilerini minimum düzeye getirdi.

Harita:1. Türkiye ile Irak'ın Orta Doğu Ülkeleri İçindeki Yeri

Irak'ın bölünme ihtimali ve Buna bağlı Türkiye'nin güvenlik ve terör endişesi, ek tedbirleri beraberinde getirdi. 1980'lerde Türkiye'nin ithalatında büyük pay sahibi, boru hatlarının kullanıcısı Irak devreden çıkmış oldu. Bu Türkiye'nin toplam dış ticaretinde her yıl yaklaşık 2-3 milyar \$'ın kaybolması anlamına gelmektedir. Ayrıca Türkiye'yi Irak'tan çok daha ucuz maliyetle alacağı petrolü, daha yüksek maliyetlerle satın almak zorunda bırakmıştır.

1973 yılında Gümrük İdare Memurluğu olarak faaliyete geçen, 1976 da Gümrük Müdürlüğü, 1981 yılında Habur Gümrükler Başmüdürlüğü olan Habur Sınır Kapımız 713 dönümlük arazi üzerine kurulmuştur. Gümrük sahasında çoğunluğu hizmet binası olarak kullanılan yaklaşık 10.000 m²'lik kapalı alan bulunmaktadır. Yine sahada 13 çıkış, 13 de giriş sahasında olmak üzere 26 peron ile 8 adet kantar hizmet vermektedir.

Habur Gümrük kapısından günlük ortalama 500 adet ham petrol ve fuel-oil tankerin, 600 adet fiber kamyonun (Fiber 17 Eylül itibariyle), 200 adet transit aracın ve 100 tane yolcu otomobili olmak üzere toplam 850 ila 900 aracın rahatlıkla çıkış girişinin yapılabildiği bir düzeye çıkartılmıştır.

1997 yılına kadar ki süreçte yapılan işlemlerle ilgili sağlıklı bir kayda ulaşılması hemen hemen imkânsızken, bu gün giriş çıkış yapan her aracın ve şahsın kaydına rahatlıkla ulaşılabilmekte ve yapılan her işlemin hesabının verilebileceği bir noktaya gelinmiş bulunmaktadır.

1998 ve öncesi Gümrükte TASİŞ tarafından el konan limit fazlası motorin miktarı kayıtlarına ulaşamazken, 1999 yılında günlük 27 bin litre, 2000 yılında 52 bin litre, 2001 yılında 57 bin litre, 2002 yılında 50.298 litre ve 2003 (Ocak ayı) 16.965 litreye ulaşılmıştır.

Tablo 1: Habur Gümrük Kapısı'ndan Yıllara Göre Geçiş Yapan Araç Sayısı (1999-2003)

YILLAR	GİRİŞ	ÇIKIŞ
1999	317.762	302.550
2000	369.032	350.584
2001	333.123	337.239
2002	257.197	256.341
2003 (Ocak)	12.518	12.279
TOPLAM	1.309.556	1.292.426

Türkiye, ne pahasına olursa olsun Irak ile olan ilişkilerini eski haline getirmelidir. Çünkü Irak'tan sağlanan petrol, sınır ticareti, boru hatları, hepsi Türkiye ekonomisinin önemli ayaklarıdır. Bunların boşluğunu Türkiye'nin daha uzaklardan daha pahalı ithalat yolları ile kapatmaya çalışması ekonomiyi olumsuz etkilemektedir. Ayrıca Irak devletine uygulanan ambargo nedeni ile 36. paralel üzerindeki yasak bölge terör ortamı oluşturmuştur ve bu da ülkenin güneydoğusunun ekonomisini ve sınır ticaretini etkilemektedir. Bu nedenle Türkiye Irak'ın toprak bütünlüğünü sağlayıcı politikalara yönelmelidir. Savaşta yeni ve yara almış olarak çıkan Irak'ın yeniden inşası ve sonrası için ticari ilişkiler, sağlam ve uzun vadeli dış politika ile desteklenmelidir. Unutulmamalıdır ki Irak bilinen rezervler açısından Dünyanın ikinci petrol zengini ülkesi ve tespit edilmeyen rezervler açısından ilk ülkesidir. Türkiye Irak ile olan ilişkilerini uzun vadeli ve hedef ülke olarak düşünmelidir. İster bölünmüş, ister birleşik Irak olsun her şartta,

bu ülke ile ticari ilişkilerini sürdürmesi Türkiye'nin milli menfaatinin gereğidir.

Türkiye'nin coğrafi yakınlığa sahip olduğu alanlardan birisi Orta Doğu'dur. Fakat Türkiye bu alana da yabancılaşmıştır. Türkiye'nin Orta Doğu'da kendi çıkarları aleyhine stratejiler izlemesi (Filistin, Irak ve İran gibi ülkeler ile ilişkileri), Türkiye için hayati öneme sahip petrol ve doğal gaz planlarının uzun vadede kuyusunu kazmaktadır. Çünkü enerji nakil hatları başka ülke hatlarından geçme ihtimali Türkiye'nin aleyhinedir. Orta Doğu Türkiye'nin coğrafi etki alanı içinde iken Türkiye'nin ilişkileri her geçen gün zayıflamaktadır. Oysa Türkiye Orta Doğu'yu Avrupa'ya pazarlayan distribütör ülke olmalıdır. Basra Körfezi, Dünya petrol yataklarının %60'ına sahiptir. Suudi Arabistan %25'lik petrol rezervi ile Dünyanın en büyük petrol üreticisidir. İran, Dünya doğal gaz rezervlerinin %15'ine, Irak %12'sine sahiptir (Kona 2003: 37-38). Yine bu bölgede suyun oluşturduğu hidropolitik, Türkiye'nin giderek elinde kalan tek jeostratejik unsur olarak görünmektedir. Çünkü Türkiye'nin AB ve ABD tercihi karşılık bu ülkelerin daha doğu ve güney üzerine stratejiler geliştirmeleri, Türkiye'nin bölge üzerinde coğrafi etkisini ve jeokültürel avantajlarını kullanamaması, kararsızlığı, iç ve dış politikadaki zayıflıkları, Türkiye'nin jeopolitiğini bulduğu konumu değerlendirememesi itibari ile negatife çevirmiştir.

2-PETROL VE DOĞAL GAZ BORU HATLARI

Irak'ta kurulacak ABD uydusu Irak devleti, Türkiye'nin enerji diplomasisine vurulabilecek en büyük darbe olacaktır. Çünkü Irak'ta ABD zoruyla kurulan yönetim, yine baskı ile enerji dolaşımını bu ülkeye yönlendirebilir. Kurulacak olan pipeline ile Irak ve Kuveyt petrol ve doğal gazı Ürdün üzerinden Hayfa limanına (uygun ortam olursa Suriye de olabilir) ve oradan Avrupa ve ABD'ye aktarılabilir. Bu Türkiye'nin jeopolitiğinin çok büyük bir darbe alması demektir. Bundan daha da önemli ABD'nin en büyük hayali Türkmenistan'dan başlayarak İsrail'e kadar devam eden enerji kuşağının tamamını kontrol etmektir. Afganistan savaşı ile petrol boru hattının Pakistan üzerinden Hint denizine ulaşması garantilenmiştir. İleri safhada ise iki problem ülke olan İran ve Suriye'nin uydu yönetimlere teslim edilmesi gerçeğidir. Böylece ABD'nin küreselleştirme operasyonunun en önemli ayağı tamamlanmış olacaktır. ABD, Orta Asya Türk cumhuriyetleri konusunda Rusya ile rekabete son verip işbirliği yaptığında Türkiye'nin bu coğrafi alana ilişkin tüm hesapları bozulabilir. ABD'nin İran'ı bölge için bir tehlike olarak görmekten vazgeçip

işbirliğine gitmesi veya savaş yolu ile tasfiye etmesi, ABD'nin gözünde Türkiye'nin Orta Doğu'ya ilişkin önemini yitirmesine neden olabilir. Hazar havzası enerji kaynaklarını İran üzerinden dünya pazarlarına iletmeyi hedeflemesi başlıca sonuçları olacak. Bu durumda ABD'yi AB'nin izlemesi beklenirken, Türkiye'nin "bölgesel-stratejik" önemini kaybetmesine neden olabilir. Bunda acı olan bu planın bir kısım aşamalarına Türkiye'nin yardım etmesi/edecek olmasıdır. Bu durumda Kerkük-Yumurtalık ve Bakü-Ceyhan hattının hiçbir stratejik değeri kalmayacaktır. Çünkü Orta Asya-Akdeniz boru hattı başka bir güzergâhları seçmiş olacak, Türkiye sadece boru hattındaki etkisizleştirilmesi ile kalmayacak jeostratejik bir dışlanmışlığın içinde olacaktır.

Tek kutuplu Dünyada yaşanan Yeni Dünya düzen(sizliğ)i, Türkiye'nin aleyhine çalışmakta ve jeopolitik kaymalar yaşanmaktadır. Bunun ilk belirtileri ise soğuk savaş ve sonrasında en önemli üslerinden olan İncirlik'in artık fonksiyonunu tamamladığı yerini Irak'a bıraktığıdır. Türkiye adete kendi eli ile Irak'ı yeni stratejik ülke konumuna oturtmuştur. Hatta Afganistan, Pakistan ve Azerbaycan, Ürdün ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi yeni jeopolitik değeri artan ülkelerdir. Özellikle ABD'nin geleceğe yönelik politikalarında Türkiye'nin önemini ve konumunu yitirmektedir. ABD açısından artık daha ön planda olan üç stratejik yer; Hint Denizi, Basra Körfezi ve Doğu Akdeniz Kıyılarıdır. ABD'nin 21. yüzyıl enerji planlarında bu üç lokasyonu kontrol altına almak ve daha da ileri giderek bunları birebirlerine bağlamak yatmaktadır. Böylece Bakü-Ceyhan hattına alternatif ve uzun vadede halef bulunmuş olmakta ve de Rusya'nın ve Avrupa'nın Türkiye üzerinden oluşturmak istediği gaz ringinin önemini azaltmak yatmaktadır.

Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı: Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı Sistemi, Irak'ın Kerkük ve diğer üretim sahalarından elde edilen ham petrolü Ceyhan (Yumurtalık) Deniz Terminali'ne ulaştırmaktadır. 35 Milyon ton yıllık taşıma kapasitesine sahip bulunan söz konusu boru hattı, 1976 yılında işletmeye alınmıştır. I. Boru Hattı'na paralel olan ve 1987 yılında işletmeye alınan II. Boru Hattı ile de yıllık taşıma kapasitesi 70.9 Milyon ton'a ulaşmıştır. Körfez Krizi sırasında Birleşmiş Milletlerin (BM) Irak'a uyguladığı ambargo nedeniyle Ağustos 1990'da işletmeye kapatılan Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı, BM'nin 14 Nisan 1995 tarih ve 986 sayılı kararına istinaden, 16 Aralık 1996 tarihinde, sınırlı petrol sevkıyatı için tekrar işletmeye alınmış olup, altışar aylık dönemler itibariyle petrol sevkıyatına devam edilmektedir.

Irak-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı Etüdü: Bu Proje ile Irak'ta bulunan doğal gaz sahalarının geliştirilmesiyle üretilecek olan 10 Milyar m³/yıl gazın, yapılacak bir doğal gaz boru hattı ile Türkiye'ye getirilmesi amaçlanmaktadır. 26 Aralık 1996 tarihinde, Ankara'da, iki ülkenin ilgili Bakanları tarafından yılda 10 Milyar m³ gazın inşa edilecek bir boru hattı ile Irak'tan Türkiye'ye ihracı hususunda bir "Çerçeve Anlaşması" imzalanmıştır. BM tarafından Irak'a uygulanan ambargo, öte yandan, 2 Mayıs 2001 tarihinde yürürlüğe giren Doğal Gaz Piyasası Kanunu kapsamında bulunmaması Projenin yeniden değerlendirilerek Irak gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınmasının sağlanması hususunda çalışmalar devam etmektedir (www.botas.gov.tr/faaliyetler).

Türkiye'nin en büyük üç sınırı aşan suyu olan Fırat, Dicle nehirleri Orta Doğu için büyük bir mücadele alanı oluşturmaktadır. Çünkü Türkiye-Suriye, Suriye-Irak, arasında sorun oluştururken, Orta Doğu'nun öteki nehirleri, İsrail, Filistin, Ürdün, Suriye arasında da kavga sebebidir. Ayrıca Asi nehri Lübnan-Suriye-Türkiye arasında sorun oluşturan bir başka nehirdir. Yani su, Orta Doğu için diğer bir jeopolitik değerdir. Hatta çekişmeler öyle boyuttaki ülkelerin tezlerine göre coğrafi olguları kendi lehlerine kullanabilmektedirler. Türkiye kaynağı kendisinde olduğu için doğal olarak, Fırat ve Dicle'yi "sınırı aşan su" olduğunu iddia ederken, Irak ve Suriye adı geçen nehirleri, "Uluslararası sular" olduğunu iddia etmektedir Çünkü bu iki farklı hukuki tanımın uluslararası hukukta yerleri farklıdır. Oysa uluslararası sular, iki veya daha fazla ülkenin hem su bölümünü hem de sınırını belirleyen sulara verilen niteliktir. Bu tip sulara eşit haklar söz konusudur (Meriç ve Arpaçay gibi). Türkiye-Irak-Suriye arasında böyle özellik göstermeyen nehirlerimiz, amaç çıkar sağlamak olunca böyle iki fonksiyonu olmayan iki nehir bu kapsama sokulmaya çalışılmaktadır. Oysa sınırı aşan sulara eşit egemenlik söz konusu değildir. Irak'ın I.ve II. Körfez savaşları ile yeniden yapılandırılması, Suriye'nin yeni yönetiminin Türkiye ile çok iyi ilişkiler arzulanması, bu sorunların dış politika açısından fazla sorun oluşturmayacağı fikrini ortaya koymaktadır. Bu durumda Türkiye bu iki nehirde de "sınırı aşan su" olarak istediği gibi tasarruf etme ve ticari kullanım şeklinde yararlanması düşünülebilir. Hatta Irak ve Suriye ile dış ticarete, takas ve/veya kliring unsuru olarak sunulabilir.

3-FIRAT VE DİCLE HAVZALARI

Orta Doğu için en az petrol kadar stratejik öneme sahip bir silahı olarak su potansiyeli kullanılabilir. Önemli olan suyu doğru dış politikalarla Türkiye'nin uluslar arası ilişkilerinde petrol kadar stratejik bir madde olarak

sunulmasıdır. Türkiye'nin en büyük üç sınırı aşan suyu olan Fırat, Dicle nehirleri Orta Doğu için büyük bir mücadele alanı oluşturmaktadır. Çünkü Türkiye-Suriye, Suriye-Irak, arasında sorun oluştururken, Orta Doğu'nun öteki nehirleri, İsrail, Filistin, Ürdün, Suriye arasında da kavga sebebidir. Ayrıca Asi nehri, Lübnan-Suriye-Türkiye arasında sorun oluşturan bir başka nehirdir. Yani su, Orta Doğu için diğer bir jeopolitik değerdir. Hatta çekişmeler öyle boyuttaki ülkelerin tezlerine göre coğrafi olguları kendi lehlerine kullanabilmektedirler. Türkiye kaynağı kendisinde olduğu için doğal olarak, Fırat ve Dicle'yi "sınırı aşan su" olduğunu iddia ederken, Irak ve Suriye adı geçen nehirleri, "Uluslararası sular" olduğunu iddia etmektedir. Çünkü bu iki farklı hukuki tanımın Uluslararası hukukta yerleri farklıdır. Oysa Uluslararası sular, İki veya daha fazla ülkenin hem su bölümünü hem de sınırını belirleyen sulara verilen niteliktir. Bu tip sularda eşit haklar söz konusudur (Meriç ve Arpaçay gibi). Türkiye-Irak-Suriye arasında böyle özellik göstermeyen nehirlerimiz, amaç çıkar sağlamak olunca böyle iki fonksiyonu olmayan iki nehir bu kapsama sokulmaya çalışılmaktadır. Oysa sınırı aşan sularda eşit egemenlik söz konusu değildir. Irak'ın I.ve II. Körfez savaşları ile yeniden yapılandırılması, Suriye'nin yeni yönetiminin Türkiye ile çok iyi ilişkiler arzulanması, bu sorunların dış politika açısından fazla sorun oluşturmayaacağı fikrini ortaya koymaktadır. Bu durumda Türkiye bu iki nehirde de "sınırı aşan su" olarak istediği gibi tasarruf etme ve ticari kullanım şeklinde yararlanması düşünülebilir. Hatta Irak ve Suriye ile dış ticarete, takas ve/veya kliring unsuru olarak sunulabilir.

4-TÜRKİYE-IRAK DIŞ TİCARETİ

Enerji politikalarındaki başarı; yukarıda bahsedilen asıl sebeplerin yanında, Türkiye'nin komşuları ile olan ilişkilerinin düzelmesinde, ticaret açığının kapanmasında, AB üyeliği için avantaj sağlaması, diğer önemli getirileri olarak görülebilir. Bu nedenle Ülkemiz önce kendi enerji kaynaklarını optimum olarak kullanmalı, rezerv araştırmaları ve gelecekteki enerji ihtiyacını çok iyi yapmalıdır. İkinci aşamada ise enerjiyi talep eden ve pazarlayan ülke olarak jeostratejik plan ve projelerini hayata geçirmelidir.

Irak, Orta Doğu ülkelerine olan ihracat sıralamamızın son sırasındadır. Aslında Irak, 1990'daki I.körfez krizinden önce en fazla ithalat yaptığımız ikinci ülke durumundaydı. 1985 yılında Irak ile olan toplam ticaret hacmimiz 2 milyar dolar civarındadır. Bu miktar O yılıki toplam dış ticaretimizin %11'ine karşılık gelmektedir. Bu çok büyük ticari ilişkinin ithalat bölümü 1995 yılı itibari ile sıfırdır yani hiç gerçekleşmemiştir. İhracatımız ise aynı yılda 122.999.000 \$'dır. Körfez krizi ile Irak'a başlayan ambargo en fazla

Türkiye'yi etkilemiştir. Petrol boru hatları kapanmıştır. Orta Anadolu rafinerisi durma noktasına gelmiş ve sınır ticareti durdurulmuştur. Bu ambargo Türkiye'nin önüne çok ağır bir fatura ortaya koymuştur. 1995 yılından sonra Irak'la yapılan ticaret ambargo nedeni ile istatistiklere yansımamaktadır. Varlığı bilinen fakat resmi olmayan bu miktar, **siyah rakam** olarak kalmaktadır. Yinede 250-300 milyon \$ seviyesinden aşağı olmadığı zannedilmektedir.

Bugün Irak'a olan ihracatımız BM'nin verdiği insani yardıma karşılık yapılan ticarettir. Bu durumda Irak'a ihracatımızın ilk kalemini doğal olarak % 49'luk bir payla un ve diğer öğütme maddeleridir. İkinci sırada % 19'luk bir payla bitkisel ve hayvansal yağlar, üçüncü sırada % 7 ile kimyevi maddeler, dördüncü sırada % 6 ile diğer besin maddeleri bulunmaktadır. Görüldüğü gibi ağırlığı gıda sektörü taşımaktadır. bunun dışında dokuma tekstil, cam ve şeker sanayi diğer ihraç maddelerinin olduğu kollardır. Irak'a ambargo kararı ile Türkiye'nin dış ticaretinde ve bunun ekonomiye zararı 60 milyar dolardır. Bu rakam her yıl artmaktadır. Bu çok büyük rakamın zamanla telafi edilebilmesi için, Türkiye ambargonun sona ermesini istemektedir.

II. Körfez savaşından sonra, 2003 yılı mayısında BM tarafından kaldırılan ambargo, sorunu çözmemiş, içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Irak'ın bölünme ihtimali veya federasyona dönüşmesi, ABD'nin tutumu hala net değildir. Türkiye her duruma uygun politikalar geliştirmelidir. Çünkü Irak'ın Türkiye ticaretindeki coğrafi uygunluğu hem Irak için hem de Türkiye için ticaretin daha kolay ve ucuz olması demektir. Ayrıca Yumurtalık petrol boru hattının da faaliyete geçmesi ile petrol nakliyatı ihracı ve bundan Türkiye'nin payı oldukça caziptir. Irak bilinen rezervler açısından Dünyanın ikinci petrol zengini ülkesi ve tespit edilmeyen rezervler açısından ilk ülkesidir.

SONUÇ

Türkiye'nin son zamanlarda takip ettiği batıya karşı **tek taraflı bağımlı dış politika**, ülkemize coğrafi ve psikolojik olarak yakınlık düzeyinde olan ülkeleri Türkiye'ye mesafeli davranmaya zorlamaktadır. Türkiye'nin iki körfez krizinde de ABD'ye yakın olması, Türkiye'nin ulusal çıkarlarının zaafiyete uğraması demektir. Her ne kadar Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına bunu devlet adamlığı ve 20-25 yıl sonrasını görebilmek adına yaptıklarını söyleseler de, dış politikadaki bilinen gerçekler bunu Irak ve Orta Doğu ilişkilerimizde belki 100 yıl ve sonrasını kapsayan bir hatayı içerdiğini göstermektedir. Bu nedenle:

- Irak'ta daimi bir barış ortamı için çaba harcanmalıdır.
- Irak'ın üniter yapısının bozulmaması için Uluslararası girişimlere hız verilmelidir.
- Irak'ın kuzeyinde Kürt Devleti kurulmaması için stratejiler geliştirmeli, fakat böyle bir oluşumun gerçekleşmesi durumunda yeni haritayı kapsayan jeostratejiler de düşünülmelidir.
- Irak ile anlaşması yapılan Doğal Gaz Boru Hattı projesi süratle tamamlanmalıdır.
- Su sorunu çözüme kavuşturulmalı, hatta bunun için daha fazla fedakarlıkta yapılabilir.
- Özellikle ABD'nin ortaya koyduğu çözüm önerilerine çok ihtiyatlı yaklaşmalı ve gelecek için ABD'siz projeksiyonlar göz ardı edilmemelidir.
- Ülkenin Dış politikasına yön veren makamlar 25-30 yıl sonrasını görebilecek şekilde değil 100 yıl sonrasını düşünebilecek bir vizyonla hareket etmelidir.

KAYNAKÇA

- ADAKLI, E., 2003; "Küresel Hegemonya Dalaşının Ortasında Kalakalmış Bir Türkiye" Özgür Üniversite Forumu, S:20-21, Sh.33-70, Ankara.
- BRZEZİNSKİ, Z., 1998; Büyük Satranç Tahtası, Yön Yay., İstanbul.
- DARKOT, B., 1949, Avrupa Coğrafyası, İ.Ü. Coğr.Enst.yay.12, İstanbul.
- DOĞANAY, H., 1986, "Türkiye'nin Coğrafi Konum ve Milli Sınırları ile İlgili Bazı Meseleler," Türk Dünyası Araştırmaları 44, s.105-154, İstanbul.
- DOĞANAY, H., 1988, "Türkiye'nin Komşuları ve Yabancı Atlaslarda Türkiye," Türk Kültürü 304, s.465-475, Ankara.
- DOĞANAY, H., 1989, "Türkiye'nin Coğrafi Konumu ve Bundan Kaynaklanan Dış Tehditler," Türk Dünyası Araştırmaları 58, s.9-69, İstanbul.
- DUVAN, K., 2002; "Türkiye'nin Orta Doğu Politikasının İncelenmesi: İstanbul Toplantısı Örnek Olayı," Avrasya Dosyası, Asam Yay. C:8, S: 4, Sh:253-269, Ankara.
- ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT, 1997; Country Report: Turkey, 1997, Londra.
- ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT, 2000; Country Report: Turkey, 1999, Londra.

ERİNÇ, S., 1958, "Bölge Sınırlandırmasının Esasları," İ.Ü. Coğr. Enst. Dergisi 18-19, s.1-33, İstanbul.

ERİNÇ, S. ve ÖNGÖR, S., 1982, Ülkeler Coğrafyası MEB Basımevi, (8.basılsı), İstanbul.

GÖZENÇ, S., 1979, Avrupa Ülkeler Coğrafyası-I, İ.Ü. Coğr. Enst. Yay.115, İstanbul.

HALE, W., 2001; "Türk Dış Politikasında Ekonomik Sorunlar," Türkiye'nin Yeni Dünyası (Der.: Makovsky-Sayarı) İçinde, Alfa Yay. Ankara.

HARRIS W. 2001; "The Strategic Situation of Modern Iraq," The Review of International Affairs, C:, S:1, Sh.82-99. London.

HUNTINGTON, S.P. 1995, Medeniyetler Çatışması, (Derleyen: M.YILMAZ), Vadi Yayınları, İstanbul.

KONA, G. G., 2003; Orta Doğu Orta Asya ve Kesişen Yollar, IQ Kültürsanat Yay. İstanbul.

KULOĞLU A., 2002; "Değişen Küresel Jeopolitikte Türkiye," Avrasya Dosyası, Asam Yay. C:8, S: 4, Sh:5-21, Ankara.

MAKOVSKY, O.A., 1999; "Turkey", The Pivotal States: Framework for U.S. Policy in the Developing World, (Der.: R.Chase-P.Kennedy), Yay. W.W. Norton, Sh.:88-119, Londra.

MANGO, A., 2001; "Türk Dış Politikasının Atatürkçü Kökenleri ve Bunların İç Bağlantıları üzerine Düşünceler," Türkiye'nin Yeni Dünyası (Der.: Makovsky-Sayarı) İçinde, Alfa Yay. Ankara.

MARCHANT, E.C. 1970, Coğrafya Öğretimi ve Coğrafya Kitapları ile Atlaslarının Geliştirilmesi, (çev. S.ÖNGÖR), MEB Talim Terbiye Dairesi yay. 10, İstanbul.

ÖZDAĞ, Ü., 2002; "Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinin Jeopolitik Bir İncelemesi," Stratejik Analiz Dergisi, S.:26, Sh.:9-15, Ankara.

SPIELGEL, S., 2002; "Geleneksel Uzay ve Siber Uzay: Günümüz Uluslararası Politikasında Coğrafyanın Değişen Rolü," Avrasya Dosyası, Asam Yay. C:8, S: 4, Sh:113-123, Ankara.

TUATHAİL, G., "Eleştirel Jeopolitiği Anlamak: Jeopolitik ve Risk Toplumu," Jeopolitik Strateji ve Coğrafya (Der.: Colin S. Ve Diğ.), ASAM Yay. Ankara.

WALLERSTEİN, I., 1993; Jeopolitik ve Jeokültür, İz Yay. İstanbul.

WATT, W. M., 1996; "Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hristiyanlar," Postmodernizm ve İslam Küreselleşme ve Oryantalizm (Der.:A.Topçuoğlu-Y.Aktay), Vadi Yay. Ankara.

WILLIAMS, A.M., 1996; "Türkiye:Akdeniz Bağlamı," Turkey and Europe (Der.: C.Balkır-A.M. Williams), Sarmal Yay., Sh.:65-90, İstanbul.

YİĞİT, A., 2000; "Avrupa'nın Sınırları ve Türkiye'nin Avrupa'ya Göre Konumu", F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, C:10, S:2, Sh35-50, Elazığ.

YÜCEL, T., 1984, "Coğrafi Yeri ve Mevkii İtibariyle Türkiye," Türk Kültürü Araştırmaları XXII/1-2, s.11-19, Ankara.

YÜCEL, T., 1987, Türkiye Coğrafyası, Türk Kültürünü Arşt.,Enst. Yay. 86, Ankara.

FUZULÎ'NİN ŞİİRİNDE TOPLUMSAL ÇEVRE OLARAK BAĞDAT

Baghdad As Social Environment in Fudzulî's Poetry

Doç. Dr. Metin AKKUŞ*

Özet

Bağdat'ta zulmün ebedî olarak sürmeyeceği tecrübeyle sabittir. Zalimin burada barınamayacağı kesindir. Ancak kader (felek) bir süreliğine Bağdat'a bir çok bela gönderip bu topraklardan yaşam rahatlığını yok etmiş .Din düşmanlarının yönetiminde İslam güçsüz kalmış, bilgisizlik yayılıp bilgi ehli (ilim erbabı) aşağılanmıştı. Mazlumun inleme eli zamanenin eteğine yapışmış, içten çekilen feryad dumanı gökleri karartmış, (Mazlumun inlemeleri göğe yükseliyor). Felek, bu yanlış uygulamadan gücenmiş (etkilenmiş) ve bu yanlışlıktan mahcup olmuş; Allah'ın lutfu ile seçkin insanların halleri üstün gelip, adalet nuruyla haksızlar zayıf düşürüldü ve önleri kesildi. Kara toprak haline gelmiş ülkeye akıl mimarını atandı. Sanki susamış gül bahçesine ilkbahar bulutları gönderildi. Dünyayı dolaşıp ülkeleri ele geçiren rüzgar ayaklının yolunun toprağını Acem ileri gelenleri gözlerine sürme (olarak) çektiklerinde... Bağdat'ın her tarafı adaletten oluşan binlerce ışık kaynağıyla aydınlandı: bu coşkunkluktan her tarafta binlerce nur nehri akmaya başladı. (Arap ünlüleri fetih tarihini: *Ün sahibi padişah Bağdat'a geldi* şeklinde düşürdü: (Namlı padişah Evliya Burcu Bağdat'a geldi). (Fuzulî, Divan: Ksd 11/Teşbib;17-25)

Abstract

Fudzulî who lived in Baghdad environs, as a classical Ottoman poet, had mentioned Baghdad as a social periphery. He had written two eulogy in his Divan about Baghdad. Important persons, like historical, scientific and mystical personality, had been talked about in his two poems. Baghdad have been described as a pleasant city of saints by him.

Yukarıda alıntılanan metin, Bağdatlı Fuzulî'nin, *Türkçe Divan'*ında (AKYÜZ vd., 1990; 52) yer alan bir kasidesinin Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış şeklidir. Metin, Kanunî'nin Bağdat'a girişinden önceki şehrin konumunu tespit etmektedir. Yapılan tasvirin, günümüzde Irak halkının, dolayısıyla da Bağdat'ın içinde bulunduğu psiko- sosyal yapıyı benzer şekilde yansıttığı kolaylıkla anlaşılabacaktır.

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/ ERZURUM

Tarih, tekerrürden ibarettir. Bağdat, yüzyıllar sonra yeniden aynı buhranı yaşarken biz bu çalışmamızla bir şairin yaşadığı sosyal çevreyi edebi eser ortamına aktarma eylemine dair tespitlerimizi geçelim.

Klâsik Türk edebiyatında şehir, değişik özellikleriyle çeşitli eserlere konu olmuştur. Şair ve yazarlar, yaşadıkları sosyal çevreyi düzyazı ve şiirin imkânlarıyla eserlerine yerleştirmişlerdir. Latifî'nin İstanbul'un tasvirine yer verdiği bağımsız eseri, *Evsâf-ı İstanbul* (PEKİN, 1977); bir şehrin tarihi yapılarını, eğlence yerlerini, mesleklerini ve meslek erbabını konu edinen *şehrengizler* (LEVEND, 1958; AKKUŞ, 1987); bir şehrin tasvirine yer veren gazel veya kasideler (teşbib); şehir övgüleri, şehir yergileri (şehr-aşub) ve şehir mersiyeleri bir anda akla gelen örneklerdendir. Yaşanan sosyal çevrenin yer ve şehir adlarını konu edinen en dikkat çekici örnekleri ise *bilâdiye/beldenâmeler*dir. Derviş Ömer Efendi'nin *Bilâdiyesi*, ve Ferdî'nin *Esmâ-i Büldân* (Kaside-i Esmâ-i Bilâd) adlı eseri türün elde bulunan örnekleridir. Her iki eserde toplam 210 Osmanlı yerleşiminin adı yer almaktadır (KURNAZ, 1997).

Klâsik Türk edebiyatında, bir sanatçı olarak şair ve yazarların, yaşadıkları sosyal çevreyi konu edindikleri eserlerde İstanbul, Edirne, Bursa gibi Osmanlı yönetim merkezleri ilk sırada yer alırlar. Osmanlı kültürünün adeta mayalanıp yoğrulduğu, merkezden uzak yerleşimler ise, halen zihinlerde geçmişten bir hatıra olarak anılan Osmanlı yerleşimleridir; Saraybosna, Selanik, Mostar, Üsküp; Şam, Halep, İskenderiye, Mekke, Medine; Tebriz, Musul, Kerbela, Necef ve nihayet Bağdat, Osmanlı'nın tali yönetim ve kültür merkezlerindendir (TUĞLACI, 1985). Osmanlı toprak dağılımı ve şehircilik sisteminde rastladığımız bu yerleşimler aynı zamanda Osmanlı psiko-sosyal yapısında özel bir önem kazanmış ve edebî metinlerle ifadesini bulmuştur. Dilimizde bir özdeyiş olarak yerleşmiş olan *Ana gibi yâr Bağdat gibi diyar bulunmaz* ifadesini hatırlamak, diğer yerleşimlere nazaran, Türk kültüründe Bağdat'ın ayrıcalığını tespit için yeterli olacaktır.

Konu başlığımızın Bağdat olması nedeniyle sözü Bağdat ve havalisi üzerinde yoğunlaştıralım: Bağdat, *Tanrı vergisi* anlamındadır. Abbasî yönetim (hilafet) merkezidir. Osmanlı-İran-Hint ticaretinin birleştiği noktada büyük hanları, kervansarayları ve bedestenleri ile ticaret kervanlarının uğrak yeridir. Hülagû (1258) ve Timur tarafından (1393, 1401) yağma ve yıkıma uğramış olması uygarlık tarihinin kayıpları arasında yer alır. Bağdat, henüz Osmanlı toprağı olmadan, Zülfikar Han tarafından, dönemin padişahı Kanunî adına yörede hutbe okutulmuş ve para bastırılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın *İrakeyn Seferi* adıyla anılan ilk İran seferinde Tebriz alınmış; Irak'a yönelen Osmanlı ordusu karşısında dönemin Bağdat yönetimi, çıkan

ayaklanmaları bastıramayınca, şehrin anahtarlarını Sadrazam İbrahim Paşa'ya teslim etmiştir. Kanunî ise 1534'te Bağdat'a girmiştir. Bundan sonra, kısa süreli el değiştirmelere rağmen Bağdat, Lozan Antlaşması'na kadar hukukî açıdan Osmanlı Devletine bağlı kalmıştır (TUĞLACI, 1985: 319).

Osmanlı Kültüründe *Dârü's-selâm*, *Medinetü's-selâm* ve *Burc-ı Evliya* olarak kutsala yakın bir algılamayla, saygın bir yere sahip olan Bağdat, Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra, Kanunî'nin imar faaliyetlerine sahne olur. Bir çok imar faaliyetiyle birlikte, İmam-ı A'zam'ın mezarı buldurulur; adına türbe, cami ve medrese yaptırılır. İmam Ali ve İmam Abbas türbeleri onarılmıştır. Daha sonra da Osmanlı valileri su bentleri yaptırıp şehre su getirtmiş; köprü, kule, bina ve çarşılar yaptırmışlardır (TUĞLACI, 1985: 320).

Kanunî, bir dünya hakimi olmakla birlikte aynı zamanda Muhibbî mahlasıyla koca bir divan sahibi olan şair sultanlardandır. Batılıların Muhteşem Süleyman olarak tanımladığı Kanunî'nin sevgiliyi tanımlarken onun güzelliğini, *canım*, *baharım*, *nigârım*, *sevgilim* seslenişleri yerine, hakimi olduğu ülkelerin paha biçilmezliğiyle eşleştirdiği şiiri edebi mahfillerde günümüzde bile dilden dile dolaşımını sürdürmektedir:

Celîs-i halvetim varım, habîbim mâh-ı tâbânım

Enîsim mahremim varım güzeller şâhı sultânım

matlalı gazelinde sevgilinin değerini, hakimi olduğu en değerli toprakların değerine yükselten Kanunî şiirinin devamında;

Stânbulum Kaman'ım diyâr-ı milket-i Rûm'um

Bedeşânım ve Kıpçağım ve Bağdâd'ım Horasan'ım

beytinde Bağdat'ı da en gözde sevgili kadar değer verdiği toprakları arasında anmıştır.

Kanunî, Irak'a yöneldiğinde konumuzun ana teması olan Bağdatlı Mehmed Fuzulî (ö.1556), şiir sahasının yetişkinlerindendir. *Gülşen-i Şu'arâ* adlı tezkire yazarı Ahdi-i (ö.1644), sosyal eleştiri konulu *terkibiyle* şöhret kazanmış Ruhi (ö.1605) adı Bağdat'la anılan şair ve yazarlardandır. Zihnî, *Gülşen-i Hulefâ* yazarı Nazmizâde Murtaza, Vakanüvis Vâsıf, Tezkire yazarı Şefkat de, Osmanlı yönetiminde yetişen Bağdatlı Türk şair ve bilim adamlarıdır (TUĞLACI, 1985: 3321). Osmanlı devletine bağlanmadan önce de, Irak'ta Türk dilinin geliştiği ve bu bölgede Türkçe şiirler yazan başka şairlerin yetiştiği ve Bağdat'ta şura meclislerinin kurulduğu bilinmektedir

(İPEKTEN, 1996: 237). Bağdat'taki şair meclislerine Fuzulî de katılmış, Bağdat'ın fethi nedeniyle orduyla şehre gelen diğer Osmanlı şairleriyle bu toplantılarda birlikte olmuştur. Aynı şekilde doğu klâsikleri arasına girmiş olan şaheser *Leyla vü Mecnun*, söz konusu şair meclislerinde aralarında bulunması gereken Yahya Bey, Hayalî Bey gibi, Osmanlı şairlerinin ısrarı üzerine yazılmış ve Veys Paşa'ya sunulmuştur. Klâsik Türk şiirinin zirve şahsiyetlerinden olan Fuzulî-i Bağdadî, bununla da kalmamış, Bağdat bölgesinin yetiştirdiği bir şair olarak, Kanunî'ye, Sadrazam İbrahim Paşa'ya, kazasker Kadri Efendi ve Nişancı Mustafa Çelebi gibi devlet adamlarına kasideler de sunmuştur (İPEKTEN, 1996: 237).

Fuzulî, *Türkçe Divan*'ında (Akyüz vd., 1990), 11. ve 19. kasidelerini Bağdat konusuna ayırmıştır. Her iki eserin *teşbib* bölümünde şair, yaşadığı sosyal çevre olarak Bağdat'ı tasvir eder. *Divan*'da, Bağdat vasfındaki ilk eser, Kanuni hakkındadır. *Kaside der-Tavsif-i Bağdâd ve Medh-i Sultan Süleyman* başlıklı kasidenin tamamı 70 beyittir. Şiirin *girizgâh* beyti dahil 26 beyti Bağdat tasvirine ayrılmıştır. İkinci eser, Bağdat valisi Ayas Paşa hakkında olup *Divan*'ın 19. kasidesidir. İkinci kaside 34 beyitten oluşmuştur. İlk 12 beyt Bağdat'ın tasvirine ayrılmıştır.

Fuzulî döneminde Bağdat dolayları; hurma ağaçları, süslü camiler, türbeler, minareler ve iki katlı evleriyle meşhurdur. Çarşı ve pazarları ise en canlı yerlerdir. Fuzulî, aşağıda orijinal metinleri ve günümüz Türkçesine aktarılmış şekilleri kaydedilmiş olan her iki eserde şehrin doğal güzelliklerini, mimarisini, toplumsal yapısını; yetiştirdiği bilim, sanat, kültür adamlarının bölge kültürüne ve uygarlık tarihine katkılarını bir sanatçı dikkatiyle okuyucusuna sunmuştur.

Fuzulî, söz konusu şiirlerinde Bağdat'ı havası ve suyunun güzelliğiyle bir doğa harikası olarak sunar. Şaire göre Bağdat, uygarlığın, bilimin merkezi; sanat, fikir ve gönül adamlarının yetiştiği verimli bir sosyal çevredir;

(Kudret Kâtibi) Bağdat adını Cennet Bahçesi (Dârüsselam) koymuş. Allah'ın veli kullarına mezar; Evliya Diyarı; güzelliklerden nasibini Bağdat ne güzel! Hilafet kararı, yönetim (saltanat) fermanı Bağdat'tan yürürlüğe koyulmuş; İslam Peygamberi'nin (Kisra Sarayı) mucizesinin izi Bağdat'ta ebedileşmiş... Dört halifeden sonuncusunun halifelîği bu topraklarda sona ermiş; Ali Zülfekar kılıcıyla burada geleceğin seyrini değiştirmiş; Kerbela şehidiyle burada açığa çıkmış; İmam-ı Azam'ın engin bilgisi, şeriat ilmi bu topraklardan nasilenip gelişme sağlamıştır. Bağdat, Maruf Kerhî'ye baş makam, Cüneyd-i Bağdadî'ye kendini gösterme yeridir. Behlül-i Dâna'nın

delilik nedeni, Hallac-ı Mansur'a hazırlanan idam sehpası Bağdat'tadır. Nuşirevan gibi binlerce (adil) devlet adamı bu yerleşimi payitaht yapmıştır. Adalet ilk kez burada uygulama alanı bulmuş; Hatem-i Tayi'nin cömetrliğine burada atnık olunmuştur. Aşıklar diyarındır: Ovalarında binlerce aşık ve maşuk Leyla ve Mecnun, Ferhad ve Şirin dolaşır; Kent ve illerinin her biri yalnız ve kimsesizlere şefkatli vatan kucacı; suyu ve havası her mizaca (yapıya) uygundur.

Kutsal türbelerle donanmış temiz toprakları her tür niyyeti yansıtır. Zulüm Bağdat'ta ebedî kalamaz; zalim burada ebedi olarak barınamaz. (Fuzalî Divanı, Bağdat ve Sultan Süleyman'ın Övgüsü Hakkında Kaside, 11/1-26, s.50-55)

Bağdad, yedi iklimin gözbebeği; Her yerinde bengisular akar; Neşesi sürekli, hazzı devamlı, nimeti sonsuz; ortamı huzur verici, havası ruh okşayıcı. Kalesinin burçları ufuklara taş; Köprüleri sevgi bağları; Allah'ın ermiş kullarının yatağı; Seçkin ve saygın kişilerin bilginlerin yaşam yeri; Veliler Diyarı; manzaralarıyla Bağdat Ne güzel yer! Adil kanunların yazılıp kaydedildiği yaprak; Kutsal toprak! Adalet suyunun baş pınarı (Fuzulî, Divan, Ayas Paşa Vafında Kaside 19/1-12, s.76-78).

Güncelliğini halen korumakta olan Bağdat'ın günümüzde yaşanan savaş sonrasında kaybettiği değerleri dikkate alındığında, şairin yüzyıllar öncesinden tespit ettiklerinin, edebiyat bir yana, Türk tarihi ve dünya uygarlık tarihi açısından önemli birer vesika olarak da değerini koruduğu anlaşılabacaktır.

Metinler

Kaside der-Tavsif-i Bağdâd ve Medh-i Saltan Süleyman

(Bağdat ve Sultan Süleyman'ın Övgüsü Hakkında Kaside)

(Fuzulî Divanı, Ks.11/1-26, s.50-55)

1. Kudret katibi (İlahî kalem) her bölgenin özelliklerini bilgelik kalemiyle (ayrı ayrı) zaman sahifesine işlemiş (nakşetmiş).

2. (Kudret Katibi) Bağdat şehrini, mevcut her memleket güzelliğini taktir edip beğensin diye (adını) Cennet Bahçesi (Darüsselam) koymuş.

3. Köşe bucak çok şerefli kutsal toprakları Allah'ın veli kullarına mezar olduğu için Evliya Diyarı demiş.

4. Allah'ın bağışladığı güzelliklerden nasibini almış, ilgisine layık bulunmuş; akıbeti hayırlı Bağdat ne güzel !

5. Hem hilafet kararını, hem de yönetim (saltanat) fermanını (emrini) alıp giden zaman buradan dünyaya yürürlüğe koymuş.

6. Dünyada devlete ermiş yöneticilerin yaşam yerlerine bir örnek olan Kisra Sarayı üzerinde gerçekleşen İslam Peygamberi'nin mucizesinin izi burada ebedileşmiştir.

7. Halifelik kararı ilk kez burada senede (belgeye) bağlanmış, dört halifeden sonuncusunun halifeliği bu topraklarda sona ermiştir.

8. Osmanlı sultanı savaş (gazâ) kılıcını burada kuşanmış; Ali Zülfekar kılıcıyla burada geleceğin seyrini değiştirmiştir.

9. Allah'ın sırrı Kerbela şehidiyle burada açığa çıkmış; yalan ve doğrunun ölçülüp birbirinden ayrıldığı kapı bu topraklardadır.

10. İmam-ı Azam'ın engin bilgisi burada anlaşılmış; şeriat ilmi bu topraklardan nasibini alıp gelişme sağlamıştır.

11. Maruf'a baş makam, Cüneyd'e kendini gösterme yeri; Behlül'ün delilik nedeni, Mansur'a hazırlanan idam sehpaı hep buradadır.

12. Bu topraklarda yaşayanlar Hatem'in cömertlik eline tanıklık etmiş; Nuşirevan gibi binlerce (adil) devlet adamı bu yerleşimi payitaht yapmıştır.

13. Engin bağış ve lutuf (kavramları) bu topraklarda itibar kazanıp, tanınmış; adil uygulama buradan yayılmış ve duyulmuştur.

14. Ovalarında bin tane Leyla ve Mecnun kendini göstermekte; dağ üstlerinde bir o kadar Ferhad ve Şirin mest dolaşmakta.

15. Kent ve illerinin her biri yalnız ve kimsesizlere şefkatli vatan kucağı; suyu ve havası her mizaca (yapıya) uygundur.

16. Kutsal türbeleriyle iyilik ve kötülük peşinde konanları etkiler; temiz toprakları her tür niyyete ayinedarlık (yansıtıcılık) yapar.

17. Zulmün burada ebedî kalamayacağı tecrübeyle sabittir. Zalimin burada barınamayacağı kesindir.

18. Ancak kader (felek) bir süreliğine burada bir çok bela gönderip bu topraklardan yaşam rahatlığını yok etmiş...

19. Din düşmanlarının yönetiminde İslam güçsüz kalmış, bilgisizlik yayılıp bilgi ehlini (ilim erbabını) aşağılanmıştı.

20. Mazlumun inleme eli zamanenin eteğine yapışmış, gönülden çekilen feryad dumanı çarh aynasını paslandırmıştı. (Mazlumun inlemeleri göğe yükseliyordu).

21. Felek, o yanlış kanaatten gücendi (etkilendi) ve o anda o yanlış düşünceden mahcup oldu.

22. Allah'ın lutfu (ile) seçkin insanların halleri haline gelip, adalet nuruyla güçsüzleşti ve önü kesildi.

23. Kara toprak haline gelmiş ülkeye akıl mimarını (çorak) atadı. (Sanki) susamış gül bahçesine ilkbahar bulutlarını gönderdi.

24. Dünyayı dolaşıp ülkeleri ele geçiren rüzgar ayağıyla Acem ileri gelenlerinin geçiş yolunun toprağını gözlerine sürme (olarak) çektiklerinde...

25. Arap ünlüleri İran'ın (Acem) fetih tarihini: Ün sahibi padişah Bağdat'a geldi şeklinde düşürdü (Geldi Evliya Burcu Bağdat'a namılı padişah).

26. (Bağdat'ın) her tarafını adaletten oluşan binlerce ışık kaynağıyla aydınlattı: bu coşkunluktan her tarafta binlerce nur nehri akmaya başladı.

Kaside Der Medh-i Ayâs Paşa

(Ayas Paşa Vasfında Kaside)

(Fuzulî, Divan, Ks.19/1-12, s.76-78)

Mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün

1. Sevâd-ı buk'a-i Bağdâd çeşm-i heft kişverdir

Çerâğ-ı merdümi nûr-ı adâletten münevverdir

Bağdad şehri yedi iklimin gözbebeği (en kıymetlisi)dir. Gözüünün ışığı (aydınlık çevresi) adalet nurundan ısl ısl (parlamakta)dir.

2. Kamu etrâfına âb-ı hayât-ı adldir cârî

Cemî'î ehline tevfk-i cemiyet müyesserdir

Her yerinde adalet bengisuları akar; orada yaşayanların hepsine Allah'ın ilahî yardımı kolaylıkla ulaşmıştır.

3. Sürûru muttasıl zevki demâdem ni'meti bî-hadd

Fezâsı âfiyet-efzâ hevâsı rûh-perverdir

Neşesi sürekli, hazzı devamlı, nimeti sonsuz; ortamı huzur verici, havası ruh okşayıcıdır.

4. Sürûr elhine zencîr-i ta'alluk hey`et-i cisri

Ser-i âfâka bârû-yı hisârı tâc ü efserdir

Coşkulu insanlarına köprü(lerinde) asılan zincirler sevgi bağları; kalesinin burçları ufukların zirvesine (örtülmüş) taçtır.

5. Binâ-yı buk'a-i makbûlû ehl-i hayra menzil-geh

Basît-i hâk-i pâki evliyâullâha bisterdir

Makbul topraklarındaki yapılar iyilik sahipleri için konak yeri; temiz toprağının yüze gülen geniş ve düz arazileri Allah'ın ermiş kullarının yatağıdır (Uçsuz bucaksız toprakları ermiş yatağı, iyi insanlar diyarıdır).

6. Revâdır Evliyâ Burcu demek ol buk'a-i pâke

Ki her allâmeye menzil-geh ü her ilme mazhardır

Her ilme ve her (bilimin) en bilgili kişisine yaşam yeri olan o temiz yerleşime Veliler Diyarı demek yakıştır.

7. Efâzıl buk'a buk'a hâk-i pâkin menzil etmişler

Nazar kıl safha safha levhine gör kim ne defterdir

Seçkin ve saygın kişiler temiz toprağının her bir tarafını yaşama yeri edinmişler. Her bir sahifesindeki tabloya ayrı ayrı bak ! Ne (güzel) manzaralarla karşılaşacaksın!...

8. Sevâd-ı âferîni nüshasından bir varakdır kim

Kavânîn-i adâlet anda merkûm u mukarrerdir

Yaratılış yazgısı örnek alınarak adil kanunların yazılıp kaydedildiği (uygulandığı) bir yapraktır.

9. N'ola Ferhâd-veş uşşâkı olsa cümle Husrevler

Mübârek safhasında sûret-i Şîrîn musavverdir

Devlet adamları (Husrevler), Ferhad gibi onun (Bağdat'ın) aşığı olurlarsa buna şaşırmmalı. Kutsal sahifelerinde (topraklarında) Şirin'in resmi vardır.

10. Kitâb-ı kâ'inâta sarsar-ı fitne güzzer kalmış

Hemân bu safha kalmış bâkî-i evrâkı ebterdir

Kargaşa bütün şiddetiyle evren kitabını karıştırmış (üzerinden geçmiş), dünyada buranın dışında geriye kalan her yer (bu kargaşadan) işe yaramaz hale gelmiştir.

11. Mekârihden hazer ikbâle rağbet kılmağa dâ'im

Melektir her taraftan kasıdı sanman kebûterdir

Sıkıntılardan kaçınıp mutluluğa yönelme tavrıyla (tercihiyle) uçuşanları güvercin sanma (bunlar arzu) melekleridir.

12. Zülâl-i ma' delet ser-çeşmesi olsa aceb olmaz

Harâm-i bâr-gâh-ı rif'ati sâkî-i kevserdir

Yüce huzurunun adalet (lezzetli soğuk) suyunun baş pınarı çevresinde Kevser Sakisi (sunucu melekler) dolaşsa buna şaşılmaz.

13. Bu mülkün şâhid-i tevfik-i ikbâli budur hâlâ

Ki Paşa-yı sa'âdet-mend ehl-i mülke serverdir

Bu ülkenin arzuları (beklentileri) yerine getiren güzeli, ülke insanlarına hâlen baş olan, devletlû (Ayas) Paşa'dır.

Seçme Bibliyografya

AKKUŞ, Metin, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Bursa Şehrengizleri*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yön. Doç. Dr. Haluk İPEKTEN), Erzurum 1987, 207 s.

BOŞKOV, Vanço "Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Şehir Mersiyeleri", *Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi*, XIII/1, 1980, s.69-76.

Fuzulî Divanı, (Haz. Kenan AKYÜZ-Süheyl BEKEN-Sedit YÜKSEL-Müjgan Cumbur), Akçağ, Ankara, 1990, 328+AH s.

GÖKYAY, Orhan Şaik *Divan Edebiyatında Şehirler, Varia Turcia (Robert Anhegger Armağanı)*, IX, İstanbul, 1987, s.167-178.

GÖKYAY, Orhan Şaik "Divan Edebiyatında Şehirler-I", *Tarih ve Toplum*, XVII/105 İstanbul, 1992, (Eylül), s.9-12.

GÖKYAY, Orhan Şaik "Divan Edebiyatında Şehirler-II, İstanbul ve Edirne", *Tarih ve Toplum*, XVIII/106 (Ekim), İstanbul, 1992, s.9-12.

GÖKYAY, Orhan Şaik "Divan Edebiyatında Şehirler-III. Kastamonu ve Bursa", *Tarih ve Toplum*, XVIII/107 (Kasım), İstanbul, 1992, s.9-14.

İPEKTEN, Halûk *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*. İstanbul: MEB Yayını. (Doçentlik Tezi Teksir 1969), Erzurum, 1996

KURNAZ, Cemal "Arayıcızade Hüseyin Ferdi ve Derviş Ömer Efendi'nin Bilâdiyeleri", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları (Abdülbaki Gölpınarlı Hâtıra Sayısı) IX*, Harvard University, 1995, s. 299-316.

KURNAZ, Cemal "Arayıcızade Hüseyin Ferdi ve Derviş Ömer Efendi'nin Bilâdiyeleri", *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara, 1997, s. 230-252.

LEVEND, Agah Sırrı, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul, 1958

TUĞLACI, Pars *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985

1958 IRAK İHTİLALİ VE TÜRKİYE

Aslı ARSLAN*

Summary

14 July 1958, rebel military units toppled the Iraqi monarchy. King Faysal II, Crown Prince 'Abd al-Ilah and Nuri al-Sa'id, the Prime Minister of the Arab Union, were killed during the take-over. A revolutionary government, led by Brigadier 'Abd al-Karim Qasim, was formed. It consisted of a mixture of army officers, former opposition politicians and representatives of banned political parties and immediately announced its adherence to the neutralist principles of the 1955 Bandung Conference. The Baghdad Pact headquarters in the Iraqi capital were closed and padlocked, and members of its secretariat debarred from access to their offices. The Arab Union was unilaterally dissolved, and all measures taken and laws passed in Iraq in accordance with the constitution of the Arab Union were immediately considered null and void.

The 14 July coup immediately altered the nature of Egyptian-Iraqi relations. 'Abd al-Nasir had known for some time that a group of Iraqi 'Free Officers' had been preparing a coup. News of the coup were received jubilantly in Cairo and Damascus. Later that day, the UAR became the first state to recognise the new regime. 'Abd al-Nasir pledged to defend Iraq against any external attack and, on 19 July, he signed in Damascus an agreement to that effect with a visiting high-level Iraqi delegation. A UAR military mission arrived in Baghdad the next week, followed by shipments of arms and ammunition.

Baskı uygulanan ya da geniş halk kitlelerine uymayan politikaların izlendiği ülkelerde ortaya çıkan ihtilallerden birisi de ülkede monarşi rejiminin yıkılmasını sağlayan 14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ın yaşadığı ihtilaldir.

Öncelikle ihtilalin öncesinde meydana gelen olaylar hakkında genel hatlarıyla bilgi vermek yerinde olacaktır. Stalin'in ölümünden sonra sosyalist blok içinde sarsıntılar ve çatlamalar başlamış, 1955 yılından itibaren Soğuk Savaş veya Doğu-Batı çatışmaları Ortadoğu bölgesine intikal etmiştir. Sovyetler, bir yandan blok-içi meselelerle uğraşırken, öte yandan da Ortadoğu bölgesinde Batı Bloku ile çatışma içine girmekten kaçınmamıştır. Bu da, Ortadoğu'da, buhranlar dönemini açmıştır. Aslında Ortadoğu olayları ve gelişmeleri, Sovyet Rusya'nın kontrol ve iradesi dışında ortaya çıkmış, fakat bu olaylar, Rusya'ya Deli Petro zamanından beri Ortadoğu'ya girmek

* Arş. Görv., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/ELAZIĞ

için aradığı fırsatı vermiştir¹. Sovyet Rusya, bu tarihlere kadar kendisine kapalı olan Arap alemine, bizzat Arapların itimadını kazanmış olan bir şefi yardımıyla nüfuz etmek ihtiyacındadır. Ve nasır'ın şahsında bu şefi bulmuştur. Nesillerden beri Arap devletleri arasında mümtaz bir mevki işgal eden Mısır gibi bir devletin başında olan bu şahsiyetin varlığı, Ruslar için büyük bir şanstı. Komünistler, Nasır'ı kullanmak suretiyle Arapların arasına nüfuz etmekle büyük faydalar sağlamışlar ve Batılılara karşı merhametsizce bir soğuk savaş açma imkanını bulmuşlardır. Bu soğuk savaş sadece Batılıların Mısır'daki menfaatlerini değil, bütün Ortadoğu ve hatta Afrika ülkelerini de sarsmayı hedefliyordu. Bu suretle Nasır da Aden'de, İran körfezinde ve Afrika'daki bütün müstemlekelerde İngiltere'ye karşı şiddetli bir tahrik kampanyası açma imkanını bulmuş, Hatta Fas ve Tunus'tan da Fransızları çekilmeye mecbur bırakacak şekilde etkili olmuştur. Nasır, devamlı olarak Eisenhower'ın yardım prensiplerine karşı da hücumu geçmişti. Bu yardımlardan faydalanan hükümetleri, vatanlarına ihanet etmekle suçlamış, Lübnan Cumhurbaşkanı Camille Chamoun, Amerika ile bir anlaşma imzaladığı zaman Lübnan halkı arasında Nasır'ın yaptığı tahrikler, dünya çapında ihtilaflara neden olabilecek dereceye gelmiştir. 1955 yılında oluşturulan Bağdat Paktına karşı yaptığı tecavüzler ise yine çok şiddetli olmuştur². Bilindiği üzere aynı yıllarda Ortadoğu'da bir savunma ittifakı sistemi meydana getirmek için, Ortadoğu ülkeleri arasında Bağdat Paktı adı verilen bir anlaşmanın yapılması düşünülmüştür. Aslında, Bağdat Paktı, Sovyet Rusya'nın Ortadoğu'ya sızmasını önlemek amacıyla Ortadoğu ülkeleri arasında ittifak yapılmasını öngörüüyordu. Amerika'nın teklifiyle ortaya çıkan bu ittifak fikri, Amerika tarafından ileri tarihlere atılınca bu işi Türkiye üstlenmiştir. 27 Temmuz 1954 tarihinde İngiltere ile Mısır arasındaki Süveyş anlaşmazlığını sona erdiren antlaşmanın maddelerinde Türkiye lehine bir maddenin olması ve Irak Başbakanı Nuri Said Paşanın Ankara ziyareti sonunda yayınladığı bildiride, Türkiye ve Irak'ın Ortadoğu'da bir güvenlik teşkilatı kurmaya karar verdiklerini ve Türkiye'nin Arap devletlerinin meşru menfaatlerine aykırı bir politika izlemeyecekleri düşüncesinin açıklanması, Türkiye ve Irak'ın Ortadoğu savunma teşkilatı kurma teşebbüslerini hızlandırmıştır. Bu teşebbüsler, başta Mısır olmak üzere Arap devletleri tarafından tepki ile karşılanmıştır. Mısır, kendi liderliği altında bir arap devletleri bloku kurmak üzere diplomatik faaliyetlerini artırmıştır. Türkiye ve Irak'ın Mısır'dan önce harekete geçmeleri, Mısır lideri Başkan Nasır'ın liderliği altında gerçekleştirmek istediği Arap blokunu

¹ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, s. 483.

² Ahmet Abu El-Feth, *Mısır İhtilalinin İcyüzü ve Nasır*, (çev: Nusret Kuruoğlu), İstanbul, 1965, s. 286 vd.

ve Arap dünyasında Mısır'ın liderliğini engelleyici nitelikte olması, Mısır'ın sert tepkisine neden olmuştu. Nihayetinde Türkiye, Irak, İngiltere, Pakistan ve İran bu pakta katılmış, akabinde Mısır ve Suriye, Bağdat Paktının batı emperyalizminin bir aracı ve İsrail'e hizmet eden bir alet olduğunu her yerde duyurarak, Türkiye ve Irak'a karşı geniş bir propaganda açmıştır³. "Arapların Sesi" radyosunun yayınları, bu pakta karşı en kötü itham ve tahriklerde bulunmuş, radyoda her an Nuri Sait Paşa, vatan hainliği ile suçlanmıştır⁴. Bağdat Paktının tek Arap ülkesi olan Irak, pakta karşı gösterilen tepkiler sonucu Arap dünyasından adeta tecrid edilmiştir. Irak'ta monarşinin liderleri devamlı olarak batı taraftarı olmakla suçlanmış, paktın imzalandığı yıldan sonraki gelişmeler, Arap Orta Doğu'sunda batı aleyhtarı ve radikal milliyetçilik taraftarı unsurları güçlendirmiştir. Suriye ve Mısır'ın 1 Şubat 1958 tarihinde Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmeleri üzerine, aynı aileden gelen iki monarşi olan Ürdün ve Irak da 14 Şubat 1958 tarihinde bir Arap Birliği kurmaya karar verdiklerini açıklamışlardır. Batı taraftarı olarak suçlanan bu iki monarşinin birleşme kararları Mısır'ın sert tepkisiyle karşılaştı. Irak hükümeti ve özellikle Başbakanı aleyhine Kahire radyolarında yoğun bir propaganda, ayrıca, başkan Nasır'ın tahrikleriyle Bağdat sokaklarında Ürdün-Irak birliği aleyhine gösteriler başlamıştır. Aslında, birliğe karşı Irak'ın kendi içinden bir muhalefet baş göstermişti⁵. Çünkü, bu oluşumlar meydana gelirken her iki ülkenin halkına da danışılmamıştı. Aslında iki ülkede de halkın çoğunluğu olaya kayıtsız kalmış bir kısmı da bu oluşumu tasvip etmemiştir. Aynı zamanda yaşanan Lübnan buhranında da hükümet ile halkın farklı görüşleri, halkla hükümetin aralarını açmıştı. Durum böyleyken, Irak'ta bir darbenin ilk sinyalleri görülmeye başlamıştı⁶.

Irak halkının, monarşiye, daha doğrusu mevcut yönetimin keyfi idaresine karşı tutumunu anlayabilmek amacıyla bu tarihlerden daha öncesine bakacak olursak, Irak halkı, İkinci Dünya Savaşı yıllarında yokluk ve fakirlik içindeydi. Ülke gelirinin yüzde 70'i petroldendi ancak salgın hastalıklar ve bebek ölümleri artmış, bir çocuğun 10 yaşına kadar büyüyebilme olasılığı yüzde 50'lere kadar düşmüştü. Kral II. Faysal'ın planı, petrol gelirleri ile ülkesini kalkındırıp, petrol önemini yitirdiğinde ya da rezervler bittiğinde, ülkesini gelişmiş bir tarım ve sanayi ülkesi haline getirmektir. Ama Irak'ta iç barış hiçbir zaman sağlanamadı.

³ Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, s. 491 vd.

⁴ El-Feth, *Mısır İhtilalinin İçyüzü*, s. 286 vd

⁵ Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, s. 512

⁶ Şevket Koçsoy, *Irak Türkleri ve Türk-Irak İlişkileri (1932-1963)*, İstanbul, 1991, s.114.

Ayrıca, II. Faysal ile birlikte Irak'ta İslam öncesi Mezopotamya tarihi değerlerinin yüceltildiği ve yeni bir ulusal kimlik oluşturmak açısından kullanıldığı bir rüzgar esmeye başladı. Ancak I. Faysal'ın 1921 yılında işbaşına gelmesinden itibaren geçen otuz yılda farklı yollar denenerek ulaşılamayan ulusal kimlik bu yaklaşımla da kazanılamayacaktı.

Bu sırada bir de Arap dünyasında, başını Mısır'da 1952 darbesi ile Kral Faruk'u devirip ihtilalle işbaşına gelen General Nasır'ın çektiği, daha önce de değindiğimiz gibi Arap milliyetçiliği yani, yeni bir Pan-Arabizm dalgası başlamıştı. Irak bu tehlikeden korunmak için İngiltere'ye biraz daha yaslandı. Zaten Pan-Arabizm meselesi Irak için her zaman bir ikilem oluşturmuştu. I. Faysal toplumunu Pan-Arabizm'den uzaklaştırarak yeni bir Irak kimliği oluşturmak istedi. Emir Abdulilah ve Nuri Said, Arap milliyetçiliğinden söz etse de herhangi bir Arap devleti ile birleşmekten kesinlikle kaçındı. Arap milliyetçiliğinin Nasır ile birlikte patlamasıyla ise 'Arap Irak' söylemine sarıldılar. Irak'taki bu ulusal kimlik meselesi, karışıklıklara neden olmuş, bu süreçte şii ve komünist isyanları da olmuştur.

Bazen kendi halkına karşı güç kullanarak bazen İngilizler'den destek alarak karışıklıkları çözmeye çalışan Irak, nitekim 1958'de yeni bir kanlı ihtilale şahit oldu. Irak ordusu komutanlarından General Abdülkerim Kasım ve Albay Abdusselam Ârif' 14 Temmuz 1958'de ülke yönetimine el koymak üzere planladığı ihtilali gerçekleştirmiştir. İhtilalin olduğu gün, Bağdat Paktı üyeleri, İstanbul'da devlet başkanları nezdinde bir toplantı yapmaya hazırlanıyorlardı ki, Irak Kralı ve heyeti bu toplantıya katılamamıştır⁷. Nasır tehlikesine karşın Nuri Said'in Lübnan'da herhangi bir karışıklıkta Batı dünyasının yanında müdahale etmek üzere Ürdün sınırına gönderdiği birlikler, General Kasım komutasında Bağdat'a geri dönüp yönetime el koymuştur. 14 Temmuz 1958 ihtilali olarak tarihe geçen bu olay, Hür Subaylar grubu yöneticilerinden Abdüsselam Arif'in komutasındaki 20. Tugayın Bağdat'a yürümesiyle başladı. Tugay öncelikle Bağdat'taki kilit noktaları ele geçirmişti. Bu durum karşısında başkentteki askeri birlikler darbecilere bağlılıklarını bildirdiler. Polis güçleri kralcıydı. Durumu haber aldıklarında hemen sarayı koruma altına aldılar. Darbeciler bu kez de sarayı bombalayıp üstüne yürüdüler. Direniş kısa sürdü ve nihayetinde muhafızlar teslim oldular. Saraya giren darbeciler, Kral Faysal, Prens Abdullah ve Başbakan Nuri Said'in aralarında bulunduğu 19 yöneticiyi öldürdüler. İhtilalin hemen sonrasında, yüzlerce politikacı ve Bağdat'taki yabancılar, tasfiye edilmiş, ihtilalciler, şehrin her tarafına Nasır'ın fotoğraflarını astırmış

⁷ Bekir Tünay, *Menderes Devri Anıları, Gördüklerim, Bildiklerim, Duyduklarım*, İstanbul, s. 392.

ve sokaklarda “Yaşasın Nasır”. naraları atılmıştır. Nasır, Ürdün ve Lübnan’da başarı gösterememiş fakat Irak’ta askeri bir hükümet darbesi yaptırmayı başarmıştı. Bağdat’ta yaşanan kanlı darbe ile Nasır, hem Irak hükümetine karşı hem de Bağdat Paktının merkezinde bir zafer kazanmış oluyordu. Çünkü kendi hesabına göre, bu olayla, hem Irak’a hem de zengin petrol kaynaklarına sahip olacak ayrıca Bağdat Paktını da parçalayacaktı.⁸ Aslında İhtilalin bu derece başarılı olarak gerçekleşmesinde etkili olan birinci faktör Nasır, bir diğer faktör de halkın mevcut rejime destek vermemesi olmuştur.

İhtilalin gerçekleştiği 14 Temmuz 1958 günü, Bağdat Radyosu tarafından bir bildiri yayınlanmış, bu bildiride “Ulu Tanrı’nın yardımı, halkın ve silahlı kuvvetlerin desteğiyle”, Irak’ın “emperyalistler tarafından başa getirilmiş, doğru yoldan ayrılmış idareciler grubunun tahakkümünden kurtarıldığı” ilan ediliyordu. Bildiride ayrıca Irak’da “milli birliği koruyacak, diğer Arap devletleriyle kardeşlik bağları kuracak ve Bandung Konferansı kararları ile BM Andlaşması’na uygun ve Irak menfaatine olan bütün milletlerarası taahhütlerine sadık” bir cumhuriyet yönetiminin kurulduğu da açıklanıyordu.

İhtilalin getirdiği yeni cüretkar hareket, bütün Irak sorunlarını da su yüzüne çıkarmıştır. Çoğunlukta olan ve en çok acıyı çeken Şiiler baskıdan, sarayın ayrımcı politikalarından, yetersiz sağlık ve eğitim koşullarından ve açlıktan yakınıyor, Kürtler özerklik peşinde koşuyor, Sünniler ise Arap milliyetçiliğinden ve politikalarından kurtulmak istiyorlardı. Bu nedenlerle darbe geniş bir destek buldu. Artık, Irak’ta krallık yönetimi sona eriyor ve yeni bir dönem başlıyordu.

İhtilali gerçekleştiren subaylar, rejimi ele geçirdikten sonra yürütülecek olan politika hakkında herhangi bir program yapmamışlardı. Öncelikle küçük ayaklanmaları bastırmışlar ve ülkede hakimiyeti sağlamışlardır⁹. İktidarı ele geçiren Hür Subaylar grubu General Abdülkerim Kasım’ı Başkanlığa getirdi. Aynı gün Irak’ta Cumhuriyet ilan edildi. Başkan Kasım, yeni hükümeti kendisi kurdu. Bu hükümette İçişleri ve Milli Savunma Bakanlıklarını da elinde tutan Kasım, Albay Arifi de Başkan yardımcılığı görevine getirdi. İlk Cumhuriyet kabinesindeki bakanların dokuzu sivildi. Bu bakanlar BAAS, İstiklal mensupları arasından seçilmişlerdi. Kürtler’den Baba Ali’ye Ulaştırma Bakanlığı verilmişti. Kasım, darbecilerin temsil güçlerini artırmak ve rejimi stabilize etmek için bir ‘Ulusal Egemenlik

⁸ El-Feth, *Mısır İhtilalinin İçyüzü*, s.300 vd

⁹ Ş. Koçsoy, *Irak Türkleri*, s.116

Konseyi' kurdu. Konseye bir Sünni Arap, bir Alevi Arap ve bir de Halit Nakşebendi adındaki Kürt'ü almıştı.¹⁰ Dikkat edilirse, Irak'ta azınlığı ifade etmeyen Türkmenler, bu konseye dahil edilmemiştir.

İhtilalin sonuçları

14 Temmuz 1958 ihtilalinin ilk sonuçlarından biri, ABD'nin Lübnan'a müdahale etmesi ve bu sayede Eisenhower Doktrini'ni uygulamaya başlatması olmuştur. Irak'ta meydana gelen kanlı ihtilalden dolayı, Lübnan Devlet Başkanı Chamoun da kendisini tehlikede hissetmiş, ABD'den yardım talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine ABD, Lübnan'daki Amerikan vatandaşları ve dünya barışı için Lübnan'ın egemenliğini korumak için Lübnan'a denizden ve havadan çıkarma yapmıştır.

İkinci bir sonuç, Ürdün ile ilgili olmuş, 1957'de Irak ve Ürdün arasında oluşturulan federal birliğin başkanı Irak Kralı, Irak'ta yapılan ihtilalde öldürülünce bütün yetkiler Ürdün Kralı Hüseyin'e geçmiştir. Fakat, Ürdün de, Irak'taki hareketlenmeden endişe duymuş, kralın isteği üzerine İngiltere, 18 Temmuz 1958'de Kıbrıs'taki kuvvetlerini Ürdün'e sevk etmiştir. ABD de bu konuda İngiltere'ye yardım etmiştir.

Bütün bunlarla birlikte 1958 Irak ihtilali, İngiltere'nin Irak'taki konumunu bertaraf etmiştir. İhtilalin en büyük sonucu ise, Bağdat Paktının tek Arap ülkesi olan Irak'ın 24 Mart 1959'da Pakttan çekildiğini ilan etmesi olmuştur. Pakttan çekilmek için Irak'taki yeni rejimin Batılılar tarafından tanınmasını bekleyen Kasım, 1959'da pakttan ayrılmıştır. Irak'ın pakttan ayrılması sonucu ise Batı'nın Arap dünyasıyla olan tek bağlantısı kopmuştur. Ayrıca bu tarihten sonra Bağdat Pakti'nin merkezinin Ankara olmuştur.

Türkmenler açısından Irak İhtilali Ve Yeni Yönetim

14 Temmuz 1958 darbesinden sonra etnik milliyetçiliğin inkişafı ve siyasi akımların yayılması ile Türkmenler arasında bilinçlenme süreci başladı.

1958 yılında Kraliyet rejimini deviren darbe, 27 Temmuz 1958'de yayınladığı Geçici Anayasa'da en büyük çelişkisini 30 maddelik bu anayasanın 2., 3. ve 9.maddelerinde vücuda getirmiştir. Vatandaşları, ırk, köken, dil, din ve inanç bakımından bir ayrıma tabi tutulamayacaklarını hükme bağlayan ve bu hükümleri eski anayasadan daha geniş bir şekilde benimseyen bu Geçici Anayasa, 2.maddede Irak'ın Arap milletinin bir

¹⁰ "The End Of The Road: Revolution In Iraq", //www.bilgin.nu/books/barzani/5.

parçası oluşunu, 3.maddede de bu vatanda Araplarla Kürtlerin ortak olup anayasal haklarının Anayasa tarafından güvenceye alındığı ifade ediliyordu.¹¹ Yeni iktidar ilk defa olarak vatandaşlık eşitliğini iptal ederek üçüncü maddesinde şu hükme yer veriyordu:

"Irak'ın varlığı bütün vatandaşların işbirliği, haklarının korunması ve hürriyetlerinin güvenceye alınması esasları üzerine kurulur. Araplar ve Kürtler bu vatanda ortaklıklar ve Irak,ın birliği çerçevesi içerisinde milli hakları korunur".Görüldüğü gibi "milli hakları" denince Arapların ve Kürtlerin milli haklarından bahsedilmektedir. Bu çerçevede Kürtler korunacak bir azınlık olarak değil ilk defa olarak sadece onlar "ortak" olarak kabul edilerek hak eşitliği ve milliyet,din ve dil sebebiyle ayırım yapılamayacağı prensibinden geri adım atıldı.Buna karşı Irak Türkmenleri ilk defa olarak bir azınlık statüsüne indirilerek isimlerinden dahi bahsedilmemişti¹².

İhtilâl başarıya ulaşınca,ihtilali gerçekleştirenler arasında da ayrılıklar başlamıştı. Abdulkerim Kasım'ı, Kuruşçov yönetimindeki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, Ârif'i ise Cemâl Abdülnâsır yönetimindeki Mısır Devleti destekliyordu. İhtilâlin üçüncü ayında Abdüsselâm Ârif, tevkif edilerek yönetimden uzaklaştırıldı. Irak, tamamen Moskova'ya bağımlı hâle geldi. Öteden beri Türk'leri ezmeye çalışan Molla Mustafa Barzanî taraftarları, Moskova'nın onayını alarak Irak'ta bir Kürt Devleti kurma çalışmalarını başlattılar. Durum böyle olunca, Türkler için öncekilerden daha karanlık olacağı anlaşılan yeni bir dönem başlamıştı. Daha büyük faciaların öncüsü olan olaylarla dolu günler yaşanıyordu. Kürtler, Kerkük'te plânlı taşkınlıklar düzenliyorlardı. Kerkük Belediye Başkanlığı'na Moskova'da eğitim gören bir komutan getirildi. Türkler arasında sevilen-sivrilen pek çok kişi tutuklandı. Daha sonra Türkçe konuşmak bile tutuklama sebebi hâline getirildi. Kürt militanlar, Türk'lerin yoğun olduğu bölgelere yerleştirildi. 1958 Temmuzunda yapılan darbeden sonra Irakta cumhuriyet kurulduğu için ümitlenen Türkmenler artık bütün vatandaşların eşit olarak temel hak ve hürriyetlerini kullanacak bir konuma geleceğini beklemişlerdi.Bu arada Türkmen aydınlarından bir ekip bu ümidi yansıtarak çıkardıkları haftalık gazeteye "Beşir" ismini vermişlerdi. 23 Eylül 1958 tarihinden yayın hayatına giren bu gazete 17 Mart 1959 tarihinde yayınlanan 26. sayısını çıkardıktan sonra resmi bir kararla kapatıldı. Yazı işleri müdürü, sahibi ve başyazarı tutuklandı ve sürgün edildi. Darbeden iki hafta sonra bir Türkmen heyeti Bağdat,da yeni idareyi kutlamaya gitti. Bu heyete Kerkük, Erbil,

¹¹ <http://www.turkmenfront.org/>

¹² http://members.lycos.nl/kirkukcity/EH_turkish.pdf

Musul, Telafer, Tuz Hurmatu, Kifri ve öteki Türkmen ilçe ve kasabalarından katılan bir çok Türkmen vatandaş katıldı. Geceleri sokağa çıkma yasağı uygulamasının devam etmesine rağmen özel izin alınarak gece yola çıkan kabile yüzlerce arabayla sabah erken Bağdat'a vararak "Yeni Bağdat" bölgesinde belirlenen bir noktada bekleyerek sokağa çıkma saatlerinin sona ermesini beklemeye koyuldu. Darbenin lideri Başbakan Abdülkerim Kasım heyeti karşılayarak bakanlığın büyük salonunda bir konuşma yaparak Iraktaki bütün milletlerin kardeşçe yaşamalarından bahisle Türkmenlerin de artık temel hak ve hürriyetlerine kavuşacaklarının müjdesini verdi! Ancak özel olarak Kerkük'te Türkmenleri kıskırtmak için türlü çabalar sarfedilmeye başlamış ve bu sinsi politika uygulanmaya başlamıştı. Türkmen kahve ve kıraathanelerine saldırıların ardı arkası kesilmiyor ve Türkmen aydınları taciz ediliyordu. Şehrin korunmasıyla görevli askeri cihetlerin karşı koymasına rağmen Kerkük'e ziyaretine izin verilen Mustafa Barzani'nin ziyareti esnasında üzücü olaylar yaşanarak İnzibat Amiri Hidayet Arslan 25 Ekim 1958 tarihinde bir kalp krizi sonucu hayatını kaybetti. Sevilen bir Türkmen şahsiyeti olan Arslan'ın vefatı Türkmenler arasında büyük üzüntü ve kızgınlık yaratarak şiddet olayları ve çatışmaların başlamasına yol açtı. Cenaze sırasında yaşanan gösteriler üzerine askeri güçler bazı göstericileri ve öğrencileri tutuklayarak olayları bastırmaya kalkıştı. Arslan'ın ölümünün kırkıncı gününde yapılan anma töreni de onbinlerce Türkmenin katıldığı bir gövde gösterisine dönüştü. Bağdat radyosu Türkmençe Kısmının açılışı Türkmen Milli haklarının bir dönüm noktası oldu. 1 Şubat 1959'da Türkmen Bayan spikerin "Burası Irak cumhuriyeti Radyosu Türkmençe Kısmı" anonsu yüzbinlerce Türkmenin coşkulu tezahüratıyla karşılandı. Bu yayın önce yarım saat olarak başlatıldı, sonraları dört saate kadar uzatıldıysa da, Baas rejimi döneminde azaltılmaya ve o çok değerli edebi ve kültürel içeriğinden yoksun bırakılmaya terk edildi.

14 Temmuz 1959'da ihtilâlin birinci yıldönümü kutlama şenlikleri yapılacaktı. Törenin başlangıcından hemen sonra, Türkler aleyhine atılan slogan sebebiyle şenlik, bir protesto mitingi görünümüne büründü. Kısa bir süre sonra da miting, cumhuriyetin birinci yıldönümünü kutlamaya gelen silâhsız Türk erkeklerinin, çocuk ve kadınlarının katliamına dönüştü.

Katliam, 3 gün 3 gece sürdü. Evlerine kapanan Türkler, silâhlı askerler marifetiyle toplanarak Kerkük Garnizonu'na götürüldü. Garnizondaki sözde halk mahkemeleri, beş-on dakika süren yargılamalardan sonra idam kararı veriyor; karar, anında infaz ediliyordu. Evlerinden çıkmak istemeyenler, azıcık direnenler ise hemen oracıkta, süngü ve dipçik darbeleriyle

öldürülüyorlardı. Türk'lere ait insansız evler ve dükkânlar önce yağmalanıyor, sonra da ateşe veriliyordu.

İnsanlık târihinin yaşadığı en büyük ve en fecî katliam olayı; Ankara, Londra, Şam, Kahire ve Beyrut radyolarından yayınlanan bildirilerle kınandı. Bunun üzerine Bağdat yönetimi olaya el koydu. Bilânço: yüzlerce şehit, binlerce yaralı ve kayıpla kapatılmıştı.¹³

1959 Kerkük Katliamı, Türkmenler için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Türkmenler artık bir arada ve birlikte hareket etme gereğini hissetmişlerdir. Bu süreç gelişerek devam etmiş, Türkiye'ye öğrenim için gelen öğrenciler 9 Ekim 1959'da Irak Türklerinin ilk kültürel ve sosyal kuruluşu olan *Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği* (ITKYD)'ni kurmuş, dernek asli fonksiyonu yanında siyasi konularda da faaliyet göstermiştir. Siyasi faaliyetler IMTP'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir¹⁴.

Türkiye Ve Irak İhtilali

Türkiye ve Irak ilişkilerine Irak, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı toprağı olarak kalmıştır ve iki savaş arası dönemde, bölgenin mandater gücü İngiltere ile arasında en önemli sorun Musul olmuştur. Bu dönemde Irak'ın dış politikasını İngiltere belirlediğinden, Musul sorunu, Türkiye'nin özverisi ile Irak lehine İngiltere ile çözüme bağlanması, Türkiye'nin önce İngiltere sonra da Irak ile ilişkilerinde belirli bir rahatlamaya yol açmıştır. 1958 devrimine kadar Türkiye ile Irak'ın ilişkilerinde önemli bir sorun çıkmamış ve hatta iki ülke Bağdat Paktı'nın çerçevesi içinde müttefik dahi olmuşlardır. Musul sorunun 5 Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşması ile çözülmesinden sonra Irak ile dostça ilişkiler yavaş yavaş gelişme göstermiştir. İki taraf 1928 yılında karşılıklı elçilikler kurmuştur. İki ülke arasındaki bir başka önemli gelişme, Irak'ın 1932'de bağımsız bir devlet olmasından kısa bir süre sonra 1937 yılında II. Dünya Savaşı öncesi ortamda Sadabat Paktı ile ortaya çıkmıştır. 1930'lu yıllarda dünyanın yeni bir dünya savaşına gittiğini gören Mustafa Kemal, eski Osmanlı ülkeleri ve İran ile yakın ilişki kurarak, güney sınırlarında kendisini güvence altına almak istiyordu. Türkiye, bu niyetle Orta Doğu'ya açıldığında, İran'ı, Irak'ı ve ayrıca Afganistan gibi bir Türk ve Müslüman Asya ülkesini de üye olarak içine alan Sadabat Paktı ile bu bölgede bir güvenlik kuşağı oluşturmayı amaçlıyordu. Sadabat Paktı, Türkiye ve Irak

¹³ <http://www.turan.tc>

¹⁴ www.iraqitirkman.org.tr/t

açısından II. Dünya Savaşı'nın saldırganları olan Almanya ve İtalya'ya karşı imzalanmıştır.

Soğuk Savaş'ın başlarında da iki ülke arasındaki ilişkiler olumlu bir seyir izlemiştir. Savaşın hemen sonrasında Türkiye, yeni bir ittifak için Irak ile temasa geçmiştir. 1946 yılında Türkiye ile Irak arasında Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. O dönem için önemli ve olumlu bir gelişmedir bu. Daha sonra Orta Doğu'da gelişen Sovyet nüfuzunu engellemek için bölgesel nitelikli siyasal ve askeri bir pakt kurmuştur: Bağdat Paktı. 1955'de Bağdat Paktı; İngiltere, Türkiye, İran, Irak ve Pakistan arasında gerçekleşmiştir. Arap Birliği'ne üye ülkelerden gelen tepkiler yüzünden başarılı olamayan pakt, Irak'ta gerçekleşen devrimden (1958) sonra üyeleri arasında daha ziyade ekonomik, kültürel ve teknik işbirliğini sağlamaya yönelik Merkezi Antlaşma Teşkilatı'na (CENTO) dönüştürülmüştür. İki ülke arasında ilişkilerdeki olumlu gidişat, 1958'de Irak'ta meydana gelen Baasçı darbe ile değişmiştir. 1958 darbesi ile iktidara gelen milliyetçi Arap rejimi, Türkiye ile ilişkilerin kötüleşmesine sebep olmuştur¹⁵.

Bilindiği üzere 1950-1960 yılları Demokrat parti iktidarının var olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Batının Yakın ve Ortadoğu'daki çıkarları Menderes hükümeti tarafından Türkiye'nin kendi güvenlik çıkarlarıyla özdeş olarak algılanmıştır. Bunda ise en güçlü etken Ortadoğu'nun stratejik öneminin Sovyetlerin yayılmacı politikaları sonucunda artması ve komünizm tehlikesi olmuştur. Truman Doktrini çerçevesinde hareket eden ABD bölgeye askeri ve ekonomik yardımlarda bulunmuş, bunlardan Türkiye de nasibini almıştır. Menderes, hükümet için en önemli dış politika hedeflerinden biri Sovyetlerin Ortadoğu'daki siyasi oluşumlarda belirleyici bir etken olmasını önlemek oluyordu. Bu çerçevede Türkiye Ortadoğu ülkeleri ile birlikte ya NATO'ya ya da ABD ve İngiltere'nin dahil olduğu veya katkılarının olabileceği paktlara girme gibi bir hedefi vardı. Bu dönemden önce Türkiye'nin kurulan İsrail devletini tanıması Menderes Hükümeti'ne Ortadoğu'daki Arapların antipatilerini miras bırakmıştı. DP hükümeti öncelikle bunu onararak bölgede tıpkı Osmanlı gibi "Büyük Abi" rolünü oynamak istiyordu. 1955 yılında Irak ile Bağdat Paktı'nın yapılması ve diğer Ortadoğu ülkeleriyle yapılan ikili anlaşmalar hep bu amaca hizmet etmiştir¹⁶.

¹⁵ www.beyaziklim.kolayweb.com/irak.htm

¹⁶ Nasır Niray; "Ortadoğu'da Siyasal Gelişmelerde Türkiye'nin Yeri, Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Ocak,2003, cilt. 1, sayı 1, sayfa 288 vd.

Türkiye, Irak'ta yaşanan ihtilale en çok tepki veren ülke olmuştur. 14 Temmuz'dan bir gün sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Lübnan'a, 17 Temmuz'da da İngiltere Ürdün'e asker çıkarır. Irak'ta idareyi ele alan yeni yönetim alalecele 19 Temmuz'da Birleşik Arap Cumhuriyeti ile karşılıklı bir savunma anlaşması imzalar. Bundan yaklaşık 100 gün sonra da, 31 Ekim 1958 tarihinde Türkiye yeni Irak rejimini tanıyan ülkelerden biri olur. Irak'taki yeni yönetim 24 Mart 1959 tarihinde Bağdat Pakti'ndan çekildiğini açıklar. Ki Bağdat Pakti dört yıl önce Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere'nin katılımı ile kurulmuş bir örgüttür. Irak'ın çekilmesinden sonra 21 Ağustos 1959'da, birliğe ABD de katılır ve birliğin adı CENTO olarak değiştirilir. Bunlar o süreçte bilinen tarihî gelişmelerdir. Irak'taki bu gelişmeler esnasında Türkiye'de de bugüne kadar pek bilinmeyen bir hadise yaşanır: "Irak'taki ihtilalden sonra Türk askeri, CENTO kuvveti olarak Irak'a girecekti. Türkiye'nin de içinde bulunduğu CENTO, İran, Irak, İngiltere ve Amerika'nın da desteklediği bir birlikti." ordu hazırlatarak Irak'a girmeyi düşünmüştür. Irak'ta darbeciler kralı devirince CENTO karar verdi, Türk Ordusu Irak'a girecekti. Tuğgeneral Hidayet Kızıldemir, Irak'a girecek kuvvetlerin komutanlığına tayin edildi. Çok kısa sürede üç tane süvari tugayı oluşturuldu. Süvari subaylarını Urfa civarına yerleştirdiler. Cemal Madanoğlu da bunların başında idi¹⁷". Fakat, Türkiye İngiltere tarafından durduruldu.

1980-1988 İran-Irak Savaşı'nda Türkiye'nin izlediği tarafsız tutum ve Suriye'nin İran ile işbirliği yapması ile iki ülke ilişkileri tekrar düzelme aşamasına girmiştir.

¹⁷ www.aksiyon.com.tr

$$\begin{aligned}
 & \left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{1}{2}x^2} dx \right)^2 = 1 \\
 & \left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{1}{2}x^2} dx \right)^2 = 1
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 & \left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{1}{2}x^2} dx \right)^2 = 1 \\
 & \left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{1}{2}x^2} dx \right)^2 = 1
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 & \left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{1}{2}x^2} dx \right)^2 = 1 \\
 & \left(\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-\frac{1}{2}x^2} dx \right)^2 = 1
 \end{aligned}$$

TÜRK BASININDA HALİÇ KONFERANSI (19 MAYIS -5 HAZİRAN 1924)

Doç. Dr. Mesut AYDIN*

Lozan barış görüşmelerinde çözümlenemeyen Musul meselesinin, Lozan Barış Antlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonraki 9 aylık süreç içerisinde dostane bir şekilde çözümlenmesi öngörülüyordu. Zira; Lozan Barış Antlaşmasının üçüncü maddesinin ikinci fıkrası: *"Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır.*

Öngörülen süre içinde iki hükümet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti meclisine götürülecektir.

Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri kesin geleceği [kaderi] bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri ya da başka bir harekette bulunmamağı karşılıklı olarak yükümlenirler." şeklinde düzenlenmişti.¹ İngiltere, sürecin İstanbul'un işgal kuvvetleri tarafından tahliye edilmesi tarihi olan **5 Ekim 1923** tarihinden itibaren başlatılmasını istemiş ve bu talep kabul edilmişti.²

İNGİLİZ HEYETİNİN İSTANBUL'A GELİŞİ

İki hükümet, Musul müzakerelerinin **19 Mayıs 1924** tarihinde İstanbul'da başlatılmasında mutabık kalmış, İngiltere hükümeti adına memur edilmiş olan Percy Cox, 16 Mayıs 1924 Cuma günü eşi ve uzmanlardan oluşan kalabalık bir heyetle İstanbul'a gelmişti.³ İngiliz Heyeti, Seylon ekspresiyle yaptığı uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra İstanbul'daki İngiliz büyükelçilik mensupları ve Türk hükümetinin görevlendirdiği yetkililer tarafından Sirkeci'de karşılanmıştı. Karşılama görevi, Ankara hükümetinin İstanbul'daki dışişleri temsilcisi Dr. Adnan (ADIVAR) Bey

* İnönü Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü Başkanı

¹ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar, Belgeler, Takım II, c.2*, Ankara 1973, s. 4

² Zülal Keleş, "Musul Meselesi", *Türkler 16*, Yeni Türkiye Yayınları, s. 616

³ *Hakimiyet-i Milliye*, 16 Mayıs 1340 (1924), "İngiliz murahhası Sir Percy Cox ve maiyyet-i erkânı bugün şehrimize geliyor" *Vatan*, 16 Mayıs 1924; "İngiliz murahhası Sir Percy Cox dün sabah şehrimize geldi" *Vatan*, 17 Mayıs 1924; *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1340 (1924); *İkdam*, 17 Mayıs 1340 (1924)

adına Macit Bey ve Baş delege Ali Fethi (OKYAR) Bey adına da Bedii Bey tarafından üstlenilmişti.⁴

Percy Cox'un başkanlığında İstanbul'a gelen heyette; İngiliz Sömürgeler Bakanlığı (Müstemlekât Nezareti) erkânından Hall ve Yarbay Jardine ve Kartoğraf Lees olmak üzere Musul ve Irak konusunda bilgi birikimi olan uzmanlarla müşavirler bulunmakta idi.⁵

Türk heyetine ise TBMM başkanı ve İstanbul milletvekili Ali Fethi (OKYAR) başkanlık ediyordu.⁶ Heyette Diyarbakır milletvekili Feyzi Bey, Ordu milletvekili Faik Bey, Dışişleri bakanlığı hukuk müşaviri Nusret Bey, Genelkurmay Başkanlığından Yarbay İshak Avni Bey bulunuyordu.⁷ Heyet başkanı Ali Fethi Bey ve arkadaşları, Ankara tarafından kendilerine gönderilen 26 Nisan 1924 tarihli talimatname doğrultusunda hareket edeceklerdi.⁸

İngilizlerin eski Irak yüksek komiseri general Percy Cox ve refakatindekiler aynı gün saat 15'te eski Bahriye nezareti binasına giderek Ali Fethi Bey'i ziyaret etmişler, fakat bu ziyaret, iki taraf delegelerinin birbirlerini tanımasından ve müzakere gününün tesbitinden ibaret kalmıştı. Bir çeyrek saat kadar süren ziyaret esnasında müşavir Feyzi, Faik ve Nusret Beyler, Fethi Bey tarafından İngiliz baş delegesine takdim edilmişti. Fethi Bey de akşam üzeri Pera Palas Oteline giderek îade-i ziyarette bulunmuş ve görüşmelere Pazartesi gününden itibaren başlanmasına karar verilmişti.⁹ 17 Mayıs 1924 Cumartesi günü akşamı İngiliz sefiri Türk ve İngiliz heyetleri şerefine, sefârethanede bir ziyâfet tertip etmiş, ziyâfete Adnan Bey ve eşi Halide Edib de katılmışlardır.¹⁰

⁴ İkdam 17 Mayıs 1924; *Cumhuriyet*

⁵ Matbuât ve İstihbârât Müdiriyet-i Umûmiyesi, *Ayin Tarihi III*, Ankara 1340 (1924), s. 171; Hariciye Vekaleti, *La Question de Mossoul, de la Signatuer du Traité d'armistice de Moudros (30 Octobre 1918) au l're Mars 1925*, İstanbul 1925, Belge 137-141

⁶ İsmet Paşa'nın takip ettiği bir ince siyaset sonucu bu zor göreve Ali Fethi Okyar'ın gelmesini sağlamış ve konferansta olumlu bir sonuç alınamayacağını bildiği için onun yıpranmasını istemişti. Diğer taraftan Percy Cox, Ali Fethi Okyar'ın Haliç Konferansı sırasındaki performansını çok zayıf bulmuş ve kısa süre içerisinde sonuca gidebileceğini ifade etmiştir. Bkz., M. Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi*, İstanbul 1987, s. 131

⁷ aynı yer.

⁸ Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Pakı (1923-1934)*, Ankara 1974, s.80-81

⁹ "Heyet-i murahhasalar arasında dün ilk temas vuku bulmuş ve ilk celsenin pazartesi günü sabahleyin akdi takarrür itmiştir" *Vatan*, 17 Mayıs 1924

¹⁰ *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1924

BİRİNCİ İÇTİMA 19 Mayıs 1924

Yakın tarihe *İstanbul*¹¹, *Aynalı Kavak*¹², *Kasımpaşa*¹³, *Tersane* ve *Haliç Konferansı*¹⁴ gibi değişik adlarla geçen bu konferansın ilk toplantısı, 19 Mayıs 1924 Pazartesi günü saat 11.15'te eski Bahriye Nezareti binasında, Türk heyeti başkanı Ali Fethi Bey'in yaptığı bir açış konuşması ile başlamıştır.¹⁵ Ali Fethi Bey, açış konuşmasında şu hususlara temas etmiştir:¹⁶

Lozan Barış Antlaşması ile ileri bir tarihe ertelenen Türkiye-Irak sınırının tespiti için müzakereye memur heyetiniz üyeleriyle müşavirlerini hükümetim adına kemal-i hürmetle selâmlamakla kesb-i şeref eylerim.

Evvelce Lozan'da İngiliz ve Türk heyetleri arasında uzun müzakerâta zemin teşkil itmiş olan ve müzakeresi daha sakin bir devreye ertelenen bu mühim meselenin memnuniyet verici bir tarzda halledilmesi şayan-ı temennidir. Türkiye Cumhuriyeti ile Britanya imparatorluğu arasında kurulacak olan ilişkiler bu meselenin dostane bir surette halledilmesine bağlı bulunuyor.

Bu konferansta görüşülecek olan meselenin müzakeresi ve halli esnasında hak ve adalet hislerinin hâkim olacağı ümidiyle heyetinize hoş geldiniz der ve konferansın başlamış olduğunu kemâl-i memnuniyetle beyân eylerim."

Fethi Bey'den sonra İngiliz heyeti başkanı Percy Cox cevabî bir konuşma yapmış ve kendilerine gösterilen Türk misafirperverliğinden dolayı teşekkür ederek Musul meselesinin İstanbul'da halledileceği hususundaki temennisini dile getirmiştir. Anlaşma sağlanamadığı takdirde konunun

¹¹Vatan, 22 Mayıs 1924; *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1924

¹²İkdâm, 18 Mayıs 1924

¹³Cumhuriyet, 30 Mayıs 1924

¹⁴İkdâm, 20 Mayıs 1924

¹⁵"Yarındaki müzakerat için hazırlıklar" Vatan, 18 Mayıs 1924; "Musul müzakeratına bugün başlanıyor; Müzakeratın iyice çetin olacağı, mamafih bir itilaf ile neticeleneceği tahmin edilmektedir" Vatan, 19 Mayıs 1924; "Musul müzakeratı bugün başlayacaktır. Birinci celse merasime ait olacak, ikinci celsede esas müzakerata ibtidar olunacaktır." *Hakimiyet-i Milliye*, 19 Mayıs 1924; "Musul Müzakeresine yarın başlanıyor" *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1924; "Musul müzakereleri; Bahriye dairesinde; Musul müzakeresine bugün başlanacaktır." *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1924; "Bugün Musul müzakeratı başlıyor; Sabah celsesi nutuk merasimi ile geçecek, ikinci celsede müzakerata başlayacaklar." *İkdâm*, 19 Mayıs 1924

¹⁶"Fethi Beg'in nutku." *İkdâm*, 20 Mayıs 1924

milletler cemiyetine havale edileceğini fakat işin bu boyutlara gelmesinin İngiltere tarafından da istenmediğini açıklamıştır.¹⁷

İngiliz heyeti başkanı Percy Cox'un konuşmasından sonra yetki belgeleri teati edilmiş ve konferansın mesai şekli hakkında gerçekleştirilen görüşmelerden sonra saat 16'da toplanmak üzere saat 12'de oturuma son verilmiştir.

İkinci oturum yirmi dakika gecikme ile saat 16'da Ali Fethi Bey tarafından açılmıştır. Türk heyeti bu oturumda ırkî ve coğrafi bakımdan Irakla Türkiye arasında belirlenmesi gereken sınır konusundaki düşüncelerini açıklama fırsatı bulmuş ve Musul'un Türkiye'ye bırakılması gerektiğini savunmuştur.¹⁸ Daha sonra İngiliz heyeti düşüncelerini ortaya koymuş¹⁹ ve iki heyetin görüşleri arasında ciddi farkların bulunduğu ortaya çıkmıştır.²⁰ Bu ilk günlük toplantı sonrasında taraflar, Çarşamba günü saat 15'te toplanmak üzere dağılmış ve aynı gün Fethi Bey tarafından İngiliz heyeti şerefine bir çay ziyâfeti tertip edilmiştir.²¹

İKİNCİ İÇTİMA 21 Mayıs 1924

21 Mayıs 1924 Çarşamba günü konferansın ikinci toplantısı gerçekleştirilmiştir²². Fethi Bey, saat 14.30'da konferans salonuna gelerek toplantı öncesinde bir müddet çalışmış ve İngiliz heyeti de saat 15'te gelerek doğrudan toplantı salonuna geçilmiştir. Konferansın Pazartesi toplantısında olduğu gibi Çarşamba toplantısının ilk oturumunda da özellikle Irak sınırı görüşülmüştür. Konferans başkanı Fethi Bey, birinci oturumda Irak için eski Musul vilayeti sınırını talep etmişti. Percy Cox tarafından tevdi edilen muhtırada ise Musul şehri de dahil olduğu halde Fırat nehrinin iki sahili, Irak adına talep edilmişti. Fethi Bey Percy Cox'un bu muhtırasına diğer bir muhtıra ile cevap vermek zorunda kalmıştı. Bu muhtırada Irak sınırı hakkındaki Türk görüşleri, ırkî ve coğrafi noktalar gözetilerek savunulmuş,

¹⁷Percy Cox'un konuşması için bkz., *La Question de Mossoul*, Belge 138 (Tutanak no:1); *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Mayıs 1924; "Perci Cox'un nutku." *İkdâm*, 20 Mayıs 1924

¹⁸Fethi Beg'in konuşması için bkz., *La Question de Mossoul*, Belge 139 (Tutanak no:3); *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1924

¹⁹İngiliz tezinin esası için bkz., *Vatan*, 20 Mayıs 1924

²⁰İki heyetin görüşleri arasındaki fark Anadolu Ajansı'nın yayınladığı resmî tebliğde de "Nokta-i nazar pek farklı" başlığıyla çıkmıştı. Bkz., *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1924

²¹*Ayın Tarihi III*, s. 173

²²"Haliç Konferansının ikinci içtimalı bugün" *İkdâm*, 21 Mayıs 1924; "Haliç konferansı ikinci içtimainı dün akd itdi; Türk heyeti murahhasası Türk nokta-i nazarını izah eylemiş ve İngiliz heyetine bir muhtıra tevdi etmiştir." *İkdâm*, 22 Mayıs 1924; *Cumhuriyet*, 22 Mayıs 1924; *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Mayıs 1924

müteakiben Irak'ın stratejik bakımdan sahip olması gereken sınır hakkında ciddi tartışmalar cereyan etmiştir. Oturum, kırk dakika kadar devam etmiş ve toplantı Percy Cox tarafından verilecek cevabın hazırlanması için Cumartesi gününe ertelenmiştir.²³

ÜÇÜNCÜ İÇTİMA 24 Mayıs 1924

Konferans, 24 Mayıs 1924 Cumartesi günü saat 15.10'da üçüncü toplantısını gerçekleştirmiştir.²⁴ Bu toplantıda Türk heyeti ile İngiliz delegeleri arasında Irak sınırı meselesinden mütevellid anlaşmazlıkların halli mümkün olamadıktan başka İngilizlerin bu meselede ne derecede uzlaşmadan uzak bir davranış sergiledikleri, tamamen belirginlik kazanmaya başlamıştı. Bir başka ifade ile konferansın başladığı günlerde İstanbul basınında yer alan olumlu görüşlerin aksine İngiltere, burada da emperyalist siyasetini hatırlatan bir yol takip etmeye başlamıştı. Bu yolun iki hükümet arasında daimî bir dostluk tesisine imkan bırakmayacağı da şüphesizdi.

Konferansın bundan evvelki oturumunda Türk heyeti başkanı Fethi Bey Irak sınırı hakkındaki görüşlerini ikinci defa izah etmiş olduğundan bu oturumda Percy Cox'un cevap vermesi gerekiyordu. Halbuki bu oturumda verilen cevap, Irak sınırı hakkında bundan evvelki oturumlarda ortaya atılan İngiliz görüşünün ısrarla tekrarı mahiyetinde idi.²⁵

İngiliz heyetinin eski görüşlerinde ısrar etmesi, konferansın kesilmesine bir sebep teşkil edecek mahiyette idi. Türk heyeti başkanı Fethi Bey Türkiye'nin de eski görüşlerinde ısrar ettiklerini ve Irak'ta çizilecek sınır için eski Musul vilâyetinin sınırından fedakarlıkta bulunulamayacağını beyan etmiş ve görüşmeler sonucunda bir uzlaşma zemini bulunamamıştı.²⁶ Bu oturumda dikkat edilecek bir nokta varsa o da İngiliz heyetinin sınırlar konusunda ırkî ve coğrafi vaziyeti ve delilleri dikkate almayarak, Türk heyeti açısından kabul edilmesi mümkün olmayan iddialar gündeme getirmesi idi. İngiliz heyeti Musul'u Türkiye'ye iade etmedikten başka o tarihlerde Türkiye Cumhuriyeti'nin hükümrانlığında bulunan Beytüş-Şebab

²³ "Sir Percy Cox cumartesi günü cevap verecektir." *Vatan*, 22 Mayıs 1924

²⁴ "Musul müzakeresi inkıtaa doğru gidiyor." , "Son cevabı bekliyoruz.", "Musul baştan başa Türk'tür.", "Musul'un en eski evladı delailini gösteriyor." *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Mayıs 1924; "İstanbul konferansı müzakeratı münkati olmuş addedilebilir," "Dünkü celsenin nihayetinde murahhaslar yeniden içtima hakkında bir karar vermeksizin dağıldılar" *Vatan*, 25 Mayıs 1924; "Haliç Konferansı dün en mühim içtimayı aktı.", "Dün Sir Percy Cox geçen içtimada heyetimizin verdiği muhtıraya cevap vermiştir." *İkdam*, 25 Mayıs 1924

²⁵ *Vatan*, 24-25 Mayıs 1924; *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Mayıs 1924; *Tanin*, 25 Mayıs 1924; *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1924

²⁶ İngilizlere verilen harita için bkz., *İkdam*, 25 Mayıs 1924

rica ederim." İngiliz heyetinin bu mektubu üzerine durum; Gazi Paşa hazretlerinin de iştirak etmiş olduğu heyet-i vekilede uzun uzadıya müzakere edilmiş, Irak sınırı hakkında Türk heyetine yeniden talimat gönderilmesine karar verilmiş ve talimat Fethi Bey'e tebliğ edilmişti.³⁷ Talimat, Irak sınırı etrafında yeni müzakere zemini oluşturacak bir mahiyet arz ediyor ve mukabil bazı teklifleri ihtiva ediyordu.³⁸

DÖRDÜNCÜ ve BEŞİNCİ İÇTİMA 5 Haziran 1924

Haliç konferansı, on günlük bir aradan sonra Perşembe günü son toplantısını gerçekleştirmişti. Türk Heyeti, 5 Haziran 1924 Perşembe günü konferans salonunda toplanarak Ankara'dan gelen talimat doğrultusunda İngiliz heyetine verilecek cevabı hazırlamakla meşgul olmuş, mukabil tekliflerini de ilk oturumda bir muhtıra ile bildirmeyi kararlaştırmıştı.³⁹

Ankara'dan Türk heyetine gelen yeni talimat, İngiliz heyetine tebliğ edilmişti. Taraflar, görüşlerinde bir uzlaşma zemini bulamadığı için konferans, üç buçuk saat devam eden oturumun ardından ciddi bir kesintiye uğramıştır.⁴⁰

İngiliz heyeti, 5 Haziran 1924 Perşembe günü saat 15'te konferans dairesine gelmiş ve hemen genel oturum başlamıştır. Önce, Fethi Bey Irak sınırları hakkında Türk tezini şifahi olarak aşağıda ifade edildiği gibi izah etmiştir:⁴¹

"2 Haziran tarihli mektubum ile zât-ı âlinize hükümet-i metbâ'ama tebliğ ettiğim aynı tarihli mektubun yedime vâsıl olduğunu tasdik ile müşerref olmuşdum. Mâru'z-zikr mektub ile zât-ı âliniz hükümet-i metbû'am

³⁷3 Haziran 1924; "Dün heyet-i murahasamız Ankara'dan son talimatı almıştır." *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1924; "Ankara'nın cevabı üzerine netice anlaşılacaktır." *İkdam*, 4 Haziran 1924

³⁸*Hakimiyet-i Milliye*, 5 Haziran 1924; *Vatan*, 4 Haziran 1924

³⁹*Vatan*, 5 Haziran 1924; *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1924; *İkdam*, 5 Haziran 1924

⁴⁰"Haliç Konferansı on sekiz gün yaşadı. Beşinci içtimada müzakerât inkitâ'a uğradı." *İkdam*, 6 Haziran 1924; "Haliç Konferansı tarihe kanştıktan sonra.", "Konferans Musul meselesiyle iştigal etmedi. İngilizler Lozan mu'âhedesinde musarrâh meselenin müzâkeresine bir türlü yanaşmamışlar ve garip taleplerde ısrâr etmişlerdir." *İkdam*, 7 Haziran 1924; "Konferans dün bir içtimadan sonra inkitâ'a uğramıştır. Lozan mu'âhedesinde mevcûd sarâhate binâ'en Musul meselesinin müzâkeresi Cemiyet-i Akvâm'a havâle olunmuştur.", "Yarın zabıtnâmeler imza idileceklerdir." *Vatan*, 6 Haziran 1924; "Musul konferansı inkitâ'a uğradı!", "Fethi Bey'in dünkü celsenin hitâmında muharririmize konferansın kat'i surette inkitâ'a uğradığını ve Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a havâle edildiğini beyân etmiştir." *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1924

⁴¹*Ayn Tarihi III*, s.178

nokta-i nazarı tebdîl ve ta'dîl idilmedikçe müzâkerâtı terk ve Londra'ya avdet mecburiyetinde kalacağımızı işar eylemiş idiniz. Buna cevâben nazar-ı ıttılâ-i âlinize âtideki husûsâtı arz ve iblâğ ederim:

Konferansımız Türkiye ile Irak arasındaki hududu muslihâne ve dostâne bir suretde ta'yin ve tespit maksadı ile Lozan muahedesinin üçüncü maddesine tevfikân toplandı. Irak'ın hudûd-ı şimâliyesi ise herkese malûm olduğu vechle suret-i umûmiyede Konferansa arz ile müşerref olduğum hattân ibarettir.

Zaten Türkiye lehinde tarafgîrlik göstermekle itham etmek hiç kimsenin hatırına gelmeyeceği ancak tek bir selahiyatdâr me'hâz ve menba' zikr-i kâfidir ki bu Ansiklopedi Britanik nâm İngiliz muhitü'l-ma'arîfidir. Bunun 1910 ve 1911'de intişar eden ikinci tab'ının 740. sahifesinde Irak'ın hudud-ı coğrafsi şu suretle ta'rif ve tasrih olunuyor: "Irak tahminî olarak mutavassıt surun cenubundaki Dicle üzerinde ve şaddü'l-dehmenin mansıbında kâin Opis'dan itibaren Fırat üzerinde kâ'in Ramdiye civarlarına kadar yani takriben 34. arz derecesinden Basra Körfezine ve Suriye çölünden İran dağlarına kadar mümted havalidir.

Gerçi maru'z-zikr tahdid-i hudud hakkında bir i'tilafa henüz vâsil olunmamış ise de Musul vilayeti, el-yevm muvakkaten İngiliz işgali altında bulunmakla beraber, hukken Türkiye'ye aiddir. İki heyet-i Murahhasanın el-yevm muvâcehesinde bulundukları vaziyet-i hukukiye işte bu merkezdedir. Bina'en-aleyh, sulh mu'âhede-nâmesinin, tetkikini ve sulhen hallini emr ettiği meseleyi ortaya vaz' etmekle iktifâ eyledik. Buna mukabil İngiliz Hey'et-i Murahhasasının mutâlebesi mu'âhede zikr ve beyân olunan Türkiye ile Irak arasındaki hudutların tahdîdi prensibi ile kat'iyen münâsebetdâr değildir.

Fi'l-hakika İngiliz Heyet-i Murahhasası Hakkari vilayetimize aid yeni bir arazi parçasının terkin taleb ediyor ve böylece Lozan müzâkerâtı esnâsında ortaya konması hiç kimsenin hatırından geçmemiş olan Lozan mu'âhede-nâmesinin ne me'âlinden ne metninden mevcudiyeti istinbât idilemeyen yeni bir meseleyi ihdâs ediyor.

Zât-ı âlileri mu'âhedenin der-piş itmediği mesâ'il-i cedîdeyi dâ'ire-i müzâkerâtıdan ihrâca ve ictimâ'imızın maksad-ı asliyesine avdete râzi olsanız bir müzâkere zemini bulmak bi't-tabî'i mümkün olurdu. Fakat eğer İngiltere hükümet-i kraliyesi, Hakkari vilayeti hakkında yeni müddeiyât dermeyânı için konferansın maksadından uzaklaşmakta ısrar iderse şüphe yoktur ki bu tarz-ı hareketiyle müzâkerât-ı hâzırâyı akamete mahkûm görmeyi tercih ettiğini izhâr ve isbât itmiş olacaktır.

İhtilâfı Cemiyet-i Akvâm Meclisine arz itmekle İngiltere'nin, Irak nâm ve hesâbına daha vâsi' ve şümullu bir mutâlebede bulunmak hakkını hâ'iz olacağı noktasına aid beyânâta gelince zât-ı âlinize şu mütâla'ayı dermeyâna lüzum görüyorum ki, Irak hududu hakkında bâlâde vukû' bulan mesrûdâta binâ'en İngiltere hükümetinin serbesti-i harekâtı mevzû-i bahs ihtilâfın hudutları haricine çıkamaz.. Fi'l-hakika Irak nef'ine olarak ortaya daha vâsi' ve şumullu bir mutâlebenin konması Lozan mu'âhedesinin üçüncü maddesine mugayir olurdu.

İhtilâfın cemiyet-i akvâm hakemliğine arzına muvafakat itmekle Türkiye araziye aid mutalebat karşısında bulunmağa razı olmağı hiçbir vechle deruhde etmemiştir. Buna bina'en hükümetim, Lozan mu'âhedesinin üçüncü maddesince der-pîş edilmeyen herhangi bir mes'elenin Cemiyet-i Akvâmda tezkîrini kabul idemez. Bilakis nazar-ı dikkat-i âlinizi zîrdeki nokta üzerine celbe cesaret ederim:

Lozan mu'âhedesinin 16. maddesince Türkiye'nin Irak üzerindeki hukûkundan ferâgati ancak Irak-Türkiye hududunun tayin ve tahdidinden sonra ahdi bir mahiyet kesb idebilecektir. Zira henüz tayin edilemeyen bir hatt-ı hududun cenûbunda kâ'in bir araziden ferâgat itmek bi't-tabîi mevzû-ı bahs olamaz.

Lozan mu'âhedesinin üçüncü maddesinin me'âl ve metnine tevfiân müzâkerâtda bulunmağı kabul etmemekle, İngiliz Heyet-i Murahhasası Türkiye ile Irak beynindeki hudûdu tesbitden ibaret mesele-i munâza'ün-fihâyı nazar-ı itibara almamıştır. Bilâkis Hakkari vilayeti hakkında müdd'eyâtta bulunmakla heyet-i mezkûre ihtimâl zuhûru evvelce der-pîş edilmeyen ve Cemiyet-i Akvâma tevdi' ve havâle idilecek mesele ile hiçbir vechle münâsebâtıdar olamayan yeni bir mes'eleyi ihdâs eylemiştir.

Bina'en-aleyh mu'âhedenin metninde iş'âr ve ihtâr olunan maksada avdet ve bu nokta üzerinde müzâkere lâzımdır. Mes'elenin bir tarz-ı dostâne ve muslihânede faslı buna mütevakkıfıdır. Ma'mafih mu'âhedenin üçüncü maddesinin sarahatine rağmen, İngiliz Heyet-i Murahhasası, mes'elenin Cemiyet-i Akvâma havâlesi için ısrâr idecek olursa bu, doğrudan doğruya müzâkerâtdan ictinâben mes'elenin Cemiyet-i Akvâma tevdi'ini arzu ettiği manasından gayri bir manâyı tazammûn ve ifâde itmeyecektir. Böyle bir tarz-ı hareket önünde heyet-i murahhasamız, me'mûriyet ve vazifesini hiss-i neticeye isâl için fazla gayretler sarfı mecburiyetinden kendisini ma'râ addedecek ve bu takdirde meselenin tetkiki iki hükûmete aid olacaktır.

Meselenin muslihâne ve dostâne bir sûretde hallini tercih iden hükümet-i metbû'am bu gâyenin kâbil-i tahakkuk olduğu kanaatini el'ân muhafaza

itmekle beraber müzâkerât icrâsı kâbil olan bir zeminden İngiliz Heyet-i Murahhasasınca tebâ'üd idilmesinin esbâbını ma'alesef bir türlü anlayamadığını beyân eyler."

Ali Fethi Bey bu beyanattan sonra taleplerimizi ve iddialarımızı ayrıntılarıyla şu şekilde açıklamaya devam etmiştir: "Türkiye, Türk ve Kürdlerin müsâvî hukuk altında teşkil ettikleri cumhurî bir devlettir. Hudûdları mu'ayyen ve müsbet ve ma'lûm bir kıt'adan ibaret olan Irakın tabir-i coğrafi olarak hangi havâliye tesmiye idildiği ma'lûmdur. Vazifemiz Türkiye ile Irak beynindeki hududu tesbit itmektir. Türkiye ve Irak'ın şamil olacağı havâlî ma'lûm olduğundan sonra vazifemiz kolaylaşmış olur. Ben (Ansiklopedi Britanik) kadar ileri giderek sizden 34 derece-i arzdeki hudûd-ı coğrafiyi talep itmedim. İsteddiğimiz hudûd bu hattın şimâlindeydir. Biz, tarafeyn için münâsebât-ı dostâne te'min ve her türlü ihtilâfâtı izâle edecek ve ihtiyacât-ı ırkıyeyi tabi'î teşkilat-ı arâziyeye imkân derecesinde tevkiף edilecek bir hatt-ı hudûd te'sisini der-pîş idiyoruz.

Bi'l-vesile zikr itmek isterim ki hakkında dostâne temenniyât ve hissiyâtımız olan ve daha henüz hâl-i teşekkülde bulunan genç Irak hükûmetinin emperyalist âmâle tevessül itmesinin ve hem-civâr devletlere mensûb ırkları zîr-i hakimiyetine almak sevdâsına düşmesinin her iki taraf için ne kadar tehlikeli olacağını izaha lüzum görmüyorum."

Fethi Bey, daha sonra Musul mıntıkasında Irak'a bağlı olmayan hükûmetlerin uzun süreler yan yana yaşadıklarının tarihen bir gerçek olduğunu belirttikten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir:

"Tarihi karıştırmağa ne lüzûm vardır? İngiltere ve Fransa arasında 1916'da akd idilen 'Saykıs-Piko' i'tilaf-nâmesi Musul'un Irak'dan ayrılmasını kabul etmişti. Başka bir misâl daha zikr idebilirim: Bize cebren kabûl ittirmek istenildiği halde gayr-ı kâbil-i kabul olduğu fi'ilen tahakkuk iden Sevr projesinde İngiltere ile müttefikleri Musul'un Irak'dan tefrîkiyle Kürdistan'a ilhâkını kabul etmişlerdir. İtiraf ideyim ki zât-ı asilânelerinin, vukû'ât-ı sâlifeye rağmen müzâkere zeminine girmek husûsundaki ısrârlarını anlamakda müşkilât çekiyoruz. Ben irâd ittiğim delâ'ilde her türlü münâkaşâta mahall virmemek için İngiltere hükûmetinin akd ittiği i'tirâflar ve teklifler ile İngiliz âsâr-ı medeniyeti içinde şâyân-ı takdir bir âbide gibi duran "Ansiklopedi Britanik"e istinâd itdim. Münâkaşa zeminine girmemenizi serd ittiğimiz edillenin kuvvetine karşı sukût suretiyle Türkiye da'vâsının meşrû'iyetini ikrâr mahiyetinde telâkkiye mecbûruz."

Fethi Bey bundan sonra Musul vilâyeti arazisinin coğrafî ve tarihî görüşler doğrultusunda Irak kıtasından ayrı bulunduğunu anlatarak şunları ilave etmiştir:

“Etnoğrafya nokta-i nazarından da bakılacak olursa Musul ahalisinin %80’i Kürd ve Türklerden ibâretidir. Bina’en-aleyh bu vilayet ahâlisi Arablar ile meskûn Irak ile bu cihetle de kat’i suretde münâsebetdâr değildir.

İşte bu kadar haklı olduğumuz davada münâkaşayı kabul buyurduğunuz takdirde tahrîren de bildirdiğim gibi müzâkereye imkân bulunduğunu tekrar ıderim. Zât-ı asilânelerinin isteyeceği başka izâhâtı da virmeğe âmâdeyim”

İngiliz baş delegesi Percy Cox, Türk heyeti baş delegesi Fethi Bey’in konuşmasına cevap vermek maksadıyla izin istemiş ve bu suretle birinci oturum sona ermiştir. Daha sonra, İngiliz heyeti kendilerine ayrılan odada bir saatten fazla devam eden meşguliyetin ardından toplantı salonuna gelerek ikinci oturum başlamıştır.⁴²

Bu oturumda Percy Cox, toplantı maksadının Türkiye ile Irak arasındaki sınırın belirlenmesi olduğu fikrine iştirak ettiğini beyan etmiş, Lozan’da cereyan eden müzakerelere değinerek Musul’un, Irak’ın bir parçası olmadığı hakkında Türk heyetinin ileri sürdüğü delilleri yeterli görmediğini belirtmiştir. Ayrıca İngiliz hükümetinin Irak hakkında Cemiyet-i akvâma karşı sorumluluk üstlenmiş olduğunu ifade etmiştir.

İngiliz heyeti başkanı, Türk heyetinin başkanının *“Hakkari vilâyetinden arâzi talebini içeren İngiliz tekliflerinin Lozan antlaşmasının ruh ve metnine ters düştüğü”* hakkındaki açıklamalarına cevaben, Lozan’da Lord Curzon tarafından hiçbir sınır ileri sürülmediğini ve burada sınırın tesbiti için toplanıldığını söyleyerek İngiliz tekliflerinin Lozan antlaşmasına uygun olduğunu belirtmiştir. Ek olarak ayrıntıları tartışmak şartıyla talep ettikleri sınır çizgisinin kabulünü teklif etmiş veya Türk heyetinin karşı bir teklif getirmesi gerekeceğini söylemiştir. Sir Percy Cox konuşmasına devamla hükümetinden aldığı talimat doğrultusunda müzakeresi mümkün olacak ve İngiltere için arazi terkinı gerektirmeyecek tarzda mukabil teklif getirip getirmeyeceği hakkında Türk heyetinin görüşlerini beklediğini söyleyerek sözlerine son vermiştir.⁴³

⁴² *Ayın Tarihi III*, s. 179

⁴³ “Türk murahhasları üç noktada esaslı münakaşa zeminleri gösterdikleri halde İngiliz murahhasları konferansa nihayet virmekte ısrar eylemişlerdir.” *Vatan*, 7 Haziran 1924; “İstanbul Konferansının son celsesine ait etraflı tafsilat”, “Konferans münhasıran İngilizlerin Irak hududumuzu müzakereye yanaşmamalarından akim kalmıştır.”, “Fethi Bey son celsede

Ali Fethi Bey, Percy Cox'un açıklamalarına cevap vererek Lozan'da Hakkari vilayetinden arazi terkine dair hiçbir müzakere cereyan etmediğini söylemiş, İngiliz heyetinin adı geçen Türk vilayeti üzerindeki arazi iddialarından vazgeçmediğini görerek bu hareket tarzının Lozan antlaşmasıyla örtüşmediğini belirtmiştir.⁴⁴ Fethi Bey, sözlerine devamla İngiliz heyetinin Hakkari vilayetinden arazi talebini gündeme getiren tekliflerinden vazgeçmedikçe, Türk heyeti tarafından yeni bir teklif getirilmesinin mümkün olmayacağını ve müzakerelerin bu şekilde devam etmesinden olumlu bir sonuç çıkmayacağını bildirmiştir.

Fethi Bey açıklamalarına devamla Lozan'da özellikle Musul vilayetinden bahsedilmediğini, Hakkari vilayetinin ise hiçbir zaman gündeme getirilmediğini ve Lozan müzakerelerine ait tutanakların bunu teyid ettiğini ifade etmiştir. Daha sonra Türk heyetinin teklif ettiği sınır çizgisinin esas itibarıyla İngilizlerce kabulü halinde, ayrıntılarının müzakeresine hazır bulunduğunu bildirmiştir. Fakat İngilizlerin aynı nokta üzerinde ısrar ettikleri takdirde bir sonuca ulaşmanın da imkansız olacağını söylemiştir.⁴⁵

KONFERANSIN KESİNTİYE UĞRAMASI ve MESELENİN CEMİYET-İ AKVÂMIN HAKEMLİĞİNE HAVALESİ

Bundan sonra Percy Cox Musul meselesinin cemiyet-i akvâma sunulması hakkında evvelce hazırlanan metni okuyarak meselenin cemiyet-i akvâma sunulmasına ait tartışmayı başlatmıştır.⁴⁶

Türk heyeti başkanı, İngilizlerin, Musul meselesinin cemiyet-i akvâma havale teklifini değerlendirirken, İngilizlerin Hakkari vilayetiyle ilgili tekliflerinde ısrar etmelerinin konferansı asıl konudan uzaklaştırdığını belirtmiştir. Konunun esası tartışılmadıkça meselenin cemiyet-i akvâma sunulmasının Türk hükümetince tasvip edilmediğini de bildirmiştir.

nokta-i nazarımızı vazıh bir surette müdafaa etmiş ve İngiliz asar ve vesaikini istişhad cylemiştir. Buna rağmen İngilizler müzakereye girişmediklerinden konferans hiçbir karar ittihaz etmeksizin dağılmıştır." *Vatan*, 8 Haziran 1924; "Konferansın son celsesinde Fethi Bey'in son derece mühim beyanatı ve müdafaatı", "İhtilafın Cemiyet-i akvâm hakemliğine arzına muvaffakat etmekle Türkiye, araziye ait mutelebat karşısında bulunmaya razı olmağı hiçbir veçhile deruhte itmemiştir. Buna binaen hükümetim Lozan muahedesinin 3. maddesi mucibince derpiş edilmiş herhangi bir meselenin Cemiyet-i akvâm'da tezkirini kabul edemez." *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1924

⁴⁴"Fethi Bey teklif ettiğimiz hududu bildiriyor ve Sir Percy Cox'un beyanatını tenkit ediyor." *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1924

⁴⁵*Ayn Tarihî III*, s. 180

⁴⁶Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Hudûdu Mes'elesi*, Ankara 2001, s.48

Bunun üzerine Percy Cox tekrar söze başlamış ve yine evvelce hazırladığı cevap mahiyetindeki konuşma metnini okuyarak meselenin 1924 haziran sonunda, en geç temmuzun altısında cemiyet-i akvâma havale edileceğini ifade etmiştir.

Ali Fethi Bey bu konuşmaya cevap vererek Percy Cox tarafından yapılan açıklamalara müteşekkîr olmakla beraber yapılan açıklamaların İstanbul Konferansını ilgilendirmekten uzak olduğunu ve Musul meselesinin cemiyet-i akvâma sunulması keyfiyetinin doğrudan doğruya hükümete ait olduğunu söylemiştir.⁴⁷

Sir Percy Cox daha açık bir sonuca ulaşamadığından dolayı teessüflerini beyan ederek veda etmiş, "konferansta hakim olan hüsn-i samimiyetden dolayı gerek kendisi ve gerek heyeti namına" da teşekkür etmiştir. Fethi Bey de Percy Cox'a "dostâne sözlerinden dolayı teşekkür edip iki hükümetin meseleye bir hâl sureti bulacağını ümit ettiğini" beyan etmiştir.

Konferansın kesintiye uğraması, Musul meselesini Lozan antlaşmasının amir hükümleri doğrultusunda cemiyet-i akvâma havalesini gerekli kılmıştır. Konferans 18:30'da dağılmış, çaylar içildikten sonra İngiliz heyeti saat 19:00'da konferans salonunu terk etmiştir.⁴⁸

ZABIT-NÂMELERİN İMZASI

8 Haziran 1924 Cumartesi günü İngiliz heyeti tercümanı Matyus ile Türk heyetinin tercümanı İsmet Bey, konferans salonunda bir araya gelerek tutanakları tanzim etmişler ve imza edilmek üzere Fethi Bey ile Percy Cox'a göndermişlerdir. Bunlar Fransızca yazılmış olup yalnız heyet başkanların tarafından imza ve teati edilmiştir.⁴⁹ Konferansın kesintiye uğraması, nedeniyle İngiliz heyeti 10 Haziran 1924 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır.⁵⁰

⁴⁷ "Murahasamız meselenin halli, konferansın selahiyetinde olmadığından iki hükümet arasında tezkirini bildirdi." *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1924

⁴⁸ "İstanbul Konferansının son celsesine ait etraflı tafsilat", "Konferans münhasıran İngilizlerin Irak hududumuzu müzakereye yanaşmamalarından akim kalmıştır. Fethi Bey son celsede nokta-i nazarımızı vazih bir surette müdafaa etmiş ve İngiliz asar ve vesaikini istişhad eylemiştir. Buna rağmen İngilizler müzakereye girişmediklerinden konferans hiçbir karar ittihaz etmeksizin dağılmıştır." *Vatan*, 8 Haziran 1924

⁴⁹ "Zabıtların imzası" *Vatan*, 8 Haziran 1924; "Tarafeyn murahasaları zabıtları imza ettiler" *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Haziran 1924; "Bugünkü içtimada zabıtlar imza edilecektir." *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1924; "Tarafeyn dün zabıt nameleri imza etmişlerdir." *İkdam*, 8 Haziran 1924

⁵⁰ "İngiliz heyeti gitti" *Vatan*, 10 Haziran 1924; "Sir Percy Cox Heyeti yamı gidiyor." *İkdam*, 8 Haziran 1924; "İngiliz heyeti murahasası gitti" *İkdam*, 10 Haziran 1924

... (top left text) ...
... (top middle text) ...
... (top right text) ...

انگلتره - عراق معاہدہ سنک متقی

عراق موہود اولیٰ سنک متقی ایجنسی قومی آئین وضع ایجنسی
کابل اولیٰ سنک متقی ایجنسی ایجنسی قومی آئین وضع ایجنسی

عراق موہود اولیٰ سنک متقی ایجنسی قومی آئین وضع ایجنسی
کابل اولیٰ سنک متقی ایجنسی ایجنسی قومی آئین وضع ایجنسی

... (bottom left text) ...
... (bottom middle text) ...
... (bottom right text) ...

HAKİMİYET-İ MİLLİYE

17 Haziran 1924 Salı İngiltere-Irak muahedesi metni

CUMHURİYET 30 Mayıs 1924

Meğer Kasımpaşa'da cereyan eden müzakere beyhudeymiş!

İngilizler şimdiki hududu katiiyen değiştirmemegi Irak hükümetine karşı taahhüt etmişler, şu halde ne diye müzakere ediyoruz?

CUMHURİYET 29 Mayıs 1924

İngilizler: "Henüz Londra'dan talimat almadık" diyorlar.

Ankara'nın fikri şudur: İngilizler ihtilafkar hareket idirler ise mesele çabucak biter, vaziyet şimdilik intizar vaziyetidir.

VATAN 6 Haziran 1924

Konferans dün son bir içtimadan sonra inkitaa uğramıştır.

Lozan muahdesinde mevcut sarahate binaen Musul meselesinin müzakeresi Cemiyet-i akvâma havale olunmuştur. Yarın zabıtnameler imza idileceklerdir.

Son talimat hakkında malumat.

VATAN 28 Mayıs 1924

Musul Meselesinin Cemiyet-i akvâma havalesinden korkumuz yoktur.
Mesele Cemiyet-i akvâma giderse heyet-i umumiye değil, meclis bu işle
meşgul olacaktır. Mecliste ise İngiltere hakim değildir. Ancak bir reyî vardır.
Kabine ve konferans.
Musul ve Suriye

VATAN 30 Mayıs 1924

İngilizler talimat gelmediği bahanesiyle el'an cevap vermediler. Hususi müzakerat cereyan ettiğine dair işaa idilen haberlere rağmen Musul Meselesinin Cemiyet-i akvâma havalesi muhakkak addedilmektedir.

VATAN 25 Mayıs 1924

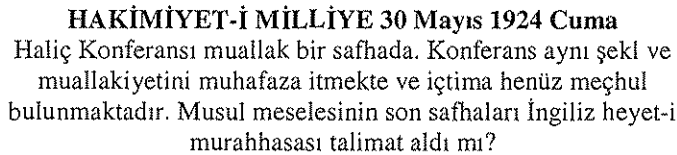
İstanbul Konferansı Müzakeratı münkati olmuş addedilebilir. Çünkü celsenin nihayetinde murahaslar yeniden içtima hakkında bir karar vermeksizin dağıldılar. İngiliz murahası nokta-i nazarının kati olduğunu ve teferruata ait müzakerata devam için bunun kabulü lazım geldiğini söylemiştir. Heyet-i murahasamız buna imkan olmadığını cevaben bildirmiştir. Çünkü celse hakkında resmi tebliğ

VATAN 20 Mayıs 1924

İstanbul Konferansı Dün İçtima Ederek Müzakerata Başladı

Birinci Celsede Fethi Bey ve Sir Percy Cox Tarafından Samimi Nutuklar İrad edilmiştir. İkinci celsede iki taraf nokta-i nazarlarını izah itmiştir. Tebliğ nazaran nokta-i nazarlarda şayan-ı dikkat farklar vardır. Resmi Tebliğ

Fethi Bey hukukumuzun tanınacağını söylemiş ve Percy Cox nikbin olduğu cevabını vermiştir.

VATAN 30 Mayıs 1924

İngilizler talimat gelmediği bahanesiyle el'an cevap vermediler.
Hususi müzakerat cereyan ettiğine dair işaa idilen haberlere rağmen Musul
Meselesinin Cemiyet-i akvâma havalesi muhakkak addedilmektedir.

CUMHURİYET 26 Mayıs 1924
Musul Meselesi petrol meselesidir.

CUMHURİYET 30 Mayıs 1924

Irak murahhası Taha Beg'le mülakat.

Irak hükümetinin ordusu, meclis-i müessesasını var imiş ve Musul vilayetini "olduğu gibi istiyorlarmış!"

CUMHURİYET 5 Haziran 1924

Musul hakkındaki cevabımız İngilizlere bugün tebliğ edilecek ve vaziyet taayyün edecektir.

AMERİKA’NIN ORTADOĞUYU YENİDEN ŞEKİLLENDİRME POLİTİKASI

America’s Re-Shaping Of The Middle Eastern Policy

Nurhan AYDIN*

Abstract

The Middle East, with abundant natural resources and strategic importance provided by its location, still continues to draw the close attention of the world.

Today, it is America that primarily heavily decides, constructs and conducts the major policy towards the Middle East. In the wake of the attack of September 11, America, with the help of its indisputable military capability, has got involved in entering everywhere in the world by showing as an excuse terror and forces behind it. Within the geography of the Middle East with a changing viewpoint, this excuse has recently enabled America to go into Iraq militarily.

America has launched its relentless military operation in Iraq, yet the developments after the military operation, aiming to reconstruct a nation politically, economically and geopolitically, do not go on satisfactorily and promptly; instead, America seems to fulfil its purpose in Iraq by a development pace that foregrounds the geopolitical stability.

Moreover, the ultimate purpose of America in the Middle East with its Iraq-centred operation and the means it uses to accomplish this purpose may be explained in the following ways. First, America may endeavour to thwart the entrance of other countries as a rival power into the Middle for energy resources. Secondly, America may strive to hinder the presence of any country which will challenge and threaten its close ally in the region, Israel.

20. yüzyılın son on yılı Ortadoğu’daki yeniden yapılanma çerçevesinde bu coğrafyayı ön plana çıkarmıştır. Soğuk savaş döneminde dünya hegemonyası için küresel bir mücadele veren SSCB’nin ve sosyalist dünya sisteminin yıkılışından sonra ortaya çıkan bölgesel ve küresel gelişmelere ve yeni yapılanmalara Ortadoğu sahne olmuştur.

Uluslararası hesaplaşmanın Ortadoğu’da görülmesi, dünyanın en çetin çatışmalarının Ortadoğu’da meydana gelmesi bir raslantı değil, çünkü Ortadoğu, yeryüzünün en değerli noktasıdır.

Yakın Doğu, Güneybatı Asya, gibi isimlerle de anılan dünyanın bu ilginç bölgesi, jeopolitik açıdan olsun, tarihi açıdan olsun, kültürel açıdan

* Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğrt. Gör./KARS

olsun yerkürenin her hangi bir başka bölgesiyle kıyaslanmayacak ölçüde önemlidir.

Ortadoğu'nun görülen manzarası gerilim, savaş, çatışma, yerel güçler arasında bölünme, parçalanma ve en önemlisi yer altı zenginlikleridir. Ortadoğu, dünyanın bunalım merkezi; dünya çapındaki çatışmanın sahnesi ve aynası insanlığı Tanrısal barışa davet eden büyük dinlerin beşiği olan bu bölge, bugün dünyayı onulmaz bir felakete sürükleyebilecek bir savaşın, bir dünya savaşında yuvası olarak nitelendirilebilir.

Aslında bunca çatışmanın Ortadoğu sahnesinde cereyan etmesi, parçalanmalar, yerel güçlerin birbirleriyle mücadeleleri dışarıdan süper güçlerin mücadeleleri belki daha uygun bir deyimle yeni bir dünya arayışının çalkantıları, yeniden yapılandırma sancıları olarak gösterilebilir.

Uluslararası jeopolitik konumu ile Ortadoğu, dünyanın en önde gelen bağlantı noktasıdır. Asya ile Avrupa, Asya ile Afrika bu bölgede birbirleriyle bağlanırlar. Akdeniz Hint Okyanusu ile bağlantısını burada sağlar.

Yeryüzünün en önemli kara ve su yollarına kumanda etmesinin kendisine kazandırdığı eşsiz jeopolitik değer, Ortadoğu'yu tarihin ilk dönemlerinde bugüne, dünya egemenliği peşinde koşan güçlerin birinci hedefi haline gelmiştir. Ortadoğu'da etkili bir varlık kuramayan hiçbir güç dünya egemenliği üzerinde iddia ileri süremez.

Bugün termonükleer gücünü her fırsatta ortaya koymaya çalışan ABD Ortadoğu üzerindeki politikasının ipucunu vermekte ve kuramsal çerçevesini çizmektedir.¹

Amerika Birleşik Devletleri ilk kez bölge politikasına ağırlıklı olarak 1980'lerde dolaysız biçimde, doğrudan dahil oldu. ABD ve Sovyetler Birliği gibi iki süper devlet arasında dünyayı ateşe sürükleyecek sürtüşmeler 1980'lerde Ortadoğu'da görüldü.²

Amerikan kapitalizmi olan küreselleşmenin, iletişim ve bilişim teknolojilerinin sağladığı imkanlardan da faydalanarak tarihte hiç olmadığı kadar, ekonomik içerikli bir stratejinin yaygınlaşmasını sağlamak, politik hedefine ulaşmak istemektedir. Soğuk Savaş'ın hemen başında kurulan Batı dünyasında ve ABD yanlısı jeopolitik sistemde Amerikan hegemonyasının temelini oluşturan, Amerikan ekonomik üstünlüğünün simgesi olan Bretton Woods sisteminin 1974'te Vietnam Savaşının etkileri ile de çökmesinden

¹ Cengiz Çandar, *Ortadoğu Çıkmazı*, Hil Yayını, 1983, s.7

² İbid, s.9

sonra ABD'nin Batı Avrupa, Japonya ve Amerikan yanlısı ülkeler için oluşturduğu askeri tehdide dayanarak varlığını sürdürmüştür. Washington, SSCB'nin çökmesinden sonra, kapitalist ülkeler ve dünyanın diğer ülkeleri üzerinde ABD hegemonyasının kendisini yeniden üretebilmesini ancak ekonomik bir yenileme ile gerçekleştirebileceğini düşünmüştür.³

Soğuk Savaştan sonra göreve gelen B. Clinton'un dünya algılanması ile de çok uyumlu olan bu süreç 1990'lara küreselleşme olarak damgasını vurmuştur. Bu süreçte, Amerikan ekonomisi özellikle yüksek teknolojiye dayanan büyük bir atağa geçmiş ise de, bu ekonomik gelişmenin ABD'ye 2. Dünya savaşı sonunda ABD'nin dünyanın geri kalan ekonomileri karşısında sahip olduğu ekonomik üstünlüğü vermekten çok uzak olduğu ortadadır. Öte yandan küreselleşmenin sadece Amerikan ekonomisinin yararına olduğunu söylemek de mümkün değildir. Nitekim başta Çin ve Avrupa Birliği olmak üzere birçok devlet ve devletler birliği küreselleşmenin sağladığı faydalardan istifade etmiştir.⁴

Küreselleşmenin ABD hegemonyasının alt yapısını tam anlamı ile hazırlamayacağına meydana çıkması, diğer yandan Amerikan kapitalizminin yaşadığı iç sıkıntılar sonucu, W. Bush Ocak 2001'de iktidara gelir gelmez, Clinton yönetiminin dış ekonomik politikasında hep ayrıcalıklı bir yeri olan Çin'i Amerikan menfaatlerini tehdit eden yükselen bir güç olarak görmüş ve Çin'e yönelik bir strateji arayışına girmiştir.⁵

11 Eylül saldırısı, Bush'un Çin politikasının tamamen farklı bir eksene, oturtmasının yolunu açmıştır. Amerikan dış politikasında büyük ve radikal adımlar atabilmesi için Amerikan kamuoyunun desteğinin alınması hep şart olmuştur. Bu durum 11 Eylül'ü izleyen ilk aylarda, Bush yönetiminin politikalarına destek verilmesine yol açmıştır.

Dünyada pek çok ülkenin, hatta ABD müttefiklerinin çoğunun karşı çıkmasına rağmen, ABD yönetimi Irak'ın vurulması konusunda çok ısrarlı olduğu görüldü. Bu ısrarın perde arkası araştırıldığı zaman görülen yine İsrail'in Irak stratejisiyle ve İsrail'in Kürt Kartıyla ilgili politikasıydı.

Irak Saldırı Planı, 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'ye karşı düzenlenen büyük terör eylemlerinin ardından gündeme geldi. 11 Eylül eylemleri,

³ Ümit, Özdağ, "Yeniden Yapılan Ortadoğu'da Irak ve İran", *Stratejik Analiz*, ASAM, Sayı, 31, 2002, s.9

⁴ <http://www.avsam.org/turkce/yayinlar/strajikanaliz/makale/makalestran131.htm> 12.05.2003

⁵ <http://www.avsem.org/turkce/yayinlar/strajikanaliz/makale/makalestran131.htm> 12.05.2003

insanlık dışı bir terör saldırısıydı. Binlerce masum Amerikalının hayatına mal olarak affedilemez bir suç olarak tarihe geçti. ABD'nin bu saldırılara karşı tepki göstermesi ve karşı önlemler alması da doğal ve meşruydu. Ancak, 11 Eylül'ün hemen ardından bu trajediyi kendi Ortadoğu hesapları için su istimal etmeye başladı.

Bu konuda Ortadoğu uzmanı bir gazeteci, Irak'a saldırı planının ardındaki gerçek "güçlü" bir yazısında şöyle belirtiyor.

"Saddam Hüseyin rejimini devirme gerekçesiyle, Irak'a saldırı konusu, Amerika ile müttefikleri ve tüm dünya arasında yoğun bir tartışma konusu olduğu kadar ondan fazla Amerika'nın kendi içinde ve özellikle iktidardaki Cumhuriyetçiler arasında da hararetle tartışılıyor. Başkan George W. Bush'un takımı ile eski başkan baba Bush'un takımı arasında dahi bu konuda ayrılık var.

Irak'a saldırının başını kim çekiyor peki? Başkan yardımcısı Dick Cheney, Savunma Bakanı Donald Rumsefeld, Ulusal Güvenlik Başdanışmanı Condoleeza Rice, bunlar en üst düzeydeki saldırı yandaşları, ama buzdağının altı daha zengin ve ilginç. Orada çeşitli lobiler var.⁶

Lobilerin başında İsrail sağ, Likud yanlısı ve Amerikan silah sanayii ile yakın ilişkileri bulunan JINSA ekibi geliyor. JINSA; Jewish Institute for Security Affairs (Güvenlik Meseleleri için Yahudi Enstitüsü) Bunlar silah lobisiyle Lockheed, Northrop, General Dynamics, İsrail askeri endüstrileri vs ile sıkı ilişki içindeler. JINSA'nın temel ilkesi ise; Amerika ile İsrail'in güvenliği bölünmez, yani aynı şey...

JINSA'nın amacı sadece Irak'ta Saddam rejiminin yıkılması değil; total savaş mantığı ile S. Arabistan, Suriye ve Mısır, bu arada İran rejimlerinin de yıkılmasından ve buralara "demokrasi" getirilmesinden yanalar.⁷

Kısacası Washington'da önce Irak'ı sonra Suudi Arabistan, Suriye, İran ve Mısır'ı hedef alacak bir savaşı körükleyenler var ki, bunların en belirgin özelliği "İsrail lobisi" ile aynı safta hatta özdeş olmaları.

11 Eylül sonrasında ABD, terörü ve terörün arkasındaki güçleri sebep göstererek yer kürenin her bölgesine askeri gücünü kullanarak girmektedir. Bu teorik olarak, ABD'ye dünyanın bütün coğrafyalarına değişen boyutta askeri müdahale sağlarken, Bush'un imzasını taşıyan amerikan Güvenlik

⁶ Cavit Yalçın, Ortadoğu'da Kürt Devleti Senaryoları, Şubat 2003, s.4

⁷ Cavit Yalçın, a.g.e., s.5

Doktrininde ABD'nin askeri müdahale yapabilmesinin hemen hemen sınırsız olan şartlarını ortaya koymuştur.

Amerikan Güvenlik Doktrini, hedef olarak terörü ve terörün arkasındaki odaklar ile devletleri göstermekle birlikte, özü itibari ile ABD'nin tek kutupluluğuna meydan okuyabilecek büyük güçleri hedef almaktadır. Amerikan güvenlik doktrininde hedef alınan terörün arkasındaki devletler, dünya enerji kaynaklarının üzerinde veya yakınında olup jeopolitik önem arz eden ve hem bölgesel planda ABD'ye meydan okuyup, hemde ABD'ye küresel planda meydan okuyabilecek büyük güçler ile ittifak içine girebilecek güçlerdir.⁸

11 Eylül sonrasında gittikçe netleşen Amerikan tutumu 21. yüzyılda aktüel ve potansiyel olarak Amerika'ya meydan okuyabilecek büyük güçlerin enerji kaynaklarının bulunduğu alanların ya mevcut jeopolitik yapıları ile yada jeopolitik yapılarının değiştirilip Amerikan menfaatlerine uygun hale getirdikten sonra, Amerikan denetimine alınmasıdır. Washington'un bu yaklaşımı, 1648'de ortaya çıkmış olan ve ulus-devletlerin egemenliği esasına dayanarak gelişen devletler arası ilişkileri ve devletler hukukuna tamamen farklı bir eksene oturtmakta, hem de yerine yeni bir hukuk sistemi değil de, Amerikan askeri valileri, Amerikan korumaların kontrolündeki başbakanları koymaktır.⁹

ABD'nin yapmaya çalıştığı bu jeopolitik düzenlemelerin ve dünyayı Avrasya eksenli olarak askeri karakollar sistemi ile kontrol altına almayı hedefleyen politikalarının yerel, bölgesel ve küresel boyutta anti-Amerikan ittifakları ortaya çıkarması sadece bir zaman meselesidir ve kaçınılmazdır.

ABD'nin askeri güçleri, 11 Eylül sonrasında El-Kaide ve ona destek veren Taliban yönetimini ortadan kaldırmak amacı ile Afganistan'ı kuşatan alana, Pakistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan eksenli olarak yerleşmiştir.

ABD'nin Afganistan bölgesine yerleşmesi, Amerikan askeri politik gücüne Avrasya ekseninde yeni açılım alanları sağlamıştır. Avrasya gücü haline gelen ABD, Batı Türkistan'ın başta enerji kaynakları olmak üzere zengin yeraltı kaynakları üzerinde hakimiyet sağlamanın ötesinde Çin, Rusya, Hindistan, Pakistan ve İran'a karşı hemen sınır ötesinden güç projeksiyonu gerçekleştirme şansı elde etmiştir. Batı Türkistan'ı tamamlayan alan aynı eksen üzerindeki Güney Kafkasya olmuştur. ABD, bu alanda

⁸ Ümit Özdağ, *Irak Dosyası II.*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2003, s.148

⁹ Ümit Özdağ, *Irak Dosyası*, İstanbul, 2003, s.149

Gürcistan'a yönelik Moskova baskısına karşı Tiflis'in arkasındaki askeri varlığı ile yer almıştır. Bu iki stratejik alandaki mücadeleler, düşük yoğunluklu çalışma mantığı çerçevesinde devam etmektedir.¹⁰

Batı Türkistan-Güney Kafkasya alanında gerçekleşen Amerikan askeri müdahalesi mevcut jeopolitik yapıyı değiştirmeyi, ulus devletlerin sınırlarını yeniden çizmeyi hedeflemektedir. Amaç, bu coğrafyada ki mevcut ülkeleri, Moskova ve Pekin'in etki alanı dışına çıkararak, Avrasya'nın enerji yataklarının bulunduğu Hazar havzasının doğusunda ve batısında bir Amerikan denetim bölgesi oluşturmaktır. Ayrıca bu bölgenin enerji kaynaklarının açık denizlere Amerikan denetiminde inmesini sağlamaktır.¹¹

AMERİKAN'IN BÖLGEDE ASIL GAYESİ VE POLİTİKASI

Orta Doğu Amerikanın "hayati" olarak sınıflandırılan çıkarlara sahip olduğu, çatışmanın ve şiddetin yoğun ve çeşitli şekillerde yaşandığı, demokrasi ve insan haklarının eksik olduğu, Amerikan askeri gücünün dünyanın her bölgesinden daha sık ve şiddetli şekilde kullanıldığı, Washington'un kendisi için önemli diğer iki bölgeden farklı olarak başka bir büyük güçle yoğun bir rekabet yaşamadığı ve nispeten hareket serbestisinin olduğu bölge olarak bilinmektedir. ABD-Avrupa ilişkileri eşitlik ve karşılıklı ilkesine dayanırken, Ortadoğu'da ABD, gerçek bir hegemon gibi davranabilmektedir. Soğuk Savaş döneminde ABD politikasının "kutsal üçlüsü" petrol ve İsrail'in güvenliği ile Sovyet yayılmasını engellemek iken, daha sonraları bunun yerini terörizm ve bununla özdeşleştirilen kökten dincilikle mücadeleye bırakmıştır.¹²

ABD'nin Ortadoğu politikaları değişim/devamlılık, kısa vadeli, uzun vadeli çıkarlar, ekonomik/siyasi çıkarlar, iç politika/dış politika Araplar/İsrail, demokrasi-İnsan hakları/ real politik, silah/ petrol/ finans/ Yahudi lobileri, liberaller/ muhafazakârlar, dışişleri/ Pentagon, diplomasi/ güç kullanma, CNN faktörü, Vietnam Sendromu, Yürütme/ Kongre, Yürütme/ basın, müttefiklerle ortak hareket, tek taraflı politikalar vb. gerilimler içinde oluşmakta ve uygulanmaktadır.¹³

¹⁰ Ümit Özdağ, *a.g.e.*, s.149

¹¹ Ümit Özdağ, *a.g.e.*, s.150

¹² Şanlı Bahadır Koç, "İyi Kötü ve Çirkin ABD'nin Ortadoğu Politikaları", *Stratejik Analiz Sayı 1*, Ocak 2002, s.6

¹³ Şanlı Bahadır Koç, *a.g.e.*, s.7

Ortadoğu'daki Amerikan politikasının geçmişte ve muhtemelen gelecekte de en önemli değişmesi İsrail'in varlığına ve güvenliğine olan taahhüdüdür.

Amerika bölgede esas olarak;

- Petrolün kontrol ve güvenliğini sağlamayı
- Dost olmayan bölgesel (İran ve Irak) ya da bölge dışı bir hegemonun (Rusya-Avrupa Birliği ve Belki Çin) ortaya çıkmasını önlemeyi
- Kitle imha silahlarının yayılmasını engellemeyi
- Siyasal ve ekonomik reformlarla bölgesel istikrarı korumayı,
- Terörizmi kontrol etmeyi istemektedir.

Washington kurduğu ve devamında çıkarını gördüğü uluslararası düzene en ciddi tehditlerin de Ortadoğu'dan geldiğini düşünmektedir.¹⁴

Bu tehditler ise şu şekilde gösterilebilir:

1. Bölgedeki Amerikan askeri varlığını, dost ve müttefik ülkeleri ve gelecekte Amerikan ana-kıtasını tehdit eden/edebilecek balistik füze ve nükleer silah teknolojisinin yayılması
2. Muhafazakar rejimlere yönelik sosyal patlama tehlikesi
3. Radikal ve aşırı dinci akımlar,
4. Her hangi bir Arap ülkesinin çok güçlenmesi
5. Diğer büyük güçlerin bölgeye nüfuz etmesi ve Amerikan nüfuzunu kırmaları,
6. İsrail'in güvenliğine yönelik tehditler
7. Bölge kaynaklı uluslar arası terörizm
8. İslami kökten-dincilik-
9. Ulus ötesi Panarap-Panislam hareketleri olarak sayılabilir.¹⁵

Yukarıdaki nedenlerle birlikte ABD statükocu bir güç olarak şiddet yoluyla siyasi değişimi kendi çıkarlarına tehdit olarak görmektedir. Ortadoğu bölgesi petrol olmasa da başka yönlerden Amerikan ilgisini gerektiren bir bölgedir.

¹⁴ Şanlı Bahadır Kol, a.g.e., s.8

¹⁵ Şanlı Bahadır Koç, a.g.e., s.8

Ortadoğu petrolünü kontrol etmek ABD'ye petrol şirketleri aracılığıyla önemli oranda ekonomik kazanç sağlamanın yanında, bölge kaynaklı petrol bağımlı ABD'den daha fazla olan AB ülkeleri, Japonya ve giderek artan oranda Çin üzerinde de güç ilişkisi yaratmaktadır.

ABD'nin petrolü kontrol etmenin psikolojik, simgesel ve prestij açısından önemi büyüktür.

ABD'nin Ortadoğu politikasının araçları olarak silah satışları, gizli operasyonlar, diplomatik destek ve baskı, ticaret ve ticari ambargolar, ekonomik ve askeri yardım, askeri güç konuşlandırma ve kullanma, petrol şirketlerinin bölge siyasi elitleri üzerindeki etkisi, bölge iç pazar ve teknoloji kaynağı olarak sıralanabilir.¹⁶

Ortadoğu gerek sıklık, gerekse yoğunluk olarak son 20 yılda Amerikan askeri gücünün en çok kullanıldığı bölgedir. Hatta Avrupa'daki ve Hint Okyanusundaki Amerikan askeri güçlerinin dahi Ortadoğu'da kullanılma ihtimali kendi orijinal alanlarında kullanılma ihtimalinden fazladır.¹⁷

Ortadoğu'yu diğer büyük güçlere kapatmak ise Amerikan politikasının hedef noktası ve çok önemli bir bakış açısıdır.

ORTA DOĞU'NUN YENİDEN ŞEKİLLENDİRİLMESİ

ABD'nin Ortadoğu'ya yönelme politikasının iki temel belirleyicisi petrolün Amerikan ve dünya pazarlarına güven içinde ulaşması ve İsrail'in varlığının korunmasıdır. Bu iki hedef veya birisini göz ardı eden bir Amerikan politikasının şekillenmesi mümkün görünmemektedir.

Bazı Amerikan uzmanları ABD'nin Ortadoğu politikasında izlediği ABD yanlısı petrol zengini, baskıcı feodal rejimlere destek politikasını terk ederek, bölgede jeopolitik kaymalara ve demokratik devrim/reform sürecini başlatması gerektiğine dair yorumlar yapılmaktadır. Böyle bir sürecin esasen ABD'nin son dönemde Suudi Arabistan'a yönelik sert eleştirileri ile başladığı bilinmektedir. 11 Eylül sonrasında ABD basınında ve bazı kuruluşlarında Suudi Arabistan aleyhine çok yoğun bir kampanya başlamıştır.¹⁸

11 Eylül saldırılarını gerçekleştirilenlerin çoğunun Suudi yurttaşları olması, Riyad'ın köktenci İslami anlayışı destekleyen örgütlere yaptığı mali

¹⁶ Şanlı Bahadır Koç, *a.g.e.*, s.10

¹⁷ Şanlı Bahadır Koç, *a.g.e.* s.10

¹⁸ Ümit Özdoğan, *a.g.e.*, s.150

destek ve 11 Eylül sonrasında ABD'nin Afganistan/Irak operasyonlarına destek vermekte gösterdiği isteksizlik, bu ülkenin bazı çevrelerce de sert bir dille eleştirilmesine yol açmıştır. Hatta, tartışmalar sırasında Suudi Arabistan'ın petrol ihraç eden bir ülke olarak ABD için oynadığı önemli rolü göz önüne alan ve kaynak arayışı içine giren stratejik araştırma merkezleri Afrika, Rusya ve Hazar petrollerini önerirken, bazı çevrelerde Suudi Arabistan'ın işgal edilmesini önermişlerdir.¹⁹

Ancak günde 11.6 milyon varil petrol ithal ederek ihtiyacının % 60'ını dış alımla kapatan Amerikan pazarlarına, ABD'nin toplam petrol ithalatının % 14.5'ini satan Suudi Arabistan ve Suudi Arabistan'daki rejimin güvenliği, Körfez ülkelerinin güvenliği ile birlikte Washington için çok büyük önem taşıyacağı muhtemeldir. ABD'nin dünya petrol rezervlerinin % 9'una sahip bir ülkeye yönelik askeri bir operasyonun öncesi ve sonrasında Suudi Arabistan'ın güvenliğini daha da artırmaktadır. Bu da göstermektedir ki, Suudi Arabistan ve körfez ülkelerinin istikrarını kısa ve orta vadede tehlikeye atacak hiçbir gelişme ABD'nin menfaatleri ile uyum içinde değildir. Bundan dolayı, ABD'nin Irak'a karşı gerçekleştireceği ve daha sonra bu ülkede, bir ulusun inşasını ön gören operasyonunu takip etmesi düşünülen, siyasal, ekonomik, jeopolitik gelişmeler büyük bir hızla değil, jeopolitik istikrarı ön planda tutan bir gelişme temposu ile gerçekleşecektir.²⁰

ABD'nin Ortadoğu'da yapacağı jeopolitik düzenleme, Irak merkezli görünse dahi, Ortadoğu gibi bir alt sistemde yerinde çekilecek bir taşın domino etkisi yapacağı bilinmektedir.²¹

ABD'NİN IRAKTA DEMOKRATİK ÇÖZÜM PROJESİ HAYALİ

Başta ABD ve İngiltere olmak üzere batı ülkeleri, söylemleri ve uyguladıkları politikalarla İslam-i terörü kışkırtan bir görünüm sergiliyorlar. 11 Eylül saldırısı sonrası ABD başkanının konuşmasında "Bu bir haçlı seferidir" ifadesi tek başına İslam'ı çevreleri rahatsız etmeye yeter düzeydeydi. Benzer bir açıklama Dışişleri Bakanı Powell tarafından yenilenirken, ABD Başkanı George Bush'un seçim kampanyasında da kullanılmaya başlandı. Ayrıca bu tür söylemler açıkça ifade edilmese de ortaya konan politikalar buna işaret etmekte.

Asıl amaç kapitalizm krizini aşmanın çabası ve uğraşırken dini söylemler öne çıkarılıyor ve bir yanıla "medeniyetler" çatışması görüntüsü

¹⁹ Ümit Özdağ, *a.g.e.*, s.151

²⁰ *a.g.e.*, s.151

²¹ *a.g.e.*, s.151

verilmeye çalışırken, diğer yandan İslam-i terör oluşmasına ve hayat bulmasına uygun zeminler yaratılıyor.²²

Irak'ta meydana gelen son gelişmelerden kısa bir süre önce İngiltere'nin önde gelen gazetelerinden The Times'de yer alan ABD'nin Irak'ta yenilgiyi önlemek için radikal politika değişiklikleri yaptığını, Washington'un tek umudunun Irak'ı üçe bölmek olduğu yolundaki haber yorumunun hayata uygulanmasıdır.²³

Simon Jenkins, makalesinde, ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere'nin Irak deneyimlerinden ders çıkardığını, İngilizler gibi Iraklı yerel liderler arasında muhatap arayıp, Osmanlılar gibi Irak'ı farklı eyaletlere böleceklerini savundu. Bölüp parçalamanın, Batı usulu müdahalenin karakteristik özelliği haline geldiğini belirten Jenkins, Yugoslavya ve Afganistan'ı örnek göstererek, ABD ve İngilizlerin "böl-parçala-yönet" yerine "böl-zayıf düşür-geri çekil" yolunu izleyeceğini yazdı. Bu makalede yer alan görüşlere katılmakla birlikte, bölüp zayıf düşür, geri çekil politikasının uygulanmadığını, aksine böl parçala güçsüz düşür ve bölgeye yerleş şeklinde geliştiğini ifade edelim.

ABD'nin ve İsrail'in Ortadoğu'da oluşturduğu terör ortamı ve uyguladığı terör devam ettikçe ona karşı bir örgütlenmenin aynı yöntemlerle şiddeti öne alan eylemler içinde olması kaçınılmaz. Hatta bölge halkları açısından her yerde haklı gözükebilmektedir.

ABD, Irak işgalinden bu yana, bölgede özel olarak Irak'da kayda değer bir gelişme sağlayamadı Irak halkı Saddam döneminde dahi sorunsuz sahip olduklarını hızla kaybediyor. Elektriksiz, su kesintileri artarak sürüyor. En temel ihtiyaçları dahi karşılanamaz duruma gelme noktasında işsizlik, yolsuzluk psikolojik rahatsızlıklar giderek artıyor.

Dünyanın zengin imkânlarına sahip bir ülkesi hızla yoksullaşırken, can güvenliğinin hiç olmadığı bir noktaya doğru hızla yaklaşıyor. Irak'ın düzelmesini Saddam'ın yakalanmasına bağlayan düşünce ve söylentiler ortadan kalktı.

Terör eylemlerinin arkasında Saddam Hüseyin'in olduğu Irak'ta kimyasal silahlar olduğu iddialarının gerçek dışı olduğu net olarak anlaşıldı.²⁴

²² <http://www.hkaya.com/default.asp?c=makale&=kose=0018>

²³ http://www.hkaye.com/default.asp?c=makale&=kose?_0018

²⁴ http://www.hkaya.com/default.asp?c=makale&kose_0018

Ortaya çıkan mevcut durumda ABD'nin Irak'tan çekilmesini bölge ülkeleri savunacak durumda değiller. ABD'nin bugün Irak'tan ayrılması, bütün bölge ülkeleri için son derece tehlikeli dış durumlara neden olabilir. Yönetim boşluğu, Irak'ı bütün bölge ülkeleri için tehlikeli konuma getirmiş bulunmaktadır.

Bölge ülkelerinde rejim karşıtı olan unsurların barınacağı ve örgütleneceği, eylemlerini buradan hayata geçirecekleri bir üs olma tehlikesi tüm bölge ülkelerinin kâbusu durumunda. Bu nedenledir ki, ABD'nin her şeye rağmen bölgede istikrar sağlanana kadar kalması için, gönlüsüzde olsa kendilerine destek verilmektedir.

Bu isteksiz destek Büyük Ortadoğu projesi gibi içi boş bölge ülkelerini ABD yanına çekmeyi amaçlayan projelerle de desteklenerek, bölgede ABD varlığını sağlamlaştırmaya çalışıyor. Bir diğer adıyla Ortadoğu'nun demokratik eleştirilmesi projesi olarak ortaya atılan, Büyük Ortadoğu Projesi Irak'ta yaşananlardan sonra inandırıcılığı olmayan bir projedir. Hatırlanacağı gibi Irak işgali öncesi, demokratik Irak'tan söz ediliyordu. Ancak görülüyor ki; değil demokratik olmayı, Irak günümüzde yaşanacak yer olmaktan çıkarıldı.

Bölge ülkelerinin kültürel, siyasal ve tarihi farklılıkları göz ardı edilerek oluşturulmuş bu tür projeler, bulanık suda balık avlamaktan başka bir anlama gelmiyor.

Bu tür projelerin gerçekleşme şansı ne kadar az ise, bu projelere destek veren ülkelerin İslam-ı teröre hedef gösterilmesi olasılığı da o kadar büyüktür.²⁵

ABD'NİN ORTA DOĞUDAKİ TEMEL HEDEFİ

ABD'nin orta Doğudaki Irak harekâtının hedefe ulaşması için kullanacağı araçlar şöyle ifade edilebilir. Temel hedef, Ortadoğu ve bölgedeki enerji kaynakları üzerinde bölge dışı rakip bir gücün bölgeye girişini engellemek, Bölge içinde ABD'ye ve ABD'nin müttefiki İsrail'e meydan okuyacak bir devletin varlığını engellemektir.

ABD'nin Ortadoğu'daki Irak merkezli harekâtının temel hedefi ve bu hedefe ulaşmada, önündeki aktüel ve potansiyel güçler ise sırası ile Irak, İran, Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan'dır. İran ve Irak tek başlarına tehlike oluşturabilecek bir potansiyele sahipken, Suudi Arabistan, Suriye ve Mısır

²⁵ <http://www.hkaya.com/default.aspx?c=makale&kose-0018>

ancak dış destekli Amerikan karşıtı güçle ABD'nin menfaatlerini tehdit edebilir, duruma gelebilirler.

Irak, 112,5 milyar varil petrol rezervi ile dünya petrol rezervlerinin % 10.7'sine sahipken, İran 90 milyar varil rezerv ile dünya petrol rezervlerinin % 9'una sahiptir. Diğer yandan İran sahip olduğu 812 trilyon metre küp doğalgaz ile dünyada ikinci sırayı teşkil etmektedir. Bu özellikleri ile Irak ve İran sahip oldukları beşeri sermaye ve değişik gelişim özelliklerine rağmen sahip oldukları politik, kültürel ve demografik yapı ile ABD için bölgesel nitelikli tehdit ülkeleridir.²⁶

Bu durumda her iki ülkede ABD karşıtı rejimleri ve herhangi bir dış destek olmaksızın bağımsız tehdit oluşturuca potansiyele sahip, Irak ve İran'ı, ABD'nin Ortadoğu'da "sınırsız egemenliği" için tehdit haline getirmektedir. Bu nedenle, ABD'nin önünde iki seçenek vardır. Birincisi, her iki ülkede de mevcut anti-Amerikan rejimlerinin yıkılarak yerlerine Amerikan yanlısı iktidarların getirilmesidir. Ancak, her iki ülke de, ABD'nin kontrolü dışına çıkma eğilimlerinin güçlü bir şekilde var olduğu ülkelerdir (İran böyle bir süreci İslam Devrimi öncesinde, Irak ise İran-İrak savaşı sırasında yaşamış olmasına rağmen)²⁷

Amerika, Irak'a yönelik askeri harekâtından sonra Irak'ta oluşturulacak rejim için seçenekler değerlendirilirken, kontrol dışına çıkma eğilimi hep göz önünde bulundurulacaktır. Saddam sonrasında kurulabilecek yönetimler konusunda önündeki seçenekleri üçe ayırmak mümkündür. Bunlar; Üniter Irak, Federasyon veya Konfederasyon ve Irak'ın bölünerek Ortadoğu'da yeni bir yapılanmaya gidilmesi seçenekleridir.

IRAK'TA KURULMASI DÜŞÜNÜLEN DEVLET MODELİ

Irakta kurulması düşünülen devlet modellerinin başında üniter model gelmektedir.

Üniter Model: Demokratik veya otoriter bir üniter modelin kabul edildiği bir Irak için değişik seçenekler mevcuttur. Böyle bir durumda: anti Bas a) Anti-Bas özellikle ağır basan, Arap ruhunu okşayabilecek ve Sünni Arap seçkinlerinin desteğini alan bir general/güçlü adam yönetimi çerçevesinde tedrici çok partili /demokrasi yönetimi ki; bu model, kürt ve Türkmen azınlıklar ve Şii çoğunluk için otonom bölge modeli ile desteklenebilir. Bu model 1976 Anayasasında var olduğu için, Irak seçkinleri

²⁶ Ümit Özdağ, a.g.e., s.153

²⁷ Ümit Özdağ, a.g.e., s.154

tarafından kabulü kolay olduğu gibi, bölgesel jeopolitik istikrar içinde en uygun modeldir. Kürt ve Türkmenlerin hakları otonom bölgeler çerçevesinde güvence altına alınabileceği gibi, on senelik bir süre için anılan otonom bölgeler, Türkiye ve BM Güvenlik Konseyinin verdiği güvencelerle Bağdat rejiminin değişiklik ve baskılarına karşı korunabilir.²⁸ b) Amerikan yönetimi altında kurulacak bir parlamento ile demokratik bir rejime doğru hızlı geçiş modeli de bir başka üniter devlet modeli olabilir. Bu model iyi olarak gösterilse dahi Irak coğrafyasında ve toplumsal dinamikler açısından gerçekçi görünmemektedir. Böyle bir demokratik modelin kısa bir süre içinde sosyal huzursuzluklara ve etnik bölünmelere yol açması büyük ihtimaldir.

Ayrıca, Irak'ta demokratik modelin başarıya ulaşması da başta Suudi Arabistan ve Körfez Ülkeleri olmak üzere bütün Arap dünyasında ABD'nin lehine olmayacak bir demokratikleşme sürecini başlatacaktır.²⁹

FEDERASYON MODELİ

Bugünkü gelişmelere en uyum içinde olan model Federasyon gibi görünmektedir. Kendiside federal bir devlet olan ABD'de son on yıl içinde yapılan tartışmalarda, Saddam sonrası dönem için uygun anayasal tartışmalarda federal sistem ön plana çıkmıştır. Ancak Amerikalıların etnik hatlar boyunca şekillenmeyen bir federal sistemi ön plana çıkarmaya çalıştıkları bilinmektedir.

Eğer Irak için federasyon modelinde karar kılınırsa, ABD işgal rejimi sırasında etnik ve dinsel hatları dikkate alan; ancak tamamen bu hatlara sadık kalmayan bir federal yapı oluşturulacaktır. Federasyon modelinde bütünün parçalarını, Sünni Araplar, Şii Araplar, Kürtler ve Türkmenler oluşturacaklardır. Federal devletlerin sınırlarının çizilmesi konusunda iç ve dış dinamiklerin ortaklaşa belirlediği büyük bir çatışma yaşanacaktır.³⁰

Federal Irak Devleti her an bir dış müdahaleye açık, sahip olduğu kaynakları Sünni Arap seçkinlerin pragmatik amaçlarla da olsa Panarabsit politikaları için kullanmayacakları bir devlet haline gelecektir. Böylece, Irak'ın İsrail için bir tehdit olan özelliği ortadan kalkacak, dengeler üzerinde yaşanan bir devlet haline gelecektir.

²⁸ Ümit Özdağ, *a.g.e.*, s.155

²⁹ Ümit Özdağ, *a.g.e.*, s.155

³⁰ Ümit Özdağ, *a.g.e.*, s.156

Federal bir Irak oluşturulurken, Irak'ın komşularının göz önünde tutması gereken bir hususta, etnik hatlar boyunca kurulan federal devletlerin istikrarsız süreçlere dayanmadığı, 1990'lı yıllarda parçalanan SSCB, Yugoslavya ve Çekoslovakya'nın etnik federasyonlar olduğu gerçeği olacaktır. Bundan dolayı bu model bölgeye çözüm getirmeyecek, bölge devletlerinde derin şüpheler oluşacak, Irak'ta merkezkaç eğilimleri çok güçlü bir şekilde varlığını sürdürmeye devam edecektir.³¹

Özellikle Kürt federal bölgesi, bağımsızlık ve irredentist taleplerle bölge için bir istikrarsızlık kaynağı olmaya devam edecektir. Türkiye, İran, Suriye ve Irak'ı kontrol ve baskı altında tutmayı amaçlayan her bölge dış güç bu bölgedeki federe Kürt devletindeki ayrılıkçı eğilimleri teşvik edecektir. Türkiye'nin kendisini bu durumda korumasının yolu jeopolitik bir güvence olacak olan Türkmen federe devletini oluşturmasıdır.

IRAK'IN BÖLÜNMESİ

Irak'ta en radikal olarak gösterilen çözüm dünyayı tam bir hukuk kaosu içine sürükleyecek olan bölünme modelidir. Bu model Irak'ı iki, üç veya dörde bölünerek, yeni devlet oluşumlarının gerçekleştirilmesini öngörmektedir. Bu konuda önerilen modellerden birisi, Kuzeyde bir Kürt devleti kurulması, orta Irak'ın Ürdün Haşimi Krallığı ile birleştirilmesidir. Böyle büyük bir nüfusa sahip Amerikan müttefikleri Arap ülkesinin elinden Kerkük petrolleri alındığı takdirde yaşam yeteneği kısıtlanmış ve ABD için bölgede çözüm değil sorun olan bir model ortaya çıkacaktır.³²

Şii Arapların çoğunlukta olduğu Güneyin ise Kuveyt ile birleştirilmesi önerilmektedir. Irak'ın Şii bölümü ile birleşmesi durumunda bozulacak nüfus dengesini Filistin'den getirilecek Sünni Arap nüfusu ile çözmeyi önermektedirler.

Irak'ın Kürt ve Arap esasında ikiye bölünmesi, Kerkük'ü de kapsayacak bir Kürt devletinin ortaya çıkması durumunda bölgede varlığını tamamen Amerikan desteğine bağlamış ikinci bir İsrail ortaya çıkmış olacaktır.

Bağımsız Kürdistan modelinin uygulanması bölgeyi sürekli bir çatışma ortamına sürüklerken, hem Arap ülkelerinde hem de Türkiye'de anti-Amerikan, anti-İsrail süreçlerinin büyük ölçüde güçlendireceği, Türk-Amerikan ve Türk-İsrail ilişkilerine tarihin en ağır darbelerini vuracağı gibi,

³¹ Ümit Özdağ, *a.g.e.*, s.157

³² Ümit Özdağ, *a.g.e.s.*, s.159

İran ve Suriye gibi bölge devletlerinin de sonu nerede biteceği belli olmayan aşırı reaksiyonlarına neden olacaktır.³³

AMERİKA VE İSRAİLİN ORTADOĞUDA BİRLİKTE HAREKET POLİTİKALARI

Amerikan Ortadoğu'daki çıkarlarını hayati olarak sınıflandırmış bu nedenle Arap-İsrail sorununun çözümü konusunda ciddi zaman, enerji kaynak ve siyasi sermaye harcamıştır. Bu arada şunu da hemen belirtelim ki ABD'nin İsrail'e desteği sadece Yahudi lobisinin etkisi ile açıklanamaz. Amerikan halkının çoğunluğu sürekli olarak ABD'nin İsrail'in güvenliğine olan taahhüdünü desteklemektedir. Bundan soğuk Savaşta özellikle Nixon döneminden sonra, Sovyet etkisine karşı stratejik kart olarak görülmesi, Amerikan Hristiyanlarının Kutsal topraklara olan duygusal ilgisi, İsrail'in demokrasi ile yöneltmesi, son 50 yılda siyasi sosyal ve ekonomik gelişimine duyulan ilgi, Holocaust'la ilgili duyulan suçluluk duygusu, Amerikan siyasal ve kültürel hayatında Yahudilerin sayılarının çok üstünde oynadıkları rol; Amerikan medyasındaki hakimiyetleri ve İsrail'in askeri konular, istihbarat, teknoloji konularındaki meziyetleri gibi faktörlerde işbirliğinin derinliğinde etkili olmuştur.³⁴

ABD'nin Ortadoğu'yu yeniden şekillendirme politikasını geliştirirken dikkate aldığı en belirgin ölçüt, İsrail Devletinin Ortadoğu'daki varlığı ve bununla bağlantılı olan Arap-İsrail çatışması ile bu çatışmadan ve anti-batı düşüncelerinde beslenen radikal İslâm gerçeğidir. Ortadoğu'da yapılacak her türlü düzenlemede bu iç içe girmiş üç olgu en az petrol kadar önem taşıyacaktır. ABD'nin radikal İslâm ile sonsuza değin sürecek bir savaş besleyecek adımlar atması ve bazı analizcilerin radikal İslâmın sahip oldukları dinamikleri küçümseyerek, İslâm politikasını anti-terörizm önlemlerine indirgemesi ABD'nin çıkar yolu olan Ortadoğu politikası olmayacaktır.³⁵

Ayrıca İsrail'in Amerika ve İsrail'in çıkarlarının farklılık gösterdiği konularda Washington'un Ortadoğu'daki işini güçleştirdiği kadar belki de para doksal bir şekilde, aynen Saddam gibi, Arapları bölerek, onları ABD'ye mecbur ettiği de söylenebilir. İsrail ile yaşanan gerginlik nedeniyle her yıl milyonlarca dolar Araplarca Amerikan silahlarına harcanmaktadır. Bir "dış mihrak" olarak İsrail ABD yanlısı rejimlere meşruiyet sağlamaktadır. Daha

³³ Ümit Özdağ, A.g.e., s.159

³⁴ Şanlı Bahadır, a.g.e., s.9

³⁵ Ümit Özdağ, a.g.e., s.152

değişik bir ifadeyle belirtmek gerekirse, belki de ABD için "eğer İsrail var olmasaydı, onu icat etmek gerekebilirdi" Yine de kabul etmek gerekir ki, İsrail'in ABD'ye olan ihtiyacı ABD'nin Yahudi devletine olan ihtiyacından çok daha fazladır.³⁶

11 Eylül'den sonra terörle mücadelede ve bölgede Irak'a ABD'nin askeri harekâtından sonra iki ülke arasındaki bağların daha da güçlendirildiği bilinmektedir. ABD'nin temel politikasında İsrail'in bölgede varlığını devam ettirmesi; Filistin halkına baskı yaparak veya ekonomik yardım vaat ederek, onu İsrail'in isteğine daha yakın bir çözüme ikna etmektir. Ancak böyle bir durum ABD'ye yönelik Ortadoğu kökenli terör eylemlerini artıracığı muhtemeldir.

ABD askeri harekatı sonrasında bölgede Arap devletleri ve halklarına adil bir arabulucu olduğu itibarını vermek, İsrail'in varlığının garantörü olduğunu vurgulamak, bölge dışı güçlerin bölge siyasetine girmelerini engellemek, Arap ülkelerinin büyük güçlerle siyasi, askeri, ticari ilişkilerini engellemek, bölgede arabulucu, hakem garantör, finansör, rolleriyle uluslararası sistemin hegemonu işlevini görmek amaç ve çıkarları olduğu gerçeği vardır.

Amerikalı liderler, bütün Arapları anti-Amerikan yapan ve radikal İslamcı süreçleri besleyen, savaş odaklı İsrailci bir çözümde ise Arapları, radikal İslamcı Araplar ve Laik Araplar diye ikiye bölüp, ABD karşıtı cepheyi küçültün ve küçülen cephenin dinamiklerini Arap içi çatışmalarda tüketen bir çözümü tercih edecektir. Bu ise, bir Arap İsrail barış girişiminin Saddam sonrası bir Irak ile birlikte tekrar gündeme geleceği muhtemeldir.³⁷

Bugün İsrail Ortadoğu'da girişilecek olan her hangi bir savaşta Batının kılavuzluğunu ve öncülüğünü yapmak hedefindedir.

İsrail'in siyasetinde anlaşılır bir stratejinin gerçeği vardır. Şimdiye dek ABD'nin gücü sayesinde kendisine yöneltilen tehditler kolaylıkla püskürtülebilmiştir.³⁸

Bu nedenledir ki, İsrail'in uzun vadeli stratejisi, önce Ortadoğu'daki sonrada Ortadoğu'nun çevresinde ki (Balkanlar, Orta Asya, Kuzey Afrika'daki) daha sonrada tüm İslam dünyasındaki İslami hareketleri etkisiz hale getirmektir.

³⁶ Şanlı Bahadır, a.g.e., s.10

³⁷ Ümit Özdağ, a.g.e., s.153

³⁸ Cavit Yalçın, Ortadoğu'da Kürt Devleti Senaryoları, Şubat 2003, s.15

İsrail'in Ortadoğu'da uygulamaya koyduğu barış süresi ise, ancak kısa ya da orta vadeli bir stratejidir. Asıl İsrail stratejisi 1982 yılında Oded Yinon'un ünlü raporunda ortaya konan *divide et impera* (böl ve yönet) stratejisine zaman kazandırmaktır.³⁹

Günümüzde ABD tarafından bilinçli olarak üretilen İsrail imajının aşılması açısından son derece önemlidir. Çünkü İsrail'i "Ortadoğu'nun yegane demokrasisi" "Uluslararası terörün en büyük engeli" bölgedeki istikrarın kaynağı" gibi aldatıcı sıfatlarla tanımlayan ve Türkiye'yi İsrail'in eksenine oturtmaya zorlayan bu imaj gerçeklerle hiçbir şekilde uyuşmamaktadır.⁴⁰

ABD'NİN İRAN POLİTİKASI

İran coğrafi konumu, doğal kaynakları ve kültürel özellikleri nedeniyle ABD'nin göz ardı edemeyeceği önemli bir ülkedir. İran'ın teröre desteği, İsrail-Filistin barış sürecini reddetmesi, kitle imha silahları edinme arzusu ve çabası, insan hakları konusundaki tutarsızlıkları, giderek azalan düzeyde de olsa rejimini ihraç etme isteği, ABD tarafından önemli itiraz konularıdır.

Ayrıca İran'ın kitle imha silahları programından kolay kolay vazgeçmemesi Nükleer bir İran İsrail'i tehdit edebilir, terör gruplarına nükleer bomba verebilir. Kendisine karşı askeri müdahale yapılamaz hale gelebilir. Bölgesel sorun ve krizlerde güçlenmiş olur. Bazı ülkeleri nükleer silahın verdiği güçle korkutarak kendi yanına çekebilir. Bu durum ise ABD'nin Ortadoğu politikasının tam uygulanmasını engeller. Bunun için de ABD'nin İran'a karşı caydırıcı politika izlemesini sağlar.

ABD'NİN PLANLARI AÇISINDAN ORTA DOĞU'NUN GELECEĞİ

ABD'nin federasyon modeli ile otonom bölgelerin varlığı çerçevesinde üniter Irak modeli arasında gidip gelmekte olduğudur. Ancak hemen hemen açık olan husus, her iki modelin de ancak bir Amerikan/İngiliz işgal rejimi sırasında oluşturacağıdır. Eğer ABD federal Irak modelini tercih ederse bu durum tamamen etnik hatlar üzerinde oturtulmasına çalışacak, böylece parçalanmanın özüne geçip Ortadoğu'da ABD menfaatlerini gerçekleştirebilecek bir araç olarak kullanmaya uygun bir Irak oluşturulmaya çalışacaktır.

³⁹ Cavit Yalçın, a.g.e., s.16

⁴⁰ Cavit Yalçın, a.g.e., s.19

Bir başka ihtimal de federal Irak'ın birliğini monarşi ile temsil etmeyi hedefleyerek, bu durumu ülkeyi bir anda tutacağı düşünülen sembol olarak tasarlanabilir.

Diğer çözüm yolu ise, üniter devletin korunması; ancak Körfezlere ve Türkmenlere verilen otonomiler ile daraltılması ve azınlıkların insan haklarının güvence altına alınmaya çalışılmasıdır.⁴¹

ABD'nin Irak'ta yapmayı hedeflediği bütün düzenlemelerin 21. yüzyılda Ortadoğu sistemi için ABD açısından jeopolitik şekillenme ile iç içe geçmiş olduğu göz önünde tutulmalıdır. Yani Irak'ta yapılacak bütün düzenlemeler İsrail, İran, Türkiye ve Arap ülkeleri göz önünde tutularak yapılacaktır. ABD'nin mevcut politik eğilimi ve güvenlik doktrininden çıkan sonuç ise Irak'tan sonra ABD'nin İran'ı gündemine alarak hedef haline getireceğidir. Federal bir Irak'ta merkezi yönetim yeterince güçlü olmayacağı için ABD İran üzerinde baskı kurmaya çalışacaktır. İran'a baskı Irak'ın iç dinamiklerinden değil, bölgedeki Amerikan varlığından kaynaklanacaktır.

ABD'nin gayesi İran'daki İslami rejimi yıkmaktır.⁴²

ABD'nin İran'a yönelik baskısının bu ülkedeki iki merkezkaç dinamik olan Kürtler ve Azeri Türklerine yönelmesi ve ortaya İran'ın parçalanması tehlikesinin çıkartması kaçınılmazdır. Kuzeyinde bağımsız bir Azerbaycan, güneyinde ise bağımsız veya federal bir Kürdistan olan İran'ın toprak bütünlüğünü ABD baskısı altında korumasının çok zor olduğu da ortadadır.⁴³

SONUÇ

ABD'i Irak'a saldırı sonrası bölgede meydana gelen gelişmeleri kendi çıkarları ve bölgedeki menfaatleri açısından ciddi olarak değerlendirmektedir.

1990'lardan sonra uluslararası konjonktür büyük değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklikle birlikte özellikle ülkemiz Türkiye için çok sayıda yeni imkânlar ve bunlara paralel olarak da yeni problem sahaları ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Türk dış politikası ilkeleri statükocu yapısını korumaya çalışmışsa da Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölgede bu yıllardan itibaren çok büyük değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişim süreci halâ da devam etmektedir.

⁴¹ Ümit Özdağ, a.g.e., s.159

⁴² Ümit Özdağ, a.g.e., s.160

⁴³ Ümit Özdağ, a.g.e., s.161

ABD ise temel politikasını, dünya enerji kaynaklarının kontrol edilmesi üzerine kurduğu strateji ile yürütmektedir. Bu stratejisini de açık açık bütün dünyaya bildirmekte ve gereğini de yapmaktadır.⁴⁴

Bu bölge bizim bulunduğumuz bölgedir. Biz Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya coğrafi bölgesinin bir parçasıyız. ABD'nin yeniden şekillendirmeye çalıştığı bu coğrafyada, bu şartlar içinde, 1990 öncesi politikaları sürdürmek ve bu politikaların devamını sağlamaya yönelik çabalar içerisinde olmak realpolitik şartlara uygun değildir. ABD'nin bu politikaları, bizimde içinde bulunduğumuz bölgenin diğer ülkelerinin politikalarıyla uyusmamaktadır. Ama görülen o ki ABD bu konuda bir zorlamanın içerisinde. Bölgedeki hiçbir ülkeye söz hakkı tanımamakta kararlıdır. Son zamanlarda Suriye üzerinde ABD siyasi baskısının giderek arttığını gözlemliyoruz. Anlaşılan odur ki ABD, Suriye'ye karşı, Irak'taki gibi doğrudan askeri saldırı yerine, baskı ve tehdit uygulamalarıyla, bazı önemli gelişmeler sağlama yoluna gitmektedir. ABD'nin Suriye'ye yönelik siyasi ve askeri tehdit ve baskının önemini azaltacak girişimlere de çok sert tepki verdiğine şahit oluyoruz.

Diğer taraftan Irak'a tamamen yerleşmekte olan ABD kapatmak ve baskı politikasıyla İran'ında bölgedeki etkinliğini azaltmaya yönelik çabalar içine girmekte ve İran'ı dünyadan ve bölgeden izole ederek Basra Körfezindeki etkinliğini sürekli ve tartışmasız hale getirmeye çalışmaktadır.

Kafkasya ve Orta Asya'da ise ABD, Rusya federasyonunun isteklerini ön planda tutmaya ve Rusya federasyonunu karşısına almamaya özen göstermekte, ekonomik yardım ve kredilerle bu bölgede Rusya'nın desteğini sağlayarak, politikalarını yürütmek eğilimini sürdürmektedir. Rusya Federasyonu'nun Avrupa Konvansiyonel Kuvvet İndirimi (AKKA) anlaşmasına karşı çıkması ile başlayan ve Nato'nun genişleme süreciyle devam eden anlaşmazlık üzerine ABD senatosu AKKA anlaşmasını, Rusya'nın istekleri doğrultusunda değiştirmiş ve onaylamıştır. Rusya'da Nato'nun genişlemesine karşı çıkmamıştır. Rusya'ya verilen tavizler Türkiye'nin politikası ile uyulan tavizler değildir. Rusya'nın Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'da askeri üs açmak istemesi, açması, asker bulundurması Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilgili politikalarında olumsuz bir durum ortaya çıkarabilir. Ne var ki ABD tercihini Rusya'dan yana kullanmıştır.⁴⁵

⁴⁴ http://www.stradigma.com/turkce/haziran2003/print_02html

⁴⁵ http://www.stradigma.com/turkce/haziran2003/print_02.html 1..05.2004

Artık Türkiye şunu görmelidir. İçinde yaşamadığımız dünya yeni bir dünyadır. Yerinden oynayan taşlar yeniden yerlerine yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye'nin bu yeni dünyada bir çok manevra ve işbirliği alanları vardır. Süper güce aşırı bağımlı, politikalar yerine, Balkanlar'da Doğu Avrupa'da, Ortadoğu'da, Orta Asya'da ve Kafkaslarda yeni imkanlar ortaya çıkmıştır.

Bugün ABD ve Batı politikalarını eleştirirken tek yanlı davranmamak gerekir. İslam dünyasının küreselleşmeye ve gelişmeye ciddi bir katkıda bulunduğunu söyleyebilmek zordur. Kendi sorunlarını kendisi çözemeyen bu ülkeler, sürekli dış müdahaleyi davet etmektedirler. Yaşadıkları sorun dinsel yada kültürel anlayışlarının teröre yatkın olmasından değil, siyasi, ekonomik ve sosyal sorunların insanları şiddete zorlamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle ABD'nin Ortadoğu'ya bakışında ciddi sorunlar vardır. Bu bakış açısı değişmediği sürece ne ABD politikaları başarılı olabilir, ne de Ortadoğu coğrafyasında istikrar sağlanabilir.

Savaştan bu yana geçen bir yıllık sürede Irak, bir terör ve istikrarsızlık batağı haline geldi. Daha önce teröre bulaşmamış gruplar hızla teröre yöneliyorlar. Sünni Iraklılar, Milliyetçiler, Türkmenler ve şimdi de Şii Iraklılar. Başta Washington olmak üzere Batı başkentleri yeniden yapılandırma hırsıyla, İslâm coğrafyasında adeta birer terör üretim merkezi gibi çalışıyorlar. Yani terör kaynakları üretiyorlar. Lübnan, Filistin, Çeçenistan, Afganistan, Yugoslavya derken zincire şimdi de Irak eklendi. Bu zinciri halkalarına, İran, Suudi Arabistan, Suriye ve diğer bölge ülkelerinin eklenmesi muhtemeldir.

11 Eylül saldırılarının ardından ABD, kendisinin ve İsrail'in izlediği politikaların terörün en önemli kaynağı olduğunu niçin tespit edemedi? İlk başta radikal grupları besleyen İsrail-Filistin çatışmalarını adil bir çözüme kavuşturmak varken, neden Afganistan ve Irak'ı işgal etmeyi tercih etti?⁴⁶

Acaba ABD'de terörün asıl kaynaklarını biliyor da terörü bahane edip Ortadoğu ve Orta Asya'ya mı yerleştiriyor?

Washington'un Ortadoğu'ya bakışında ki çarpıklığı anlamak için, çok derin analizler yapmaya, Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) olarak takdim edilen ne olduğu belirsiz projelerin sayfalarını karıştırmaya gerek yok. Bu projenin adına bakmak dahi yeterli (BOP). Yani Fas'tan Çin Seddine kadar, Sibiry'a'dan Avustralya kıyılarına kadar uzanan devasa bölge, nerede bir Müslüman yaşıyorsa orası sözde bölgenin içine giren ülkeler arasında Fas,

⁴⁶ Sedat Laçiner, Irak'ta Savaş Yeniden Başlarken, Zaman Gazetesi; 13.04.2004 Salı

Tunus, Cezayir gibi Kuzey Afrika ülkeleri olduğu gibi bu ülkelerle hiçbir sosyal benzerliği olmayan Endonezya, Malezya, Pakistan'da var. Türkiye ile Umman, Katar'da aynı kategoride yer alıyor. Filistin, Ürdün ve Azerbaycan'da bu BOP'un içinde Mısır gibi Arap dünyasının en büyük ülkelerinin yanı sıra, Kuveyt gibi şehir devletlerde projede yer alıyor.⁴⁷

Günümüzde Ortadoğu sosyal ve siyasal anlamda çok önemli bir değişimin arifesindedir. Statüko uzatılabilir, ama ilelebet devam ettirilemez. Değişim ve gelecek uzun süre ertelenemez. 10-15 yıl sonrasının Ortadoğusu günümüzdekinden ciddi biçimde farklı olacaktır. Demokratikleşme ve dış açılma yönündeki telkinlerin nasıl bir şekil alacağı, hızlı bir reform mu; yoksa uzun süreye yayılmış bir evrimleşme süreci mi tercih edileceği önemli bir tartışma konusudur.⁴⁸ Demokratik ortamlar ve seçimler olursa muhtemelen en azından kısa vadede mevcut durumun yerine daha milliyetçi ve Amerikan karşıtı rejimler gelecektir. Amerikan politikasını yönetenler değişimin sonunda kontrol edilemez hale gelmesinden endişelenmektedirler. Amerikan politikasının önündeki bu çıkmaz kolay aşılır görünmemektedir.

⁴⁷ <http://www.zaman.com.tr/?bl=yorumlar&trh=20040413&hn=34970>

⁴⁸ Şanlı Bahadır Koç, a.g.e., s.18

IRAK'IN ESKİ VE ORTAÇAĞ DOKUMA SANAYİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR*

Giriş

Bildirimizin başlığından da anlaşıldığı gibi, ele almakta olduğumuz coğrafyanın adı Irak'tır; yani tarihin meşhur medeniyetler beşiği Yukarı ve Aşağı Mezopotamya topraklarıdır, zaman dilimi, Eski ve Ortaçağdır; yani tarihin en hareketli, en bereketli ve en karışık dönemleridir, konu ise, dokuma sanayidir; yani insanoğlunun yeryüzünde varolduğu günden beri en çok ihtiyaç duyduğu ve aşırı ilgi gösterdiği giyim-kuşamla alakalı eşyaları üreten sanayi koludur. Bu kadar önemli öğelerin bir arada toplandığı bir konuyu bütün yönleri ile ele alıp değerlendirmek kolay olmasa gerekir, buna, alanla ilgili olarak kaynakların sunmuş olduğu kopuk, dağınık ve bir o kadar da karmaşık bilgileri de eklersek, işimizin kolay olmadığı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. İşte bu noktaları göz önünde bulundurarak konumuzu daha sağlıklı ve net anlatmak için, şu başlıklar altında ele almayı uygun gördük; Irak'ın Eskiçağ dokuma sanayisi, Irak'ın Ortaçağ dokuma sanayisi, Irak'ın Eski ve Ortaçağdaki dokuma sanayilerinin değerlendirilmesi.

I. Irak'ın Eskiçağ Dokuma Sanayisi

Arkeolojik kazılar sonucunda ele geçen buluntulardan, İ. Ö. 6.000 yıllarında dokumacılığa dair bilgiler edinildiği gibi, birbirine dik iki iplik sistemi ile tekstil yüzeyi oluşturma yöntemi, dokumacılığın zamanımızdan en az 8.000 yıl öncesinde bilindiğini öğrenmiş bulunmaktayız. Hindistan'da bulunan yaklaşık 5.000 yıl öncesine dair gümüş vazoların içinde pamuklu dokuma parçaları bulunmuştur¹. Arkeolojik çalışmalar, aynı zamanda dokuma endüstrisinin çok eski devirlere kadar uzandığını ortaya koymuştur. Din adamlarının buluşlarının en önemlisi olan yazı, tapınak hesaplarını tutarken kişilerin adlarını ve tapınağa getirilen mal ve miktarını işaretleme ihtiyacından doğmuştur. Bu konudaki yazılı tabletlerin en eskileri Ereğ'teki tapınakta bulunmuştur. Bunlar, topluluğun üretim odağı, deposu ve atölyesi olarak işletilen tapınağın işlerinin yürütülmesine yardımcı olan not

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/ELAZIĞ

¹ Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul, 1992, s. 275.

defterleridir ve basit bir işaretle tapınağa ne kadar koyun ne kadar keçi girdiğini gösterirlerdi².

Ur tabletinde sözü edilmeyen dokumacılık, muhtemelen Sümer ülkesindeki en büyük ve ticaret açısından en önemli üretim alanıydı. Yalnızca Ur'da her yıl binlerce ton yün işleniyordu. Yün elde etmek için muazzam büyüklükte keçi, koyun ve kuzu sürüleri yetiştiriliyordu³. Tanrısal yönetici Shulgi yönetimi sırasında (İ. Ö. 2.093-2.046 arasında) Shulgi'nin kırk sekiz görkemli yılı süresinde, bir metinde, 350.000'e yakın koyunun ve keçinin, bunlara ek olarak, bu rakamın onda birinden de az sayıda sığırın geçişinden söz edilirken, bunlar için "krallık yetkilileri, rahipler ve memurlar tarafından, haraç, sunu ve resmi armağanlar olarak, Drehem gönderildi" denmektedir⁴. Ayrıca Üçüncü Ur hanedanı sırasında (İbî-Sîn yönetimi sırasında) Ur'un "Krallık Yün Dairesi" 6.435 ton ham yün (yapağı) işlenmesinden sorumlu olup, bunun işlenmesi için, devlet malı olan 9.000 dolaylarında erkek ve kadın köle çalıştırmaktaydı. Krallık Yün Dairesi, yalnız yünü değil, birçok lif türünü sağlama, depolama, işlemekten geçirme, eğirme ve bükme işlerini de üstlenmekteydi. Bu dönemde asıl iş, "ugala" denen erkek gözetmenlerin yönetimi altındaki kadın kölelerce yapılıyordu. Uğala denen kimseler de "nu-banda" denen başkan olanların yönetiminde gruplandırılmışlardı. Bir köyün içinde bulunan ve keten işlemede uzmanlaşan bir kuruluş, ortalama 230 kadın ve kız çalıştırıyordu⁵.

Sümerler zamanında yüncülük alanında olduğu gibi, dokumacılık alanında da daha çok kadın ve çocuk işçiler çalıştırılıyordu. Tanrı evlerinin büyük dokuma atölyeleri bulunuyordu. Bazı atölyelerde çalışan işçi sayısı 1500'e kadar çıkabiliyordu. Bu işçiler onluk, yüzlük gruplara ayrılıyor, başlarına birer sorumlu tayin ediliyordu. Sorumlulara, onbaşı, yüzbaşı gibi adlar verilmişti⁶.

Babilliler döneminde de koyunculuk çok gelişmişti. Hammurabi döneminde krallığın önemli bir ekonomik dayanağı, sarayın yün ticaretiydi. Bu devirde özel sürü sahipleri büyük sürüleri, otlatma sözleşmeleri yapılan ve tabletlere kaydedilen belirli çobanlara teslim ediyorlardı; diğer çobanlar

² Recep Yıldırım, *Önasya Tarih ve Uygarlıkları*, İzmir, 1996, s. 24.

³ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, (Çev. Özcan Buze), İstanbul, 2002, s. 142.

⁴ Charles Keith Maisels, *Uygarlığın Doğuşu*, (Çev. Alâeddin Şenel), Ankara, 1999, s. 306-307.

⁵ Charles Keith Maisels, s. 308.

⁶ Muazzez İlmiye Çığ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası-2*, İstanbul, 2003, s. 163-164.

ise doğrudan sarayın hizmetkârlarıydılar⁷. Larsalı Rim-Sin döneminde büyük çapta koyun beslendiği bildirilmektedir. Bu konuda Hammurabi ve diğer krallar da ondan geri kalmamışlardır. Hayvanların sayısı hakkında özenle defter tutulur, artış ve eksilişler kaydedilir, krallık görevlileri zaman zaman denetimler yaparlardı. Koyunların kırkımı, hayvanların sayımı ve kaydedilmesi için, en uygun ortamı sağlıyordu⁸. Hammurabi mektuplarından birinde, Sin-İddinam'a Larsa'da krallık görevlileriyle buluşmasını ve onlarla birlikte aşağı eyalette koyun kırkımının eksiksiz biçimde gerçekleştirilmesini sağlamasını emreliyordu⁹. Kırkma işlemlerinde çok sayıda işçi çalıştırılıyordu, bir mektupta 1.000 kişiden söz edilir; bunlar arasında koyun kırkımıyla biraz kazanç sağlayan, koyun yetiştiren yarı göçebeler de bulunmaktaydı. Sin-İddinam'a yazılmış aynı mektupta Hammurabi, daha fazla koyun kırkıcısı tutulmasını emreliyordu; zira ona, Sin-İddinam'ın çalıştırdığı işçi sayısının, koyunların çokluğu karşısında yetmediği bildirilmişti¹⁰.

Mezopotamya işlikleri (atölyeleri) hakkında, başlangıç niteliğinde bir işbölümüne gidilmiş olabileceği düşünülebilirse de, uygulanan üretim süreci, aile dokumacılığının çapı genişletilmiş biçiminden başka bir şey değildi¹¹. Babil ülkesinde "Kırpma", tüylerin yolunmasıyla yapılıyordu. Yünü eğirmek için öreke kullanılıyor ve dokuma hem yatay hem dikey tezgâhta yapılıyordu. Bu iki işlem genellikle, 3, 5 x 4 metrelik bir malzemenyi hazırlamak için sekiz gün çalışması gereken üç kadından oluşan bir ekip tarafından yapılıyordu. Dokunmuş kumaş daha sonra çırpıcılara veriliyor, bunlar da kumaşı büyük tekneler içindeki alkali çözeltilisine batırıyor ve üzerinde yürüyerek ayaklarıyla çığnıyorlardı¹². Sarayda hizmet gören ve karşılığında kısmen toprak verilen dokumacılar sarayın ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi, dışsatım için de giysiler hazırlıyorlardı. Öncelikle de yün çok iyi nitelikteyse, örneğin, ticaret malı olarak sözü edilen "lacivert taşı renginde dayanıklı yün" gibi- ya da hazırlanmış giysiler güzel boyanmışsa, Babilonya dışında çok rağbet görüyordu¹³. Her ne kadar giysi olarak kullanılan dokumaların en yaygını yünlüyse de keten bitkisi de üretiliyordu ve görünüşe göre keten giysiler özellikle bazı rahipler ve kutsal insanlar

⁷ Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), İstanbul, 2001s. 165.

⁸ Horst Klengel, s. 165.

⁹ Horst Klengel, s. 165.

¹⁰ Horst Klengel, s. 165.

¹¹ Charles Keith Maisels, s. 308.

¹² Samuel Nuah Kramer, s. 142.

¹³ Horst Klengel, s. 166.

tarafından kullanılıyordu¹⁴. Bu devirde pamuk henüz bilinmediği için, kadınlar daha ziyade yün ipliği büküyorlar, boyuyorlar, sonra da tezgâhta dokuyorlardı. Ayrıca keten (katanu) ve kenevir¹⁵ liflerinden elde edilen keten kumaşlar da dokunmaktaydı. Ancak belgelerde, içinde birçok tezgâhlar bulunan ve kölelerin çalıştırıldığı bir fabrikasyon imaline dair henüz hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat, İlyada'daki güzel Helena gibi, ev tezgâhlarında evin hanımı ile birlikte cariyelerin de bez dokumuş olmaları sanılmaktadır¹⁶.

Babililerin dokudukları erguvan rengindeki kumaşlar Mısır, Suriye, Elam ve Anadolu saraylarında çok beğeniliyordu. UET III 672'de Tilmun'a giden bir gemiye yün ve elbiselik kumaş yüklenmişti. Eski Babil devrinde önemli tekstil endüstrisi merkezlerinden biri Sippar idi. Hammurabi'nin 34. yılına ait bir belgede keçi kılı dokuyan 20 işçinin gönderilmesi istenmektedir. Büyük ihtimalle keçi kılından özellikle çöl sakinlerinin kullandığı çadır veya çuha dokunmaktaydı¹⁷. Ayrıca bu dönemde, el sanatlarından halıcılık çok gelişmişti. Büyük özenle dokunan halılara çeşitli nakışlar yanında hayalî yaratıklar da (dev, cin, peri vb.) resmediliyordu¹⁸.

Mezopotamya dünyasında "ağır endüstri" denebilecek üretim, metallerin işlenmesinin değil, dokumaların dokunmasının oluşturulması, yalnızca sert iklim şartlarının gereklerini göstermekle kalmaz, aynı zamanda, krallığın, uzak bölgeler arası alış verişin ihtiyaçlarını karşılayacak olan krallığın yüreğini oluşturan bir bölgede kullanılabilecek tek yükte hafif

¹⁴ Samuel Nuah Kramer, s. 142.

¹⁵ Kenevir Kuzey Yarımküre'nin ılıman bölgelerinde yetişen, lateks taşımayan, otsu ve dioik bir bitkidir. Yani erkek ve dişi çiçekler ayrı bitkiler üzerinde oluşur. Gövdesi dik ve içi boşdur. Gövde yüzeyi diken biçimindeki tüyler nedeniyle pürüklüdür. Yapraklar el biçiminde olup 3-11 parçalıdır, kenarları hafif dişlidir ve yüzeyleri çok kısa tüylerle kaplıdır. Bitkinin boyu sulama, toprak ve iklim şartlarına göre genellikle 0,5 ile 3,5 m arasında değişir. Bununla birlikte 10 m.ye kadar boylanabilir. Kazık köklü olup kökü iki metreye kadar uzanmaktadır. Yan kökler toprak yüzeyine yakın yerlerde birleşirler. Gövde çapı 5-20 m m arasındadır ve az dallanır. Kenevirde boğum aralarının uzun olması, lif verimini artırır. Genellikle boğum aralarının 30 cm olması iyi sayılır. Kenevirin asıl ürünü olan liflerinin yanında tohumlarından da yararlanır. Tohumları % 335 oranında yağ içerir. Yarı kuruyan yağlardan olan bu yağ arap sabunu, boya ve vernik yapımı gibi alanlarda kullanıldığı gibi, yeklik olarak da kullanılır. Tohumlardan yağ çıkarma sırasında geriye kalan küspe hayvan yemi olarak kullanılabilir. Bkz. Emre Dölen, s. 109.

¹⁶ Füzûzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara, 1983, s. 164. Ayrıca bkz. Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çev. Suat Kemal Angı), Ankara, 2003, s. 78.

¹⁷ Füzûzan Kınal, s. 164.

¹⁸ Nazmi Özçelik, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara, 2002, s. 74.

pahada ağır pazarlanabilir ticaret malı olarak dokumalara ihtiyacın bulunduğunu da gösterir¹⁹.

Mezopotamyalılar daha önce de belirttiğimiz gibi, kaliteli yün ve keçi kılını dokuma tezgâhlarında kullanıyorlardı. Tevrat'ta dokuma tezgâhlarında kullanılması maksadıyla yün ve keçi kılının hazırlanışı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Dokumacı, dokuma tezgâhında kullanılacak yünü ve keçi kılını çeşitli yabancı maddelerden temizledikten sonra onu hazır hale getirirdi. O, bu işlemi ya bir sopa kullanarak veya zamanımızda dokumacıların da yaptığı gibi, dokunacak maddeyi hazırlamak maksadıyla kullandıkları özel alete benzer bir aletle yapardı. Bazen dokunacak yün ve keçi kılı önce yıkanır ve kurutulur, sonra da temizlenirdi. Bu işlemden sonra, temiz olduğu görülen yün ve keçi kılı dokunması için dokuma tezgâhına gönderilirdi²⁰.

Asurlular zamanında koyunculuk büyük ilerleme kaydetmişti. Bu ülkede büyük sürülere bakan baş çobanlar vardı. Büyük bir çoğunluğunu Aramların oluşturduğu yerli halk ise, çobanlık, tarım işçiliği, uşaklık yapıyordu. İçlerinden bir azınlık valiye gümüş ödeyerek, istediğini yapabilme özgürlüğünü satın almıştı. Asurca “zaku” adı verilen bu azınlığın bu imtiyazlıların ufak çapta ticaret yapmaya hakları vardı, vergi de demiyorlardı²¹.

Dokuma endüstrisiyle ilgili eski kaynaklardan birisi de bu endüstri dalında çalışan birçok dokuma işçisinin adlarını ve bu işçilerin meslekleri ile ilgili bilgileri kapsayan Asurlular dönemine ait tabletlerde Sargon devrine dair Akad dili ile yazılmış kitâbelerdir. Bu tablet ve kitâbelerde dokuma sanayinde çalışan işçilerle, Asur kraliyet ailesi fertleri arasındaki ilişkiler hakkında bilgilere rastlandığı gibi, o devirde faaliyet gösteren dokuma atölyeleri ve özel dokuma fabrikaları ile ilgili geniş bilgi verilmektedir²². M. Ö. 1900 yıllarında bu fabrikaların ürettiği kumaşlar ve giysiler Asur tüccarları yolu ile Mezopotamya'dan Anadolu'ya ihraç edilmekteydi²³.

Asurlular döneminde meydana gelen önemli bir gelişme de pamuğun bir hammadde olarak dokuma endüstrisinde kullanılmasıdır. el-Cezîre bölgesi Asurlular döneminden beri dokumalarıyla tanınıyordu. Asurlular pamuk

¹⁹ Charles Keith Maisels, s. 308.

²⁰ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Belleten* LXIV/241, Aralık 2000, s. 749-750.

²¹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, İstanbul, 1996, s. 92.

²² Abdulhalik Bakır, s. 749.

²³ Muazzez İlmiye Çığ, s. 143.

tohumunu Irak'a getirterek bu bitkinin tarımı ile uğraştılar ve ondan kumaş üretimini gerçekleştirdiler. Onlar aynı zamanda dokuma endüstrisinin diğer önemli hammaddesi olan keteni de yetiştirdiler ve kumaş üretiminde onun liflerinden yararlandılar. Böylece onların döneminde Mezopotamya'da üretilen kumaşlar pamuk, yün, keten ve ipekten imal edilmekteydi. Daha sonraları bu endüstri dalı kuşaktan kuşağa geçerek Müslümanların, Irak'ı fethettikleri güne kadar yüzyıllar boyunca devam etti²⁴.

II. Irak'ın Ortaçağ Dokuma Sanayisi

Abbasîler döneminde, halifelerin kendileri ve saray mensuplarının giyim ihtiyaçlarını karşılayan özel dokuma fabrikaları yanında halka yönelik genel dokuma fabrikaları da bulunmaktaydı²⁵. Oleg Grabar, Abbasîler döneminde devlet dokumahânelerinde dokunan kumaşlarla ilgili şu satırlara yer verir:

“Kaynaklar, saraya özgü nesnelere ilişkin teknikler konusunda da bir hayli bilgi veriyorlar. Bu tekniklerden ikisi, sıрма işlemeciliği ve dokumacılık, hemen hemen tümüyle, merkezi yönetimin denetimindeydi; ikisi arasında dokumacılık prestij sağlamak açısından daha önemliydi. Saray tezgâhlarında gerek sarayda kullanılmak, gerekse armağan ve ödül olarak verilmek üzere kumaşlar dokunuyordu; halifelerin ve valilerin uyruklarındakilere para ve mevkiin yanı sıra dokuma vermeleri görenektendi. Bu saray dokumalarının pek çok adları vardır; metinlerde ara sıra belli bir dokuma parçası betimlemesine rastlanır, ancak şimdiye dek korunabilmiş dokuma örnekleri yığını içinden bir parça ile bunlara verilen adlar arasında bir bağlantı kurmak mümkün olmamıştır”²⁶.

Abbasiler zamanında Irak'ta sanayi, sınıfsal bir farklılaşma doğuran bir zenginliğe yol açacak ölçüde gelişmemişti. Devletin, biraz önce de belirtildiği gibi, bayrak, sancak ve resmî elbiselerin imal edildiği geniş dokuma atölyelerine sahip olduğu biliniyor. Fakat dokuma endüstrisinin, tek kişilik işler ile az sayıda kişinin bir dükkân veya küçük bir imalathanede bir arada çalıştığı sanayiler arasında değişen sınırlı imkânları vardı²⁷.

Ortaçağda Irak'ın yünden mamul “Sicân” adında çok kalın ve genellikle yeşil ve siyah renkte olan paltoları ün salmıştı. Bu paltoların daha kalın olanlarına da “el-Bett” adı verilirdi. Bir rivayete göre İbn Abbas savaşta Sicân adındaki paltolardan giyerdi. Şüphesiz ki, Hz. Ömer tarafından Yemen

²⁴ Said ed-Devecî, *Tarihu'l-Mavsil I*, Musul, 1982, s. 222.

²⁵ Abdulhalik Bakır, s. 756.

²⁶ Oleg Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul, 1988, s. 134.

²⁷ Abdulhalik Bakır, s. 759

Necran'ından, Irak Necrân'ına göç ettirilen Hristiyanlar, Irak'ın güneyine yerleştikten sonra burada da Hulle (Takım elbise) imal etmeye devam ettiler ve onlar Me'mun dönemine kadar devlete vergi ödediler²⁸. el-Mes'udî, Emevîler döneminde bir Hulle'nin 1.000 dinara satıldığını bildirmektedir²⁹. Bu ise Irak'a yerleşen ve bu çeşit dokuma endüstrisinde ün salan Necranlı Hristiyanların Hulle imalinde büyük bir gelir elde ettiklerini göstermektedir.

Ortaçağda Basra'nın el-Kazz (İpek) ve el-Bazz (Bez) gibi kumaşların üretiminde büyük bir üne sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu kumaşların bir parçasının uzunluğu 15 zirâ' (54, 04 sm.) kadardı. Bu giysilerin en iyi çeşidi ise, dokuması sağlam ve tartıda ağır geleni idi. O dönemde çok pahalı bir pamuklu dokuma çeşidi olan bezle, kadınlar tarafından baş örtüsü ve bazen de güneşten korunmak amacıyla sırta atılarak kullanılan fota adındaki giysi de Basra'nın önemli mamulleri arasında yer alıyordu³⁰.

el-Utbî bir sözünde şöyle der: "Bir bedevînin şöyle dediğini duydum:

"Basra'da öyle burdeler gördüm ki, sanki bahar ışıklarıyla dikilmişlerdi. Onlar çok şahane giysilerdi, fakat onları giyenler daha da şahane idiler."³¹

Bu şehirde (Basra'da), IX. Yüzyıl boyunca birçok dokuma üreticileri bulunmaktaydı. Bunun sonucu olarak el-Bezzâzîn (Bez satıcıları) adı altında faaliyet gösteren ve bu çeşit kumaşları imal eden ve satan birkaç çarşı bulunuyordu. Bu çarşıları şöyle sıralamak mümkündür: en-Naddâhîn çarşısı (Şilte üreticileri pazarı), el-Harîr (İpek) satıcıları çarşısı, "et-Tûzî olarak adlandırılan kumaş satıcıları çarşısı, "el-Harevî" denilen kumaş satıcıları çarşısı, "es-Sâburî" denilen kumaş satıcıları çarşısı, "Destevânî" adındaki kumaş satıcıları çarşısı. Ayrıca bu şehirde perde ve pelerin satıcılarının faaliyet gösterdiği bir çarşı dan da söz edilmektedir³². Ortaçağda ya saf veya karışık ipekten mamul başa sarılan bir nevi sarık şeklinde kullanılan "el-Kûfiyye" adındaki kumaş da Kufe şehrinde imal ediliyordu³³.

²⁸ Abdulhalik Bakır, s. 760-761.

²⁹ Bkz. *el-Mes'udî III*, s. 196. Ayrıca bkz. el-İbşihî, *el-Müstatraf min Kulli Fennin Müstazraf II*, (Thk. Mufid Muhammed Kamiha), Beyrut, 1986, s. 59.

³⁰ Abdulaziz ed-Dürî, *Tarih*, s. 119.

³¹ Bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr I/1*, Beyut, (Trz.), s. 417.

³² A. J. Naci-Y. N. Ali, The Suqs of Basrah Commercial Organization and Activity in A Medieval Islamic City, *Journal of The Economic And Social History of The Orient*, XXIV, S. 3, (Leiden 1981), s. 308. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Ankara, 2004, 514-515.

³³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi*, s. 760.

Attab adındaki bir Emevî prensinin, lüks ve pahalı evinin orada bulunması dolayısıyla Attâb adını taşıyan Bağdat'ın bir mahallesinde imal edilen beyaz ve siyah yollu desenlere sahip ve pamuk ve ipek karışımından yapılan bir kumaş çeşidi, ilk olarak burada M. XII. asırda dokunmaya başlanmıştı³⁴. Bu kumaşların belirgin derecede kaliteli oldukları anlaşılmaktadır. Zira, el-Ezdî, değerli kumaşlardan söz ederken şu kumaşlar arasında onu da zikrediyor: "Attâbî, Dabîkî, Mu'lem (bayraklı), Müsekkal (ağırlıklı)"³⁵. Daha sonra aynı dokuma çeşidi Müslümanlar tarafından İspanya'da taklit edildi ve "tabî" ticarî adı altında Fransa, İtalya ve Avrupa'nın diğer şehirlerinde halk arasında pek yaygın bir hale geldi³⁶. Fatımîler zamanında, Kahire'de kurulan Dâru'l-Vekâle adındaki ticaret merkezi, Irak'ta imal edilen mavi Tüsterî ipek ve altın karışımından yapılan Karkubî kumaşlarla birlikte, bol miktarda Attâbî türünden kumaş ithal ediyordu³⁷.

Abbasîler döneminde Iraklı dokumacıların tekstil sanayi alanında büyük aşama kaydettiklerinin bir göstergesi de saraylarda yaşayan aşırı derecede lükse düşkün hükümdarların eş ve cariyelerinin pahalı kumaşlardan hazırlanan giydikleri elbiseleridir. Buna en iyi örnek, Abbasî halifesi Hârûn'u'r-Reşîd'in eşi Zübeyde'nin günlük hayatında ve merâsimlerde giymiş olduğu muhteşem giysiler olsa gerekir. Bağdat'ta dokumacılar tarafından her parçası 50.000 dinara mal olan en iyi brokarların ilk kez onun için yapıldığı bildirilmektedir. Ayrıca gümüş, abanoz ve sandal ağacından yapılan, altın ve gümüş menteşelerle süslenen, samur kürk, brokar ve kırmızı, yeşil, sarı, mavi ipek kumaşlarla kaplanan tahtirevanları da ilk defa o kullanmıştır. Bütün bunlar, diğer sanayi dalları yanında dokuma sanayinin de önemli bir düzeye ulaştığını göstermektedir³⁸. el-Mes'udî, Abbasî halifesi el-Mütevekkil Billâh'ın diğer elbiselerden ziyade, Bağdat şehrinde pamuktan dokunan "Siyâbu'l-Malhame" denilen elbiseyi tercih ettiğini bildirmektedir³⁹. Onun aile fertleri ve saray mensupları da halife gibi, bu çeşit elbiseleri giymeye başladılar, sonuçta bu elbiseyi giymek insanlar arasında yaygınlaşarak moda haline geldi. Bu nedenle de kalitesinden dolayı

³⁴ Abdulhalik Bakır, s. 760.

³⁵ Abdulaziz ed-Dûrî, *Tarih*, s. 118.

³⁶ Abdulhalik Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi, s. 760.

³⁷ Bkz. Aydın Çelik, "Fatımîler Döneminde Mısır'ın Ticarî Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları* S. 135, (Aralık 2001), s. 150.

³⁸ Nabia Abbott, *Hayzuran ile Zübeyde Bağdat'ın iki Kraliçesi*, (Çev. Suat Kaya), Ankara, 2000 s. 242.

³⁹ Bkz. el-Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'dini'l-Cevher IV*, (Thk. Kâsım eş-Şemmâ'î er-Rifâ'î), Beyrut, 1989, s. 84.

insanlar onları satın almak için bol miktarda para harcıyorlardı. Bağdatlı dokumacılar, çeşitli zevklere hitap etmek maksadıyla bu elbiselerin kumaşlarını yapmada sanatsal becerilerini göstermeye başladılar. Sonuçta hem devlet adamları hem de halk tabakasından insanlar bu çeşit kumaşlardan elbise yaptırarak giyiyorlardı⁴⁰. Tarihçi, bu kumaşların bazı çeşitlerinin kendi zamanında (H. 332/M. 942) da imal edildiğini, çok güzel, kaliteli işçiliği ve kaliteli boyaması ile ün salan ve daha önce de adı geçen Malhame türünden bu kumaşlara “el-Mütevekkiliye” adı verildiğini kaydetmektedir⁴¹. Bu dönemde, Hazz’dan daha ince ve yumuşak mendiller imal ediliyordu, bunlara da “el-Mütevekkiliye” adı verilmekteydi. Bağdat şehrinin pamuklu ve ipekli kumaşlar imal ettiği de anlatılmaktadır⁴².

Bağdat şehrinde altın sırmayla işlenmiş ipekler Damasko kumaşlar ve üzerinde hayvan örgeleri bulunan kadife kumaşlar da üretiliyordu⁴³. Bu şehrin “Yekanki” adındaki ince ipekten mamul sarıkları da Müslümanlar tarafından büyük rağbet görüyordu⁴⁴. Daha önce de belirtildiği gibi, yine bu şehirde yer alan et-Tüsteriyyûn adında bir mahallede İran’ın Tüster şehrinde gelip, buraya yerleşen bazı insanlar, Tüster elbiselerini üretiyorlardı⁴⁵. İspanya’nın Liyon şehrindeki San İzidor fakültesinde, üzerinde İran stilinde kuşlar, filler ve diğer hayvanların resimleri bulunan bir parça ipekten mamul kumaş bulunmaktadır. Bu kumaşın üzerinde kufî yazılar bulunduğundan dolayı, XI. Yüzyılda, yani Selçuklular zamanında Bağdat’ta imal edildiği sanılmaktadır⁴⁶. Tudela’lı Bünyamin, Abbasî halifesi el-Hâfız⁴⁷,’ın (el-Müstencid Billâh (H. 555/M. 1160) herhangi bir dokuma işçisi gibi sarayındaki dokuma tezgâhında şeritle süslenmiş yatak örtüleri dokuyarak kendi mühriyle mühürledikten sonra adamları tarafından dışarıda satışa

⁴⁰ *el-Mes’udî*, c. IV, s. 84.

⁴¹ *el-Mes’udî*, c. IV, s. 84. Ayrıca bkz. Abdulaziz ed-Dûrî, *Tarih*, s. 118.

⁴² Abdulaziz ed-Dûrî, *Tarih*, s. 118.

⁴³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi*, s. 760.

⁴⁴ Abdulhalik Bakır, s. 761.

⁴⁵ Abdulhalik Bakır, s. 761.

⁴⁶ M. S. Dimand, s. 263.

⁴⁷ Burada seyyah Abbasî Halifesi el-Müstencid Billâh Yusuf b. el-Muktafi’yi (555-566/1160-1170) kastetmektedir. Anlatılanlara göre, bu hükümdar özel yaşantısında fazla israfa kaçmayan züht ve takva sahibi birisi idi. Mezâlim işleriyle uğraşmış, vergileri hafifletmiş, kötülük ve fesat çıkaranlara karşı şiddet kullanmıştır. Ayrıca o gayet hoşgörülü, adaletli, sağlam görüşe sahip, astronomi ve diğer bilim dalları konusunda geniş bilgisi bulunan bir insandı. Bkz. Bünyâmin et-Tutaylî, *Rihletü Bünyâmin* (H. 561-569/1165-1173), (İbr. Çev. Azra Haddâd), Bağdat, 1945, s. 132. Dipnot no: 2.

sunduğunu ve bu el emeği, göz nurundan bol miktarda para kazandığını anlatmaktadır⁴⁸.

Philip K. Hitti, Avrupa ihraç pazarına Bağdat'tan gönderilen zengin ipek kumaşların, İtalyanca'ya "Baldacco" şeklinde bir kumaş türü adını kazandırdığını. Ayrıca Batı kiliselerinin çoğunda altırların üzerini örtmede kullanılan "Baldachin" adındaki ipekli örtülerin de keza Bağdat'tan gönderildiğini bildirmektedir⁴⁹. Bağdat'ın 40 mil uzağında bulunan Bakidarâ⁵⁰ köyünde ve Dicle'nin bir kolu olan ed-Düceyl nehri üzerinde yer alan Harbî⁵¹ kasabasında ince ve gayet güçlü pamuklu bir çeşit kumaş imal ediliyordu. Ayrıca Bağdat yakınında ve Tekrit şehri yönünde büyük bir köy olarak yer alan el-Hazîre⁵² de "Kirbâs" denilen ince pamuktan mamul çok ince giysiler yapılmaktaydı. Bu giysiler daha sonra tüccarlar tarafından diğer bölgelere götürülmekteydi.

Enbar'da imal edilen "Kutvaniyye" abaları, Emevîler dönemiyle ilgili bilgilerde zikri geçen "Kürt paltoları" ve Kesker'de dokunan elbiseler, Tekrît'in yünlü kumaşları, Basra'nın desenli cübbeleri, ve bezleri, Hîre'nin meşhur Hîre elbiseleri, en-Numaniyye'de yapılan bal rengindeki kaliteli dokumalar, Kufe'nin ipekten mamul nakışlı giysileri, Irak dokuma sanayinin ürünlerinden bazılarıdır⁵³. İbn Cübeyr ve İbn Battuta gibi seyyahların vermiş oldukları bilgilerden, Sâsânî devrindeki Hîre şehrinin kuruluşundan beri ve özellikle İbn Hübeyre sarayı yıkıldıktan sonra Orta Fırat havzasında var olan her türdeki dokuma sanayi ve sanatlarını, bu dönemde Hille'nin devraldığı anlaşılmaktadır. Zaten adı geçen bölge, Hille kurulmadan önce birer ticaret ve sanayi merkezi konumundaydılar⁵⁴.

III. Irak'ın Eski ve Ortaçağdaki Dokuma Sanayilerinin Değerlendirilmesi

Irak'ın Eski ve Ortaçağdaki dokuma sanayileri iyice incelendiğinde, her iki dönemde de kumaş üretiminde kullanılan ham maddelerin başında yün ve

⁴⁸ Bünyâmin et-Tutaylî, s. 132. Ayrıca bkz. Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Arupa, Asya-Afrika Gözlemleri*, (Çev. Nuh Aslantaş), İstanbul, 2001, s. 62.

⁴⁹ Abdulhalik Bakır, s. 761.

⁵⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, (Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.), s. 388.

⁵¹ *Yakut el-Hamevî*, II, s. 274.

⁵² *Yakut el-Hamevî*, II, s. 316.

⁵³ Bkz. Abdulhalik Bakır, s. 761.

⁵⁴ Bkz. İmadüddin Halil, *İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması*, (Çev. Ubeydullah Dalar), İstanbul, 1985, s. 164-165.

keçi kılının yer aldığı görülür. Sümerler, Babilliler ve Asurlular dönemi ile ilgili metinlerden de anlaşıldığı gibi, Irak koyunculuk ve yün üretimi için elverişli topraklara sahip bulunuyordu, ayrıca Dicle ve Fırat nehirleri de bu mesleğe tatlı su temini bakımından önemli destek sağlamaktaydı. Irak'ın yün üretimi kapasitesi hiç değişmeden Müslümanların ülkeyi fethinden sonra da devam etmiştir. Irak'ta Eskiçağlardan beri dokuma sanayinde bir ham madde olarak kullanılan keten ise ikinci sırada yer alıyordu. Kaynaklarda Babilliler ve Asurlular zamanında Irak'ta keten üretildiğine dair bilgi verilmişse de, bunun doğru olma ihtimali çok zayıf görülmektedir. Ketenin üretimine dair haberler doğru olsa bile, bu üretimin çok dar çerçevede gerçekleştiği kesindir. Muhtemelen o dönemde keten diğer ülkelerden, özellikle de Mısır'dan ithal yoluyla temin edilmekteydi. Nitekim Irak'ın Ortaçağ dokuma sanayisi hakkında bilgi veren kaynaklarda da böyle bir habere rastlanmamaktadır. Bilindiği gibi, dokuma sanayinin üçüncü ham maddesi pamuktur. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi, bu önemli bitki Asurlular tarafından Irak'a, özellikle de el-Cezire bölgesine getirilmiş ve burada üretimine başlanmıştır. Dokuma sanayinin önemli ham maddelerinden birini oluşturan ipeğe gelince; Asurlular zamanından beri Iraklı dokumacılar bu ham maddeyi ticaret yoluyla temin etmeye çalışıyorlardı. Bütün bunlardan anlaşıyor ki, hem Eskiçağ hem de Ortaçağ dönemlerinde, Irak dokuma sanayisi, birinci derecede koyunculuk vasıtasıyla elde edilen yün üretimine dayanıyordu. Üretim açısından ikinci sırayı pamuk, kullanım bakımından ise, üçüncü ve dördüncü sırayı da keten ve ipek alıyordu.

Yukarıda Irak'ın Eski ve Ortaçağ dokuma sanayisi hakkında vermiş olduğumuz bilgilerden, Her iki çağda da dokuma sektörünün devletin tekelinde olduğu anlaşılmaktadır, ancak Ortaçağda bu tekelin, yani "tiraz" adı altında faaliyet gösteren devlet dokuma evlerinin yanında, özel müteşebbislerin de dokuma atölyeleri kurdukları anlaşılmaktadır. Aslında bu ikinci derecedeki atölye sahipleri yine zaman zaman devletin vermiş olduğu desteklerle ayakta durmaktaydılar, başka bir deyişle bunlar bir nevi yarı bağımsız müesseseler olarak üretimde bulunuyorlardı.

Eskiçağda dokuma sanayinde çalışanların daha ziyade toplumun en alt sınıfını oluşturan kölelerden meydana geldiği görülmektedir. Bu işçilerin büyük bir kısmını ise kadınlarla çocuklar oluşturuyordu. Dokuma sektöründe kadınları istihdam etme geleneği Ortaçağda da aynen devam etmiştir. Bu geleneğin aynen devam ettiğini aşağıdaki haberlerden anlamak mümkündür: Kavmini öç almak uğruna kışkırtan Müslümanlardan biri "Eğer öç

almıyorsanız kadın olun ve elinize mızraklar yerine iğ tutun!” dedikten sonra şu şiiri okumuştur:

“Eğer sizler kardeşiniz için öç almıyorsanız,

O zaman ahlaklı ve kemale ermiş kadınlar olunuz.

Rüdeynî mızraklarını, süs eşyaları karşılığında satın

ve savaşı bırakarak iğleri de oklarla değiştirin.”⁵⁵.

Bunun dışında, Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr, bir eşi ve üç kızı bulunan yaşlı bir adamı ekonomik açıdan Arapların en rahat insanı olarak tanıtmıştır. Zira onun evinde iş gören dört iğ bulunmaktadır. Ayrıca o dönemde, eğirmiş oldukları yünlerini satmaları için kadınlara bir çarşı tahsis edildiği rivayet edilmektedir⁵⁶. Bu haberlerden de anlaşıldığı gibi, hem Eskiçağda hem de Ortaçağda dokuma sanayinin en ağır yükünü kadınlar ve özellikle de köle kadınlar taşımaktaydı.

Dokuma işçilerinin bir problemi de kendilerine ödenen ücretlerle ilgiliydi; Örneğin Sümerler zamanında işçiler genellikle bir mukavele ile alınırlardı, ücretleri bir yıllıktı. Bir işçi mukavelesinde, işçinin ayda üç gün çalışmayacağı, dinleneceği belirtilmektedir. O dönemde işçi ücretleri, hayvan kira ücretinden azdı, buna karşılık işçilere ayrıca tayin veriliyordu. Ücretler, gümüş, olmadığı zamanlarda ise, arpa ile ödeniyordu. Kadın işçilere erkeklerin yarı yevmiesi veriliyordu. M. Ö. 2400'lerde Lagaş Kralı Urukagina bu uygulamayı değiştirerek kadınların da erkekler gibi, aynı ücreti almalarını sağlamışsa da kısa süre sonra eskiye dönmüştür⁵⁷. Sümerler dönemindeki dokuma işçilerinin bu durumunu, Irak'ın ortaçağ dönemindeki dokuma işçilerinin durumu ile karşılaştırdığımızda, çok farklı bir iyileşmenin meydana gelmediği görülecektir. İbnu'l-Cevzî tarafından nakledilen bir haberdan, dokumacılık alanında çalışan işçilerin gelir düzeylerinin gayet düşük olduğunu ve bunun sonucunda da kıt kanaat geçindiklerini öğreniyoruz. İbnu'l-Cevzî şöyle diyor: “eş-Şeyh şunları söyledi: Ebu Muhammed el-Haşşâb en-Nahvî bize anlatarak şunu söyledi:

“Dokumacılardan biri bir doktora uğrayarak bir takım ilaçlarla demirhindiye tanıttığını gördü. Bu esnada kendi kendine bu işi kim yapamaz ki dedi ve evine dönerek eşine “sarığımı büyük yap” diye emir verdi. Eşi ona “aman sana ne oldu” dedi. O da “doktor olmak istiyorum” diye cevap verdi.

⁵⁵ Salah Hüseyin el-Ubeydî, Sınâ'atu'n-Nesîc fi'l-Âsâri'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî, *el-Mevrid* XV/I, (Bağdat, 1986), s. 33.

⁵⁶ Salah Hüseyin el-Ubeydî, s. 33.

⁵⁷ Muazzez İlmiye Çığ, s. 164.

Bunu duyan eşi “sakın bunu yapma, sonra insanları öldürürsün, arkasından da onlar seni öldürürler” dedi. Dokumacı “Bunu mutlaka yapacağım” dedi ve ilk gün işe çıkarak bir yerde oturdu ve yanındaki ilaçları insanlara tanıtmaya başladı. Bunun sonucunda birkaç kıratlık altın kazandı ve evine dönerek eşine şöyle dedi: “Ben daha önce her gün bir habbe miktarında para kazanıyordum, bak şimdi neler kazandım...”⁵⁸.

Yukarıdaki bilgilerden, Abbasiler döneminde dokuma işçilerinin geçim seviyesi açısından sefalet içinde oldukları rahatça görülmektedir. Ayrıca sağlık konularındaki alışkanlık ve kanatları yönünden de Ortaçağ insanlarının, günümüz insanlarına benzedikleri anlaşılmaktadır.

Mezopotamya atölye ve dokumahanelerde dokunan kumaşlarla ilgili bilgilere bakıldığında, önemli bir husus göze çarpmaktadır; o da kumaşların hangi ham maddeden imal edildikleri belirtilirken, herhangi bir kumaş isminden söz edilmemesidir. Oysa Ortaçağ Irak’ında imal edilen onlarca kumaş ismine rastlamak mümkündür. Muhtemelen bu durum, Mezopotamya’nın kumaş modelleri açısından büyük bir zenginliğe sahip olmamasının bir sonucuydu. Ortaçağ Irak’ın’da çeşitli dönemlerde üretilen kumaş adlarına bakıldığında, bunların ya herhangi bir bölge veya şehir ya da ünlü bir hükümdar veya bir bölge valisinin adını taşıdığı görülür. Ayrıca kumaşın imal edildiği ham madde, kumaşın şekli, rengi ve desenine göre de adlar verilebilmektedir.

Ortaçağ Irak’ı ile ilgili önemli bir nokta da kumaş üretiminin, hemen hemen birçok şehirde gerçekleştirilmesidir. Örneğin, Basra, Kufe, Bağdat, Enbar, el-Hire ve bu şehirlere bağlı birçok köy ve kasabada bu faaliyet sürdürülmekteydi. Bu da bize bu sektörün, binlerce dokuma işçi ve ustasının geçim kaynağını teşkil ettiğini ve bu çağda dokuma sanayinin diğer sanayilere kıyasla müteşebbislerine bol miktarda para kazandırdığını vurgulamaktadır.

Dokumacılık alanındaki teşkilatlanma konusuna gelince, Babil’de dokumacılar “kisru şa işpare” adı verilen loncalara bağlıydılar. Yünlü kumaşlar, keten bezi, elbiseler ve renkli kumaşlar için ayrı ayrı loncalar ve her loncanın bir başkanı vardı. Çıraklık süresi öteki zanaatlara oranla çok daha uzundu. Çok ince bir iş olan mühürçülükteki çıraklık süresinin dört yıl olmasına karşılık dokumacılıktaki çıraklık süresi beş yıldır. Bu durum, kumaş türlerinin çokluğuna ve bunların her birinin dokunması için farklı tekniklerin kullanılmasına bağlanabilir⁵⁹. Aynı şeyin bir benzerini de Ortaçağ Irak’ın da

⁵⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zekiler Kitabı*, (Çev. Enver Güvenç), İstanbul, 1999, s. 111.

⁵⁹ Emre Dölen, s. 277.

Abbasîler döneminde görmekteyiz, anlatılanlara göre, bu dönemde halifelerin, dokumacılık alanı da dahil, esnaf teşkilatı başkanlarını sınava tabi tuttukları görülmektedir. Örneğin Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd bir buyruk çıkararak aktarların, dokumacıların ve saklaton kumaşlarını dokuyanların başkanlarının, bu mesleklerle ilgili bir sınava tâbi tutulmalarını istemiştir. Bu sınava yetmiş üç esnaf başkanı katılmış ve sınav sonucunda başaranlar işlerinde bırakılmışlar, başarmayanlar ise, görevlerinden alınarak yerlerine başkaları tayin edilmiştir⁶⁰.

Yukarıdaki bilgilerden, her iki çağda kumaş üretimiyle uğraşan dokumacıların çok düzenli bir Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi teşkilata sahip olduklarını görüyoruz. Ayrıca o dönemlerde iş başında olan idarecilerin, bu sanayi dalına ve çalışanlarına büyük özen gösterdikleri, üretimi artırmak için vasıfsız elemanlar yerine, vasıflı elemanlar seçtikleri anlaşılmaktadır. Bu da o dönemlerde çok yönlü bir üretim mekanizmasının bulunduğunu ortaya koysa gerektir.

Anlatılanlardan, her iki çağda da Irak dokumacıları tarafından üretilen birçok kumaş çeşidi, komşu ülkelere ihraç edilmekteydi, bu ise Irak dokumacılığının çok yüksek seviyede olduğunu ve insanlarca büyük rağbet gördüğünü ortaya koymaktadır. Irak'ın her iki çağda da bu gelişmiş sanayi sektöründen büyük bir millî gelir elde ettiğini de unutmamak gerekir.

Son olarak kanaatimize göre Irak'ın hem Eski hem de Ortaçağlarda çok gelişmiş bir dokuma endüstrisine sahip olması, bazı faktörlerden kaynaklanıyordu. Bu faktörleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Irak'ın coğrafyasının bağışladığı nimetlerden dolayı (ki bunların başında Dicle ve Fırat nehirleri gelmektedir), çok verimli topraklara sahip olması.
2. Irak topraklarının hayvancılık (özellikle de koyun ve deve yetiştiriciliği) açısından elverişli durumda bulunması.
3. Eski ve Ortaçağ boyunca güçlü devletlerin Irak topraklarına egemen olmaları ve bu devletlerin bu sanayi sektörünü desteklemeleri.
4. Özellikle Abbasîler döneminde, Irak'ın ve başkenti Bağdat'ın cazibe merkezi haline gelmesi ve bunun sonucunda da dünyanın her köşesinden deneyimli ve kabiliyetli dokuma ustalarının daha iyi iş imkanları aramak için buraya akın etmesi.

⁶⁰ Bkz. Salah Hüseyin el-Ubeydî, s. 36.

ARAP-SÂSÂNÎ İLİŞKİLERİ (M. 500-650) VE IRAK'IN ERKEN DÖNEM İSLAMLAŞMA SÜRECİ

Arabic-Sāsānian Relations (A.D. 500-650) and Islamization Process in Early Period in Iraq

İsrafil BALCI*

Abstract

Arabic-Sāsānian relations begin with the tribes in the Sawad of Iraq. Those tribes functioned as a tampon powers for the Sasanians against the Byzantium and pillager Bedouin incursions. Nevertheless Sasanians began to use force so as to control over those tribes in the course of time. In order to resist this new movement, the tribes cooperated with Muslim Arabs against Sāsānians. After the coming of Muslim Arabs to Iraqi territory with the intention of helping to the tribes, Islam gained an opportunity to spread out basically because those tribes were of the same origin with Muslim Arabs and using the same language (i.e., Arabic). Hence Islamization process took place within a short term.

Araplar ile Sāsānî İmparatorluğu arasındaki ilişkiler uzun bir tarihi geçmişe dayanır.¹ Ancak bu araştırma söz konusu ilişkilerin tarihi derinliklerine inmeyi değil, İslâm'ın ortaya çıktığı dönemden itibaren Arap-Sāsānî ilişkilerini, bu bağlamda Irak'ın İslâmlaşma sürecini ve bölgedeki kabilelerin İslâm dinine yönelik gösterdikleri reaksiyonları irdelemeyi hedeflemektedir. Hatırlanacağı gibi Güney Arabistan'daki kabilelerin bir çoğu, Sāsānî İmparatorluğunun denetimi altında bulunan Sevad bölgesine göç edip yerleşmişlerdir.²

Arap aşiretlerinin göç etmeleri ve Sevad bölgesine yerleşmeleriyle ilgili kaynaklarda bir bakıma mitolojik nitelikli motifler anlatılır.³ Rivayetlere

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Barthold Spuler, *Târîh-i İrân*, (Farsça terc., Cevad Felâtûrî), Tahran 1349, 5; Hüseyin Sultanzade, *Târîh-i Medâris-i İrân*, Tahran 1985, 45-45.

² Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk II*, Beyrut, t.y., 27, 38; İbn Haldun, *Kitâbu'l-'Iber ve Divânu'l-Mubtede' ve'l-Haber II*, Beyrût 1971/1391, 262; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye II*, Beyrut 1966, 163; Hasan Ahmed Mahmûd, *el-İslâm fî Asyâ'l-Vustâ*, (Nşr. El-Hey'etu'l-Misriyye), 1972, 23; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi I*, (terc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), Kayıhan Yay. İstanbul 1987, 51; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (terc. Salih Tuğ), Boğaziçi Yay. İstanbul 1980, 123; Muhammed Dayfallah el-Batâiyne, "Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslam Fatihleri ile Olan İlişkileri", (terc. Abdulhalik Bakır), *Belleten*, c. LXIII, S. 238 Aralık 1999, 873.

³ Belâzürî, Sebe' halkının kendilerine verilen nimet ve bolluğu şükürünü bilmeyip inkâra kalkıştıkları için Allah'ın onlara fareleri musallat ettiğini, bu farelerin iki dağ

göre Sebe' halkı kendilerine verilen nimetlere şükretmeyip taşkınlık yapınca Tanrı, Arim seli ile onları cezalandırmıştır. Bu sel sonucunda Yemen'deki Me'rib barajı yıkılmış, sel suları etraftaki ziraat alanlarını tahrip etmiş ve ardından yaşanan kuraklıkla ciddi bir kıtlık ortaya çıkmıştır. Yemen halkı çaresiz kalınca yeni yerleşim alanları arama derdine düşmüş ve bu nedenle bölgedeki kabilelerin bir çoğu yurtlarından ayrılıp kuzeye doğru göç etmişlerdir. Sebe' halkının yurtlarını terk etmelerine Kur'an'da da işaret edilmiştir.⁴ Sebe' halkının göç etmesine Habeşliler'in Yemen'i işgal girişimlerinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Taberî'nin verdiği bilgiye göre, Araplar bölgeden göç edecekleri zaman Yemen idarecisi olan Rebîa b. Nasr⁵, İran İmparatoruna bir mektup göndermiş ve kendilerinin Sevad bölgesine yerleşmelerine izin vermesini istemiştir. Muhtemelen bu talepten sonra güneyden gelen Arapların bir bölümü bugünkü Irak topraklarını oluşturan Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki yerleri yurt edinmişlerdir.⁶

İbn Hişâm'ın tamamlayıcı nitelikte verdiği bilgiye göre ise, Rebî'a b. Nasr kendisini endişelendiren bir rüya görmüş ve bunu müneccimlere yorumlatmıştır. Bir müneccimin 60-70 yıllık süre içerisinde Habeşliler'in Yemen'i istila edeceklerini haber vermesi üzerine, Rebî'a b. Nasr halkının başına gelebilecek muhtemel bir tehlikeden endişelenerek Sevad bölgesine doğru göç etmeye karar vermiştir. Bu maksatla o, Hurrezâd'a bir mektup gönderince Hurrezâd, onların Hîre bölgesine yerleşmelerine müsaade etmiştir.⁷

arasındaki barajı oyup biriken suların boşalmasına neden olduğunu ve oluşan selden Yemen'deki ziraat alanlarının sular altında kaldığını ileri sürerek şiddetli bir kıtlık yaşandığından söz eder. Bu gelişmeden sonra arayış içinde giren Yemenliler yurtlarını terk edip kuzeye doğru göç etmişlerdir. Ancak küçücük farelerin muazzam ağırlıktaki taş ve toprak yığınlarını delerek etrafı tahrip edecek boyutta bir barajın yıkılmasına neden olmaları inandırıcılıktan uzak gözükmetedir. Bkn. Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, (nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut 1978/1398; Türkçe terc. Mustafa Fayda, *Fütûhu'l-Buldân (Ülkelerin Fethi)*, Ankara 1978, 25, (terc. 14); Ayrıca bkn. İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebî I*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Kahire 1963, 6-7; *İbn Kesîr*, II, 160; *Hitti*, I, 86, 100.

⁴ Bkn. "Andolsun Sebe' halkının yurdunda bir ibret vardır. Sağlı-sollu iki bahçe sanki diyarduk ki, "Rabbimizin nimetlerinden yiyin ve şükredin. Ne kadar güzel bir ülke. Ne kadar cömert bir Tanrı." Ama teşekkürle yanaşmadılar. Bu yüzden onlar üzerine Arim selini gönderdik. Onların sağlı-sollu güzelim bahçelerinin meyvelerini ekşi, tatsız-tuzsuz bir şey yaptık. İçinde birkaç sedir ağacı bulunan bir bahçeye çevirdik. Nankörlük ettikleri için onları cezalandırdık." Bkn. Kur'an, *Sebe'* 34/15-17.

⁵ Bkn. *İbn Hişâm I*, 8.

⁶ *Taberî II*, 38.

⁷ *İbn Hişâm I*, 10.

Arapların Irak Sevadı'na yerleşmeleri Sâsânîler döneminde (226-651) yoğunluk kazanmıştır. Rivayetlere göre Büyük İskender İran üzerine bir sefer düzenlemiş (m.ö. 333) ve o dönemki Pers hükümdarı Dârâ'yı ağır bir yenilgiye uğratıp, bir daha ülkesine saldırmamaları için İran'ı küçük idari birimlere ayırmıştır. Tavâif-i Mülûk denilen bu dönem 226 yılında Sâsân oğullarından Erdeşir Babekan'ın yeniden Persler'in siyasî birliğini temin etmesine kadar devam etti. Erdeşir İran'daki siyasî birliği sağladıktan sonra Hîre ve Enbâr şehirlerine kadar uzanan bölgeyi denetimi altına aldı. O, ülkesini Bizans ve diğer Arap aşiretlerinden gelebilecek yağma ve baskınlardan korumak amacıyla Hîre çevresinde yaşayan Araplara Münzîr hanedanından bir idareci atayarak onları müttefik ilan etti. Onun bu düzenlemesinden sonra İranlı idareciler Hîreliler üzerinden Arap aşiretlerinin denetimini sağladılar ve bölgeyi kontrol etmeye çalıştılar. Elbette ki bu durum Hîre'yi İran'a bağımlı hale getirdi.⁸ Pers hükümdarının Hîre'ye kral atadığı Münzîr hanedanının atası, yukarıda adı geçen Rebî'a b. Nasr'ın oğluydu.⁹

Arap aşiretlerinin İran sınırına yakın bölgelere yerleşmeleri, Sâsânîlerin çıkarlarına uygun düşüyordu. Çünkü bu kabileler hem kadim düşman Bizans saldırılarına karşı hem de yağmacı bedevî Araplara karşı tampon bir bölge oluşturmuşlardır. Rivayetlere göre İran sınırının iç kesimlerine akın yapan bedevîler ziraat alanlarını ve ticaret merkezlerini yağmalayarak Sâsânîlere büyük zararlar verdikten sonra çölün içlerine doğru çekilip izlerini kaybettirmektedirler. Bunun önüne geçmek için Sâsânî idarecileri bazı kabile önderlerine birtakım imtiyazlar vererek onlardan faydalanmaya çalışmışlardır.¹⁰

Sâsânî İmparatorları kendi sınır bölgelerine yerleşen Araplara sadece lütufkâr davranmakla kalmadılar. Aynı zamanda onların çıkarlarına uygun düzenlemeler de yaptılar. Bu konuda H. İbrahim Hasan şu bilgileri verir: “Çevrelerindeki ziraata elverişli mıntikalarda emniyet ve güvenliği temin eden bu komşulara karşı özel bir politika takip edilmiştir. Nitekim yolları yapılmış, sınır boylarında askerlerin ikamet edebileceği tesisler inşa edilmiş ve emniyetin korunması için gereken anlaşmalar yapılmıştır.”¹¹

⁸ Taberî, II, ss. 6-10, 27; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, (nşr. M.J. Goje, Brill), 1967, 186; Hamidullah, *İslâm Peygamberi I*, (terc. Salih Tuğ), İstanbul 1993, 352; *el-Batâiyne*, 874-875, 879.

⁹ *İbn Hişâm*, I, 10.

¹⁰ *el-Batâiyne*, 874.

¹¹ H. İbrahim Hasan I, 51.

Araplar'ın Irak Sevadı'na yerleşmelerini yukarıda anlatılan tek bir hadiseye bağlamak elbette ki doğru değildir. Araplar henüz milattan önce el-Batâiyne'nin deyimiyle kendi "geçim sıkıntıları ve kabilevi olaylar nedeniyle" yarımada'nın dışına taşıp Irak Sevadı ile Suriye topraklarını yurt edinmişlerdir.¹² Bu kabilelerden İyâdlar el-Cezîre ile Basra arasına yerleşip zamanla Suriye'ye doğru uzanmışlardır. Aynı şekilde Bekrîler kadim düşmanları Tağlib oğullarını mağlup ettikten sonra Yemâme'den başlayarak Irak Sevadı'nın çevresinde yerleşmiş ve buradan Suriye'ye doğru uzanmıştır. Bekr b. Vâil kabilesinin bir kısmı Kirman yakınlarına, Temîm ve Abdulkayslar Bahreyn'e, Ezdler Umân'a ve Lahmîler Hîre bölgesine yerleşmişti.¹³ Hîre bölgesinde ayrıca Temîm, Tayy, Gassân, İbâd ve Tenûh gibi Arap aşiretleri bulunuyordu.¹⁴ Hatta bu aşiretler ile Hîre'deki Lahmîler ve Farslar arasında savaşlar yaşanmıştır.¹⁵ Yine Himyerîler Ummân'ı,¹⁶ Şeybân oğulları Basra yakınlarını yurt edinmişlerdir.¹⁷ Arapların kuzeyi tercih etmelerinde vaktiyle Himyerî Kralları'nın bu bölgeye ticarî ve askerî amaçlı seferler düzenlemelerinin rolü olabileceğinden söz edilmektedir.¹⁸ Ayrıca Irak Sevadı'ndaki mera ve suların zenginliği ve toprakların mümbitliği bu bölgenin tercih edilmesinde etkili olan diğer sebeplerdendir.

Öte yandan Irak Sevadı'na yerleşen Arap aşiretleri giderek güçlenince bu durum Sâsânîler için ciddi bir tehdit unsuru oluşturmaya başladı. Bu nedenle Sâsânî idarecileri bir taraftan Arap aşiretlerine lütufkâr davranırken bir taraftan da onların idarî ve siyasî yapılanmalarına müdahale ederek onları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştılar.¹⁹ İran sınırına yakın bölgelere yerleştikleri için Arap aşiretleri zamanla-bütünüyle olmasa bile-Sâsânîlerin etkisi altında kaldılar ve uzun yıllar yarı bağımsız bir şekilde siyasal varlıklarını sürdürdüler.²⁰

¹² el-Batâiyne, 872; Abd al-Husain Zarrinkûb, "The Arab Conquest of Iran and Aftermath", *The Cambridge History of Iran IV* (ed. R. N. Frye), Cambridge University Press, Cambridge 1993, 2.

¹³ *Taberî II*, 27; Zarrinkûb, 1-2.

¹⁴ Ebû Ubeyd, *Kütâbu'l-Envâl*, Kahire 1975/1395, 35; Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân II*, Beyrut 1957, 328.

¹⁵ *el-Batâiyne*, 873.

¹⁶ *İbn Hşâm I*, 7.

¹⁷ *Yâkût III*, 378.

¹⁸ Irfan Shahid, "Pre-Islamic Arabia", *The Cambridge History of Islam*, (ed. P.M. Holt-Ann K.S. Lambton-Bernard Lewis), Cambridge University Press, Cambridge 1980, IA, 13.

¹⁹ Leone Caetani, *İslam Tarihi X*, (terc. Hüseyin Cahit), İstanbul 1927, 218-219.

²⁰ *Taberî II*, 27-29; Zarrinkûb, 1; H. İbrahim Hasan I, 51; Dwight M. Donaldson, *Studies in Muslim Ethics*, London 1953, 1-2.

Bugünkü Irak topraklarını içine alan bölgeyi yurt edinen Arap aşiretleri, zaman zaman birtakım sorunlar yaşansa da, uzun yıllar İran'ın çıkarına uygun olarak varlıklarını sürdürdüler. Ancak Irak topraklarından kastımız, bugünkü Irak devletinin sınırları değil, özellikle Fırat ve Dicle nehirlerini içine alan daha dar bir coğrafyadır.

Arap aşiretleri üzerinde önemli bir nüfuz kazanan Sâsânîler'in etki alanı zamanla Yemen'e kadar uzanmıştır.²¹ Bu kabileler gerektiğinde Sâsânîler için iyi bir yardım kaynağı, gerektiğinde de muhtemel saldırılara karşı tampon devlet konumu sağlamışlardır. Özellikle Bizans ile mücadeleler sırasında Sâsânîler bölgedeki Arap aşiretlerinden faydalanmışlardır.²² Hatta İmparator Erdeşîr Bâbakân zamanında Umân'da Arap denizcilerden oluşan bir deniz filosunun Sâsânî ordusu adına hizmet ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır.²³

Dikkat edilecek olursa Araplar ile Sâsânîler arasındaki ilişkiler ilk önce, Arabistan'ın iç kesimlerindeki kabilelerle değil, Yemen kökenli Araplar ile başlamıştır. Özellikle güneyli Samî kavimler kadim Arabistan'ın hem maddî kültürel düzeyinde hem de Yakın Doğu'nun o dönemki uluslararası ilişkilerinde önemli bir yer edinmişlerdir.²⁴ O dönemlerde Arabistan'ın iç kesimlerindeki kabileler henüz etkin bir konumda değillerdi. Hatırlanacağı gibi onlar güneyli aşiretlerin siyasi ağırlıklarını kaybedip bölgenin ticaretini Kureyşli tacirlere kaptırmalarıyla ön plana çıkmışlardır. Bu süreçten sonra Bizans Kayseri ve Habeşli Ebrehe gibi komşu devlet idarecilerinin Arabistan'a hakim olmak için başarısız girişimleri olmuştur.²⁵

Hîreli Araplar ile Sâsânî İmparatorları arasında oldukça sıkı ilişkiler kurulmuştur. Kaynakların bildirdiğine göre Sâsânî saray mensuplarından ileri gelenlerin çocukları zaman zaman temiz havası ve nezih ortamıyla ünlü Hîre saraylarına gönderilmiş ve bir süre burada ikamet etmişlerdir. Örneğin Sâsânî İmparatorlarından Behram Gûr (Cûr)'un çocuk yaştayken Hîre saraylarına gönderildiğinden ve burada Arap adet ve geleneklerine göre yetiştirildiğinden söz edilmektedir.²⁶ Behram büyüüp İmparatorluk tahtına

²¹ Taberî II, 27-29; Caetani, X, 223.

²² Suheyli, *Ravdu'l-Unuf I*, (nşr. Abdurrahmân Vekîl), Kahire 1967/1387, 127, 147-50; Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu Resâilî'l-Arab I*, Mısır 1971/1391, 10-12, 19-21; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, Mısır 1955, 17-18; Hamidullah, *İslâm Peygamberi I*, 352-53; Caetani, X, 223.

²³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1410/1990, VI, 4195.

²⁴ *Zarrinkûb IV*, 1; Shahid, IA, 6-7.

²⁵ Bkn. *el-Batâîne*, 876-77.

²⁶ Taberî'nin verdiği bilgilere göre Behram Hîre'ye getirildiği zaman, Münzîr hanedanı onun kusursuz yetişmesi için tüm olanakları seferber etmiştir. Bu çocuğa öncelikle deneyimli

gececeği sırada ekseriyetini Hîreliler'in oluşturduğu kalabalık bir Arap ordusu tarafından desteklenmiştir.²⁷ Yine Behram Bizanslılar ile savaştığı sırada özellikle Hîreliler ona yardım etmişlerdir.²⁸

Hîre Kralı Nu'mân, Medain ile sıkı ilişkiler içinde olduğu için, hem Arap kabileleri hem yabancı elçiler arasında özel bir yer edinmiştir. Örneğin Sâsânî İmparatoru ile görüşmek isteyen yabancı elçiler önce onun yanına gelmişler ve onun aracılığıyla İmparator'a ulaşmaya çalışmışlardır. Nitekim Bizanslı, Çinli ve Hintli elçiler Sâsânî İmparatoru ile görüşeceği zaman önce Hîre Kralı'nı ziyaret etmişler ve onun aracılığıyla İmparator ile görüşmüşlerdir. Hîre Kralı kendisine gelen elçileri Medain'e götürdüğü zaman önce kendisi İmparatorun huzuruna çıkar ve elçilerin ziyaret amaçları hakkında bilgi verirdi. Bu sırada elçiler saray kapısında bekletilirdi. Nu'mân elçiler hakkındaki düşüncelerini anlattıktan sonra, onun verdiği bilgiler doğrultusunda İmparator elçiler ile görüşmeyi kabul veya reddederdi. İmparator nezdindeki bu önemli konumu nedeniyle Nu'mân büyük bir prestij kazanmıştır. Hatta hem İmparator hem de elçiler tarafından sürekli iltifatlara mazhar olmuştur.²⁹

Sevad bölgesindeki Arap aşiretleri arasında herhangi bir anlaşmazlık ortaya çıktığı zaman kabile önderleri Hîre Kralı'na başvururlar ve anlaşmazlığı çözmesini isterlerdi. Ancak onu aşan bir durum olduğu zaman Hîre Kralı Medain'e gider ve İmparatorun yardımıyla meseleyi çözerdi. İbn Kesîr'in verdiği bilgiye göre Hîre Kralı'nın bu önemli konumu nedeniyle her yıl çeşitli Arap kabileleri heyetler halinde gelip onu ziyaret etmişlerdir.³⁰

ve sağlıklı üç süt anne temin edildi. Behram üç yıl onların gözetiminde büyüttüldü. Öğrenme yaşına geldiği zaman, iyi bir eğitim alması için Arap edipleri ve Fars bilginleri Hîre sarayına davet edildi. Ayrıca eğitimin yanı sıra, ona at binme, ok atma gibi çeşitli sporlarla ilgili özel dersler verildi. Hîre'de bulunduğu süre içerisinde Behram, zaman zaman ava çıkmış ve binicilik müsabakalarına katılmıştır. O, henüz genç yaşta iken İran'da taht kavgaları ortaya çıkınca, Münzîr danışmanları ve Arap bilginlerinin de önerisi ile Behram'ın hükümdar olması için Medain sarayına aracılar gönderdi. Ancak bu girişimlerden bir sonuç çıkmayınca Behram Arap aşiretlerinin teşvik ve desteğiyle tahta çıkarıldı. *Taberî II*, 76-77.

²⁷ *Taberî II*, 74-75; Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, Kahire, 1960, 56; Mes'ûdî, *Murâcu'z-Zeheb I*, (nşr. M. M. Abdulhamid), Mısır 1964, 261-62; *İbn Haldun*, 267; Hamidullah, *İslâm Peygamberi I*, 352-53.

²⁸ *Suheyli I*, 127, 147-50; *Safvet I*, 10-12, 19-21; Hamidullah, *İslâm Peygamberi I*, 352-53; J. B. Segal, "Arabs in Syriac Literature Before The Rise of Islam," *Jerusalem Studies in Arabic And Islam*, Jerusalem, 1984, 107; Zarrinkûb, 2.

²⁹ İbn Abdi Rabbih, *İkdu'l-Ferîd II/4*, (nşr. Ahmed Emîn ve diğl.), Kahire 1926, *Suheyli I*, 294.

³⁰ *İbn Kesîr II*, 163; Emîn, 17-18.

Rivayetlere göre Hz. Muhammed'in Kısra'ya gönderdiği İslâm'a davet mektubunu götüren elçi Abdullah b. Huzafe de önce Hîre Kralı'nın yanına gitmiş ve onun aracılığıyla İmparatorun huzuruna çıkmıştır. Yine Hz. Ebû Bekir döneminde Irak bölgesine gelen Hâlid b. Velîd, Kısra'ya yazdığı mektubu Hîreli asilzadeler aracılığıyla göndermiştir.³¹

Kaynaklarda yer alan bir kayıt Hîre Kralı ile Sâsânî İmparatoru arasındaki sıkı ilişkilerin boyutunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu bilgiye göre Habeşli Ebrehe Yemen'i istila ettiği zaman buradaki başkan Seyf b. Zî Yezen Sâsânî İmparatorundan yardım istemek için Hîre Kralı'nın yanına gelmiş ve İmparatora kendi durumunu anlatan bir mektup yazmasını istemiştir. Seyf, Nu'mân'ın acele etmesini isteyince Hîre Kralı ona şu sözleri söylemiştir: *"Acele etme. Ben her yıl belli zamanlarda İmparatoru ziyaret ederim. Gideceğim zaman yaklaşmak üzeredir. İstersen bekle gideceğim vakit geldiği zaman seni onun yanına götürür ve görüştürürüm."*³² Nihayet Nu'mân'ın Medain'e gideceği zaman genlice o, Seyf'i de yanına alarak Medain'e götürmüştü ve İmparator ile görüşmüştü.³³

Sâsânî İmparatorları ile Hîre Kralları arasındaki samimi ilişkiler zaman zaman kesintiye uğramıştır. Örneğin İmparator Kubâz (485-528) döneminde ilişkiler hayli zayıflamıştır. Ondan sonra yerine geçen oğlu Anûşîrvân (528-575) zamanında ilişkiler tekrar düzelmişse de, bu uzun sürmemiştir. Ondan sonra tahta çıkan İmparatorlar Münzîr hanedanına baskı ve dayatmaları artırmışlardır. Özellikle taht kavgalarına bağlı olarak sürekli iç karışıklıkların yaşanması ve uzun yıllar Bizans ile devam eden mücadeleler nedeniyle iktisadi yönden gerileme ve Arap aşiretlerine yüklenen ağır vergiler gibi nedenlerle ilişkiler giderek zayıfladı.³⁴ Arap aşiretlerini kontrol etmekte zorlanan İranlı idareciler, baskı ve dayatmaları artırınca huzursuzluk giderek arttı. Özellikle Hüsrev Perviz'in Hîre Kralına bir haber gönderip kızını haremine göndermesini istemesi bir bakıma bardağı taşıran son damla oldu. Onun teklifini reddeden Nu'mân hazinelerini ve ailesini müttefiki olan Şeybân oğullarına emanet ederek meseleyi görüşmek için Medain'e gitti, ancak burada Kısra tarafından öldürüldü. Bu olaydan sonra İmparator Münzîr hanedanının krallığına son vererek Hîre'ye Tayy kabilesinden İyâs b. Kabîse'yi Kral atadı ve yanına da İranlı bir vali görevlendirdi.³⁵

³¹ Taberî IV, 4, 18.

³² İbn Hişâm I, 41; Taberî II, 117; Dîneverî, 63.

³³ İbn Hişâm, I, 41; Taberî II, 117-118; Dîneverî, 63; İbn Kesîr II, 177.

³⁴ Bkz. Esko Naskalı, "İran" *DİA XXII*, İstanbul, 200,395.

³⁵ Taberî IV, 3; Dîneverî, 67-68; Mes'ûdî, *Murûc II*, 100-101; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Târîhi I*, 93; Caetani X, 224.

İyâs'ın krallığı Hz. Ebû Bekir döneminde Hâlid b. Velîd'in Hîre'yi fethetmesine kadar devam etti. Ancak onun aşireti olan Tayyılar ile Sâsânîler arasındaki ilişkiler devam ettirmiştir. Nitekim onlar Kadisiye savaşı öncesi Sâsânîler'in yanında yer almışlardır. Hatta bu savaş öncesinde Müslümanlar ile anlaşma yapan Arap aşiretlerinin anlaşmalarını bozmaları için İyâs'ın oğlu menfi propagandalar yapmış ve aktif rol oynamıştır.³⁶

Öte yandan bölgedeki aşiretlerin ileri gelenlerinden bazı kişilerin Sâsânî İmparatorlarıyla şahsi dostluklar kurdukları anlaşılmaktadır. Örneğin Temîm kabilesinden Utarid b. Hâcib sık sık Medain'e gidip Kisra ile görüşmeler yapmıştır. O, İmparator Hüsrev Perviz'i ziyaret ederek İran yaylaklarında hayvanlarını otlatmak için izni istemiş; İmparator ise topraklarında herhangi bir taşkınlık yapmayacaklarına dair teminat vermesi şartıyla talebini kabul edeceğini söyleyince, Utarid ona Araplar için teminat anlamı oldukça önemli sayılan 'ok ve yay' bırakmıştır. Bir müddet İran meralarını kullanan Utarid, İmparator'dan gördüğü yakın ilgiye minnettarlığını bildirmek ve teminat olarak bıraktığı ok ve yayını almak için tekrar Medain'e gidince İmparator, Utarid'in gösterdiği sadakatten büyük memnunluk duymuş ve onu samimi bir şekilde karşılamıştır. Hatta kendi emanetlerini verdikten sonra ona değerli bir kaftan da hediye etmiştir.³⁷ Muhtemelen bu samimi ilişkilerin bir uzantısı olarak Kisra'nın ona bir taç hediye ettiği ve bu yüzden onun Araplar arasında 'zû't-tâc' (taç sahibi) unvanıyla anıldığı belirtilmektedir.³⁸

Utarid b. Hâcib'in yanı sıra Arap aşiretlerinden ileri gelen bazı kişilerin taç taktıkları ve bu unvanla anıldıkları belirtilmektedir. Örneğin Yemâmeli başkanlardan Hevze b. Ali ve Sümâme b. Usâl,³⁹ Temîm kabilesinden Lakîb b. Mâlik gibi isimlerin de 'zû't-tâc' unvanıyla anıldıkları bildirilmektedir. Hz. Ebû Bekir'in irtidat savaşlarıyla uğraştığı sırada bu şahsın ismine sık sık rastlanmaktadır.⁴⁰ Muhtemelen Sâsânî İmparatorları Arap aşiretleri arasında söz sahibi olan ve ileri gelen kişileri bu tür göstermelik unvanlarla yanlarında tutmaya çalışmışlar ve bir bakıma bu uygulama resmi devlet politikası niteliği taşımıştır. Örneğin Hevze b. Ali kendisine sunulan

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî Tarîh II*, (nşr. J. Tornberg), Beyrut 1965-66, 453.

³⁷ *Suheyli II*, 85; İbn Abdi Rabbih II, 20.

³⁸ İbn Abdi Rabbih II, 20; Khalil Athamina, "The Tribal Kings In Pre-Islamic Arabic Traditions," *Al-Qantara, Revista De Estudios Arabes*, vol. XIX, Fasc. I, Madrid, 1998, 21.

³⁹ Ya'kûbî, *Tarîh II*, Beyrut 1960, 131; Athamina, 27-28; *el-Batâ'ine*, 881.

⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kubrâ VII*, Beyrut, t.y., 101; İbn Abdilberr, *İstî'âb fî Ma'rîfeeti'l-Ashâb III*, (nşr. Ali Muhammed Becavî), Kahire, t.y, 1082; *Taberi III*, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II*, 372.

hediyeleri karşılıksız bırakmadığı gibi İmparator'un iyi bir müttefiki olmuş ve topraklarından geçen İranlı ticaret kervanlarını himaye etmiştir.⁴¹

Sâsânîler ile Sevad bölgesindeki Arap aşiretleri arasında sıkı ilişkiler bulunmasına karşın Arabistan'ın iç kesimlerindeki kabilelerle münasebetler daha yüzeysel kalmıştır. Muhtemelen bu bölge çölün ulaşım güçlükleri ve yollarının elverişsiz oluşu gibi nedenlerle Sâsânîler için fazla cazip edici olmamıştır. Nitekim ulaşım güçlükleri ve yolların güvenlikten uzak oluşu Arap tacirleri Sevad bölgesi yerine Suriye'ye yönlendirmiştir. Hatta Vâkıdî'nin verdiği bilgiye göre Kureysli tacirler Irak yolunu kullanmak istemişler, ancak yol güvenliğini sağlayacak rehber bulamadıkları için bu girişimden vazgeçmişlerdir.⁴²

Her ne kadar coğrafi şartlar Arabistan'ın iç kesimleriyle Sâsânîler arasındaki ticari ve siyasi ilişkilerin gelişmesine engel gözükse de, bunun herhangi bir ilişki kurulmadığı anlamına gelmediğini belirtmek gerekir. Nitekim nadir de olsa bazı ilişkilerin kurulduğundan söz edilebilir. Örneğin İslâm öncesinde Tâif şehrinin surlarının yapılması sırasında bir Arap heyetinin Hîre Kralı'nı ziyaret ederek onun aracılığıyla Sâsânî İmparatoruna ulaştıkları ve ustalar temin ettikleri belirtilmektedir.⁴³

Kureysli Araplar ile Sâsânîler arasındaki ilişkilerin Hz. Muhammed'in büyük dedesi Abdi Menaf'ın girişimleri ile belli bir ivme kazandığından söz edilebilir. Tarihi kayıtlara göre Abdi Menaf Arap tüccarların serbestçe ticaret yapabilmeleri için oğlu Nevfel'i Sevad bölgesine göndermiştir. Nevfel bu bölgede Sâsânî ileri gelenleri ve Arap aşiret önderleriyle birtakım görüşmeler yapmış ve ticaret yapabilmelerine olanak sağlayan *îlâf* adı altında ticari anlaşmalar imzalamıştır.⁴⁴ Bu anlaşmalardan sonra fazla sık olmasa da, zaman zaman bazı ticaret kervanların bu bölgeye gittiğinden söz edilmektedir. Özellikle Bağdât yakınlarındaki Hanafis ve Sûk-u Bağdâd pazarlarında İranlı tacirlerin yanı sıra Arap tüccarların da alış-veriş

⁴¹ İbn Abdi Rabbih II, 67; İbn Dureyd, *el-İstikâk*, (nşr. Abdusselâm Hârûn), Leiden 1958/1378, 209; Hamidullah, *İslâm Peygamberi I*, 405.

⁴² Vâkıdî, *Kütâbu'l-Meğâzî I*, (nşr. M. Jones), Beyrut 1984, 197.

⁴³ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 195-6, 460; Ebû'l-Ferec, *el-Eğânî XII*, Kahire, 1285, 48-49; Hamidullah, *İslâm Peygamberi I*, 483.

⁴⁴ İbn Sa'd, I, 75, 78; İbn Habîb, *Kütâbu'l-Muhabber*, (nşr. Eliza Lichtenstadter), Beyrut, t.y., 162-63; Taberî II, 252; Ya'kûbî I, 242-44; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs VI*, Kahire, t.y., 44; Emîn, 12; M. Hamidullah, *İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi Diplomatik Münasebetleri*, (terc. İsmail Cerrahoğlu), AÜİFD, Ankara 1980, 217-19; Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın ilk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul, 1999, ss. 34-39.

yaptıkları bilinmektedir.⁴⁵ Hatta Mekkeli tacirlerin Horasan'a kadar ticari seyahatler düzenledikleri belirtilmektedir.⁴⁶

Ünlü Mekkeli tacir Ebu Süfyan'ın Sevad bölgesine büyük bir ticaret kervanı düzenlemiştir. Her ne kadar onun seyahati ticari amaçlı olsa da bu seyahatin aynı zamanda siyasi içerik taşıdığından söz edilebilir. Nitekim Ebu Süfyan Medain'e kadar gidip Sâsânî İmparatorunu ziyaret etmiş ve ona bir Arap atı ile Araplarca pek muteber olan işlenmiş ince deri ve değerli hediyeler sunmuştur. Kısra da onu gayet nazik bir şekilde karşılamış ve ona iltifatlarla bulunmuştur. Görüşme tamamlanınca Kısra kendisine sunulan hediyeleri karşılıksız bırakmayıp Ebû Süfyan'a bol miktarda altın ve gümüş takdim etmiştir.⁴⁷

İslâm'ın yeni yayılmaya başladığı dönemlerde Sevad bölgesindeki Araplar ile Sâsânîler arasındaki ilişkilerin hızla zayıfladığı dikkat çekmektedir. O sırada Hz. Muhammed'in Medîne'de kurmuş olduğu siyasal düzen giderek güçlenmiş ve özellikle 628'li yıllarda Arabistan'daki kabilelerin bir çoğu Medine'ye gelip onunla ittifak yapmışlardır. Aynı dönemlerde Sevad bölgesindeki kabilelerden bir çoğunun da heyetler halinde Medine'ye gelip Hz. Muhammed ile ittifak yapmaları dikkat çekmektedir. Örneğin onun İslâm'a davet çağrısına Bahreyn bölgesinde Hevze b. Ali, Uman'da Ceyfer ve Abd kardeşlerin yanı sıra Temîm, Tağlib, Rebî'a ve Şeybân oğulları gibi Arap aşiretleri olumlu cevap vermişlerdir.⁴⁸ Şüphesiz gelen heyetlerin hepsi bir anda Müslüman olmamışlardır. Ancak özellikle herhangi bir zorunluluk yokken onların Hz. Muhammed ile işbirliği yapmaları dikkat çekmektedir. Bu durum onların artık Sâsânîler ile olan geleneksel bağlarını koparmak istediklerinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Uzun yıllar Sâsânîlerin çıkarları doğrultusunda devam eden ilişkiler, Sâsânîlerin iktisadî yönden zayıflaması, sık sık siyasal çalkantıların yaşanması, bazı sorumsuz idarecilerin keyfi uygulamaları ve Araplar'a yüklenen ağır vergiler gibi nedenlerle bozuldu.⁴⁹ Onları kontrol etmekte zorlanan idareciler, baskı ve dayatmaları artırınca, ilişkiler kopma noktasına

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II*, 445.

⁴⁶ Bkn. Yüksel, 17.

⁴⁷ İbn Abdi Rabbih II, 21.

⁴⁸ İbn Sa'd I, 314, 321, 351, 355; Taberî III, 261, 262-63; Belâzurî, *Futûh*, 87-88, (terc. 111); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II*, 372, 273; İbn Abdilberr III, 1082; İbn A'sem, *Kitâbu'l-Futûh I*, Beyrut, t.y., 74; el-Kilâ'î, *el-Hilâfetu'r-Râşide ve'l-Butûletu'l-Hâlîde fî Hurûbi'r-Ridde*, (nşr. Ahmed Çanm), Kahire 1979, 208, 209.

⁴⁹ Zeydan I, 94.

geldi. Nitekim Dîneverî’de yer alan bir kayıta Sâsânîlere bağlı merzubân ve dihkânların bölgedeki Araplara karşı baskı ve dayatmacı tutumlarından rahatsız olan aşiret önderlerden Müsennâ b. Hârîse ve Süveyd b. Kutbe Medain’e gidip İmparator’a şikayette bulunmuşlar, ancak anlaşıldığı kadarıyla bu girişim istenen neticeyi sağlamamıştır.⁵⁰

Sâsânîlerin baskıcı ve dayatmacı politikası yüzünden özellikle Bekr b. Vâil kabilesinin önderliğinde örgütlenen Arap aşiretleri direnişe geçtiler ve Sevad bölgesinin iç kesimlerine doğru akınlar yapmaya başladılar.⁵¹ Özellikle Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olan Şeybân oğullarının önderi Müsennâ b. Hârîse bölgedeki Arap aşiretlerini örgütleyerek Hîre ve etraftaki yerlere baskımlarda bulunarak Arap aşiretlerinin direnişinin önderliğini yapmıştır.⁵² Onunla birlikte hareket eden Süveyd b. Kutbe ise Ubulla (Eski Basra) bölgesinde mücadeleye girişmiştir.⁵³

Müsennâ b. Harise ve Süveyd b. Kutbe’nin sürdürdüğü başarılı mücadeleler bölgedeki aşiretlerin cesaretini artırmıştır. Ancak bu mücadeleyi daha etkili bir şekilde sürdürmek için Müsennâ b. Hârîse kendisine müttefik arayışına girmiştir. O sırada Hz. Ebu Bekir, Hz. Muhammed’in vefatından sonra ortaya çıkan isyan ve irtidat hadiselerini bitirmiş ve ordu son savaşın yapıldığı Bahreyn bölgesindeki Yemâme’de bulunuyordu. Müsennâ b. Hârîse kendisine destek bulmak için Medine’ye gelmiş ve Hz. Ebu Bekir ile görüşmüştür.⁵⁴ Bir rivayete göre de, Ebu Bekir iç karışıklıkları yatıştırdıktan sonra Sâsânîler’e karşı mücadele eden Müsennâ’nın başarılarını duyunca onun hakkında bilgi sordu. Müsennâ’yı tanıyan Kyas b. Asım onun akıllı, zeki ve şerefli bir soya mensup başarılı bir komutan olduğunu söyledi ve şunları ekledi: “*Bu adam ismi duyulmamış, nesebi bilinmeyen ve evi alçak birisi değildir. O, Müsennâ b. Hârîse eş-Şeybânî’dir*”.⁵⁵

Ebu Bekir Müsennâ hakkında olumlu sözler duyduktan sonra onu Medine’ye davet etmiş ve kendisiyle bir görüşme yapmıştır.⁵⁶ Bu görüşmede Müsennâ halifeye şu teklifte bulunmuştur: “*Beni kavmime reis yaparsan İran halkından bize komşu olanlara karşı savaşır ve sınırlarımızı senin için*

⁵⁰ Dîneverî, 111.

⁵¹ İbn Haldun II, 259; Caetani X, 214-216, 222.

⁵² Vâkıdî, *Kitâbu’r-Ridde ve Nebezetun min Futûhi’l-İrak*, (nşr. M. Hamidullah), Paris, 1989, 127; Belâzurî, *Fütûh*, 243, 335, (terc., 345, 489); Dîneverî, 111-112; Taberî IV, 3.

⁵³ Vâkıdî, *Ridde*, 127.

⁵⁴ J. Wellhausen, *İslâm’ın En Eski Târîhine Giriş*, (terc. Fikret Işıltan), İstanbul 1960, 34; Zarrinkûb, 5.

⁵⁵ Vâkıdî, *Ridde*, 126; Belâzurî, *Fütûh*, 242, (terc. 344); İbn A’sem I, 89; Wellhausen, 33; Mustafa Fayda, *Hâlid b. Velîd*, İstanbul 1990, 317.

⁵⁶ Bkn. Dîneverî, 111.

korurum.”⁵⁷ Ebu Bekir onun önerisini kabul etti ve Müsennâ'yı kendi temsilcisi olarak atadı. Hatta kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Ebu Bekir ona Medine hükümetini temsilen bir hilat ve bayrak bile vermiştir.⁵⁸

Müsennâ b. Hârîse'nin görevlendirilmesinden sonra onun Sâsânîlere karşı vermiş olduğu mücadele bir bakıma Müslüman Araplar'ın mücadelesine dönüşmüştür. Nitekim Müsennâ yurduna gittikten sonra Hz. Ebu Bekir'den yardım isteyince halife ona Yemâme'de bulunan Hâlid b. Velîd'i göndermiştir.⁵⁹ Hâlid'in bölgeye gelmesi ile Irak toprakları artık Müslüman Araplar'a açılmış oldu. Ancak gelişmelere bakıldığında başlangıçta Hz. Ebu Bekir'in İran sınırına ordu gönderme gibi bir düşüncesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Aslında onun öncelikli hedefi Suriye bölgesiydi. Ancak Müsennâ'dan yardım talebi gelince Hâlid b. Velîd geçici bir süre Irak bölgesine gönderilmiştir.⁶⁰ Nitekim o, bir süre Irak'ta kaldıktan sonra Suriye'ye gönderilmiştir.

Aslında Müslüman Araplar ile Sâsânîler arasındaki ilişkiler Hz. Muhammed'in Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî⁶¹ ile Kisra'ya İslâm'a davet mektubu göndermesi ile başlamıştır.⁶² Ancak bu ilişki bir bakıma başlamadan bitmiştir. Rivayetlere İmparator mektubu mütercimine okuttuğu zaman kendisine sunulan teklife oldukça öfkelenmiş ve tamamını okunmasına tahammül edemedi mektubu yırtıp atmış ve Müslüman elçiyi yaka paça huzurundan kovmuştur.⁶³ Ardından Yemen'deki valisi Bâzâm'a (Bâzân) bir mektup yazıp Hz. Muhammed'e haddini bildirmesini istemiştir. Bu mektup üzerine Bâzâm, Hz. Muhammed hakkında bilgi edinmek için Medîne'ye iki elçi gönderdi. Ancak onun gönderdiği elçiler Hz. Muhammed ile görüştikleri zaman ondan etkilenmişler ve yurtlarına dönünce izlenimlerini Bâzâm'a anlatmışlardır. Onların getirdiği haber üzerine Bâzâm Hz. Muhammed'in bir peygamber olduğuna kanaat getirmiş ve Müslüman

⁵⁷ Taberî IV, 3; Belâzurî, *Fütûh*, 242, (terc. 344); İbn Hâcer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Kahire 1970, V, 766; İbnü'l-Esir, *Usdu'l-Ğabe fî temyîzi's-Sahâbe* V, Kahire 1970, 89, V, 90.

⁵⁸ Belâzurî, *Fütûh*, 242, (terc. 344); Vâkîdî, *Ridde*, 127; İbn Hubeyş, *Gazâvâtü İbn Hubeyş II*, (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1992, , 384; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil II*, 384; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, 371.

⁵⁹ Vâkîdî, *Ridde*, 128; Belâzurî, *Fütûh*, 242, (terc., 344); Taberî, IV, 3; Beyhâkî, *Kitâbu's-Süneni'l-Kubrâ IX*, 179; Hamidullah, *el-Vesâik*, 375.

⁶⁰ Bkn. İsrail Balcı, “İran Sömürgeleşmesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Hârîse ve Siyasî Faaliyetleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 8, Bahar 2004, 185.

⁶¹ Süheylî II, 253.

⁶² Bkn. Hamidullah, *el-Vesâik*, 139-142, no: 53.

⁶³ Ya'kûbî II, 77.

olmuştur. Böylece o, Sâsânîler ile olan tarihi bağlarını koparıp Hz. Muhammed'e tabi olmuş ve bir bakıma Sâsânîler'in bölgedeki etkinliği sona ermiştir.⁶⁴

Kisra'nın Müslüman elçiye karşı yakışıksız tavrı ilişkileri başlamadan olumsuz bir sürece soktu. Hz. Muhammed Kisra'ya tepkisini "Allah da onun mülkünü parçalasın." sözleriyle dile getirmiştir. Muhtemelen bu olaydan sonra o, Sevad bölgesindeki Arap aşiretlerine yönelmiş ve başta Yemen, Bahreyn, Umân, Tağlîb Oğulları, Hanife Oğulları, Temîm Oğulları olmak üzere bir çoğu ile ittifaklar yapmıştır.⁶⁵

VII. yüzyılın başlarında Zû Kâr savaşı ile başlayan olumsuz ilişkiler Hz. Muhammed'in elçisine yapılan kötü muamele ile devam etmiştir. Bu ilişkiler kısa bir süre iktidarda kalan Kisra'nın kızı Bûranduht zamanında kısmen yumuşamış sayılabilir. Taberî onun Hz. Muhammed'e hediyeler gönderdiğini aktarmaktadır.⁶⁶

Anlaşıldığı kadarıyla İran'daki iç karışıklıklar ve taht kavgaları gibi nedenlerle Sâsânîler Arabistan'ın ortasında yükselmekte olan ve kendi aleyhlerine gelişen Müslümanların siyasal gücünü fark edememişler yada Araplar ile mücadele edecek fırsat bulamamışlardır. Öte yandan onların öncelikli hedefi kadim düşman Bizans İmparatorluğu olduğu için Arabistan'ın iç kesimlerinde kendi aleyhlerine gelişmekte olan yeni tehlikenin henüz farkına varamamışlardır. Belki de, Kuzeydoğu Arabistan'dan Yemen'e kadar uzanan bölgedeki Araplar zaten denetim altında tutuldukları için Arabistan'ın iç kesimleri ile ilgilenme gereği duyulmamıştır. Kaldı ki söz konusu Araplar henüz Sâsânîlerin dikkatini çekecek ölçüde askeri ve siyasî bir güçte değillerdi.⁶⁷

Öte yandan İslâm'ın yayılmaya başladığı dönemlerde Araplar'ın muhtemel bir Sâsânî saldırısı beklentisi içinde oldukları ve onlardan fazlaca çekindikleri bilinmektedir.⁶⁸ Nitekim Sevad bölgesindeki Arap aşiretlerinin Zû Kâr savaşında Sâsânî ordusunu mağlup etmeleri Arabistan'ın iç

⁶⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi I*, 360, 413, *II*, 1028; Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982, 69.

⁶⁵ *İbn Sa'd I*, 275; Belâzurî, *Fütûh* 91, (terc. 116); İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ*, (nşr. M. Abdulvahid), Beyrut 1966, 742.

⁶⁶ Taberî *IV*, 62.

⁶⁷ Henri Pirenne, *Hız Muhammed ve Charlemagne*, (terc. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1984, 180.

⁶⁸ Muhammed Hudarî Bek, *Muhâdarat Târîhu'l-İslâmiyye ed-Devletu'l-Umeviyye*, Mısır 1969, 199; Sir William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, Beirut-Khayats, 1963, 89.

kesimlerinde sevinç gösterileriyle karşılanmıştır. Bir rivayete göre bu sevinç gösterilerine Hz. Muhammed de katılmıştır.⁶⁹

Mekke ve etrafındaki kabilelerin Sâsânîlerden oldukça fazla çekinmeleri ve onları adeta yenilmez bir güç olarak algılamaları dikkat çekmektedir. Onların bu tutumu bile Sâsânîler'in ne derece önemli bir tehdit unsuru olduğunun göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ancak Sâsânîler kendi sorunları nedeniyle Araplar'a saldıracak fırsat bulamadıklarından Arap aşiretleri bundan faydalanmış ve İran içlerinde doğru sık sık akınlar yapmışlardır. Araplardaki bu korkunun yersiz olduğu ve Sâsânîlerin düşünüldüğü kadar büyütülmemesi gerektiğini iddia eden Müsennâ b. Hârîse, Hz. Ömer'in halife olduğu sırada Medine'deki Müslüman Araplara şu konuşmayı yaparak onları cesaretlendirmeye çalışmıştır:

*Ey Araplar! Siz Farşlar ile savaşmanın zor ve ürkütücü olduğu kanısındasınız. Ama biz daha önce onlardan Sevad'ın bereketli topraklarının önemli bir bölümünü ele geçirdik. Bu toprakların idaresini onlarla yarı yarıya bölüştük. Biz sizden önce de onlarla savaştık ve galip geldik. Allah'ın izniyle bu mücadelenin sonunda da zafer bizim olacaktır*⁷⁰.

Hâlid b. Velîd, Hz. Ebu Bekir'in emriyle Irak'a gönderildiği zaman daha önceden Sâsânîlere karşı mücadele eden Müsennâ b. Hârîse ordusuyla birlikte ona katıldı. Arabistan'ın iç kesimlerindeki kabilelerden oluşan İslâm ordusu ile Sevad bölgesindeki kabilelerin oluşturduğu ordu Sâsânîlere karşı birlikte mücadele etmeye başladı. Bu süreçte birlikte Araplar, Sâsânîler ile ortak hareket etmek yerine kendi ırkdaşlarından olan Müslüman Araplar ile işbirliği yapmayı tercih etmiş gözükmektedirler. Bu işbirliğini gerçekleştirecek zemin bir bakıma kendiliğinden doğmuştu. Özellikle bölgedeki Arap aşiretlerine yüklenen ağır vergiler, Sâsânîlere bağlı dihkân ve merzubânların keyfi uygulamaları ve kabul edilemeyecek talepleri bölgedeki Arapların Müslümanlar ile ortak hareket etmelerini bir bakıma kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu nedenle Sevad bölgesindeki kabileler Sâsânîlerin idaresinde olmaksızın Müslüman Arapların yanında yer almayı tercih etmişlerdir. Nitekim Hîreli Arapların Müslümanlara savaşız teslim olmalarının altında da bu gibi gerçeklerin yattığı söylenebilir.⁷¹

Hîre'nin direniş göstermemesi üzerine ünlü Sâsânî komutanı Rüstem Hîre Kralı İbn Bukeyle'ye gönderdiği mektupta onu, Müslümanlara karşı koymamaları nedeniyle aşağılamış ve Sâsânîler aleyhine işbirliği yapmakla

⁶⁹ Ya'kûbî I, 225; Mes'ûdî, *Mürâc* I, 278.

⁷⁰ *Taberî* IV, 61; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* II, 433; *Hudârî*, 199.

⁷¹ Bkn. Ebû Yusûf, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire, 1936, 154-54; *Taberî* IV, 3-5.

suçlamıştır. Rüstem ona gönderdiği mektupta şu ifadelerle yer vermiştir: “Ey Hîreliler! Siz Araplar’ın yurdunuza girmesinden dolayı sevince kapıldınız. Aleyhimize onlara ajanlık yaptınız. Mallarınızdan onlara vererek güçlendirdiniz.” İbn Bukeyle ise Rüstem’in suçlamalarına şu karşılığı vermiştir: “Bize yardım etmekten aciz iseniz bizi kendi halimize bırakın. Yurdumuzu koruduğunuzu ileri sürerek bizleri töhmet altında bırakmana gelince, yaptığınız ortadadır. Bunun için bizi azarlamaya hakkınız yoktur.”⁷² Bu sözlerden anlaşılacağı gibi İbn Bukeyle kendilerine yardım gelmemesinden yakınmaktadır.

Hâlid b. Velîd, Hz. Ebu Bekir’in emriyle Irak topraklarına geldiği zaman burada başta Hîre olmak üzere irili ufaklı bir çok yerleşim birimini almış ve anlaşmalar imzalamıştır. Onun yapmış olduğu anlaşmalar aynı zamanda Müslüman Arapların Irak bölgesinde siyasal bir güç olarak var olduklarının ilk kanıtı olarak yorumlanabilir. Daha sonra Yermük savaşı öncesi komutanların yardım talebi üzerine Hâlid halifenin emriyle Suriye’ye gönderilmiş ve Irak bölgesinin komutanlığı tekrar Müsennâ’ya verilmiştir.⁷³ Hâlid’in Suriye’ye gitmesiyle ordunun gücü azalınca Müsennâ Ebu Bekir’den yardım istemek için Medine’ye gelmişti. Ancak o geldiği zaman Hz. Ebu Bekir hastalanmış ve yerine Hz. Ömer’i halife adayı olarak vasiyet etmişti.⁷⁴ Taberî’nin verdiği bilgiye göre halife, Hz. Ömer’e şu vasiyette bulundu: “Ben öldüğüm zaman akşama kalmadan halkı Müsennâ komutasında Sâsânîler’e karşı mücadele etmeye teşvik et.”⁷⁵

Hz. Ömer halife olduğu zaman Müsennâ’ya destek vermek için asker toplama hazırlıklarına başladı. Ancak ordunun toplanması gecikince Müsennâ Haffân’daki karargâhına döndü.⁷⁶ Daha sonra toplanan askerler

⁷² Taberî IV, 100; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil II*, 460. Taberî konu ile ilgili mevsukiyeti tartışmalı bir kayıta İbn Bukeyle’nin Rüstem’e şu mektubu gönderdiğini aktarır: “...Bizi Araplar’ın yurdumuza geldiğinden dolayı sevinmekle suçluyorsun. Biz onların hangi işine sevinebiliriz ki, onlar bizi kendilerine hizmetçiler olarak görmek istiyorlar ve üstelik bizim dinimizden değillerdir. Bizi cehennemlik olarak görmektedirler. Bizi ajanlık yapmakla suçluyorsun. Şunu hemen belirtiyim ki, onların bizim ajanlık yapmamıza ihtiyaçları yoktur. Onlar geldikleri zaman sizin askerleriniz kaçıp gittiler... Mal vermekle suçlamana gelince, biz ancak mallarımızı vererek onlardan iyi muamele görmeyi sağlayabildik. Şayet mallarımızı vermeseydik bizi korumayacakları gibi esir alacaklardı... Şunu bilini ki, siz bize onlardan daha yakınsınız ve bizi korumakta daha samimisiniz. Bizi suçlayacağınıza siz bizi koruyun, biz de size yardım edelim...” Bkz. Taberî IV, 100.

⁷³ Belâzurî, *Fütûh*, 118, 250, (terc., 159, 357).

⁷⁴ Taberî IV, 43; Belâzurî, *Fütûh*, 112, (terc. 151); İbn Abdi Rabbih IV, 268-69.

⁷⁵ Taberî IV, 44; İbn Kesîr VII, 17-18.

⁷⁶ Taberî IV, 63; İbnü’l-Esîr, *Usdu’l-Ğâbe V*, 90; İbn Tiktakâ, *el-Fahrî fî Adâbi’s-Sultaniyye ve’d-Duvelî’l-İslâmiyye*, Beyrut, t.y., 78-79.

Ebu Ubeyd b. Mes'ûd es-Sakâfî komutasında Irak'a gönderildi. Hz. Ebu Bekir'den sonra Hz. Ömer'in de bu bölgeye asker göndermesi Müslüman Araplar'ın Irak bölgesinden vazgeçmeyeceklerinin bir işareti olarak değerlendirilebilir. Özellikle Hz. Ömer döneminde bölgeye yoğun bir şekilde asker gönderildiği ve giden askerlerin yanı sıra Müslüman Arap nüfusun da buralarda yerleşmeye başladığı görülmektedir.

Ebu Ubeyd b. Mes'ûd es-Sakâfî Irak'a gittikten sonra başta Nemârik savaşı olmak üzere irili ufaklı önemli başarılar kazandı. Ancak tarihe Köprü Savaşı olarak geçen hadisede büyük bir stratejik hata yapması üzerine kendisi dahil peş peşe altı komutanın şehit edilmesine neden oldu. Yedinci sırada sancağı devralan Müsennâ b. Hârise Müslüman askerleri yok olmaktan kurtardı ve olup biteni Hz. Ömer'e rapor ederek yardım istedi. Bu gelişme üzerine halife Arabistan'ın her tarafındaki kabilelerden topladığı kuvvetleri kendi kabile önderlerinin komutasında Irak bölgesine gönderdi. Yardımcı kuvvetlerin gelmesinden sonra Sâsânîlere karşı Büveyb savaşı kazanıldı. Bu başarı bir bakıma Köprü yenilgisini unutturdu ve Müslüman Araplar'ın umutlarını yeniden diriltti.⁷⁷ Aynı zamanda bu başarı ile birlikte Müslüman Araplar bölgede kalıcı olduklarını gösterdiler ve bir bakıma Sâsânîlere karşı saldırı üstünlüğünü elde etmiş oldular.

Büveyb savaşından sonra Sâsânîler kendi iç sorunlarını halledip geniş çaplı bir ordu hazırlığına giriştiler. Yezdicerd tarafından ordunun başına getirilen ünlü komutan Rüstem, Müslüman Araplar ile anlaşmalı aşiretlere elçiler gönderip mevcut anlaşmalarını bozmaları için baskı yaptı. Hatta bunun için bizzat Arap kabilelerinden propagandacılar tuttu. Örneğin Kabûs adlı Arap kökenli bir kişi onun propagandacılarındandı.⁷⁸ Rüstem'in menfi propagandalarından etkilenen aşiretlerin bir çoğu Müslüman Araplar ile olan anlaşmaları bozarak Sâsânîlerin yanında yer aldılar.⁷⁹ Bu arada Hz. Ömer de hazırlıklarına hız vererek ünlü komutan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı İran orduları başkomutanlığına getirdi. Karşılıklı hazırlıklar tamamlandıktan sonra Kadisiye'de yapılan savaşta 15 (636) Müslümanlar büyük bir zafer kazandılar. Kadisiye savaşının sonunda İran kapıları Müslümanlara ardına kadar açılmış oldu.⁸⁰ Nitekim bir yıl gibi kısa bir zaman sonra İran'ın başkenti Medain ele geçirildi. İran İmparator'u Yezdicerd III şehri terk etmek zorunda kaldı. Peş peşe gelen başarılarından sonra Sevad bölgesindeki Arap unsurlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler daha sıkılaştı ve işbirliği

⁷⁷ *Dîneverî*, 114-115.

⁷⁸ *Taberî IV*, 88.

⁷⁹ *Taberî IV*, 88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II*, 449; *İbn Kesîr VII*, 35, 47.

⁸⁰ *Dîneverî*, 119 vd.

yapma zemini genişledi. Artık üstünlük Müslüman Arapların eline geçti. Nitekim vaktiyle Sâsânîlerin menfi propagandalarından etkilenip anlaşmalarını bozan kabile önderleri tekrar Müslüman yetkililere gelerek anlaşmalarını yenilemek istediklerini bildirmişlerdir.⁸¹

Özellikle Kadisiye savaşından sonra Irak topraklarına kalıcı bir şekilde yerleşen Müslüman Araplar, daha sonra kazanılan Celûla⁸² ve Nihavend⁸³ savaşları ile artık Irak topraklarını aşp İran içlerine doğru ilerleme imkânı buldular. Irak topraklarının Müslüman Araplar'ın eline geçmesinden sonra bir taraftan idarî ve siyasî yapılanma devam ederken bir taraftan da bölgedeki Arap unsurlar arasında İslâmlaşma süreci hızlandı. Özellikle Hz. Ömer'in akılcı ve tutarlı politikaları onların İslâm dinini benimsemelerini kolaylaştırdı.

Hz. Ömer Sâsânîlere karşı mücadele ederken bölge halkı ile işbirliğine önem verdi. Bir başka ifade ile o, bölgedeki aşiretleri Arap olma ortak paydasında birleştirmeye çalıştı. Nitekim onun "*İran Kisralarını Arap aşiret reisleriyle çökerteceğim*."⁸⁴ sözü Sâsânîlere karşı izleyeceği politikayı buradaki aşiretler ile birlikte yürüteceğini göstermektedir. Bu politika aynı zamanda Gayr-i Müslim Araplar'ın Müslüman Araplar ile işbirliği yapmasını hızlandırdı. Kadisiye savaşı öncesi bölgedeki kabilelerden Nemr oğulları, Tağlib oğulları ve Rebî'a oğulları gibi aşiretler Müslüman askerlere destek verdiler. Bu kabileler başlangıçta putperestken daha sonraları Hristiyanlığı benimsemişlerdir.

Hîre bölgesinde yaşayan Arap unsurlar Allah'ın kulları anlamına gelen "İbâdî" olarak anılmışlardır. Arap aşiretlerin Hristiyanlaşması süreklilik ve bir bütünlük göstermese de Bizans'ın siyasî nüfuzunun etkin olduğu dönemlerde yoğunluk kazanmış gözükmemektedir.⁸⁵ Özellikle Nemr oğullarının Enes b. Hilâl komutasında toplanarak "*Biz kendi kavmimizden olanların yanında savaşacağız*." sözleriyle Sâsânî ordusundan ayrılıp Müslümanların yanında yer alması, burada dini kanaatlerden ziyade etnik unsurların ön plana çıktığını gösterir niteliktedir.⁸⁶

Sevad bölgesindeki Arap kabileleri Arap olma ortak paydasında birleştirme politikası aynı şekilde Sâsânîlere karşı mücadele eden Müsennâ

⁸¹ Bkn. Belâzurî, *Fütûh*, 264, (terc. 378-79); Taberî IV, 180; İbn Kesîr VII, 70-71.

⁸² *Dîneverî*, 127-130.

⁸³ *Dîneverî*, 133-137.

⁸⁴ Taberî, IV, 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II*, 449; İbn Kesîr VII, 63.

⁸⁵ Bkn. *el-Batâ'ine*, 877-78.

⁸⁶ Taberî IV, 73, 74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II*, 442, 244.

b. Hârîse tarafından da sürdürülmüştür. Nitekim o, Müslümanlara destek veren Arap aşiretlerinin ileri gelenlerine sürekli aynı kökenden geldiklerini vurgulamıştır.⁸⁷ Bu etnik yapının Müslüman Araplar ile Sevad bölgesindeki Gayr-i Müslim Arapları birbirlerine yaklaştırmada önemli bir unsur olduğu düşünülebilir. Bu olgu aynı zamanda Müslüman Arapların da kendi ırkdaşlarına karşı sempati ile yaklaşımlarına neden olmuştur. Nitekim Hâlid b. Velîd Irak bölgesine gönderildiği zaman öncelikli hedef olarak belirlenen Hîre'ye gelince buranın idarecisi Amr b. Abdulmesîh (İbn Bukeyle), beraberindeki ileri gelenlerle onu karşıladı. Hâlid onlara Arapça olarak kimlerden olduğunu sordu ve kendilerinden korkmamalarını söyledi. Adulmesîh'in Arapça konuşması ve Arap kökenli olduğunu söylemesi üzerine aralarında bir yumuşama oldu. Hatta Hîre'nin savaşız teslim alınmasında bu etnik unsurun belirli bir etkisinin olduğu da düşünülebilir.⁸⁸

İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre, Tayy kabilesinden bir Hristiyan olan Ebu Zübeyd et-Tâî, Müsennâ b. Hârîse'nin yanında savaşa katılmıştır.⁸⁹ Sâsânîler ile sıkı ilişkileri bulunan Arap aşiretlerinin Mecûsîliğin yerine Hristiyanlığı tercih etmeleri düşündürücüdür. Anlaşıldığı kadarıyla bu kabileler Bizans'ın nüfuz alanının genişlediği dönemlerde Suriye bölgesindeki kabiledaşlarının dininin etkisinde kalmışlar, ancak coğrafi şartlar gereği Sâsânîler ile sıkı ilişkileri bulunmuştur. Bu arada özellikle Lahmî Araplarının putperestlikte kalmaları dikkat çekici bir başka ayrıntıdır.⁹⁰

Öte yandan Müslümanlara destek veren Arap aşiretleri kendi Hristiyan kimlikleriyle mücadele etmişlerse de, kısa sürede İslâm dinini yada Müslümanları benimsemeleri zor olmamıştır. Bu durum Sâsânîlerden memnun olmama ve aynı etnik kökenden gelme gibi nedenlerle izah edilebilirse de, özellikle Hristiyan inancından dönüp İslâm'ı kabul etmelerinin başkaca nedenlerinden de söz edilebilir. Hatırlanacağı gibi bu kabileler her ne kadar Hristiyanlığı benimsemişlerse de, dilleri Arapça idi. Oysa Hristiyanlık din dili olarak Aramcaydı⁹¹ ve bu nedenle İncil'in Arapça tercümesi geniş halk kitlelerine ulaşma imkanından uzaktı. Buna mukabil İslâm'ın din dili kendi ana dilleri olan Arapça idi. Kuşkusuz bu durum İslâm'ın bu bölgede yayılmasını hızlandıran önemli unsurlardandır. Öte yandan inançla ilgili dile getirilen bu durumun aynı zamanda dili Farsça olan

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II*, 442-43.

⁸⁸ Bkn. Belâzurî, *Fütûh*, 244, (terc., 347-48).

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil II*, 439.

⁹⁰ *el-Batâyne*, 881.

⁹¹ Bkn. *el-Batâyne*, 885.

Mecûsîlik için de geçerli olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bütün bunların yanında bölgedeki Hristiyan aşiretleri organize edecek milli bir kilisenin bulunmayışı da, bu dinin İslâm dini karşısında eriyip gitmesini hızlandıran amiller olarak düşünülebilir.

Bu anlatılanlar gösteriyor ki, Sevad bölgesi dini ve kültürel yönden oldukça çeşitlilik ve zenginlik arz etmektedir. Bölgedeki kabilelerin ekseriyeti Hristiyan olmakla birlikte, putperestlik de yaygın olarak mevcuttu. Bunun yanında Mecûsîlerin varlığından söz etmek mümkündür. Bu zenginlik ve çeşitlilik daha sonraları İslâm dinin bölgeye girişiyle daha da renklenmiştir. Muhtemelen bu kültürel zenginlik ve inançsal çeşitlilik bölge insanının yeni gelişme ve değer yargılarını kabul etmelerine olanak sağlamış yada bu gelişmeleri kendi potası içine alabilme esnekliğini göstermiştir. Ancak özellikle Mecûsîliğin yayılmaması dikkat çekmektedir. Bu durum muhtemelen Sâsânîlerin idaresi ile yakından ilgili olabilir. Çünkü özellikle İslâm'ın bölgeye girmeye başladığı dönemlerde Sâsânîler ile Arap aşiretleri arasında ciddi sorunlar ortaya çıkmış ve açık muhalefet dönemi bitip fiili mücadele başlamıştı. Bu mücadeleleri hazırlayan sebepler incelendiği zaman bölge halkının Sâsânîlere bağlı merzubân ve dihkânlardan ciddi şekilde rahatsız olmalarının ilk sıralarda yer alması dikkat çekmektedir. Öte yandan aynı veya farklı inançtaki Arap aşiretlerinin kendi iç çekişme ve mücadelelerinin daha ziyade kabile sistemi çerçevesinde değerlendirilmesi gereken durum olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

Irak toprakları Müslüman Araplar'ın denetimine geçtikten sonra buradaki yerli halka karşı izlenen siyaset ve idare anlayışı bölge halkının İslâm dinini benimseme sürecini hızlandıran önemli etkenlerdendir. Özellikle idari alanda sergilenen yaklaşım bu bölgenin İslâmlaşmasını hızlandırmış gözükmektedir. Irak topraklarına yerleşen Müslüman Araplar bölgede idari ve siyasî yapılanmadan yeni şehirlerin kurulması ve ziraat alanlarının yeniden ıslah edilmesine kadar bir çok düzenlemeler yapmışlardır. Yeni kurulan şehirlere yoğun bir şekilde Müslüman nüfus yerleştirilmiş ve zaten aynı kökenden gelen Araplarla kaynaşmışlardır. Hz. Ömer'in özellikle idari konularda titiz davrandığı ve sık sık idarecilerini uyardığı bilinmektedir. O, Sevad bölgesindeki idarecilerine gönderdiği bir yazıda şu uyarıda bulunmuştur: *"...Haksızlık ile bana bir iş getirmeyin. Hiçbir kimseyi sahip olduğu haklarından mahrum etmeyin."*⁹² Aynı şekilde o, Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'ye gönderdiği mektupta şu uyarıda bulunmuştur: *"Toplantılarda ve işini takip için huzuruna gelen insanlara eşit*

⁹² Ebû Ubeyd, 323.

muamelede bulun. Böylece zayıflar adaletinden ümit kesmesinler, güçlüler ise kendi çıkarları için başkalarına zulmedebileceğin hissine kapılmasınlar.”⁹³

Hız. Ömer özellikle anlaşma yapılan halka zulmedilmemesi ve anlaşma hükümlerine bağlı kalınması için de yöneticilere uyarılarda bulunmuştur. Bir yazısında o, yöneticilerine şu uyarıyı yapmıştır: “...Antlaşmaları ihlal etmeyiniz. Verdiğiniz sözden dönmeyiniz. Sizinle savaşarak ölen insanların herhangi bir organını kesmeyiniz. Yaşlıları, kadınları ve çocukları öldürmeyiniz...”⁹⁴ Bütün bu uyarılar ve idare anlayışı gösteriyor ki, Müslüman Araplar sadece askerî anlamda Sevâd bölgesini fethetmemişler, aynı zamanda onlar bölge halkının gönüllerini de fethetmişlerdir.

Irak toprakları Müslüman Arapların eline geçtikten sonra Hız. Ömer bölgenin imarı için düzenlemeler yapmak amacıyla Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. Yemân'ı buraya gönderip Sevâd arazisinin keşfini yaptırmıştır.⁹⁵ Ayrıca bu bölgedeki yerli halkın temsilcilerini Medine'ye çağırıp onlarla görüşmüş ve bölgenin nüfus ve coğrafi özellikleri hakkında bilgi almıştır. Halife onların daha önce Sâsânîlere ödedikleri vergi miktarlarını öğrenmiş ve bunu fazla bularak herkese gücü oranında vergi ödeme yükümlülüğü getirmiştir.⁹⁶

Sevâd bölgesi Müslüman Araplar'ın eline geçtiği zaman buradaki yerli halkın yaşantısında olumsuz bir değişiklik olmamıştır. Aksine daha adil ve düzenli bir yönetime kavuşmuşlardır. Arazi sahiplerinin toprakları ellerinden alınmamıştır. Yerli halka topraklarını kullanma ve işletme hakkını tanınması aynı zamanda halkın İslâm idaresini benimsemelerini hızlandırmıştır.⁹⁷ Ebû Ubeyd'in ifadesi ile devlet bu yolla hem üretilen üründen yıllık belli bir oranda vergi almış hem de, bu toprağı işleyenlerden koruma karşılığı cizye almıştır.⁹⁸

⁹³ Ebû Yûsuf, 126.

⁹⁴ İbn Abdî Rabbîh I, 128; Hamidullah, *el-Vesâik*, 410, no: 304-a

⁹⁵ Ebû Yûsuf, 27, 38, 41; Ebû Ubeyd, 74; Belâzurî, *Fütûh* X, 268, (terc. 385); Abdurrezzâk, 333; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Emîri'l-Mü'minîn*, (thk. Zeyneb İbrahîm el-Kârût), Beyrut, 1987/1407, 114; Hamidullah, *el-Vesâik*, 423.

⁹⁶ Bkn. Belâzurî, *Fütûh*, 136, (terc. 177, 307); Ebû Yûsuf, 32, 35, 41; Ebû Ubeyd, 49, 51, 74-75, 88, 90-91, 190; İbn Kesîr VII, 52; Abdurrezzâk VI, 85-87, X, 329, 331; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü Ehli'z-Zimne I*, (thk. Subhi Salih), Beyrut 1983, 28, 33; Hamidullah, *el-Vesâik*, 407, no: 302-h

⁹⁷ Ebû Yûsuf, 26; Ebû Ubeyd, 73-74; Hamidullah, *el-Vesâik*, 422, 325; M. Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1998, 8.

⁹⁸ Ebû Ubeyd, 136-37; Ebû Yûsuf, 109; Hamidullah, *el-Vesâik*, 523.

Öte yandan Sevad halkından çiftçilik ve ziraatla uğraşanlara devlet desteği sağlanmış ve teşvik edilmiştir. Örneğin Basra'da ziraatla uğraşan ve at yetiştirmek istemek için çiftlik kurmak isteyen Ebû Abdillâh adlı kişiye bizzat halifenin emriyle yardım edilmiştir. Halife Ömer valisi Utbe b. Gazvân'a gönderdiği mektupta Ebu Abdillâh ile ilgili şu ifadeler yer vermiştir: "Basra halkından hiç kimse ekin ekip tay yetiştirmezken o tay yetiştirmektedir. Onun bu düşüncesi çok iyidir. Sen, onun ekin ekmesine ve hayvan yetiştirmesine yardım et. Ben de, ekin ekmesine izin verdim. Sen de, ekin ektiği toprağı ona ver. Ancak bu toprak, üzerine haraç vergisi konulan Acemlere verilen topraklardan olmasın. Ya da haraç toprağından gelen suyun suladığı bir toprak olmasın. Ona sadece iyi davran."⁹⁹ Yine Basra halkından bir kişinin benzer bir talepte bulunması üzerine, halife valisi Ebû Mûsâ'ya aynı içerikte bir mektup yazmış ve onun at yetiştirmesine yardım etmesini istemiştir.¹⁰⁰

Öte yandan Irak bölgesindeki Müslüman idarecilerin bölge halkına tolerans ve hoşgörüylü yaklaşımı Gayr-i Müslim halkın Hz. Ömer yönetimini benimsemelerini kolaylaştırmıştır.¹⁰¹ İdari ve siyasi alanlardaki samimi yaklaşım aynı zamanda dini konularda da sürdürülmüştür. Nitekim Mecûsî inancına sahip Sâsânîlere karşı herhangi bir dini baskı ve şiddet uygulanmamıştır. Hatta onlar İslâm inancına daha yakın olan Ehl-i Kitâb hukukuna göre muamele görmüşlerdir. Mecûsîlere zimmi statüsü tanınmış ve onlardan vergi alınmıştır.¹⁰² Dini hoşgörünün bir başka tezahürü halk arasında da görülmektedir. Örneğin Rebîa kabilesinden bir Hristiyan vefat edince bazı Müslümanlar onun cenaze törenine katılmışlar ve yakınlarına taziyelerini bildirmişlerdir.¹⁰³

Şüphesiz ki, Bizans'a karşı kazanılan Yermük ve Sâsânîlere karşı kazanılan Kadisiye savaşları, bölge halkının gözünde Müslümanlara öncelikli bir konum sağladı. Bir başka ifade ile bu başarılarla gücün Müslümanların elinde olduğu tescillendi. Güçlüden yana olma gerçekliğinin yanı sıra Müslüman idarecilerin halka iyi muamele göstermesi onların İslâm dinini benimsemelerinde zemin hazırladı. Özellikle Kadisiye savaşından sonra Sâsânîler geri çekilince Müslümanlar Sevad bölgesinde bir bakıma serbest kaldılar. Müslüman idareciler bölge halkına ve özellikle çiftçilere iyi

⁹⁹ Belâzûrî, *Fütûh*, 346, (terc. 505).

¹⁰⁰ Hamidullah, *el-Vesâik*, 449, no: 342.

¹⁰¹ *Zeydan I*, 84, 101-103.

¹⁰² *Ebû Yûsuf*, 43.

¹⁰³ Serahsî, *Şerhu Siyeri'l-Kebîr li-Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî I*, (nşr. Salâhuddîn Muneccid-Aziz Ahmed), Kahire 1971-72, 153-54.

bir yönetim sunmaya çalıştılar. Bu arada bölgenin sosyolojik yapısı gereği etraftaki dihkân ve merzubânlar mektuplar gönderilerek anlaşma yapmaya davet edildiler. Bir çok aşiret temsilcisi Müslümanlar ile anlaşma yapmak için gelip bağlılıklarını bildirdiler. Bu arada İslâm ordusunun peş peşe kazandığı başarılar Müslümanların önlenemez yükselişini hızlandırdı. Tüm bu gelişmeler Müslümanları başarıdan başarıya götürdü.

Bütün bu gelişmelerin yanında göz ardı edilmemesi gereken önemli hususlardan birisi de, İslâm dini bölgede yayılmaya başladığı zaman Hristiyanlık gibi bireysel çerçevede kalıp sosyal, ekonomik ve sosyolojik anlamda daha dar bir alan yerine, kabilevi düzlemde gelişip geniş halk kitlelerine ulaşma ve yayılma imkânı buldu. Öte yandan Irak bölgesinin inançsal ve kültürel çeşitliliği Arabistan'ın iç kesimlerindeki putperest Araplar'ın şiddetle İslâm'a karşı çıktıkları gibi bir düşmanlığı ortaya çıkarmadı. İslâm'ın benimsenmesi ve yayılmasında kabilevi reaksiyonlar ön planda tutulmuş gözükmemektedir. Bireysel olarak Hristiyan olan veya aşiretin ekseriyetinin tutumuna uymak zorunda kalan Hristiyan unsurlar aynı zamanda Arap olma ortak paydasının da getirdiği reaksiyonla Müslüman Araplar ile ortak hareket etmede zorlanmamışlardır. Her şeyden önce düşmanın ortak olduğunu ve Müslüman Araplar'ın Sâsânîlere karşı mücadele eden aşiretlere yardım için bölgeye gittiğini göz ardı etmemek gerekir. Unutmamak gerekir ki, buradaki Hristiyan ve putperest Araplar'ın Sâsânîler ile inançsal ayrılıkları bulunuyordu ve Sâsânîler buradaki Arap aşiretlerini bir arada tutacak enstrümandan yoksundu. Oysa Müslüman Araplar ile bölgedeki aşiretlerin kültür, coğrafya, dil ve etnik köken gibi ortak paydada birleşebilecekleri çok önemli enstrümanları bulunmaktaydı. Dolayısıyla bütün süreç Müslüman Araplar'ın lehine dönüştü ve bu durum İslâm'ın bölgede hızla yayılabileceği koşulları beraberinde getirmiş oldu.

MUSUL VİLAYETİ VE ABDÜLCELİLZÂDE'LERİN YÖNETİMİ (1727-1834)

Dr. Şaban BAYRAK*

Özet

Osmanlı idaresi tarafından eyalet yapılan Musul altı sancaktan oluşmaktaydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren memleketin idaresinde, merkezi otoritenin zayıflamasına bağlı olarak âyânların nüfuzunun arttığını görmekteyiz. çiftliklerin yanında ellerindeki mukataa ve malikanelerle güçlerini arttırdıkları dikkati XVIII. Yüzyıla gelindiğinde âyânların bazı vilayetlerde yönetimi ele geçirdikleri, sahip oldukları çekmektedir.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Musul âyânından Celili ailesi şehrin yönetimini ele geçirerek güçlü bir hanedan kuracaklardır.

Anahtar Kelimeler: Musul, Celili, Abdülcélilzâde

Summary

Musul, an increasing penetration Ayans (as feudal lord) in the administration of the Empire from the second half of XVIth century on as a result of the weakening of central authority. In the XVIIIth century, ayans seized and increased their power in certain which was made a state by Ottomans, was made up of six Sancaks. We witness states. In collecting public revenues private or life-long (mukataa or malikane)

As a consequence of such developments, The Celili family from Musul Ayans seized the administration of the state, establishing a powerful dynasty.

Key Words: Musul, Celili, Abdülcélilzâde

GİRİŞ

Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail, 1508 yılında Akkoyunlu Devleti'ni yıkarak Musul, Şehrizer bölgesinde hakim olunca, serdettiği dini ve siyasi emelleri sebebiyle Osmanlı toplumu ve yönetiminde büyük endişelere sebep olmuştur.

Safevi tehditini bertaraf etmek için, Yavuz Sultan Selim İran'a sefere karar vermiş ve 1514 senesinde gerçekleşen Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'e karşı büyük bir zafer kazanarak bölgeyi topraklarına katmıştır.

Osmanlı idaresi tarafından eyalet yapılan Musul, altı sancaktan

* Yrd. Doç. Dr. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

oluşmaktaydı. Musul valileri merkezden atanmakla birlikte, Bağdat valilerinin askeri ve siyasi nüfuzları altında bulunmaktaydılar.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren memleketin idaresinde, merkezi otoritenin zayıflamasına bağlı olarak ayanların nüfuzunun arttığını görmekteyiz. XVIII. yüzyıla gelindiğinde âyânların bazı vilayetlerde yönetimi ele geçirdikleri, sahip oldukları çiftliklerin yanında ellerindeki mukataa ve malikanelerle güçlerini artırmaları dikkat çekmektedir.¹

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Musul âyânından Celili ailesi şehrin yönetimini ele geçirerek, güçlü bir hanedan kuracaklardır.

İSMAİL AĞA'NIN MUSUL VALİSİ OLMASI

Musul'un güçlü ailelerinden Abdülcélizâde'lerin Musul'da uzun sürecek olan hakimiyeti, İsmail Ağa'nın (1727) yılında beylerbeyi olmasıyla başlar. Bu ailenin uzun zamandır Musul vilayetinin güçlü âyânlarından olduğunu da İsmail Ağa'nın beylerbeyi yapıldığını hatt-ı hümayundan öğreniyoruz. Bu hatt-ı hümayunda; " Musul Âyânlarından Abdülcélizâde İsmail Ağa'ya kendüsü Musul'da kâhîp, oğlunu yahut kethüdasını bin nefer güzide askeriyle sefere göndermek şartıyla beylerbeylik ile malikâne verilmiştir."² şeklinde bir izahat vardır.

Devam etmekte olan İran harplerinde, Bağdat Valisi Ahmet Paşa 1726 yılının Ekim ayında Andican Sahrası'nda Eşref Şah'la yaptığı muharebede, başta Babanlı Mehmet Paşa ve bazı aşiret ileri gelenlerinin Eşref Şah'ın vaatlerine kanarak ihaneti üzerine mağlup olmuştur³. Serasker Ahmet Paşa, Vezir-i Azam İbrahim Paşa tarafından mektupla dirlik askerlerine güvenmesi, aşiret askerlerine itimat etmemesi hususunda uyarıldığı halde, bu tavsiyelere uymaması perişanlık yaşamasına sebebiyet vermiştir⁴.

İran harplerinde zor durumda kalan devlet, asker temini ve sefere iştirak şartıyla, Musul Âyânından İsmail Ağa'ya beylerbeylik verilmesi ve malikâne olarak Musul'un tevcihinin bu döneme rastlaması dikkat çekicidir.

¹ Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara, 1999; Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul, 1998; Fehmeddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara, 1997, Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara, 1994; *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1512- 1919)*. (Dev. Arş. Gen. Müd.), İstanbul, 1993, Süleyman Oğuz, *Osmanlı Vilayet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti (1878- 1885)*, Ankara, 1986.

² Fehmeddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara, 1997, s. 40. *Salname-i Vilayet-i Musul*, 1312, s. 76.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.5, s. 184.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age*, s. 185.

Abdulcelizâde İsmail Paşa'nın bir yıllık beylerbeyliğinden sonra, ikinci kez Darendeli Hüseyin Paşa Musul beylerbeyi olur (1727-1728). Akabinde Rışvanzâde Mehmet Paşa bir yıl için Musul beylerbeyi olmuştur (1728).⁵

ABDÜLCELİL-ZÂDE HÜSEYİN PAŞA'NIN MUSUL VALİLİĞİ

Abdülcelilzâde hanedanından Musul valisi olan ikinci isim Hüseyin Paşa'dır. 1730 yılında mirimiran olarak Musul'un yönetimini devralan Hüseyin Paşa, fasılalarla olsa da ailenin en uzun süre bu görevde kalan üyesi olacaktır.⁶

Celililerin en meşhur olanı Hüseyin Paşa Musul'da sekiz defa valilik makamına oturup Osmanlı- İran harplerinde büyük yararlılıklar göstermiş, şehri İranlılara karşı iki defa başarıyla müdafaa etmiştir. 1733 yılının ilkbahar aylarında Şah Tahmasp'ın adamlarından Nergis Han idaresinde Musul şehrine baskında bulunan İran kuvvetleri, şehrin önünde Hüseyin Paşa tarafından şiddetli bir mukabele görmüş ve İranlıların kumandanı ve ileri gelenleri öldürülünce, İran kuvvetleri dağılarak çekilmek zorunda kalmışlardır.⁷

Nadir Şah, Hindistan seferinden zaferle dönmüş ve Osmanlı Devletiyle henüz ihtilaflar çözülmediği için, savaş ihtimali dikkate alınarak bazı tedbirlere başvurmıştır. Muhtemelen bu tedbirlerden birisi de, 1241-1742 tarihinde Abdulcelilzâde Hüseyin Paşa'nın Basra Eyaleti uhdesine verilerek , Musul'dan mubayaa ettiği buğdayla Basra vilayetine intikalinin istenmesi olmuştur.⁸

İkinci defa İran ordularının Musul'a saldırması, 13 Eylül 1743 yılında Nadir Şah'ın idaresinde gerçekleşti. Kerkük ve Erbil'i işgal eden Nadir Şah, bir mektup göndererek boşuna kan dökülmemesi için Musul şehrinin teslimini istedi. İran elçisinin mektubunu alan Hüseyin Paşa halkı Kızıl Cami'ye toplayarak, durumu anlatınca, şehrin halkı O'nun idaresi altında şehri müdafaaya ahdettiler. Abdülcelilzâde Hüseyin Paşa, süratle surları tamir edip hendekler kazdırdı. Nadir Şah, karargahını Musul yakınlarına naklederek, şehrin etrafında 12 tabya ve top mevkileri inşa ettirerek 390 topun desteği ile şehre saldırdı. Hacı Hüseyin Paşa, kardeşi Abdülfettah ve oğulları Murat ve Mehmet Emin Beğlerin gayretleri, şehir ahalisinden

⁵ Fehameddin Başar, age, s. 140;Orhan Kılıç, 18. yy. İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Elazığ, 1997, s.,208.

⁶ Salname-i Vilayet-i Musul, s. 76.

⁷ "Musul Ma'd" İslam Ansiklopedisi, c. 8, s. 742.

⁸ Cevdet Dahiliye, Belge No: 13220.

Hristiyan, Müslüman bütün halkın kahramanlıkları sayesinde 8 gün 8 gece aralıksız savaştan sonra büyük kayıplara uğrayan Nadir Şah kuvvetleri çekilmek zorunda kalmıştır.⁹ Özellikle şehir surlarını yıkmak üzere hazırlanan lağımlar patlatıldığında, rüzgârın İran ordusu tarafına esmesi sebebiyle lağımların alevi surlara merdivenlerle tırmanan binlerce askerin yanıp perişan olmasına yol açmıştır.¹⁰

Başarılı müdafaasıyla Musul'u istiladan kurtarmayı başaran Vali Hacı Hüseyin Paşa, çok sevilen bir vali olarak bilinmektedir. Görev yaptığı her yerde zulümden ağlayan, varlığından şikayet eden kimse görülmemiştir.¹¹

Abdülcelilzâde Hacı Hüseyin Paşa Musul valiliği dışında, 1731 yılında Amasya Mutasarrıflığı, 1735'de vezir rütbesiyle Bağdat vali kaymakamı olup akabinde Basra valisi oldu. 1739'da Erzurum, 1746'da Kars, 1748'de ikinci defa Basra, 1751'de Sivas valiliği yapmıştır.¹² 1752 yılında Van eyaletine görevlendirilen Hacı Hüseyin Paşa¹³, 1753'de ikinci defa Kars valisi olduktan sonra 1758 yılının Kasım ayında vefat etmiştir.¹⁴ Vefat ettiğinde Musul valisidir.¹⁵

ABDÜLCELİLZÂDE HACI HÜSEYİN PAŞA'NIN OĞLU GAZİ MEHMED EMİN PAŞA'NIN MUSUL VALİLİĞİ

Gazi Mehmet Emin Paşa ilk olarak henüz babası sağken 1752 yılında mirimiran rütbesiyle Musul valisi oluşturmıştır. İkinci defa 1755 yılında vali olurken, bir süre sonra sekizinci kez 1757 yılında babası Hacı Hüseyin Paşa Musul valisi olup bir yıl sonra vefat edince, Gazi Mehmet Emin Paşa tekrar vali olarak görevlendirilmiştir. 11 ay süren bu görevinin akabinde, kendisine vezirlik rütbesi ihsan olunmuştur. Aynı yıl içinde yerine oğlu Numan Paşa'nın Musul valisi nasbedildiğini görüyoruz. 1759 yılında yeniden bir yıllığına vali olan Gazi Mehmet Emin Paşa'nın görevi altı aylığına tekrar uzatılır. Bu arada bir yıllığına Van valisi olur.¹⁶

1761 Ramazan ayı tarihli bir fermanla "Sabık Musul Beylerbeyi olup bu

⁹ "Musul Mad.", *İslam Ansiklopedisi*, s. 742.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age*, s. 304; *Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi*, İstanbul 1198, s. 190-201.

¹¹ Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmanî III*, (Yay. Nuri Akbayır), İstanbul 1996, s. 717.

¹² Mehmet Süreyya, *age*, s. 717.

¹³ *Vasıf Tarihi I*, İstanbul 1219, s. 19.

¹⁴ Mehmet Süreyya, *age*, s. 717.

¹⁵ *Salname-i Vilayet-i Musul*, *age*, s. 75; Mehmet Süreyya, sekiz defa Musul Valisi olan Hacı Hüseyin Paşa'nın bu görevlerini eksik vermiştir.

¹⁶ *Salname-i Vilayet-i Musul*, s. 75. Mehmet Süreyya, *age*, c. II s. 477.

defa Eyalet-i Musul müceddiden, kendine tevcih olunduğu" bildirilir.¹⁷ Altıncı kez dokuz aylığına Musul valisi olan Gazi Mehmet Emin Paşa'nın yerine vali olan Sadrazam Ragıp Paşa'nın damadı Hüseyin Paşa, kesintisiz olarak yedi yıl bu görevde kalacaktır.¹⁸

Abdülcelilzâde Gazi Mehmet Emin Paşa, 1768 yılında vilayet dışına çıkarak Diyarbakır valisi olur.¹⁹ 1769 yılında Rusya'ya açılan savaşa, Bender (Beserabya) cephesinde serasker maiyyetinde iştirak etmiş, bu hizmetinden dolayı "Gazi" unvanını almıştır. Sefer dönüşü tekrar Musul valisi olan Gazi Mehmet Emin Paşa, 1776 yılında vefat etmiştir.²⁰

ABDÜLCELİLZÂDE SÜLEYMAN PAŞA

Kardeşi Abdülfettah Paşa'nın bir yıllık Musul valiliğinden sonra vilayetin idaresini devraldı.²¹ Celililerin en güçlü valilerindendir.

Bağdat Valisi Ömer Paşa, İran'la yaşanan bazı ihtilafların beklenmedik bir hal alması üzerine, devleti İran'la savaş noktasına sürüklemiştir. Ömer Paşa'nın bu tedbirsiz davranışının iç yüzünün öğrenilmesi için yapılan araştırma esnasında bölgedeki yetkililerden bilgi istenir. Bu sırada Şehrizor Valisi olan Süleyman Paşa gönderdiği evrakta durumun iç yüzünü hükümete bildirir ve Ömer Paşa'nın haksız olduğunun anlaşılmasını sağlar. Ömer Paşa ve mensup olduğu Bağdat kölemenlerini ortadan kaldırmak isteyen hükümet, bunu fırsat bilerek harekete geçer. Bağdat valiliğine nasb edilen Rakka Valisi Ispanakçı Mustafa Paşa görünüşte İran'a karşı Ömer Paşa'ya yardım etmek için görev aldığını duyurarak, Bağdat üzerine yürür. Diyarbakır Valisi Uzun Abdullah Paşa ve Abdülcelilzâde Süleyman Paşa'da maiyyetine tayin edilmiştir. Mustafa Paşa orduyla Bağdat'a varıp şehri kontrol altına aldıktan sonra gerçek niyetini açıklamış, Ömer Paşa da Diyarbakır valiliğine nasb edildiğini ihtiva eden fermanı görünce çaresiz razı olup şehir dışına çıkınca, çıkarılan fitneye aldanan Mustafa Paşa, Ömer Paşa'nın üzerine saldırarak onu ele geçirip kesilen başını İstanbul'a göndermiştir.²² Bu gailenin ortadan kalkmasında Celili Süleyman Paşa'nın büyük gayretleri olmuştur.

1776 yılında İran'la ilişkiler bozulunca harp ilanına karar verilmiştir.

¹⁷ *Cevdet Dahiliye, Belge No: 11261.*

¹⁸ *Salname-i Vilayet-i Musul*, s. 75

¹⁹ *Vasıf Tarihi II*, s. 60.

²⁰ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar II*, s. 515.

²¹ *Salname-i Vilayet-i Musul*, s. 76.

²² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet II*, (Yay. Dündar Gündan) İstanbul, 1972, s. 75-

İran harplerinde asker temininde olduğu kadar²³ hububat temininde de Musul önemli bir merkezdir. Süleyman Paşa, Musul valisi iken öncelikle şehrin ihtiyacını karşılamak için dışarıya zahire satışını yasaklamıştır. 1777 yılında halen Musul Şehrizar valisi olan Hasan Paşa'ya gönderilen fermanla; her ne kadar önceden Süleyman Paşa'nın yasaklaması söz konusu ise de Bağdat'ın acilen zahireye ihtiyacı olduğundan, tüccarların buradan hububat ihracına teşvik edilmesi ve engel olunmaması bildirilmiştir.²⁴

Osmanlı-İran harpleri devam ederken Kerim Han Zend'in Irak topraklarına tecavüzü esnasında komutanlarından Sine Hakimi Hüsrev Han idaresindeki kuvvetleri, Musul üzerine sevketmiş ise de Musul valisi Hasan Paşa tarafından bozguna uğratılmıştır.²⁵

1782 yılında üçüncü kez Musul Valisi olan Süleyman Paşa, aynı yıl Rakka eyaletine görevlendirilirken, Yazıcızâde Mustafa Paşa Musul valisi yapılmıştır.²⁶

Uhdesine Musul vilayeti tevcih olunan Mustafa Paşa şehre ulaştığını birer tahriratla, Bağdat, Basra, Şehrizar eyaletlerine bildirir.²⁷ Tahriratta; Musul'a ulaştığı, sabık vali Süleyman Paşa'nın görev yeri Rakka'ya gitmediği, sebebi hastalandığı şeklinde bildirilmişse de bunun doğruluğunun tam anlaşılmadığı ifade edilmektedir.²⁸ Bu ifadelerden Mustafa Paşa da Süleyman Paşa'nın yeni görevinden hoşnut olmadığı ayak sürüdüğü memleketini terk etmek istemediği gibi bir kanaatin olduğu anlaşılmaktadır.

Celilili Süleyman Paşa'ya 1784 yılında Sivas²⁹, bir yıl sonra Kayseri Sancağı tevcih edildi.³⁰ Bu esnada Musul eyaleti Vanlı Timur Paşa'ya tevcih edilirken (1783-84), Musul valisi Yazıcızâde Mustafa Paşa, Süleyman Paşa'dan boşalan Sivas'a tayin edilmiştir.³¹

Ertesi yıl; "Musul Eyaleti Bağdat valisinin arz-u niyazı üzerine mukaddemaa mirimiranlık verilen Abdalbaki Paşa'ya tevcih" olunmuştur. Abdülcelîlzâde ailesini rahatsız eden bu görevlendirme, Paşa'nın hayatını

²³ *Hat. Hümm., Dosya No: 7, Göm No: 222.*

²⁴ *Cev. Dah. Belge No: 4635 (Evail Ş 1191)*

²⁵ "Musul Mad." *İslam Ans.* 8, s.,742.

²⁶ *Cev. Dah. Bel. No: 9854. (18 b 1197); Salname-i Vilayet-i Musul, s.76; Cevdet Paşa, age, c. II, s. 334.*

²⁷ *Hat. Hümm. Dos. No: 10, Göm. No: 348/H*

²⁸ *Hat. Hümm. Dos. No: 10, Göm. No: 348/E*

²⁹ *Cev. Dah. Bel. No: 8350 (Ş 1198)*

³⁰ *Cevdet Paşa, age, c. III, s. 226.*

³¹ Ahmet Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l- Asar ve Hakâikü'l- Ahbar*, (Yay. Mücteba İlgürel), Ankara, 1994, s. 185.

kaybetmesiyle sonuçlanacak karışıklıklara sebep olacaktır.³²

Bağdat Valisi Süleyman Paşa, Musul bölgesini nüfuz ve idareleri altında tutan Abdülcélizâde ailesinin gücünü kırıp, kontrolünde olan geniş bölgenin güvendiği adamlarına tevcihini temin etmek, iktidarını daha da güçlendirmek sevdasına düşmüştür.³³

Bağdat'ın konumu gereği valilerinin güçlü olmasını arzu eden hükümet, bir yandan da Kölemen Ocağı'na dayanan valilerin nüfuzunu genişletmesinden rahatsızlık duymaktaydı.³⁴

Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın ısrarı üzerine vali olarak atanan Abdülbâki Paşa Musul'a gelip yönetimi devr alıp, servetini artırma sevdasına düşünce duyulan rahatsızlık da artmaya başlamıştır.

Mal toplama hırsıyla halkın elinden aldıklarıyla yetinmeyip, Bağdat'a bağlı İmadiye üzerine yürüyüp, halk uykudayken bir çok mal ve hayvanlarını gaspederek geri döndü. Bu sırada İmadiye'de bulunmayanlar veya kaçıp oraya buraya saklananlar ortaya çıkıp toplanarak Abdülbâki Paşa'ya yetişip mallarını talep ettiklerinde, Paşa'nın adamları bunların üzerlerine saldırıp bir kısmını öldürürler. Halk dağıtılmış, Musul askeri ganimet toplama derdine düşüp disiplini bozulunca, İmadiye halkı tekrar orduya saldırmış ve Musul Valisi Abdülbâki Paşa'yı öldürmüşlerdir. Hadise İstanbul'da duyulunca Musul Eyaleti Kars Muhafızı Abdülcélizâde Süleyman Paşa'ya tevcih olunmuştur (1785-1786).

Vasıf Tarihi'nde İstanbul'da oturan Musul'lu tüccarlara olay sorulduğu vakit, iç yüzünün farklı olduğuna dair bazı bilgiler aktardıkları yazılmaktadır. Şöyle ki; Abdülbâki Paşa gerçekte kudretli bir vezir olup, vilayet dahilinde eşkıyayı yok ettiği, Musul'a dokuz saat mesafede oturan Yezidilerden Zenadi aşiretinin eşkıyalıklarından bıkan ahaliyi kurtarmak için üzerlerine yürüdüğünde, rakibi Abdülcélizâde taraftarları durumu önceden eşkıyaya bildirmişler ve kurdukları pusuya düşürerek Abdülbaki Paşa'yı öldürmüşlerdir.³⁵

Hadisede Abdülcélizâde ailesinin tesirini tespit etmek zordur. Ancak Bağdat valileriyle aralarındaki rekabet dikkate alındığında verilen haberin

³² Ahmet Vasıf Efendi, *age*, s. 281.

³³ Ahmet Cevdet Paşa, *age*, c. III s.,378,379.

³⁴ *Cev. Dah.Bel. No: 14791*.

³⁵ Ahmet Vasıf Efendi, *age*, s. 334,335. Ahmet Cevdet Paşa'nın Süleyman Paşa hakkında verdiği, 1786 yılında azledilip sonra vefat ettiği bilgisi yanlıştır. Ayrıca Musul Salnamesi'nde verilen Musul valilerini gösteren cetvelde Abdülbaki Paşa Celili ailesinden gösterilmektedir. Bu bilgi de yanlıştır.

doğru olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

Celili Süleyman Paşa, 1786 yılında yedi ay süren Musul valiliğinden alınınca mansıpsız kalıp 1788 yılında ölmüştür.³⁶

ABDÜLCELÎLZÂDE MEHMET EMİN PAŞA OĞLU MEHMET PAŞA

Mehmet Paşa ilk olarak 1777 yılında mirimiran rütbesiyle Hotin (Ukrayna) muhafızı oldu. Muhtemelen babası Gazi Mehmet Emin Paşa'nın hizmetlerine mukabil oğlu taltif edilmiştir. 1784 yılında Akşehir Sancağı tevcih olunan Mehmet Paşa bir yıl sonra Musul valisi olmuştur. Dört yıl beş ay sürmüş olan bu görevi 1789 yılında vefat edinceye kadar bu göreve devam ettiği anlaşılmaktadır.³⁷

ABDÜLCELÎLZÂDE NUMAN PAŞA

1789 yılında kardeşi Mehmet Paşa'nın ölümü üzerine Musul valisi olan Numan Paşa ilk olarak 1786 yılında mirimiran rütbesiyle Kars valiliği yapmıştır.³⁸

Musul ve çevresinin maruz kaldığı en önemli tehditlerden birisi de güneydeki Arap aşiretlerinin eşkıyalıkları olmuştur. Daha evvel 1769 yılında Bağdat'ı istila etmek isteyen Müntefik Aşireti ve ittifak ettiği bazı Arap aşiretleri mağlup olunca, kaçarak Musul arazisine gelip zarar verebilecekleri dikkate alınarak Musul valisinin bu hususta yardımı istenmiştir.³⁹ Yine Bağdat valilerinin Vehhabilere karşı yürüttükleri mücadelede Musul valilerinden asker yardımı aldıklarını görüyoruz.⁴⁰

Musul Valilerine sık sık vazife verilen hususlardan birisi de bölgedeki aşiretlerin şekavetlerini önlemektir. Milli Aşireti Beyi eski vali Timur Paşa'nın isyanın bastırılmasında, bin nefer süvari ve bin nefer piyade ile Numan Paşa Bağdat valisiyle birlikte hareket etmiştir.⁴¹

Yine Musul valilerinin yardımına başvuru hususlarından bir diğeri de Baban Sancağı'na tasarruf eden Baban ailesine mensup beylerin aralarındaki mücadele ve sebep olduğu karışıklığın izalesi olmuştur. 1807 yılında Baban Mutasarrıfı'nın isyanını bastırmak için harekete geçen Bağdat Valisi

³⁶ Yılmaz Öztuna, *age*, s. 515.

³⁷ *Salname-i Vilayet-i Musul*, s.78 ; Yılma Öztuna, *age*, s. 515.

³⁸ *Salname-i Vilayet-i Musul*, *age*, s.78 ; Yılma Öztuna, *age*, s. 515.

³⁹ *Cev., Dah. Bel. No: 856.*

⁴⁰ *Cevdet Paşa, age, c. VII, s. 308.*

⁴¹ *Hat. Hüm., Dos. No: 204, Güm. No: 10613.*

Süleyman Paşa, Celili Numan Paşa'dan sefere katılmasını istemiştir. Numan Paşa felçli olduğundan yerine Divan Efendisini vekaleten Musul askerlerinin başına reis tayin ederek Süleyman Paşa maiyyetine gönderir. Yapılan çarpışmalarda Abdurrahman Paşa mağlup olarak İran'a kaçmıştır. Bu sefer esnasında Musul askerlerine kumanda eden Ahmet Efendi, gösterdiği liyakatle Vali Süleyman Paşa'nın takdirini kazandığından, taltifi için mirimiranlık rütbesiyle Musul Mutasarrıflığı'na münasip görüldüğü İstanbul'a bildirilince, bu istek kabul edilmiştir.⁴²

Numan Paşa, 1806 yılında vefat eder. Muhtemelen Ahmet Bey'in Musul Mutasarrıfı oluşu Numan Paşa'nın vefatı üzerine gerçekleşmiştir.

AHMET PAŞA'NIN MUSUL VALİLİĞİ VE MUSUL İSYANI

Numan Paşa'nın divan efendisi Ahmed Paşa'nın mutasarrıf oluşu o güne kadar mutasarrıflığı ellerinde tutan Celili ailesine çok ağır geldiğinden Paşa'ya karşı tavır almışlardır.⁴³

Ahmet Paşa, hamisi Süleyman Paşa'nın isteği üzerine Mardin tarafında bazı uygunsuz hareketleri görülen aşiretleri cezalandırmaya görevlendirilir. Süleyman Paşa'nın kendisi de asi Arap aşiretlerinin üzerine yürür. Lakin Mardin-Diyarbakır arasında bulunan Şeyib halkıyla giriştiği mücadelede zor durumda kalan Ahmet Paşa'nın yardımına koşmak zorunda kalır. Süleyman Paşa'nın yardımları sayesinde aşiret kuvvetleri bozguna uğratılabilmiştir. Süleyman Paşa tekrar El- Zafir Araplarından intikam almak üzere hareket etmiş ise de başarısız olarak Musul'a çekilmek zorunda kalmıştır. Paşa henüz Musul önlerine gelmişken şehirde Ahmet Paşa'ya karşı isyan patlak verdi. Şehir halkı ve askerlerin bir kısmı Abdülcélizâde'lerden Esat Bey'in etrafında toplanarak, Ahmet Paşa'yı şehirden atmak için ayaklanıp, Paşa ve adamlarıyla çarpışmaya başladılar. Süleyman Paşa ihtilafı çözmek için Musul ileri gelenlerini şehir dışına karargâhına çağırdığında, Esat Bey'in dışında hepsi davete uyup gittiler. Bu sırada şehirdeki kargaşa artmış, Süleyman Paşa bu fitnenin Bağdat ordusuna da sirayet edeceğinden çekinerek ordugâhını şehirden uzaklaştırmıştır. Bunu fırsat bilen Musullu Beyler geri dönüp Esat Bey'e yardım ettiler. Ahmet Paşa fazla direnmeyerek şehirden çıkıp Süleyman Paşa'nın yanına gitti. Bağdad'da bazı karışıklıklar çıktığını haber alınca Süleyman Paşa Musul'a yeterince kuvvet bırakarak geri döndü. Bağdat'da fitneye sebep olan Hazne'dar Abdullah Ağa ve Başçuhadar Tahir Ağa'yı Basra'ya sürdükten sonra, Ahmet Paşa'ya yardım

⁴² Cevdet Paşa, *age*, c. IX, s. 235.

⁴³ Cevdet Paşa, *age*, s. 236.

için geri döndüyse de geç kalmıştı. Zira Bağdat'a döndüğünden kısa bir süre sonra, Esat Paşa'yla savaşa başlamış; önceleri Ahmet Paşa galip durumdayken aldığı kurşun yarasıyla ölünce, Musul Mutasarrıflığı Esat Bey'e kalmıştır.⁴⁴

Bağdat valisi Süleyman Paşa, Ahmet Paşa Musul'dan çıkarılınca durumu İstanbul'a yazarak, Musul ahalisinin Abdülcelilzâde'lerle ittifak ederek, Ahmet Paşa'yı şehirden çıkarıp sarayının yağma edilmesinin kabul edilmeyeceğini, buna sebep olanlara müsamaha edilirse başka yerlere de sirayet edeceğinden uygun olmayacağı, bu cihetle suçluların cezalandırılıp Ahmet Paşa'nın vazifesine iadesi hakkında ferman gönderilmesini istemiştir (7 Haziran 1809).⁴⁵

Ancak talep edilen ferman hemen gönderilmeyip, durumun araştırılıp uygun olan şahsın nasbı yoluna gidildi. Bu sırada Ahmet Paşa'nın öldürüldüğü ve Musul'un Esat Bey'e tevcihi hakkında gelen evrak üzerine, bu göreve en uygun olan kim ise araştırılıp görüşülsün diye hat-ı hümayun sadır oldu. Yapılan araştırmada Abdülcelilzâde'lerden hayatta olan 28 kişi arasından halen Mütesellim olan Esat Bey, Hasan Bey ve Mehmet Paşazade Mahmut Bey bu işe aday gösterildi. Ancak Esat Bey'in servetinin azlığı, Hasan Bey'in bedenen zayıf olduğu dikkate alınarak Mahmut Bey en münasibi görüldü. Celililerin birinin atanması ile ilgili gerekçe dikkat çekicidir. Şöyle ki; Musul tarafının aşiretlerin toplandığı yer olduğundan, yabancı bir vali civarı tanımayacağı, bu sebeple yine o semtler hanedanından bilhassa Abdülcelilzâdelerden birine verilmesinin uygun olacağı ifade edilmektedir.⁴⁶

Bağdat Valisi Süleyman Paşa: "Abdülcelilzâde'lerden birisi intihab ve inha olunmadıkça, münhal olan Musul Eyaletine kimsenin tayin olunmaması"nı istemiş ise de, O'nun bilgisi olmadan Musul Eyaleti Abdülcelilzâde'lerden Mahmut Paşa'ya inha olunmuştur.⁴⁷

Mahmut Paşa'nın on ay süren valiliği akabinde eyalet yönetimi üç aylığına Celili Sadullah Paşa'ya tevcih olunmuştur.⁴⁸

⁴⁴ Cevdet Paşa, *age*, s. 238,239.

⁴⁵ *Cev. Dah. Belge No: 8280*.

⁴⁶ Cevdet Paşa, *age*, s. 240.

⁴⁷ *Cev. Dah. Belge No: 7211 (1224)*

⁴⁸ *Salname-i Vilayet-i Musul*, s.77.

ABDÜLCELİLZÂDE AHMET PAŞA

Ahmet Paşa ilk olarak 1812 yılında, Vezir rütbesiyle Musul valisi oldu.⁴⁹ Bir yıl sonra tekrar görevi yenilendi. Musul çevresindeki surları yeniden yaptırmakla tanınmıştır.⁵⁰

Reis'ül Küttap Halet Efendi Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın uygunsuz hareketleri üzerine, O'nu görevden alıp, Kölemen Ocağı'nı ortadan kaldırmak yetkisiyle Musul'a geldiğinde, Süleyman Paşa'yla ihtilafı olan gerek Abdurrahman Paşa gerekse Ahmet Paşa Halet Efendi'ye beklediği desteği verdiler. Bağdat meselesinin hallinde büyük katkıları oldu.⁵¹ Yine Bağdat Valisi Said Paşa'nın azli ve Davut Paşa'nın Bağdat'ı muhasarasıyla şehre zorla girip vali oluşu esnasında, Musul Valisi Ahmet Paşa'nın önemli hizmetleri olmuştur.⁵²

1815 yılında vezirlik rütbesi alınarak Bağdat'ta oturmaya mecbur edilen Abdülcelilzâde Ahmet Paşa'nın⁵³ yerine Celili Hasan Paşa vezir rütbesiyle Musul valisi olmuştur.⁵⁴

Ahmet Paşa'ya 1818 yılında tekrar, “ vezaretinin iadesi ile Musul Eyaleti tevcih” olunduğundan, Bağdat'tan kalkıp görevine gitmesi için hüküm gönderilmiştir.⁵⁵ İki yıl bu görevde kaldıktan sonra, Rakka Eyaleti kendisine verilince Musul'dan uzaklaştı.⁵⁶ Musul Eyaleti de Abdülcelilzâde'lerden Murat Paşa'nın oğlu Abdurrahman Bey'e tevcih olundu. Abdurrahman Paşa, 1812 yılında eceliyle ölünce yine Celili Yahya Bey'e vezirlik rütbesiyle Musul Beylerbeyliği verilmiştir.⁵⁷

ABDÜLCELİLZÂDE YAHYA PAŞA

Celili hanedanının son şöhretli valisi Yahya Paşa'dır. Vali olunca biraderi Esat Paşa'ya kethüdası olmak üzere mirimiranlık rütbesi verildi. Bir süre sonra da kendisi azl edilince 1827 yılında yerine Celili Abdurrahman Paşa nasb edilmiştir.⁵⁸

⁴⁹ *Salname-i Vilayet-i Musul*, s.77.

⁵⁰ *Cev. Dah. Belge No: 10539*.

⁵¹ Cevdet Paşa, *age*, s. 242, 243.

⁵² *Hat. Hümm. Dos. No: 338, Göm. No: 19353-A-B*.

⁵³ *Cev. Dah. Belge No: 6070*.

⁵⁴ *Salname-i Vilayet-i Musul*, s. 77.

⁵⁵ *Cev. Dah. Belge No: 6070*.

⁵⁶ Cevdet Paşa, *age*, c. XII., s.96.

⁵⁷ Cevdet Paşa, *age*, s. 17, 97, 98.

⁵⁸ Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi I* (Yay. Tarih Vakfı), İstanbul, s. 194.

Abdurrahman Paşa'nın kötü yönetimi ve halka zulmetmesi üzerine şehirde Paşa'ya karşı meydana gelen ayaklanma sonunda Abdurrahman Paşa öldürüldü. Yerine yine Celili ailesinden halkın da isteği dikkate alınarak Mehmet Emin Bey 1829 yılında Musul valisi oldu.⁵⁹

Üç yıl şehrin ileri gelenlerinden Kasım Paşa ve Kethüdası Said Paşa idaresinde kalan Musul, yeniden 1832 yılında Yahya Paşa'nın vali olmasıyla Celili ailesinin eline geçti.⁶⁰

Musul, Halet Efendi'nin telkinleriyle Bağdat Valilerinin nüfuzlarını kırmak için müstakil eyalet yapılmıştı. Bağdat Valisi Davut Paşa yeniden Musul'u Bağdat'a ilhak etmek için Yahya Paşa'yı azlettirerek⁶¹, Amasya'ya da zorunlu ikamete gönderilmesini sağladı. Lakin niyetini gerçekleştirememiş Musul müstakil eyalet olarak tekrar Said Paşa'ya verilmiştir.⁶²

SONUÇ

Yahya Paşa'nın azliyle 1834 yılında Musul'da Celili ailesinin hakimiyeti son buldu. Yahya Paşa, aynı yıl Amasya'dan Tekirdağ'a sürüldü. Bazı görevlerden sonra devletin en kıdemli veziri iken, 1867 yılında 80 yaşında İstanbul'da çocuksuz olarak öldü.⁶³ Abdülcelîlzâdeler toplam 70 yılı biraz aşkın, fasılalarla olsa da 107 yıl Musul vilayetinin yöneticisi olmuşlardır. 1834 yılında Musul'a tayin edilen Bartınlı İncebayraktaroğlu Mehmet Paşa, yerli aile ve hanedanların nüfuzunu kırarak merkezi otoriteyi tesis etmeye muvaffak oldu.⁶⁴

Hükümetin takip ettiği merkezi otoriteyi güçlendirme, bu istikamette âyân ve yerli ailelerin ortadan kaldırılması yararlı olmakla birlikte, büyük yetkilerle vilayetlere gönderilen valiler zaman zaman haksızlık ve kayırmalar da yapmışlardır.

Cevdet Paşa bu duruma işaretler; “taşrada ne kadar sözü geçerli, iş bilir adam varsa, haklı haksız birer bahane ile öldürülmüş, hiç olmazsa sürgün edilmiştir” diyerek, yapılan uygulamanın çokta doğru olmadığını ifade etmektedir.⁶⁵

⁵⁹ Ahmet Lütfi Efendi, *age*, c. II, s. 424, 425.

⁶⁰ *Salname-i Vilayet-i Musul*, s. 77.

⁶¹ Ahmet Lütfi Efendi, *age*, c. III, s. 625.

⁶² Ahmet Lütfi Efendi, *age*, c. IV, s. 819.

⁶³ Yılmaz Öztuna, *age*, s. 515.

⁶⁴ “Musul Mad.” *İslam Ans.*, c. 8, s. 743.

⁶⁵ Cevdet Paşa, *age*, c. X, s. 226-227.

ABDÜLCELİLZÂDE AİLESİNDEN MUSUL VALİLİĞİ YAPANLARIN CETVELİ*

			Sene	Ay	Gün
1	Musullu Celilî İsmail Paşa	1726	1	-	-
2	Musullu Celilî Hacı Hüseyin Paşa	1730	2	2	-
3	Defaen Saniye Celilî Hacı Hüseyin Paşa	1731	1	-	-
4	Defaen Salisen Hacı Hüseyin Paşa	1733	-	-	-
5	Dördüncü Defa Celilî Hacı Hüseyin Paşa	1738	2	-	-
6	Beşinci Defa Celilî Hacı Hüseyin Paşa	1741	3	-	-
7	Altıncı Defa Celilî Hacı Hüseyin Paşa	1747	1	-	2
8	Yedinci Defa Celilî Hacı Hüseyin Paşa	1750	1	-	1
9	Celilî Hacı Hüseyin Paşa Mahdumu Gazi Mehmet Emin Paşa	1752	-	8	-
10	Defaen Saniyen Celilî Hacı Hüseyin Paşa	1755	-	8	-
11	Sekizinci Defa Celilî Hacı Hüseyin Paşa	1757	-	7	-
12	Defaatin salisin Celilî Gazi Mehmet Emin Paşa	1758	-	11	-
13	Celilî Numan Paşa	1758-59		7	-
14	Dördüncü Defa Celilî Gazi Mehmet Emin Paşa	1759	1	-	-
15	Beşinci Defa Celilî Gazi Mehmet Emin Paşa	1760	-	6	-
16	Altıncı Defa Celilî Gazi Mehmet Emin Paşa	1761	-	9	-
17	Celilî Abdulfettah Paşa	1769	1	-	-
18	Celilî Süleyman Paşa	1771	1	11	-
19	Yedinci Defa Celilî Gazi Mehmet Emin Paşa	1774	2	3	-
20	Defaen Saniye Celilî Süleyman Paşa	1775	-	8	-
21	Üçüncü Defa Celilî Süleyman Paşa	1777	-	8	-
22	Dördüncü Defa Celilî Süleyman Paşa	1785-86	-	7	-
23	Celilî Mehmet Emin Paşa Zade Mehmet Paşa	1789	4	5	-
24	Celilî Numan Paşa	1807	18	1	12
25	Numan Paşa Kethudası Bekir Efendi Zade Ahmet Paşa	1808	-	10	-
26	Celilî Mahmut Paşa	1809	-	5	-
27	Celilîzade Vezir Sadullah Paşa	1810	-	4	-
28	Musul suru banisi Celilî Vezir Ahmet Paşa	1812	2	-	-

29	Celilî Vezir Hasan Paşa	1815	4	-	-
30	Celilî Ahmet Paşa	1817-18	2	8	21
31	Celilî Vezir Abdurrahman Paşa	1821-22	3	4	-
32	Celilî Vezir Yahya Paşa	1822	1	-	-
33	Celilî Mahmut Paşa Zade Abdurrahman Paşa	1826-27	2	-	-
34	Celilî Mehmet Emin Paşa	1828-29	2	-	-
35	Takrar Celilî Vezir Yahya Paşa	1833-34	2	-	-

*Cetvel, Musul Vilayet Salnamesi esas alınıp bazı düzeltmeler yapılarak hazırlanmıştır.

SELÇUKLULAR DEVRİNDE BAĞDAD'TA TÜRK HAKİMİYETİ

Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN*

Giriş

Ortadoğu, ilkçağlardan beri büyük kültür ve medeniyetlerin, insanlığa yön veren fikri ve siyasi gelişmelerin hemen her devirde önemli bir merkezi olmuştur. Dicle ve Fırat nehirlerinin yatağının oluşturduğu Mezopotamya'da Nil vadisi, Akdeniz'in Ege ve Anadolu kıyılarında insanlığın hayrına büyük medeniyetler doğmuştur.

Böylesine büyük kültür ve medeniyetlerin ortaya çıkması ve gelişmesinde birinci derecede önemli rol oynayan coğrafi çevre, insan unsuru ve cemiyet faktörü en güzel ve ahenkli bir şekilde bu topraklarla bütünleşmiş ve böylece Ortadoğu'da büyük ve güçlü medeniyetler doğmuştur. Bâbil, Eski Mısır ve Anadolu Medeniyetleri bunun en çarpıcı örnekleridir.

Daha sonraları bu medeniyetlerin en muhteşemi ve en güzeli olan İslam kültür ve medeniyeti de yine bu mümbit topraklarda oluşmuş, Orta ve Yakın çağlar boyunca insanlığa bir ümit ve bir meşale olmuştur.

Ortadoğu sadece önemli kültür ve medeniyetlere beşiklik etmekle kalmamış, aynı zamanda yine en eski çağlardan beri büyük din ve Allah tarafından insanlığa gönderilen Peygamberler için tebliğ faaliyetlerini icra ettikleri geniş bir saha olmuştur. Zira son Peygamber Hz. Muhammed de dahil isimleri Kuran'da zikredilen, büyük peygamberlerin hemen hepsi, ilahi tebliğ vazifesini, insanları doğru yola iletmek, onları ilahi kurtuluşa ve barışa ulaştırmak görevini yerine getirmek için hep bu geniş topraklarda faaliyet göstermişlerdir.

Bunun yanısıra insanlığın bir nevi müşterek kültür mirasını oluşturan semâvi kitaplar yani; Zebur, Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim ilk defa buralarda yaşayan insanlara nazil olmuş, buralarda yazılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Bütün bu dini değişme ve gelişmelerin tabii bir sonucu olarak eski ve yeni dünyanın en önemli dini merkez ve mukaddes şehirleri buralarda kurulmuştur. Tevrat, İncil ve Kur'an tarafından yani bütün semâvi dinlerce

* Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

mukaddes bir belde olarak kabul edilen Mekke (Kâbe), Kudüs ve Mescid-i Aksa Ortadoğu'dadır.

İşte insanlık için böylesine önemli olan Ortadoğu'da siyasi hakimiyet ve otorite boşluğu hemen her devirde kendini hissettiren hayati bir mesele olmuştur. Ortadoğu'da siyasi otorite ve dini huzur temin edildiği sürece bu topraklara emniyet ve huzur da gelmiş, neticede dil, din ve ırk bakımından tamamen farklı bir çok kavimler barış ve istikrar içinde yaşama imkanına kavuşmuşlardır. Aksi taktirde insanlığın bir bakıma, kalbinin attığı bu topraklarda siyasi ve dini buhranlar bir birini takip etmiş ve bir çok kavim için bu topraklar adeta bir mezar olmuştur.¹

Bağdad'da Selçuklu Hakimiyeti

Bağdad'da İslam hilafetinin iç ve dış etkenlerle zayıflaması, halife ve ümeranın lüks, israf ve sefahate dalmaları ve Arapların bu yeni alıştıkları sefahat hayatı ile askerlik ruhlarını tamamen dumura uğratmaları gibi daha bir çok ciddi sebeplerle, devreye Müslüman Türkler gireceklerdir.

İslam dünyası için bir felaketler asrının başlangıcında, Türkler'in bir kurtarıcılar ordusu olarak İslam dünyası ve Ortadoğu'ya ayak basmaları, Ortadoğu'nun huzur ve istikrarı bakımından uzun bir devri de beraberinde getirecektir. Gerçekte, Türkler'in bölgedeki büyük misyonları en belirgin bir şekilde Abbasiler'in meşhur halifesi el-Mutasım devrinde hilafet ordusunun büyük ölçüde Türkleşmesi ile başlamıştır.²

Gerçekte Selçuklular İslam milletleri içerisinde boy göstermeye başladıkları sıralarda İslam dünyası ve medeniyeti büyük bir buhran içinde meş'um bir akıbete doğru sürükleniyordu. Başta Abbasi hilafeti olmak üzere, Ortadoğu'nun dini, siyasi ve idari bakımdan durumu yürekler acısı idi. Merkezi devlet otoritesi sarsılmış, mezhep ve fikir ayrılıkları almış yürümüş, İslam imparatorluğu koyu bir fikir anarşisi ve siyasi buhranlar içinde kalmıştı. Bundan daha da vahimi ilk devirlerden beri İslam'a dış bileyen İran Şiiliği iktidarı ele geçirmiş ve onların kurduğu Büveyhi tasallutu İslam dünyası için bir çöküntü olmuştur. Zira Sünni doktrin devlet görüşü tamamen saf dışı edilmiş, halifenin bütün yetkileri elinden alınarak Şii sultanının bir kuklası olmuştur. Çaresizlik içinde kıvranıp duran Bağdad Abbasi halifesi oturup Cenab-ı Hakka, bu Şii tasallutu hakkında şikayet dolu

¹ Z. Kitapçı., *Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, İstanbul 1993, s. 125-133.

² O. Turan., *Selçuklular ve İslamiyet*, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 15.

mektuplar yazmak ve bunu Kâbe'nin duvarına astırmaktan başka yapacağı bir şey de kalmamıştır.³

Nitekim, Büveyhilerin bu çok ağır baskısı karşısında daha fazla dayanamayan el-Kâim, onlara karşı Tuğrul Bey'in yardımına başvurunca hava büs-bütün gerginleşmişti. Bağdad'da bulunan eski Türk askerleri reisi Arslan Besasiri Selçuklu taraftarı halifenin adamlarını da bir bir hapsedmeye başladı. Hatta Mısır ve Suriye'de hüküm süren, Sünni İslam nizamını yıkmaya çalışan Fatimi halifesi ile münasebete ve Abbasi hilafetini kaldırmaya girişmişti. Büveyhi hükümdarı Hüsrev Firûz da Şîraz bölgesini istila etmek cesaretini göstermiş ve Tuğrul Bey namına okunan hutbeyi keserek kendi adına çevirmiştir. Nihayet Arslan Besasiri ve Büveyhi zulmü artınca halife Kaim biemirillah Hibetullah b. Muhammed el- Me'muni'yi bir mektup ile Rey'e Tuğrul Bey'e gönderdi ve onu ısrarla Bağdad'a davet ederek kurtarılmasını istedi. Kaynaklarda Abbasi halifesinin Tuğrul Bey'i dört defa Bağdad'a davet etmiş olduğu yazılmaktadır.⁴

Ancak Tuğrul Bey de boş durmuyor ve Bağdad'da olup bitenleri yakından takip ediyordu. el-Besasiri'nin bu aşırı hareketleri Tuğrul Bey'i bir an önce kesin bir karar vermeye zorlamış ve Türk sultanını en sonunda Halife'ye, başında kendi saltanat alameti yani ok-yay işareti bulunan bir mektup yazarak Bağdad'a gelmek üzere olduğunu bildirmiştir. Bu mektubunda Türk Sultanı; Hz. Muhammed'e hizmetle şeref kazanmak, hac yollarını bedevi Arapların şerrinden koruyarak yol emniyetini sağlamak, asileri tenkil etmek, Mısır ve Suriye şaşkınları ile savaşmak, onların kökünü kurutmak arzusunda olduğunu bildiriyordu.⁵

Charles Lindholm'un de belirttiği gibi, Halife, aşiret beyleri Tuğrul Bey olan Sünni Oğuzları, Şii Büveyhilerden yönetimi devralmak üzere davet etti ve Oğuzlar 1055'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına kadar İslam dünyasındaki en büyük imparatorluğu kurmak üzere Bağdat'a hakim olacaklardır.⁶

Bu bir bakıma Selçuklu Sultanının bir asırdan fazla İslam dünyasının kalbinde pis bir hançer gibi saplanıp duran Şii Büveyhi tahakkümüne bir son vermek ve İslam dünyasının içine düşmüş olduğu bu girdaptan çekip

³ Kitapçı., a.g.e. s. 141.

⁴ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VII, Haydarabat 1359, s. 163, el-Bundari, İmadü'd-Din., *Zubdetü'n-Nusra*, (çev. K. Burslan), İstanbul 1943, s. 9, er-Ravendi., *Rahatü's-Sudur*, (çev. A. Ateş), Ankara 1957, s. 105, İbni Kesir., *el-Bidaye XII*, Mısır 1932, s. 69.

⁵ O. Turan., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 132.

⁶ C. Lindholm., *İslami Ortadoğu*, (çev. B. Şafak), İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 191.

çıkarmak için atılan ilk adım olmuştur. Gerçekten de; İslam'ın taht şehri Bağdad'a giren Tuğrul Bey ve onun ordusu Sünni doktrini yeniden ve çok daha güçlü bir şekilde iktidara getirmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesiyle dünün tacsız kralı Şii zorbalar, başta el-Besasiri olmak üzere her biri bir tarafa kaçmış ve neticede Türk Sultanı, İslam dünyasını perişan eden Ortaçağın bu azılı teröristini ortadan kaldırmış ve barış ve huzuru tesis etmiştir. Böylece, umumi huzursuzluk ve terör nedeniyle kitleler arasında uzun süreden beri var olan ve bir "Sahibü'z-zamân"ın zuhuru ümidini de boşa çıkarmamış oldu.

Burada işaret edilmesi gereken bir husus daha vardır. O da ne yazık ki, Abbasi halifesinin İslam dini, hilafet ve saltanatın hayrına olan bu gelişmelerden pek de memnun kalmamış olmasıdır. O, Selçuklu Sultanının karşısında güçsüz, zayıf da olsa Büveyhilerin ayakta kalmasını istiyordu. Abbasi halifesinin, Şii Büveyhileri, Sünni doktrinin gerçek temsilcilerinin karşısında bir denge unsuru olarak kullanmak yani kuvvetler çatışmasına dayanarak kendi iktidarını korumak istediği anlaşılmaktadır. Hatta O, bu hususta daha da ileri gitmiş, anlaşılması zor bir nedenle Tuğrul Bey'e serzenişlerle dolu bir mektup yazmış, hatta bununla da yetinmeyerek Sultan'ın Bağdad'ı terk etmesini istemiştir. Aksi taktirde Abbasi halifesi, Tuğrul Bey'e kendisinin Bağdad'tan çekip gideceği tehdidinde bile bulunmuştur.⁷

Aslında Tuğrul Bey'in asıl amacı Bağdad ve dolayısıyla İslam dünyasındaki siyasi hakimiyetini sağlamlaştırmak ve Ortadoğu'nun siyasi kaderine bizzat sahip olmaktı. Halife Tuğrul Bey'i Bağdad'a çağırarak pişman olmuştu. Çünkü Tuğrul Bey'in niyetinin ne olduğunun o da farkına varmış, bunun için de Tuğrul Bey'in bütün bu faaliyetlerini kendi siyasi çıkarları açısından tehlikeli görmekteydi. Üstelik Halife, Büyük Selçuklu Sultanı'na icrai ve teşrii bütün yetkilerini devretmek mecburiyetinde kalmıştı. Nitekim Abbasi Halifesi O'nu "Doğunun ve Batının Sultanı" olarak ilan edecek ve bir cihan hükümdarı olarak selamlayacaktır.⁸

Selçuklular, yönetimlerine kesinlikle manevi yaptırımı karıştırmamaya yemin etmiş ilk Müslüman hanedanlıktı. Dua ve vaaz etme işini halifeye bırakarak, kendilerini yöneticilik anlayışları tümüyle "rakipler üzerinde

⁷ Hammade, M. Mahir., *el- Vesâikü's-Siyasiye ve'l- İdariye*, Beyrut 1985, s. 425, İbn Kesir., *el-Bidaye IX*, s. 612. Z. Kitapçı, *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya 1995, s. 57-58. M. A. Köymen., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK. Ankara 1989, s. 178.

⁸ O. Turan., *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*, İstanbul 1993, s. 190, F. Sümer., *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s. 96, Köymen, a.g.e. s. 177.

askeri üstünlüğü ellerinde tutmaya”⁹ dayalı sultanlar olarak ilan ettiler. Böylece, Sünni İslam aleminin dini reisi olarak kalan halife, siyasi bakımdan Selçuklu Devleti’nin vasalı durumuna düşmüş oluyordu. Mamafih dini reis olarak Selçuklu hükümdarları ona hürmet ve tazimde kusur etmemişler ve bastırdıkları paralarda ve okuttukları hutbelerde onun adını zikretmişlerdir.

Halifenin dini reis olarak kalması ve dünyevi salâhiyetlerini Selçuklu Hükümdarları’na devretmesi, yalnız Türk tarihi bakımından değil, İslam tarihi bakımından da çok mühim bir hadisedir. Çünkü İslam tarihinde ilk defa din ve dünya işleri birbirinden resmen ayrılmıştır. Dünya işleri halifenin tevcih ettiği, “Sultan” unvanına sahip hükümdar tarafından yürütülmüştür. Bundan böyle, hiç olmazsa, Sünni İslam aleminin kaderi Selçuklular’ın eline geçmiştir.¹⁰ Ancak Abbasi halifeleri bu durumu hiçbir zaman içlerine sindirememişler ve dünyevi hakimiyeti yeniden elde edebilmek için uzun süre Selçuklu Sultanlarıyla mücadele edeceklerdir.

Gayeleri İslam dünyasında bozulan asayiş ve nizamı yeniden tesis etmek olan Selçuklu Sultanları’nın bu hizmetleri Abbasi halifeleri tarafından yeterince takdir edilmemiş olsa da, İslam mütefekkirleri Selçuklu sultanlarının bu hizmetlerini takdir ve şükranla anlatmakta kusur etmemişlerdir. Devrin bir tarihçisi: “Selçuklu padişahları hep güzel ahlaka sahip idi. Onların bayrakları yükseldikten sonra ihtiyar dünya tazelandı ve güçlendi; onların ıktai olarak imar edildi. Selçukluların iyi idareleri sayesinde dünya nizamı kavuştu; İslamın sancakları kuvvet buldu. Doğuda ve batıda medrese, ribat ve minarelerin çoğu Selçuklu sultanları ve vezirlerinin eseridir. Bu hanedanın devletleri inhitata yüz tutunca da memleketlerin mamuriyeti ve halkın asayişi bozuldu” derken Selçuklu sultanlarının İslam dünyası içerisinde sağlamış olduğu barış ve istikrarın önemini vurgular ve Selçuklu sultanlarının hakkını teslim eder.¹¹ Moğollar devrinde vatanının işgal altına düşüp insanların çoğu katliama uğramış ve kendisi de canını zor kurtararak Anadolu’ya kaçabilmiş büyük mutasavvıf Necmeddin Râzi; “Müslümanlar emniyet, asayiş ve rahatı Selçuklu sultanlarının mübarek çet’leri gölgesinde buldular. Bu dindar padişah’ar zamanında alimlere, zahidlere ve halka gösterilen iyilik, girilen gazalar ve kazanılan zaferler hiçbir devirde vuku bulmamıştır”¹² diyerek Bağdad’a dolayısıyla İslam dünyasına hakim olan Selçuklu hükümdarlarına İslam dünyasının şükran ve minnet duygularına hakkıyla tercüman olmaktadır.

⁹ D. Morgan., *Medieval Persia 1040-1797*, Longman, Londra 1988, p. 36.

¹⁰ Köymen., a.g.e. s. 188.

¹¹ O. Turan., *Türk Cihan Hakimiyeti*, s. 176.

¹² Necmeddin Râzi., *Mirsâdü’l-İbâd*, s. 11-12’den naklen O. Turan, a.g.e. s. 177.

İslam mütefekkirlerine ait bu görüşler, yalnız Sünnilere mahsus olmayıp, aslında Gulat-ı Şia'nın İslam dünyasında yaptıkları aşırılıkları ve teröre varan uygulamalarını gören mu'tedil Şiiler de benzer görüş ve düşüncelere sahiptiler. Zira Türkler çok dindar ve ekseriyetle Sünni -Hanefi mezhebine bağlı kalmakla beraber yabancı dinlere olduğu gibi İslam mezheplerine de saygı gösteriyor ve hürriyet tanıyorlardı. Bu sebeptendir ki, devletin nizam intizamını bozmayan, halk arasında fitne ve kargaşalık çıkarmayan, terör ve anarşiyi desteklemeyen mu'tedil Şiiler de tam bir hürriyete sahipti. Alevi şeyhlerine, seyyidlere, onların zaviye ve medreselerine dokunulmuyor, hatta vakıflar yapılıyor. Nitekim Şii alimi Abdülcélil Kazvini, 1165'de, yazdığı eserinde; "Cihana Hakim Türkler" sayesinde hürriyet ve himaye gördüklerini, Râfizi ve Mülhidler'in bertaraf edildiğini; İslama büyük hizmetler yaptıklarını, bütün fenalıkların onların uğurlu kılıçları ile yok edildiğini bütün tafsilatıyla anlatır ve "Allah'ın takdiri ile Türkler'in cihana hakim" bulunduğunu ilave eder.¹³

Sonuç

Yukarıdan buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerin ışığında ortaya çıkan sonuçlara bir göz attığımızda; Selçuklu Türkleri'nin İslam dünyası içerisine bir kurtarıcılar ordusu olarak girmesinden sonra Bağdad ve dolayısıyla İslam dünyası içerisine düştüğü o meş'um durumdan kurtulmuş ve Türkler sayesinde İslam'ın taht ve baht şehri Şii tasallutu altından çekip çıkarılı, anarşi ve terörün kökü kazınmıştır. Bunun yanı sıra Bağdad'a hakim olan Selçuklu Türkleri sırf siyasi hakimiyet ve kuru cihangirlik iddiası ile değil, ancak bunun tam tersine İslam dünyasına bir nizam ve intizam verme sevdasıyla Abbasi Hilafetini yeniden diriltmişler, aynı zamanda Sünni İslam doktrinini yok olup gitmekten kurtarmışlardır.

Selçuklu Türkleri, bir felaketler asrının başlangıcında Bağdad'a hakim ve İslam milletlerinin lideri olduktan sonra dünya siyasi, askeri ve ekonomik konjunktüründe İslam milletlerinin lehine büyük değişiklikler olmuştur. İlk ve Ortaçağların alışlagelmiş olan bütün bu sosyal siyasi dengeleri tamamen değişmiş, yeni bir düzen kurulmuş ve bu yeni düzende İslam dünyası Emeviler ve Abbasiler de dahil Türklerden önce hiçbir devirde böylesine muazzam bir barış ve istikrara kavuşmamıştır.

Bugün Bağdad'a adalet, eşitlik, barış, huzur, sükun, demokrasi ve insan hakları vb. gibi hasletleri getirmek iddiasıyla hakim olan güçler maalesef Selçuklu devlet adamlarının o gün göstermiş oldukları erdem ve basiretin hiç

¹³ O. Turan., *a.g.e.* s. 177.

birini göstermekte başarılı olamamışlardır. Günde 300- 500 masum insanın öldürüldüğü, insani değerlerin ayaklar altında çiğnendiği, adeta bir ateş ve kan deryası haline getirilen bir yerde demokrasinin ve insan haklarının getirilmesinden söz etmek aldatmacanın ilerisinde bir şey değildir.

Tarih, olaylardan ders almayan basiretsiz devlet adamları için tekerrürlerle doludur. Bundan yaklaşık 950 sene önce, Hilafet merkezinde cereyan eden acı olaylar bugün sanki Bağdad'ta yine tekrar etmiştir. Kendini İslam dünyasının tek lideri ve hakimi gören Saddam Hüseyin ve Bağdad hakimleri ne yazık ki tıpkı Abbasi halifesinin düştüğü acz ve perişanlık içerisine düşmüş ve bundan daha da kötüsü emperyalist güçlerin işgaline teslim etmiştir. Fakat ne yazık ki, artık ufukta el-Melikü'r- Rahim ve onun şahsında emperyalist güçlere darbeyi indirecek Selçuklu Sultanları yoktur.

Bir ülkeyi vatan yapmak, onun her karış toprağını canıyla, kanıyla sulayarak mukaddes bir yurt parçası haline getirmek her milletin harcı değildir. Hele hele devlet kurma geleneğinden mahrum olanlar, bunun ıstırabını ve çilesini çekmemiş olanlar, bin yıllık bir mirasın üzerine oturarak onu hoyratça kullananlar bu haksız mirasın pahasını en acı bir şekilde ödemek mecburiyetindedirler. Bu Kader-i İlahinin acı bir cilvesi olsa gerektir.

IRAK-İRAN SAVASI VE ORTA DOĞU

Prof. Dr. Samar BEHLIVAN*

Bu çalışma genel hatlarıyla su konuları değerlendirmektedir:

1. Irak, İran ve Türkiye'nin Orta-Doğu'da işgal ettiği stratejik ve tarihî önem ve iktisadî-siyasî ehemmiyetleri.
2. İran İslam devriminin (1979) Orta-Doğu, ama özellikle Irak ve Türkiye'ye yaptığı etkiler.
3. Irak-İran savaşının (1980) Orta Doğu, Türkiye ve Dünya için işgal ettiği önem, ve bu savaşın doğurduğu en önemli sonuçlar.

Tekno-ulaşım alanında sağlanan köklü ve hızlı değişime rağmen, günümüzde ve tarih boyunca Orta Doğu, ama özellikle bu siyasi-coğrafi mefhumun mihenk taşı oluşturan Suriye-Anadolu-Irak ve İran, stratejik ehemmiyetinden hiç bir şey yitirmemiştir. Muasır tarihimizde ecnebi müdahalesine ve bu coğrafyaya empoze edilen sun'î sınırların tekrar dizayn edilmesi arzularına karşın, bu ülkeler halen geniş ve uzun hudutlarla birbirlerine kenetlenmişlerdir.

Birbirlerini tarih boyunca-kesintilere ve aksaklıklara rağmen- her alanda güçlü etkileyen bu ülkeler ortak bir tarihî doku yaratmışlar ve stratejik kader birliği içine girmişlerdir. Bu durum, bu ülkelere özel bir siyasî, sosyal ve kültürel bir sorumluluk yüklemektedir. Dış müdahalelere açık olmalarından dolayı, bu ülkeler arasında işbirliği bir gereklilik ve ortak çıkarlarından dolayı, bu ülkelerin omuzlarında ayrıcalıklı bir yükümlülük vardır.

Bölgesel ve uluslararası konjoktür, bu ülkelere özel görevler dayatmaktadır. Dış ve iç faktörlerin etkisiyle farklı siyasî yapıları sahip olan Orta Doğu, bu farklılığa rağmen, olumlu-olumsuz bütün olaylardan eşit ve önemli derecede etkilenmektedir.

ABD'nin bölgemizdeki en hassas müttefiklerinden olan Şah Rıza Pehlevi'nin iktidarını deviren İran İslam Devrimi, Orta Doğuda yeni bir dönem başlatmıştır. Devrimin özelde Körfez ülkeleri ve genelde bu coğrafya üzerinde yaptığı etkilerin derinliği büyüktür. Lakin, İran'daki bu değişiklik Batı dünyasını, ABD ve İsrail'i oldukça tedirgin etmiştir. ABD, İran'da önemli bir askerî üssünü yitirmiş, Körfez ülkeleri ve Suudi-Arabistan'da ciddi korkular yaşamıştır.

* Şam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi - Şam/SURİYE

Irak'ın bu aşamada devreye sokulması ve İran'a karşı savaş hazırlıklarına girişmesi bu korku ve tedirginlikten dolayıdır. Bununla amaçlanan İran'daki köklü değişimi kontrol altına almak, bölgeye yayılmasını engellemek ve siyasî-ideolojik nüfuzuna sınır koymaktır. Lakin, sonuç itibariyle bu savaş İran'ı yıprattığı gibi, esas olarak Irak'ın iktisadî-askerî imkânlarını da mahvetmiştir. Bu savaştan en kârlı çıkan taraf İsrail ve silah holdingleri olmuştur. İsrail, Mısır'ı Camp-David antlaşmasıyla kendine yakın tutmuş ve kendisi için tehlike oluşturacak en önemli iki gücün (Irak-İran) gazabından uzak kalmıştır.

İran'la uzun seneler meşgul edilen Saddam'lı Irak, harbin ardından bir Arab ülkesi olan Kuveyt'i işgal etmiş ve bununla ABD'nin Orta Doğu'da yeni bir dönem başlatmasına ortam hazırlamıştır.

Suriye anti-emperyalist karakterinden dolayı önce İran devriminden yana tavır almış, daha sonra Irak-İran savaşına şiddetle karşı çıkmıştır. Bu dönem Suriye-İran münasebetlerinin her alanda olumlu boyutlar kazandığı dönemdir.

Netice itibariyle, bu çalışma Irak-İran savaşının bölgemiz için yarattığı sağlıksız ve tahripkâr sonuçları irdelemekte ve bu savaşlarda alınması gereken derslere işaret etmektedir**.

الحرب العراقية الإيرانية وتداعياتها الشرق أوسطية

• المقدمة:

تحتل منطقة الشرق الأوسط أهمية جيوسياسية خارجية، أمام الثورة التكنولوجية في عالم الاتصال والمواصلات. وذلك بدليل ازدياد الأطماع وحدة الصراع بين القوى الأجنبية حول المنطقة. وتفجر بؤر التوتر على شكل حروب أهلية واقتصادية وعسكرية. والعودة إلى الأساليب القديمة للاحتلال المباشر بعد انحسارها في أعقاب الحرب العالمية الثانية- الاحتلال الأمريكي- البريطاني للعراق في صيف 2003 نموذجاً- ونحن في بدايات القرن الحادي والعشرين.

- يتركز هدف الدراسة حول النقاط التالية:
- مزيد من تسلط الضوء على المخاطر التي تتعرض لها منطقة الشرق الأوسط من جراء اشتعال الحروب المدمرة المستنزفة لموارها.
- تتبع الدور المترتب على حكومات تلك الدول وشعوبها، لمواجهة الأخطار العسكرية والاقتصادية والسياسية، علماً بتدرك أهمية الحفاظ على الروابط الثقافية والروحية لشعوب المنطقة، أمام أطماع الغرب وأمريكا وإسرائيل، ودأبهم في استلاب الهوية الحضارية للبلاد.
- الوقوف عند الثورة الإسلامية - الإيرانية، باعتباره السبب البعيد المدى لتفجر الحرب العراقية - الإيرانية، بتحريض وتخطيط الغرب وأمريكا وإسرائيل، بهدف استمرار الهيمنة على بلدان الشرق الأوسط، وإحكام السيطرة على مواردها الاستراتيجية.

** Bu özet Şam Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mehmet Yuva tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

وبهذا فإن دراستنا للحرب العراقية - الإيرانية وتداعياتها الشرق أوسطية، تعد محطة تاريخية لرصد مجمل الأزمات التي تشهدها منطقة الخليج العربي، وانعكاساتها على دول الشرق الأوسط وما ينتج عن ذلك من خطط استعمارية جديدة، وكيفية مواجهتها للحفاظ على استقلال بلدان الشرق الأوسط، وعلاقاتها المتوازنة فيما بينها. في عصر التكتلات الاقتصادية والسياسية، وهيمنة القطب الواحد، وماتج عنه من غزو ثقافي وصراع حضارات وما إلى ذلك سنتبع الدراسة المنهج العلمي التحليلي لمجريات الأحداث والمواقف المختلفة للقوى المعنية، داخل الشرق الأوسط وخارجه. وبهذا سنتناول البحث النقاط التالية:

- 1- الأهمية الجيوستراتيجية والاقتصادية لمنطقة الشرق الأوسط، ولكل من تركيا وإيران والعراق.
- 2- التطورات السياسية للدول الثلاث
- 3- الثورة الإيرانية عام 1979، وتأثيراتها الشرق أوسطية والمواقف المختلفة منها عربياً ودولياً.
- 4- الحرب العراقية - الإيرانية 1980، أحد أهم منعكسات الثورة الإسلامية الإيرانية:
 - أ- المواقف العربية والدولية من الحرب
 - ب- الأسباب الحقيقية وراء الحرب.
- 5- تداعيات الحرب و المواقف المستجدة والحلول.
- 6- الخاتمة، نظرة مستقبلية.

• الأهمية التاريخية والجيوستراتيجية لكل من تركيا وإيران والعراق:

ان دراسة الأهمية الاستراتيجية والجيوستراتيجية والاقتصادية لمنطقة "الشرق الأوسط" * تعد ركيزة أساسية يستند إليها البحث في تتبع تطور الأحداث وتفاعلاتها، بحكم تأثير الموقع الجغرافي وما يفرضه من صلات سياسية واقتصادية وثقافية. وغيرها. يحكمها في غالب الأحيان المصالح المتبادلة بين الأطراف المعنية داخلاً وخارجاً. وهذا ما عكسته معظم التقارير المتبادلة بين ساسة المستعمرات عبر مراحل التاريخ الحديث والمعاصر قبل وبعد الحرب العالمية الثانية. ففي تقرير من السيد سيزنديل - ينييت إلى السيد ايفون كيرباتريك الوكيل الدائم لوزارة الخارجية، مكتب الشرق الأوسط البريطاني يقول: " ان مصلحتنا الرئيسية في الشرق الأوسط هي استراتيجية. والمنطقة مهمة للغاية بالنسبة لنا بسبب الفرص التي تتيحها، والتي نأمل أن نطورها من أجل مصالحنا التجارية. ولكن أهميتها الأساسية تكمن في كونها أحد مراكز تقاطع الطرق في المواصلات البحرية والجوية، وفي النفط الذي تحتويه، وما فيها من مجال المناورة والهجوم في حالة الحرب مع روسيا"⁽¹⁾. وهو ما أكدته أيضاً الرئيس الأمريكي ترومان (1945- 1953) في البيان التاريخي الذي ألقاه بمناسبة يوم الجيش في 6 نيسان 1946 بقوله: " في الشرق الأدنى، موارد طبيعية هائلة، فضلاً عن أنها منطقة تقع عبر أفضل الطرق البرية والمواصلات الجوية والمائية. فهي لذلك بقعة ذات أهمية اقتصادية واستراتيجية عظيمة. لذلك يسهل على المرء أن يدرك كيف أن الشرق الأدنى والأوسط يمكن أن يصبح يوماً حلبة لمنافسة عنيفة بين القوى الخارجية، وكيف أن تنافساً كهذا يمكن أن يتحول فجأة إلى صراع مسلح"⁽²⁾.

بناءً على ذلك، اندفعت أمريكا بكل ثقلها السياسي إلى الشرق الأوسط، لتحل مكان إنجلترا وفرنسا، بعد الحرب العالمية الثانية، مستخدمة شتى السبل من مشاريع استعمارية وأحلاف عسكرية تحت شعارات المساعدات المالية، الهادفة إلى ربط المنطقة بعجلة المصالح الغربية، وضمان تفوق إسرائيل على الدول المحيطة، والتي كانت تحظى بحصة الأسد من جملة المساعدات المقدمة لبلدان الشرق الأوسط.

* استخدم المصطلح أول مرة عام 1902 من قبل مستعمر بريطاني كان يحكم الهند، ثم التقطه صحفي بريطاني وأدخله في عنوان كتاب ألفه. وقد تطور مدلول المصطلح الذي أشار في البداية إلى منطقة تجمع الهند وإيران وأفغانستان، ليصل في أعقاب الحرب العالمية الثانية للدلالة على جزء آسيوي من وطننا العربي مع بعض أقطار عالمنا الإسلامي، وذلك بع أن تبنت الولايات المتحدة الأمريكية المصطلح. أما الصحفي (برنارد لويس) فقد طلع علينا في مجلة "فورين افيرز" في صيف 1992 بحدود جديدة للمصطلح تشمل الرقعة الممتدة من حدود الصين إلى المغرب العربي. المصدر: مركز الدراسات الاستراتيجية - العلاقات العربية - الإيرانية، ص 855.

لقد أوجد المحيط الجيوستراتيجي الواحد لمنطقة الشرق الأوسط، لاسيما تركيا، وإيران، والوطن العربي، تاريخا مشتركا منذ أقدم العصور، استمر تفاعله وتأثيره حتى يومنا هذا، وهذا ما تؤكدته الخارطة الطبيعية للمنطقة. أي قبل رسم الحدود السياسية المعاصرة. إذ أن الجغرافية قد تسهل روابط التواصل وخاصة إذا كانت تلك الدول مرتبطة بجذور حضارية واحدة، كما في منطقة الشرق الأوسط. وهذا ما صرح به رئيس وزراء تركيا في

مطلع 1984 بقوله: "ان على تركيا أن تقوم بدور في الشرق الأوسط. نظرا الى موقعها الجغرافي وروابطها الثقافية مع المنطقة"⁽³⁾

وبهذا فإن كل من تركيا وإيران والعراق، تحتل أهمية جيواستراتيجية سياسية واقتصادية هامة في الشرق الأوسط.

حيث تمتد تركيا عبر آسيا الصغرى، بتميز لافت، لامتلاكها المضائق والموانئ الواقعة على المياه الدافئة "البوسفور والبحر الأسود..." والتي تشكل مع بعضها حلقة وصل بين دول البلقان ومنطقة الشرق الأوسط مع الاتحاد السوفييتي. وتشارك بحدودها الجنوبية مع سورية ب 877 كم ومع العراق ب 331 كم. إضافة الى تميز تركيا بأن المنطقة الشمالية الغربية من البلاد تعد موطن قدم تركيا الوحيد في أوروبا ب 269 كم مع بلغاريا، و 212 كم مع اليونان⁽⁴⁾.

وتمتد إيران أيضا في وسط الكتلة الآسيوية في جنوبي غربي آسيا، حيث يحدها من الشمال الاتحاد السوفييتي وبحر الخزر، ومن الغرب تركيا والعراق، ومن الجنوب الخليج العربي وخليج عمان، ومن الشرق الباكستان وأفغانستان. بذلك الموقع الاستراتيجي، امتلكت إيران "توقفا نسبيا بين دول الخليج الفارسي الأخرى"⁽⁵⁾.

أما العراق، فيشارك مع تركيا وإيران وسورية بحدوده الشمالية والشمالية الغربية والغربية، ومع إيران في الشرق، ومن الجنوب يطل على الخليج العربي ودوله. عدا عن كل هذا، فإن وادي نهري دجلة والفرات اللذين شهدا أقدم حضارات العالم وأهمها- يشكلان رابطا جغرافيا طبيعيا مع تركيا منذ أقدم العصور التاريخية، من المنبع في جبال طوروس وعبر المسار في أرض الشام والعراق، وصولا الى المصب في الخليج العربي.

كما تزايدت الأهمية الاستراتيجية للدول المعنية بدراستنا، نظرا لما تمتلكه من ثروات اقتصادية هامة تشكل عصب التطور الحضاري في العالم. إذ أن العراق وإيران يملكان ثلثي مخزون النفط في العالم، وينتجان منه كميات كبيرة جدا، وتعد إيران من أهم دول العالم المنتجة للنفط، ففيها "تتركز أهم منابع النفط في العالم"⁽⁶⁾ أما تركيا فيبلغ مخزونها النفطي "390 مليون برميل وتدعي الحكومة بأن لديها 700 مليون برميل"⁽⁷⁾.

هذا عدا عن مصادر الثروات الطبيعية لدى الدول الثلاث، من معادن وغاز طبيعي وفحم حجري وغيرها. إضافة الى ما يمتلكونه من ثروة مائية وزراعية غنية. بهذا فإن تلك الدول تشكل قلب العالم الاستراتيجي بعد الحرب"⁽⁸⁾ العالمية الثانية، وهو ما أثبتته الأحداث اللاحقة.

ومما لا بد من ملاحظته، أن سمة التكامل الطبيعي جغرافيا واقتصاديا، بين دول المنطقة، قد أدت الى خلق احتياجات متفاوتة فيما بينها لامتلاك النفوذ الذي يساعد في تأمين الأسواق

والاستثمارات – لاسيما مساعي تركيا الحثيثة لامتلاك نفوذ دائم في الجوار الاقليمي بحكم الاعتبارات الاقتصادية- "حيث أصبحت أنقرة خلال عقد السبعينات تشعر بالحاجة لأن تنهل من ثروة الدول النفطية الغنية فتتخذها أسواقا لسلعها ومنتجاتها الزراعية والصناعية، لجذب كتلة نقدية من ثروات النفط المستجدة الاستثمار⁽⁹⁾

التطورات السياسية:

استنادا الى ما سبق، نجد أن الواقع الجيوستراتيجي والاقتصادي في الشرق الأوسط – لاسيما تركيا، ايران، العراق – قد رسم بشكل أو بآخر نمط العلاقات السياسية، خاصة بعد الحرب العالمية الثانية، بما يخدم مصالح تلك الدول، سواء فيما بينها وبين أقاليم الشرق الأوسط، أو بينها وبين دول العالم، آخذين بالاعتبار ما تفرضه المصالح الاقتصادية والسياسية للدول الأقوى على الدول الأضعف من ضغوط.

ففي العراق – بعد الحرب العالمية الثانية- سعت بريطانيا لاستمرار مصالحها الاقتصادية والسياسية، إذ أنها تعتبر "هذه الدولة مفتاحا لرقعة شطرنج الشرق الأوسط داخل مناطق نفوذها"⁽¹⁰⁾. فكان عليها تأمين سلامة أنابيب نفط العراق التي تذهب الى البحر الأبيض المتوسط عبر سورية، بعد أن ارتفع انتاج النفط العراقي ارتفاعا كبيرا في أوائل الخمسينات⁽¹¹⁾. وتركت بريطانيا قنابل موقوتة مستقبليا على الحدود العراقية – الكويتية، والعراقية - الايرانية، كما في معظم دول الخليج العربي.

كما كان النشاط الأمريكي في العراق أيضا، كبيرا وفي مجالات تنموية واستثمارية وعسكرية واسعة، معنية بموارد النفط، وموارد اقتصادية أخرى، وقضايا سياسية، بحيث يجري التركيز حول خضاع "العراق لديبلوماسية الدولار"⁽¹²⁾. بمعنى السعي لربط بترول العراق بالدولار، كمنافس أهم للاسترليني البريطاني آنذاك. وبنفس الوقت عملت أمريكا الى جانب بريطانيا خلال الخمسينات من القرن العشرين، على جر العراق الى جملة المشاريع الاستعمارية، الاقتصادية والعسكرية والسياسية كالنقطة الرابعة، ايزنهاور، حلف بغداد، والهلال الخصيب وغيرها.. أملين من العراق أن يكون أداة التأثير لانضمام الدول العربية الى تلك المشاريع – لاسيما الدول الثورية كسورية ومصر – اللذين قاوما المشاريع بكل قدرتهما، اضافة الى الاعتماد على اسرائيل – صنيعا الامبريالية العالمية – لحفظ مصالح الغرب وأمريكا وهذا ما ورد في خطاب لتشرشل رئيس وزراء بريطانيا بقوله: "من العوامل المهمة في الشرق وجود اسرائيل"⁽¹³⁾. واستنزاف قدرات المنطقة العربية واقتصادياتها بحكم التوتر الدائم على الحدود المجاورة، واشتعال الحروب لاستلاب مزيد من الأراضي العربية.

واستمر الحال هكذا مع السلطة الملكية العراقية، الى أن تمكنحت الحركة الوطنية العراقية من الاطاحة بالنظام الملكي في 14 تموز 1958. ليدخل العراق مرحلة جديدة من حياته السياسية، منذ الستينات وحتى نهاية القرن العشرين وبداية القرن الحادي والعشرين، تلك المرحلة التي لن ندخل في تفاصيل مجرياتها، والتي لم تخل من الضغوط الأجنبية والتوجهات الساعية لاعادة النشاط للمصالح الغربية والأمريكية، عبر تفجير بؤر التوتر بين العراق والدول المجاورة، فكانت حرب الخليج الأولى 1980 مع ايران وحرب الخليج الثانية مع الكويت عام 1990، مما فصح المجال واسعا للتدخل الأجنبي العسكري – الأمريكي والبريطاني وغيرهما – في منطقة الخليج العربي، ومن ثم التخطيط لاحتلال العراق الذي تم تنفيذه بحلول جيوش الاحتلال البريطاني والأمريكي على أرض العراق بعد تدمير البنى التحتية والفوقية في 2003/4/15.

وفي ايران، بعد الحرب العالمية الثانية، حيث برزت أمريكا- كما سبق وذكرنا – كزعيمة لامنازع لها في العالم الرأسمالي، مما مكناها من لعب دور عسكري وسياسي قيادي في ايران، فعملت على "تحويل ايران الى قاعدة قوية للهجوم المعادي للاتحاد السوفييتي، وتحولت البعثة العسكرية الاستشارية الأمريكية في العام 1947 الى بعثة تقوم بدور عملياتي، وبدأت بتزويد القوات الايرانية

بأخر مبتكرات السلاح الأمريكي، وأطلق على البعثة اسم "أراميش" وكان قد حدد في البداية مبلغ 10 ملايين دولار لانفاقها على السلاح الأمريكي، وارتفع المبلغ عام 1948 إلى 60 مليون، ووصلت العلاقات إلى حد التوقيع على "اتفاقية التعاون والمساعدة الدفاعية" في العام 1950 بين إيران والولايات المتحدة، وقد أسهم هذا في توفير قواعد صلبة لمزيد من المساعدات اللاحقة، وتلقت إيران معونة عسكرية ما بين عامي 1946 و 1970 بلغت قيمتها أكثر من 1365.6 مليون دولار، وحصلت على ما قيمته 830.4 مليون دولار، وفي أواخر الخمسينات كان يعمل حوالي 900 خبير أمريكي في صفوف القوات المسلحة الإيرانية. وتلقى حوالي 11000 إيراني تدريبهم العسكري في مؤسسات أمريكية فيما بين نهاية الحرب الثانية وحتى العام 1975⁽¹⁴⁾. وبلغت العلاقات الأمريكية الإيرانية ذروتها في عهد الرئيس ريتشارد نيكسون 1969-1974 لتصبح إيران خلال هذه الفترة قوة إقليمية رئيسية بدعم أمريكي⁽¹⁵⁾، فكانت إيران "أحد المستوردين الرئيسيين للسلع الأمريكية وأهم وأكبر مستورد للسلاح الأمريكي في العالم، بالإضافة إلى أن إيران تشكل قوة رئيسية داخل منظمة أوبك⁽¹⁶⁾ كما بلغت قيمة المشتريات الإيرانية من السلاح الأمريكي ما بين 1972 - 1976 بـ 10.4 بليون دولار، وما بين 1976-1983 بـ 18.5 بليون دولار⁽¹⁷⁾.

لقد أدت تلك العلاقات الوثيقة ما بين إيران وأمريكا والغرب إلى اندماج إيران في النظام الدولي للعلاقات الرأسمالية، ومكنتها من تشكيل نمط الروابط الاقتصادية متعددة التوجهات. حيث حرص نظام الشاه على "منع أية حركة أو دولة يمكن أن تضعف مركز إيران الاستراتيجي من أن تبرز في المنطقة. ويعني هذا أن إيران ستتدخل لسحق القوى الوطنية والثورية في خارج حدودها التي تعتقد أنها تشكل خطراً عليها، والتي تعتقد أنه بإمكانها أن تخمدتها"⁽¹⁸⁾ باعتبارها أداة لحماية مصالح الغرب وأمريكا وحلفائهما. لهذا فإن ثورة العراق في 14 تموز 1958 التي أطاحت بالنظام الملكي العراقي، قد أفرغت شاه إيران وجعلته يطلب مساعدات عسكرية إضافية من الولايات المتحدة، وقام الشاه حينها بتوقيع معاهدة دفاعية بين البلدين في آذار 1959⁽¹⁹⁾. واستمرت سياسة الشاه في تعميق توجهها الأمريكي - الغربي الذي وصل إلى حد التدخل في الشؤون الداخلية، حتى قيام الثورة الإسلامية عام 1979.

أما تركيا، بعد الحرب العالمية الثانية، فقد رحبت -مثل إيران- بانغماس الولايات المتحدة الأمريكية في شؤون الشرق الأوسط، خاصة بعد تراجع الدور البريطاني في المنطقة. وكان انضمام تركيا إلى المعاهدة المركزية (السينتو) كجزء من النظام الدفاعي الغربي، بحيث لم يترك لها خياراً قابلاً للمناورة، فقد ظلت علاقاتها مع حلفائها الغربيين أعمق بكثير من صلاتها مع بلدان الشرق الأوسط والبلدان العربية⁽²⁰⁾. وقد كان لفكرة تأسيس منظمة الدفاع عن الشرق الأوسط، التي لعبت فيها تركيا دوراً قيادياً مما كان له تأثير سلبي على العلاقات التركية - العربية. وهو ما صرح به وزير خارجية تركيا فؤاد كوبرولوعام 1951 بقوله: "إننا نعتقد أن الدفاع عن الشرق الأوسط ضرورة حتمية للدفاع الاستراتيجي والاقتصادي عن القارة الأوروبية"⁽²¹⁾. وبنفس الوقت، وبدعم أمريكي لعبت تركيا دوراً هدفت منه ربط الوطن العربي بنظام الأمن الغربي بموجب مبدأ أيزنهاور عام 1957، هذا عدا عن مواقف تركية عديدة مؤيدة للغرب ضد المطالب العربية التحريرية في الجزائر ولبنان وسورية والأردن والعراق... وغيرها. هذا إضافة إلى تأييدها لإسرائيل، إذ أن تركيا "تعتبر وجود إسرائيل ضروري لاحتواء سورية التي تصر مدعومة من جميع البلدان العربية على عودة لواء أسكندرون إليها"⁽²²⁾.

لكن مما لا بد من ملاحظته، التغيير الذي أخذ يطرأ على العلاقات التركية - الغربية وأمريكا، بعد إثارة قضية قبرص عام 1964، وخلال تصويت الجمعية العامة للأمم المتحدة عام 1965. ذلك الموقف الذي أثار في السياسة الخارجية التركية عامة، وتجاه الدول العربية خاصة، حيث أخذت العلاقات التركية - العربية تتجه نحو التحسن، ونحو تغيير الموقف تجاه الصراع العربي -

الاسرائيلي، كما لوحظ أن ابتعاد سياسة أنقرة الخارجية في الشرق الأوسط عن السياسة الأمريكية، يعني أيضا التخفيف من حدة الاتجاه العلماني في تركيا⁽²³⁾. وبذلك "يصبح العامل الغربي لأول مرة عاملا ايجابيا في تأثيره على علاقات أنقرة مع الوطن العربي"⁽²⁴⁾. إزاء ذلك التغيير في السياسة الخارجية التركية، أعلنت تركيا في ربيع 1967 عن عدم استخدامها للقواعد العسكرية الأمريكية الموجودة على أرضها تجاه أي نزاع في بلدان الشرق الأوسط. وفي حرب حزيران 1967 التي أعلنتها إسرائيل ضد العرب "اتخذت حكومة أنقرة موقفا مؤيدا للعرب تدريجيا، ونحت جانبا حياها المتشدد على الرغم من اصرار حزب الشعب الجمهوري على أن تلتزم الحكومة الحياد التام إزاء هذا الصراع مثلما كانت تفعل قبل نشوئه"⁽²⁵⁾. كما عارضت تركيا ضم الأراضي العربية المحتلة من قبل إسرائيل، وطالبت بانسحاب القوات الإسرائيلية من الأراضي التي احتلتها، وبدفع تعويضات مالية عن الأضرار التي سببتها.. كما رفضت مع باكستان قرار إسرائيل بضم القدس. كما أخذت تركيا تشارك في المؤتمرات الإسلامية، وإن كان تصريح ديميريل "بأن بلاده سوف تشارك فقط في المؤتمرات الإسلامية التي ليس لها طابع سياسي" وشاركت في المؤتمر الإسلامي الأول الذي انعقد في الرباط عام 1969 وما تبعه من لقاءات⁽²⁶⁾. قد يكمن وراء تلك السياسة سببين أساسيين :

الأول ، خشية تركيا من نزوع إسرائيل لأن تصبح "الدولة القائدة" داخل النظام الاقليمي "الشرق أوسطي"، خاصة وأن لها طروحات ومشاريع، قديمة- حديثة، لتدخل في النسيج الاقتصادي العربي. وتصبح سناغورة الشرق الأوسط"⁽²⁷⁾.

الثاني، احتياج تركيا لنفط الشرق الأوسط لتسيير عجلة اقتصادها، ذلك أن مصادر النفط التركي لاتغطي سوى 16% من احتياجاتها فقط⁽²⁸⁾. لاسيما وأن أسعار النفط الخام قد تضاعفت أربع مرات خلال عامي 1973 – 1974 وهو ما أدى الى تزايد وزن العلاقات الاقتصادية مع البلدان النفطية في المنطقة.

بهذا، فقد أصبحت تركيا تشعر بالحاجة لأن تنهل من ثروة الدول النفطية الغنية، فتتخذها أسواقا لسلعها ومنتجاتها الصناعية والزراعية، ولجذب كتلة نقدية من ثروات النفط المستجدة للاستثمار في تركيا⁽²⁹⁾. كما باتت تركز أكثر من أي وقت مضى على الجوانب الدولية والاقليمية لأمن الخليج وتهتم بمخاطر التدخل الخارجي، وأسباب عدم الاستقرار الداخلي في المنطقة والصراعات العربية – العربية، وبشكل خاص الصراع العربي – الاسرائيلي باعتباره عاملا مؤثرا في المواقف العربية.

الثورة الإسلامية الإيرانية 1979:

كان قيام الثورة الإسلامية الإيرانية عام 1979، حدثا هاما على المستويين العالمي والشرق أوسطي، وفي هذا قال الرئيس السوري حافظ الأسد: " الثورة الإيرانية نقطة بارزة ومضينة جدا في هذه المنطقة"⁽³⁰⁾. لقد شكلت الثورة منعطفا هاما في مسار تاريخ استراتيجية الشرق الأوسط سياسيا واقتصاديا وفكريا وعسكريا. ذلك لأن أمريكا والغرب واسرائيل فقدوا الشاه حارس مصالحهم على منابع النفط والغاز في المنطقة، وهذا ما صرح به بيغن رئيس وزراء إسرائيل بعد ازاحة شاه ايران في حديث مع الرئيس الأمريكي جيمي كارتر في 12 / أيار 1979 بقوله: "هناك قضايا معلقة، ينتهم حلها قبل استئناف الكلام في السياسة، وأهمها موضوع البترول. فإسرائيل – طبقا لأقواله – كانت تشتري بترولاً من ايران الى جانب ما تحصل عليه من سيناء، وهي الآن فقدت أو كادت تفقد كلا المصدرين"⁽³¹⁾. كانت هذه الحسابات الأمريكية – الاسرائيلية قائمة، لأنهم أدركوا تماما بأن الثورة الإسلامية الإيرانية لاتبشر بالخير⁽³²⁾. ولابد لهم من حلول وبدائل، كي لايفقدوا مصالحهم الاستراتيجية في ايران . وهذا يعني ضرورة البحث في خطط مشتركة بين المتضررين من الثورة الإيرانية – أي أمريكا وإسرائيل وحلفائهما – للعمل السري ضد الثورة وتأثيراتها في النطاق المحيط بها، والذي أخذ يتفاعل مع ندائها. لذلك عملت أمريكا وإسرائيل وغيرهما من أعداء الثورة، على إثارة النزعات القومية، وإثارة الأقليات ضد الثورة، والعمل على إجهاضها وفي هذا يقول دبلوماسي

غربي في بداية الثورة الإسلامية: "إن الحكومة لديها مشاكل عديدة متفجرة . يكفيها مشكلة الأقليات .. انها قابلة موقوتة قابلة للانفجار في أي وقت، ان هذه القضية يمكن أن تهدد كل إيران في الحاضر والمستقبل... "(33) ومن جانب آخر، فان الثورة الإيرانية فرضت على أمريكا حسابات جديدة في مفاوضات الصلح المصري - الاسرائيلي، وفي سياسة المنطقة ، مما جعل الرئيس الأمريكي كارتر يتخذ ثلاث قرارات تمثل ثلاث اتجاهات للحرك في المنطقة: 1- ضرورة تسريع المفاوضات المصرية - الاسرائيلية. 2- اعادة تقييم الموقف العسكري بعد سقوط نظام الشاه، وبدء قيادة الامام الخميني في إيران. 3- التوجه نحو اعلان التدخل في المنطقة لحماية موارد النفط في الخليج العربي بالقوة، اذا ظهر أي تهديد محتمل(34).

أما الاتحاد السوفيتي، آنذاك، قبل سقوط النظام الاشتراكي، فقد كانت له حساباته الخاصة ، اقتصاديا، وسياسيا، وايدولوجيا، بعد نجاح الثورة الإسلامية الإيرانية، خاصة وأن أمريكا والغرب في ظروف الحرب الباردة ، يسعون بشكل مستمر لابعاد الاتحاد السوفيتي عن أن يأخذ أي دور محوري في المنطقة تحت أي ظرف.

أما الدول العربية*(35)، لاسيما دول الخليج العربي والسعودية، فقد كانت لها مخاوفها الكبرى على عروشها، خشية من انتقال عدوى الثورة اليها، فكانت حذرة من أي خطوة تقدم عليها ازاء الثورة في تلك الفترة، وكان لابد لها أيضا من محاولات العمل على اضعاف الثورة والسعي للقضاء عليها منذ بداياتها الأولى، وبتحريض أمريكي - اسرائيلي- غربي. وهذا ما بادر به النظام العراقي في 22 / ايلول عام 1979 لالغاء اتفاقية الجزائر المعقودة في آذار 1975 بشأن الحدود العراقية - الإيرانية (36). وهذا يعني زرع بذور التوتر والأزمات أمام الثورة الإيرانية، واستنزاف قوة البلاد اقتصاديا وعسكريا.

لقد خشيت تركيا من الثورة الإسلامية الإيرانية، ومن نهجها السياسي الجديد في عدااء الغرب وأمريكا، وأخذت تنتظر الى حسابات جديدة فيما اذا أصبحت إيران الدولة الأقوى في المنطقة، لاسيما في منطقة الخليج العربي، لذا يترتب عليها سياسة الحيطة والحذر ازاء الدول الإسلامية من جهة، ودول الغرب وأمريكا، ومنهجية عمل أخرى.

الحرب العراقية- الإيرانية، دوافعها الأساسية والمواقف الدولية والعربية المتخذة منها:

انطلاقا من كل ما سبق عن الثورة الإسلامية الإيرانية، والمواقف العربية والدولية منها، أخذ التوتر يزداد حدة على الحدود بين العراق وإيران. حيث بدأت مناقشات الخطة العسكرية العراقية قبل شهرين من بداية الحرب " وبالتحديد في شهر تموز 1980". ومن ثم كان اندلاع الحرب بشكلها الواسع في 22/9/1980(37). تلك الحرب التي لم يكن فيها أي فائدة لا للعرب ولا لإيران ولا لمنطقة الشرق الأوسط بكاملها. وهو ما ذكره الرئيس السوري حافظ الأسد في حديث له مع الرئيس كورت فالدهايم في 27/10/1980 بقوله: " الحرب العراقية - الإيرانية اعتبرناها حربا عبثية تدميرية لا يستفيد منها الا أعداء الشعبين في البلدين المتحاربين"(38).

اذن، ماهي المواقف العربية والدولية من هذه الحرب، في تلك المنطقة الاستراتيجية من العالم، وبين بلدين يعدان من أهم الدول المخترنة والمنتجة للنفط في العالم. مع الأخذ بالاعتبار، أن المواقف التي نود الوصول اليها، مستندة الى الأسباب والدوافع الحقيقية الكامنة وراء تلك الحرب.

الدول العربية: أبدت معظم الدول العربية - باستثناء سورية وليبيا والجزائر- القرار العراقي في اعلان الحرب على إيران، ووقفت الى جانبه، لاسيما السعودية ودول الخليج العربي، تلك الدول التي خشيت من الثورة الإيرانية وسعت الى ضربها. لذلك دفعت السعودية للعراق حوالي " 26 بليون دولار"(39). للمساعدة في سد نفقات الحرب، ونتيجة لرفض سورية الحرب، واغلاقها أنابيب النفط العراقية عبر أراضيها الى البحر المتوسط، بلغت خسارة العراق من جراء ذلك حوالي 6 بليون دولار(47). مما أجبر العراق على زيادة ضخ النفط عبر الأنابيب العراقية - التركية بتكلفة كبيرة جداً،

وبحكم التأييد السعودي للعراق فقد دفعت الى سورية مبلغ 2 بليون دولار لقاء اعادة ضخ النفط العراقي عبر أراضيها، لكن سورية رفضت طلب السعودية، مما جعل السعودية تسعى الى بناء خط جديد يصل العراق بميناء ينبع على البحر الأحمر تعادل كلفته 2 بلون دولار، ينتهي بناؤه عام 1986 ، كما سعت لبناء خط آخر يمر من "الزرقا" في الأردن ومنها الى خليج العقبة ثم الى البحر الأحمر⁽⁴⁰⁾. مما خلق للعراق صعوبات اقتصادية كبيرة جدا واحتياجات مالية ضخمة - بالعملة الصعبة - لسد نفقات الحرب، وهذا ما دفع صدام باتجاه مصر وفتح علاقات جديدة معها، لأن مرور النفط من خليج العقبة الى السويس الى البحر الأحمر، كان حلا بديلا للعراق، رغم تكلفته المادية الكبيرة. لكن هذا التقارب مع صدام حسين يتناقض مع موقفه المعلن من قضية فلسطين ورفضه الحل السلمي المصري - الاسرائيلي، ويضعف مصداقيته في المحيط العربي، وبالتالي بقي هذا التقارب ضعيفا وغير قادر على أداء دوره السياسي على المستوى العربي.

كذلك تحملت دول الخليج العربي المؤيدة لصدام جزءا لا بأس به من نفقات الحرب وسهلت وصول الأسلحة الى الجبهات المتحاربة عبر مرافئها وخطوطها الجوية.

أما دول الغرب وأمريكا واسرائيل، فقد أبدوا الحرب، بل خططوا لها، ودعما لتفجيرها. لذا كان أقصى طموح سياسة الغرب أن يبدأ العراق الحرب مع إيران - وهوما حصل - لأن الحرب ستضعف الثورة الإسلامية، وتصرفها عن بناء إيران وفق توجهات الثورة، هذا على الصعيد الداخلي. أما على الصعيد الخارجي، فإن التوجه الأمريكي سعى نحو عزل إيران الإسلامية واستبعادها عن منظومة العمل الاقليمي، سواء على المستوى الأمني أو السياسي أو الاقتصادي، وذلك لأن إيران:

- 1- تشكل خطرا على مصالح الغرب والولايات المتحدة في الخليج العربي.
- 2- لأنها مصدر دعم "للأصولية الإسلامية" حسب زعم أمريكا.
- 3- لأنها تتخذ موقفا متشددا من اسرائيل وسياستها التوسعية في المنطقة، ومن نهجها في عملية السلام. كما أن الحرب سوف تفرغ الطاقة العراقية الحيوية والمتجددة، وتعطّلها عن التوجه نحو المصالح الحقيقية للأمة العربية، خاصة وأن العراق يشكل عمقا استراتيجيا للجبهة العربية الشرقية في مواجهة المشروع الصهيوني من جهة، وكسند ودعم للاستراتيجية العربية في منطقة الخليج العربي من جهة ثانية، وكقوة متوازنة يمكن لتعاون أو لتفاهم بينها وبين إيران أن يشكل أثرا اقليميا يمكنه الخروج عن الخطوط الحمراء الأمريكية من جهة ثالثة. الأمر الذي يعتبر تهديدا مباشرا للأمن القومي الأمريكي، بحسب الدراسات الأمريكية - فيما يخص النفط واسرائيل - قوة النفوذ السياسي في الخليج العربي⁽⁴¹⁾. لذلك فإن عزل إيران وإضعاف العراق وتدمير قوته الاستراتيجية يتيح الفرصة للوجود الأمريكي والتدخل العسكري في الخليج وفي قطاعات أخرى من الشرق الأوسط. إضافة الى أن الحرب بين البلدين ستمكن أمريكا من ضرب ما تسميه "الأصولية الإسلامية" التي تقودها إيران و"الراдикаلية العربية" التي تقودها العراق وبالتالي تحول دون لقائهما، الذي يشكل أيضا خطرا كبيرا على المصالح الأمريكية - الاسرائيلية في المنطقة.

وبالنسبة للاتحاد السوفييتي، الذي لم يكن مع الشاه وسياسته الأمريكية، كما أنه كان يخشى من انتشار مؤثرات الثورة الإسلامية الإيرانية الى الجمهوريات الإسلامية السوفييتية المتاخمة لإيران، مما جعله متحفظا من الثورة الإسلامية الإيرانية وشعاراتها واندفاعاتها. وقد تصادف اندلاع الحرب العراقية - الإيرانية مع فترة تراجع الحرب الباردة، وما أحدثته من تغييرات بين دول المعسكر الاشتراكي، "حيث ظهور الجمهوريات الإسلامية الجديدة في إطار رابطة الدول المستقلة، مما فسخ للسياسة الإيرانية حقلًا جديدًا للعمل تؤدي فيه الصلات التاريخية والثقافية، والجوار الاقليمي، دورا مؤثرا وكبيراً"⁽⁴²⁾. وهذا ما سيفتح أفقا هامة أمام إيران في اتخاذ دور هام وفاعل بين تلك المجموعة الاقليمية، وهذا يعني حذر السوفييت من الحرب.

أما تركيا، التي خشيت من الثورة الإسلامية الإيرانية، ورغبت في فشلها، لابقاء إيران ضعيفة غير قادرة على لعب أي دور إقليمي منافس. إلا أنها اتخذت موقفا حياديا من الحرب العراقية - الإيرانية، البلدين المجاورين، لتحقيق فوائد اقتصادية وسياسية هامة: حيث أفادت اقتصاديا، من مرور النفط العراقي عبر أراضيها، ومن تزايد النشاط التجاري لموارد مختلفة عبر حدودها وموانئها البحرية، باتجاه البلدين - إيران والعراق - وهذا ما أنعش الاقتصاد التركي في تلك الفترة⁽⁴³⁾. حيث ارتفع حجم التجارة التركية مع إيران بسرعة، فقفز من 85 مليون دولار عام 1980 إلى 1008 مليار دولار عام 1983⁽⁴⁴⁾ وأصبحت إيران الدولة السادسة في استيراد السلع والمنتجات التركية في الوقت نفسه تصدر إيران إلى تركيا نفطا بقيمة 102 مليار دولار وبإمكان المنتجين الأتراك أن يتوقعوا ورود طلبات رئيسية من إيران لاستيراد الحديد والمنسوجات والمنتجات الكهربائية والإلكترونية والآليات والأجهزة والكيمويات. وتحصل تركيا على 6 ملايين طن من النفط بطاقة نقل 105 مليون برميل يوميا من النفط الإيراني .. وفي مطلع عام 1985 وقع أوزال ومير حسن موسوي رئيس وزراء إيران على بروتوكول للتبادل التجاري بقيمة 3 مليارات دولار، أملت تركيا أن يؤدي إلى تصدير ما قيمته 105 مليار دولار من السلع والمنتجات خلال نفس السنة⁽⁴⁵⁾. كما صدرت تركيا عام 1984 إلى العراق ما قيمته 900 مليون دولار من السلع ... بينما يجري العمل على إقامة خط أنابيب ثاني موازي لخط أنابيب النفط العراقي الذي ينقل النفط الخام من حقول كركوك إلى ميناء بورماتورليك على البحر المتوسط⁽⁴⁶⁾.

أما ما أفادته الحرب سياسيا، وبفس الوقت، فإنها قدمت لتركيا "مجانا وضعا استراتيجيا سياسيا"⁽⁴⁷⁾ هاما بعد أن استنزفت الحرب طاقات البلدين، في ظل تردي أوضاع المنطقة العربية من جراء تزايد حدة الصراع العربي - الاسرائيلي، وخطط التسوية الهادفة لاختضاع البلدان العربية للهيمنة الصهيونية، خاصة بعد اخراج مصر من ساحة الصراع. إذ أن تركيا لن تترك الفرصة لتمر دون لعب دور إقليمي قيادي، وفي هذا صرح تورغوت أوزال رئيس وزراء تركيا في 1984 " أن على تركيا أن تقوم بدور في الشرق الأوسط ... ان هذا الدور تقرره أولوياتنا السياسية وتطور الأوضاع في المنطقة"⁽⁴⁸⁾. ومما يؤكد هذه السياسة، الشعارات التي أعلنتها تركيا في ذلك الحين، حول رص الصفوف بدافع " من الاحساس بالمصير المشترك " و " ضرورة حماية المنطقة ". وبذلك فان سياسة الحفاظ على الأوضاع القائمة هي الأكثر ملاءمة لمصالح تركيا والغرب في تلك الفترة. لهذا لم تساند تركيا أي من طرفي النزاع في الحرب، مما أدى لأن يكون رئيس الوزراء التركي السابق أوزولو عضوا فعالا في " لجنة المساعي الحميدة " المنبثقة عن " المؤتمر الاسلامي " للتعويض بين العراق وإيران⁽⁴⁹⁾ كما اتخذت تركيا سياسة الحيطة والحذر تجاه أمن الوطن العربي، مما جعلها تمتنع عن السماح باستخدام المنشآت الدفاعية في تركيا ضد الدول العربية. إلا أن هناك مخاوف تركية من استمرار الحرب، حول تحركات الأكراد الانفصالية والقوى المعادية ضد البلدين، مما دفع القوات المسلحة التركية في أيار 1983 بموافقة الحكومة العراقية، بعملية توغل داخل الأراضي العراقية بعمق 10 كم لمحاربة المجموعات المسلحة في تلك المنطقة⁽⁵⁰⁾. بذلك نجد أن السياسة التركية تتحرك إقليميا، وآنيا، وفق ما يخدم مصالحها الوطنية والدولية، وفي ذات الوقت تحافظ بثبات على جوهر توجهات سياستها الغربي، خاصة في المجال الدفاعي.

تداعيات الحرب العراقية-الإيرانية شرق أوسطيا (عربيا) دوليا:

ان المواقف العربية المتخذة من الثورة الإسلامية - الإيرانية، ما بين مؤيد للثورة (سورية، الجزائر، ليبيا)، ومتوجس بعيد عن تأييدها (خاصة دول الخليج العربي والسعودية) قد عكست تباين السياسات العربية، وصعوبة التوصل إلى موقف عربي موحد. وهذا ما عكسته الحرب العراقية - الإيرانية، حيث برزت حالة التمزق العربي، التي ثبت أنه لا بد من تجاوزها في ظل تزايد

اطماع الغرب وأمريكا في المنطقة، وضرورة التوصل الى موقف متضامن يحمي الوطن العربي، ويحافظ على أهميته الاستراتيجية، لمواجهة الأخطار المهددة لأمنه.

برز بوضوح في أعقاب الحرب العراقية - الإيرانية، سباق التسلح في الخليج العربي، والاعتماد بشكل رئيسي على السلاح الغربي والأمريكي، خاصة في ظل ظروف تراجع الحرب الباردة، ومؤشرات تراجع دور المعسكر السوفييتي. لذلك " بدأت السياسة الغربية ومنذ عام 1980 بمد الجسور مع النظام العراقي ونزويده بالأسلحة التي يطلبها، وفسحت المجال للتجارة والوسطاء بالعمل على توريد التجهيزات والأسلحة التي لاتسمح قوانين تلك الدول ببيعها الى دول مثل العراق، ونتيجة لذلك تحول التسليح العراقي الى الغرب بنسبة كبيرة جداً، خاصة في المجالات الأكثر تكنولوجياً⁽⁵¹⁾. إضافة الى المبالغ الطائلة من البترودولارات التي دفعت بمعونة أجنبية، قد خلق ظرفاً من شأنه ظهور حالات عدم الاستقرار.

أدت الحرب العراقية - الإيرانية، التي استنزفت قوة البلدين، الى تزايد حدة الصراع العربي- الاسرائيلي، لاسيما في ظل سياسة التسويات السلمية، الهادفة الى مزيد من تمزيق الأمة العربية في مواجهتها خطر التوسع الصهيوني في المنطقة.

كما فسحت الحرب العراقية الإيرانية المجال واسعاً، للتدخل الأجنبي العسكري (الغربي والأمريكي) في الخليج العربي، مما شكل تهديداً خطيراً، فكان تفجر حرب الخليج الثانية عام 1990 ، مما أدى الى تغيير جذري في السياسة الكويتية "مؤداه التحول الى سياسة الردع العسكري مما استدعى اخراج العراق من معادلة التوازن الاستراتيجي في المنطقة، وتدعيم القدرة الدفاعية الكويتية⁽⁵²⁾، بالاعتماد على الضمانات الخارجية لأمن الكويت، وبفس الوقت استبعاد دور سورية ومصر وإيران المباشر في أمن الخليج.

ان عزل ايران، واضعاف العراق وتدمير قوته الاستراتيجية يتيح الفرصة لوجود وتدخل هيمنة عسكرية أمريكية في الخليج وفي قطاعات أخرى من الشرق الأوسط.

أدت الحرب الى مزيد من التمسك الأمريكي بالحفاظ على ضمان تفوق اسرائيل في المجالات كافة بين دول المنطقة، وبالتالي ضرورة زيادة تسليحها، وخلق مبررات تسلطها وتوسعها.

أدت تداعيات الحرب العراقية - الإيرانية الى تبدل الاطار الاقليمي للسياسة الخارجية الإيرانية منذ نهاية الحرب، وذلك بحكم ضرورة إعادة البناء. وهذا يعني خروج ايران من عزلتها العامة التي وقعت فيها بسبب الحرب، وصار لابد لها من الانفتاح السياسي والاقتصادي اقليمياً ودولياً.

لقد دفعت الحرب بكل من ايران والعرب - لاسيما دول الخليج العربي - الى ضرورة اتخاذ خطوات لابد منها وهي: 1- التوقيع على ميثاق عدم اعتداء من قبلها جميعاً. 2 - تشكيل كتلة تجارة اقليمية تضمها جميعاً.

أكدت الحرب العراقية - الإيرانية أن الأمن القومي لكل من ايران والوطن العربي هو في نطاق " أمن العالم الاسلامي" الذي دأبت قوى الهيمنة الدولية على النظر اليه باعتباره دائرة واحدة ينبغي تفكيكها. وقد رأينا كيف قامت الصهيونية وأمريكا والغرب في اختلاق فكرة " الخطر الاسلامي" خاصة بعد تراجع الخطر الشيوعي، وانتهاء الحرب الباردة.

لقد اتاحت الحرب العراقية - الإيرانية المجالاً لتركيا، لأن تقوم بدور فعال في المحيط الاقليمي والدولي - لاسيما بعد انتهاء الحرب الباردة- حيث أخذت علاقتها الاقتصادية تتحسن مع دول وسط آسيا التي استقلت عن الاتحاد السوفييتي.

أدركت تركيا أهمية إعادة النظر جذرياً في علاقاتها مع العرب ومع دول الشرق الأوسط، لمواجهة اسرائيل الساعية نحو الهيمنة على دول الشرق الأوسط من جهة وأن الغرب وأمريكا لن يقدموا لها أي دعم سوى الحفاظ على أهدافه الاستراتيجية وقواعده العسكرية في محيطها الجيو استراتيجي المتميز.

بينما يشكل المحيط العربي والشرق أوسطى لتركيا، امتدادا تاريخيا وثقافيا وروحيا واقتصاديا وسياسيا.

أدركت كل من تركيا وإيران، أن الاستراتيجية الأمريكية تستهدف تهديم البنى الأساسية الاقتصادية والسياسية فيهما، لأنها تقوم على منع بناء الدولة الوطنية نهائيا، وتحويل المنطقة الى مزرعة كاملة بتفاصيلها كافة اقتصاديا وسياسيا وعسكري وثقافيا. كما هي استراتيجيتها في الوطن العربي الذي تسعى فيه الى منع حتى بناء الدولة القطرية.

ان الحرب العراقية - الإيرانية، والتطورات السياسية والعسكرية التي تلتها في منطقة الخليج العربي والشرق الأوسط، أوجدت لدى دول المنطقة رؤية مصيرية مشتركة، تشمل الدول الإسلامية عامة وبشكل خاص تركيا، إيران، الوطن العربي، وذلك أمام استراتيجية إسرائيل في الثمانينات، والتي عرضها شمعون بيريز في إحدى دراساته، وتهدف الى تفتيت سورية ومصر والعراق، ثم تفتيت تركيا وإيران وباكستان.

اذن، ان سياسة التعاون والتضامن الوثيق عربيا واسلاميا، قد يخلق فرص النهوض ومواجهة الأخطار الكبيرة التي تجتاح منطقة الشرق الأوسط، وتهدد وجودها.

وبهذا، فان الحرب العراقية الإيرانية، قد أدت الى تداعيات خطيرة في منطقة الشرق الأوسط بشكل عام وفي الوطن العربي بشكل خاص، اذ ان احتلال أمريكا لأفغانستان، والاحتلال الأمريكي-البريطاني للعراق، والتهديد الأمريكي للدول العربية الأخرى، (دول الخليج العربي التي أصبح معظمها قواعد عسكرية أمريكية - غربية). تعد من أهم تلك الأخطار، والتي لابد من مواجهتها بمزيد من الوعي للخلاص من التخلف والتبعية، والسعي نحو تطبيق الديمقراطية الصحيحة النابعة من المطالب الوطنية والقومية، ومقتضيات النهوض الاقتصادي والسياسي والاجتماعي للبلاد. ومما لابد من الاهتمام به، العمل على التعاون والتضامن مع بعض دول الشرق الأوسط التي تتعرض للأخطار والتهديدات الأمريكية - الغربية نفسها، (إيران وتركيا وباكستان وغيرها....) وذلك لتشكيل كتل اقتصادية - سياسية قادرة على التحدي والمواجهة، لاسيما وأن تلك الدول تتكامل فيما بينها في محيط استراتيجي متميز واحد.

هوامش البحث

- 1- نجدت فتحي صفوت. من نافذة السفارة (العرب في ضوء الوثائق البريطانية). رياض الريس للكتب والنشر. لندن 1992. ص 22
- 2- زين نور الدين، الصراع الدولي في الشرق الأوسط وولادة دولتي سورية ولبنان. دار النهار. بيروت 1977 ص 22
- 3- نبيل حيدري. تركيا دراسة في السياسة الخارجية منذ 1945. صبر للطباعة والنشر. دمشق 1986 ص 22
- 4- المصدر السابق، ص 103
- 5- وثائق دامغة. صادر عن وزارة الارشاد الاسلامي. طهران 1990 ص 210
- 6- هيكل حسنين محمد. المفاوضات السرية بين العرب واسرائيل ج 1. دار الشروق بيروت 1976 ص 166
- 7- سلسلة دراسات استراتيجية (12). تركيا صعوبات وآفاق. دائرة الشؤون الخارجية والدفاع القومي. ادارة أبحاث الكونغرس. مكتبة الكونغرس 1980 ص 46.
- 8- هيكل حسنين محمد. المفاوضات السرية ج 1 مصدر ذكر من قبل. ص 166
- 9- نبيل حيدري. تركيا. مصدر ذكر من قبل. ص 115
- 10- صحيفة اللومند. باريس 21 نيسان 1953
- 11- نجدة فتحي صفوة. من نافذة السفارة. مصدر ذكر من قبل. ص 156.
- 12- المصدر السابق. ص 162.
- 13- المصدر السابق. ص 154.
- 14- فريد هوليداي. مقدمات الثورة في ايران. ترجمة مصطفى كركوتي. دار ابن خلدون بيروت 1979. ص 126-127.

- 15- المصدر السابق، ص 340.
- 16- المصدر السابق، ص 141.
- 17- المصدر السابق، ص 131.
- 18- المصدر السابق، ص 350.
- 19- المصدر السابق، ص 340.
- 20- نبيل حيدري، تركيا، مصدر ذكر من قبل، ص 106.
- 21- المصدر السابق، ص 107.
- 22- المصدر السابق، ص 107.
- 23- المصدر السابق، ص 112.
- 24- المصدر السابق، ص 113.
- 25- المصدر السابق، ص 114.
- 26- المصدر السابق، ص 113-114.
- 27- مركز دراسات الوحدة، التحديات الشرق أوسطية والوطن العربي، بيروت آذار 1994، ص 128.
- 28- نبيل حيدري، مصدر ذكر من قبل، ص 115.
- 29- المصدر السابق، ص 155.
- 30- من حديث الى اذاعة مونت كارلو، مندوب مجلة المستقبل بتاريخ 1979/4/27.
- 31- هيكل حسنين محمد، المفاوضات السرية ج 1، مصدر ذكر من قبل، ص 28.
- 32- الدسوقي شتا ابراهيم، الثورة الايرانية، الزهراء للاعلام العربي 1984، ص 246.
- 33- مركز دراسات الوحدة، مصدر ذكر من قبل، ص 205.
- 34- هيكل حسنين محمد، المفاوضات السرية ج 2، ص 449.
- 35- * -الدول العربية، باستثناء سورية والجزائر وليبيا.
- 36- ايران اليوم، صادر عن منظمة الاعلام الاسلامي، طهران رقم 383، ص 73.
- 37- نزار البوسعيد، الحرب العراقية الايرانية، دراسة سياسية عسكرية، جامعة دمشق مديرية المكتبات 1994، ص 14.
- 38- من كلمة السيد الرئيس حافظ الأسد لدى استقباله السيد الرئيس كورت فالدهايم بتاريخ 1988/10/27 مأخوذ عن كتاب كذلك قال الأسد، دار طلاس للدراسات الترجمة النشر، دمشق، ص 466.
- 39- مركز الدراسات الاستراتيجية، مصدر ذكر من قبل، ص 834.
- 40- Syria under Assad, Edited by Moshe Mooze and Avner Yaniv, London & Sydney. Pp 108 .
- 41- مركز الدراسات الاستراتيجية، مصدر ذكر من قبل، ص 797.
- 42- المصدر السابق، ص 910.
- 43- لقاء مع وزير الاعلام السوري، بتاريخ 2004/5/10.
- 44- نبيل حيدري، تركيا، مصدر ذكر من قبل، ص 120.
- 45- المصدر السابق، ص 121.
- 46- المصدر السابق، ص 120.
- 47- المصدر السابق، ص 123.
- 48- المصدر السابق، ص 124.
- 49- المصدر السابق، ص 126.
- 50- مركز الدراسات الاستراتيجية، مصدر ذكر من قبل، ص 797.
- 51- المصدر السابق، ص 836.

IRAK'TAKİ TARİH DERS KİTAPLARINDA TÜRK TARİHİNE GENEL BAKIŞ

Namık ÇEÇEN*

Summary

In this declaration, it is been considered that how the Turkish History is performed in two class books of Iraq secondary education during the education year of 2002-2003. The second class history book prepared by Dr. Halil Ahmed, Dr. Muhammed Muzaffer ed-Dehmi, Casim Muhammed and the third class history book prepared by Dr. Hasan Fadıl Zain, Dr. Abdurrahman el-Ali, Dr. Abdul-emir Deksın are being examined and how the Turkish History is performed and in which subjects it entailed in these books are under consideration. In accordance with UNESCO resolution about the historical class books, the opinion of implementing a right, complete, impartial to events and unanimated style in other nations, history for a peaceful history instruction, is particularly emphasized.

Giriş

Bu bildiride 2003 yılında Irak'ta orta öğretimde okutulan tarih ders kitaplarında Türk tarihinin nasıl ele alındığı üzerinde durulacaktır.

Günümüzde siyasi istikrarı olmayan Irak'ta Türk varlığını 9. yy ortalarına kadar götürmek mümkündür. 835 yılında Abbasi halifesi olan Mutasım'ın muhafız birliği Türklerden müteşekkildir. Zaman içerisinde devlet idaresine hakim olan Türklerden tarih "Etraku Bağdat" yani "Bağdat Türkleri " diye bahsetmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda bölgeye gelen Oğuzlar (Selçuklu dönemindeki adıyla Türkmenler) Musul, Kerkük, Erbil, Altınköprü, Köysancak, Tavuk, Şehrızor yörelerini yurt tutmuşlar, 150 yıllık Selçuklu, 450 yılda Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. 1918 yılında Irak'ta Türk hakimiyeti sona ermiştir (Çay, 1987 : 21 - 25).

A. Irak'taki Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarihinin İşlenişi ve İçeriği

Ülkemiz, Avrupa ve Asya'yı birleştiren bir konuma sahip olup, siyasi ve stratejik bakımdan çok önemli bir bölgede yer almaktadır. Türkiye jeopolitik bakımdan büyük önem taşıyan bu yerinden dolayı global ve bölgesel bir takım anlaşmazlıkların ve çıkar kavgalarının tam ortasında bulunmaktadır. Bu sebeple Türkiye'nin komşularının zaman zaman Türkiye aleyhine sürdürdükleri kampanyalara ve ülkemizin de taraf olduğu meselelere bencil ve tek yanlı olarak bakıp bazı problemler çıkarttıkları görülmektedir (Alpargu, 1999: 117).

Bu çalışmada komisyon tarafından yazılan ortaöğretim tarih ders kitapları incelenecektir. Bunlar Dr. Hasan Fadıl Zaîn, Dr. Abdurrahman El-Ali ve Dr. Abdu'l-Emir Deksin tarafından yazılan "Arap İslam Tarihi" 2. Sınıf tarih kitabında Türk tarihi 83. sayfada "Selçukluların Saldırısı" başlığı altında işlenmektedir (Zaîn-Deksin, 2003:83).

Bu kitapta Selçuklulara ön yargı ile yaklaşılmış, Selçuklular istilacı, sömürgeci olarak nitelendirilmiştir: "Büveyhoğullarının saldırısı esnasında Arap devletindeki karışıklığı fırsat bilerek Hicri 447 senesinde Bağdat'a girdiler. Hilafetin başına geçtiler. Büveyhlilerin yaptıkları düşmanlıkları yaptılar. Ülkenin servetini gasp ettiler. Devletin durumu kötüleşti. Fitne yayıldı, onların dönemlerinde emniyet ve istikrar bozuldu. Devlet dış tehditlere maruz kaldı" (Zaîn-Deksin,2003:83).

Bu kitapta Türk tarihinden sadece Selçuklular işlenmiş ve kısaca siyasi tarihleri anlatılmıştır.

Dr. Halil İbrahim Ahmed, Dr. Muhammed Muzaffer Ed-Dehmi ve Casim Muhammed Hadi tarafından yazılan "Arap Vatanı Yeni ve Çağdaş Tarihi" 3. Sınıf tarih kitabında Türk tarihi 15. ile 34.sayfalar arasında dört konu başlığında işlenmektedir.

1.Bölümde Moğollar işlenmiştir. Konu "Moğolların ortaya çıkışı, Moğol Savaşının devreleri Ayn-ı Calut Savaşının sonuçları ve Moğol Savaşı sonrası Irak zahiyatı" başlıkları altında yedi sayfada ele alınmaktadır (Ahmed-ed-Dehmi, 2003: 12-18)

Bu bölümde ırki taassup ön plana çıkarılmıştır. Arap topraklarını ele geçiren Moğol Devleti "vahşi", "barbar" diye nitelendirilmiştir. Arap topraklarının korunması için mücadele eden bir başka Türk Devletini de milliyetçilik duygularına dayanarak Arap sayılmış ve bu devletten övgüyle bahsedilmiştir: "Moğollar, Orta Asya'da Türkistan düzlüklerinde vatan edinen putperest vahşi bir kavimdir", "Ayn-ı Calut Savaşı Moğolların Irak işgalini durduran ilk düzenli Arap ordusunun başarısı kabul ediliyor" (Ahmed-ed-Dehmi, 2003: 12-15).

Yine bu bölümde Irak topraklarının Karakoyunlu ve Akkoyunlular döneminde geri kaldığını ve tahrip edildiğine değinilmektedir: "Akkoyunlular ve Karakoyunlular art arda Irak'ı işgal ettiler. Irak fazlasıyla ihmal edildi, geri kaldı, ziraatlar kurudu, hastalıklar yayıldı ve bir çok Iraklı kanı döküldü" (Ahmed-ed-Dehmi, 2003: 13).

4.Bölümde ise Osmanlılar işlenmiştir. Konu, "Osmanlı Devleti'nin Menşei ve Genişlemeleri, Arap vatanında Osmanlı seferleri, Osmanlıların

Irak ve Arap Körfezi'ni İşgali, Batı Arabistan'da Osmanlıların genişlemesi" başlıkları altında dört sayfada işlenmiştir (Ahmed-ed- Dehmi, 2003: 21-24).

5.Bölümde de yine Osmanlılar ele alınmıştır. Konu, "Bağdat'ın İşgali, Fars saldırılarının zayıflaması ve Osmanlı hakimiyetinin gerilemesi" başlıkları altında üç sayfada işlenmiştir (Ahmed-ed- Dehmi, 2003: 24-26).

Bu bölümde Osmanlı Devleti emperyalist bir devlet olarak anlatılmıştır. Osmanlı Devlet yönetiminden pek hoşnut olmadıkları ve Osmanlıların İslam Dinine çokça hatalı uygulamalar getirdiklerini vurgulamışlardır: "Osmanlılar ve Farslar art arda Irakta hüküm sürmekte İslam Dinine çokça bîd'a ve hatalı uygulamalar katmışlardır", "Iraktaki siyasi hayat Osmanlı'nın dalgalı ve teslimiyetçi egemenliği etrafında şekillendi. Osmanlı'nın oradaki artan kötü idaresi yanında yerleşim merkezlerinin konumu da iktisadi, sosyal ve kültürel olarak çöktü." Bu bölümde yine Osmanlı-İran savaşlarının Irak üzerinde olumsuz etkilere neden olduğuna değinilmiştir: "İran-Osmanlı arasında olan çokça savaşın ve savaşlarla birlikte gelen olayların sonucunda yok olma, tahrip ve istikrarsızlık gibi kötü sonuçlar meydana gelmiştir. Çünkü şehirlerde oturanların canlılığı azaldı, sağlık, toplumsal ve kültürel durumları çöktü, hastalıklar yayıldı ve yokluk kıtlık senelerce çok oldu" (Ahmed-ed- Dehmi, 2003: 24-26).

6.Bölümde ise Osmanlının Arap toprakları üzerinde idari, sosyal ve toplumsal etkileri ve Arapların bağımsızlık mücadelesinden bahsedilmiştir. Konu, "İdari, Siyasi ve Toplumsal kanunlar, iktisadi kanunlar, Arap direnişi, Yeni Arap hareketi ve Osmanlı Devletinin düşüşü" başlıkları altında dokuz sayfada işlenmiştir (Ahmed-ed-Dehmi, 2003: 24-32). Bu bölümde cehaletin ve kültürel donukluğun sebebi olarak Osmanlı Devleti sorumlu tutulmuş ayrıca Irak'taki problemleri Osmanlıya indirgenerek anlatılmıştır. Yine bu bölümde Arap bağımsızlığı için yüksek dinamizmden bahsedilmiştir: "Arap toprakları Osmanlı egemenliği döneminde vatandaşlar arasında çokça kişinin cahil kalması vb. hastalıkların yayılması gibi bir çok problemle karşılaşmıştır" (Ahmed-ed- Dehmi, 2003: 26). "İktisadi konularla ilgili duruma gelince Arap vilayetleri ziraattı bir çöküntüye uğramıştır. Arap milleti Osmanlı hakimiyetinde eli bağlı durmamış, belki Arapların siyasi varlığını göstermek için bir çok çabalar sarf edilmiştir. Bu yolda Bağdat'ta, Musul'da, Filistin'de, Suriye'de, Lübnan ve Tunus'ta birer Arap hanedanı ortaya çıktı, o hanedanlar takdir edildi ki; her biri öncelikli bir nevi olacak Arap uygarlığının kurulmasına çalışacak, Arap diline destek olunacak ve Araplığın yüceltilmesine çalışacaktı. Muhakkak ki bu hanedanlıkları oluşturanlar, Musul'da El-Celiliyunlar, Filistin'de Zahiru'l-Amr ailesi,

1945'te UNESCO kurulmuştur. 1945 ve 1946 yılları arasında tarih ders kitapları revizyonu ile ilgili olarak toplam 146 konferans toplanmıştır (Safran ve Ata, 1996: 57).

Milletler arası anlayışın ve insani ilerleyişin safhalarını gösterecek olan tarih ders kitaplarının yazılmasında UNESCO'nun aldığı kararlar ile Irak tarih ders kitaplarının ve bu kararlara uygunluğunu karşılaştıralım:

“1- Siyasi ve askeri vakalardan çok medeniyet tarihi üzerinde durmak”

Irak'taki tarih ders kitaplarında Türk tarihinin siyasi tarihine daha çok değinilmektedir. Kitaplar siyasi olaylar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kültür ve medeniyete çok az değinilmektedir.

“2- Çocukların seviyesini aşmamak ve daima onların anlayacakları bir dil kullanmak”

“3- Müellif kendi milli kahramanlarının yaptıklarını ve hareketlerini, başka milletlerin kahramanları zararına fazla tafsil etmemelidir. Bütün kahramanlar insanlığın ortak malıdır.” (UNESCO, 1951: 7).

Irak'taki tarih ders kitaplarında Türk tarihine önyargı ile yaklaşılmıştır. Türkler sömürgeci, işgalci olarak görülmektedir.

SONUÇ

Tarih ders kitapları uluslar arası politik çalışmalarda araç olarak kullanılabilir. Bu nedenle 1950'lerden itibaren UNESCO ve diğer bazı kuruluşlar tarih ders kitaplarındaki yabancı ülkelerle ilgili peşin hükümlere dayalı bölümlerin çıkarılması ve kitapların yeniden düzeltilmesi konusunda çalışmalar yapmışlardır.

Tarih derslerinin amacı, yaşayacakları dünyayı biçimlendirecek ve geleceği kuracak, içinde yaşayacakları çağın gereksinimlerine karşılık verebilecek, aldıkları tarih eğitimiyle çağdaş ve uygar toplumun oluşturulmasına katkıda bulunacak demokratik, katılımcı ve barışçı yurttaşlar yetiştirmektir (Boztemur, 2003: 207).

Barışçı tarih öğretimi için diğer milletlerin tarihlerinin doğru, eksiksiz, olayları tarafsız, kışkırtıcı olmayan bir üslupta ele alınmalıdır. Dil ahlaki değerlendirmelerden arındırılarak bilimsel bir niteliğe kavuşturulmalıdır.

KAYNAKÇA

Alpargu, Mehmet (1990) “Suriye Tarih Ders Kitaplarında İskenderun Meselesi”, Ankara.

Boztemur, Recep (2003) “Tarih Ders Kitapları ve İnsan Hakları” *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*, İstanbul.

Çay, Abdülhalûk (1987) “İrak Türklerinin Tarihlerine Genel Bir Bakış” *Irak Türkleri Sempozyumu*, İzmir.

Safran ve Ata (1996) “Barışçı Tarih Öğretimi Üzerine Çalışmalar Türkiye’de Tarih Ders Kitaplarında Yunanlılara İlişkin Öğrenci Görüşleri”, Ankara.

UNESCO (1951) “Tarih Ders Kitaplarının Milletler Arası Anlayış Zihniyetine Göre Yazılışı”, Yeni Okul, s.7.

İncelenen Tarih Ders Kitapları

Zaîf, Hasan Fadıl ve Diğerleri (2003) *Arap İslam Tarihi*, Ortaöğretim 2. Sınıf Irak

Ahmed, Halil İbrahim ve Diğerleri (2003) *Arap Vatani Yeni ve Çağdaş Tarih*, Ortaöğretim Okul/3. Sınıf Irak

FUZÛLÎ'NİN “BAĞDÂD KASİDESİ” ve DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Arş.Gör. H. Gamze DEMİREL*

“Bir şey yaparken, insanın en öz Ben'i dışa çıkar (zahire yansır).”

İktidarını genişleterek hakimiyet sınırlarını büyütme, milletine daha rahat ve huzurlu ortamlarda yaşama fırsatı sunmak isteyen Osmanlı sultanları için Bağdat, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından fethedilinceye kadar, Osmanlılar ile Avrupalılar arasında uzun süren mücadelelere neden olmuş müstesnâ şehirlerden biridir. Fuzûlî, meşhur “Bağdâd Kasidesi”nde Kanûnî'nin Bağdat'a girişine, orayı savaşız olarak alışına; “...Peygamber'in halifesi, Müslümanların başı ve koruyucusu olarak onun Irak'a adâlet ve düzen getirmesine ” (Mazıoğlu, 1997: 15) değinmiş ve “Geldi burc-ı evliyâya pâdişâh-ı nâmdâr” mısraı ile tarih düşürerek bu anı ölümsüzleştirmiştir. Böylece “yaratıcı-insan ve tabiat” üçlüsünü ve bu üçlünün birbirleriyle olan etkileşimlerini, Bağdat Şehri'nin ve Kanûnî'nin bünyesinde eriterek aktarmayı başarmıştır. “Fuzûlî gibi gerçekten büyük bir san'atkârın, müstesna bir âlim şairin, kısaca böyle bir dehanın, Kanûnî devrinde yaşamış olması, âdetâ Sultan Süleyman'ın ihtişamını tamamlayan mesud kader olmuştur” (Çelebioğlu, 1994: 61):

*Kıldı meşhûr-i Arab feth-i Acem Târihini**Geldi Burc-i Evliyâ'ya Pâd-şâh-i nâm-dâr (941) (K.11/25. b.)*

“...hilâfet, esas itibariyle yeryüzünü imar ve ıslah görevi olup insan bu görevin gerektirdiği güçlerle donatılmıştır. Halife kelimesinin sözlük anlamının da işaret ettiği gibi ard arda gelen nesiller boyunca insan bu görevin yükümlülük ve sorumluluğu altındadır.” (Kutluer, 2000; 321). İnsanın bu emaneti yüklenmiş olması onun yeryüzündeki varoluşunun temel nedenlerinden biridir. Kendilerini vekillik görevinin merkezinde kabul eden; bu görevi tüm içtenlikleri ile üstlenen ve amacı İslamiyet'i yaymak olan Osmanlı padişahları, Allah adına hükmetme ve yönetme sorumluluğunu üzerine alan kişilerdir. Padişahlar, “İslâmî hayatın sanatını yüceltmek için olumlu bir şekilde doğayı değiştirmeyi ve beslemeyi temsil eder” (Haydar, 1991: 142). O sadece bir vekildir, ama asla âlemin daimî hükmedicisi veya kanun koyucusu değildir. Onun “sorumluluğu, hükümdarın saklı fakat her zaman bâkî olduğu, sessiz fakat sözlerinin (Kur'ân), O'nun vekilinin bütün düşünce ve hareketlerine nüfuz ettiği yerde başlar.” (Haydar, 1991: 140).

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi

Padişahlar, adaletleri ve cömertlikleri ile vekillik görevini kusursuz bir şekilde yürütmeli, alemdeki dengelerin koruyucusu ve düzenleyicisi olmalı, insanları doğruya yönlendirmeli, yanlış ve yanlışlıkları engellemelidirler. Onlar, adaletsizliğe, zulme, fakirliğe karşı savaşmalı, bunun sağlanması için de kontrol edicilik ve idarecilik yönünü, fizikî gücü ile birleştirmeyi başarmalıdır. Bu otoriteyi ise idareci ve yönlendirici yönlerini ortaya çıkararak; yaptırım güçlerini ispat ederek sağlamaları mümkün olacaktır. Böylece üstün yeteneklerle donatılmış olan insanların yani padişahların "tabiatın ve tarihin akışına olan fiilî müdahalesi sayesinde değerlerin bozulmasına doğru olan akış, değerlerin gerçekleştirilmesine doğru yön değiştirir." (Haydar, 1991: 134).

Fuzûlî, İslâm âlemi için son derece önemli olan "Halifelik" in sultanlık ile birlikte yürütülme faaliyetlerinin ilk tohumlarının Bağdat'ta atıldığına, insanların en hayırlısı (Hayrû'l-beşer) olarak vasıflandırılan H.z Muhammed (S.A.V.) in, "Kisrâ" zamanında bu dünyaya teşrif ettiğine ve böylece milletlerin mutluluğu için gerekli olan sır kapılarının burada açıldığına değinmiştir:

*Hem hilâfet hükmünü hem saltanat fermânını
Bundan etmiş âleme cârî mürûr-ı rûzgâr (K.11/ 5. b.)*

*Bundadır bâkî nişân-i mu'ciz-i Hayrû'l-beşer
Tâk-i Kisrâ nüsha-i mülk-i mülûk-i kâm-kâr (K.11/ 6. b.)*

Padişahın yani "...Sevgilinin davranışı, örneğin cefa, sitem, zulüm ve cevr ile anılır ki, bütün bunlar, şiir dışı kullanımda, doğrudan doğruya otorite ilişkisinin olumsuz yönlerini belirtir. İlişkinin olumlu yönünü ifade eden, lütuf, rahm ve himmet gibi kavramlar da, biraz daha seyrek de olsa...karşımıza çıkar." (Andrews, 2001: 118). Padişah da hem lutf hem de kahır sahibidir. O (Kanuni) devlet gül bahçesinin taze bir gül dalıdır. Dostlarına gül, düşmanlarına da diken sunmaktadır. Şair, padişahın bünyesinde tezatları vererek bir anlamda âlemin yaratılışının bu zıtlıklarla anlam kazandığına da dikkati çekmektedir:

*Ol Nihâl-i gülşen-i devlet ki şâh-ı gül kimi
Lûtf u kahrından verir ahbâba gül a'daya hâr (K.11/ 46. b.)*

Yine Allah'ın sıfatlarından biri olan "Gânî" sıfatını da (yani "hiçbir şeye ve kimseye ihtiyacı olmayan), himaye edici ve düzenleyici vasfıyla ön plana çıkan sultan için kullanmıştır:

*Her ne kim âlem ana muhtâc ol andan gâni
Her ne anunla tefâhur halka andan ana âr (K.11/ 42. b.)*

*İstese gerdun gezip rûy-ı cihânı ser-te-ser
Nusret-i İslâm için bulmaz anun tek şeh-r-yâr (K.11/ 54. b.)*

“Osmanlı Devleti’nin-varlığını sürdürdüğü zaman diliminin büyük bir bölümünde-en genel, en belirgin ve en temel özelliği, belki de, otoritenin padişahın şahsında toplanmış olmasıdır” (Andrews, 2001: 113). Merhamet sahibi olan padişahların oldukça şümullü bir etkileri vardır. Öyle ki, yüce padişahın gölgesi dahi insanları himayeye kâfi gelir. Hakim olan odur, ferman da emir de, seçme hakkı da onundur:

*Var ümîdim kim ola hem şâmil ana merhamet
Âma olur elbette feyz-i sâye-i Perverdigâr (K.11/ 68. b.)*

*Fâş söylerler ki biz ma’zûlüz emr ü nehyden
Hâkim oldur andadır fermân anundur ihtiyâr (K.11/ 53. b.)*

Kanûnî’nin adaletini H.z. Süleyman ile karşılaştırırken, onun adaletinden mahrum olunması halinde, zulm ve haksızlığın insanlara dünyayı dar edeceğinden bahseder. Âlemi vasfettiği bir başka beyitte ise, “Âlem, Süleyman’ın mülküdür dense şaşılmalıdır” der ve bu mülkün Hz. Süleyman’dan Kanuni’ye kalmış olan bir ata yadigarları olduğuna; o halde hepimizin bu topraklara sahip çıkmakla yükümlü olduğumuza dikkati çeker:

*Olmasa mümkün fezâ-yı arşa-i adlinde seyr
Zulm ederdi dâr-ı dünyâ ehline dünyâyı dar (K.11/ 56. b.)*

*Hak iki âdil Süleyman hâkim etmiş âleme
Evvel ü âhir kalıp sırr-ı âdalet âşkâr (K.11/ 57. b.)*

*Âlemin vasfın Süleyman mülkü derlerse n’ola
Çün Süleyman’dan Süleyman’a kalıptır yâd-gâr (K.11/ 60. b.)*

Padişah “Bâd-pâ-yi azm-i kişver-gir-i âlem-gerd” şeklinde tavsif ederken onun bütün âlemi azminin gücü ile idare etmeyi başladığına değiniyor. O adaleti ile ülkenin her köşesini aydınlatmış; feyzi ile de Bağdat’ı önce selamet gül bahçesine; sonra da feyz deryasına çevirmiştir. Susamış gül bahçelerine ilkbahar yağmuru göndermiştir. Bu “Evliyalar Burcu” na Kanûnî gibi ünlü bir padişah gelip, Acem Tarihini fethetmiş ve Araplar arasında meşhur olmuştur. İdaresindeki tedbir ve emniyet neticesinde devrinde olumsuzluklar azalmıştır. Kanuni’nin azim ve kararlılığından bahsederken “Onun için azim mahallinde istek ve arzular son derece kolay elde edilebilecek bir şeydir” der ve Süleyman’a savaş zamanı (savaş meydanında) ateşin bile mahkum olduğundan bahseder. Çünkü O düşmanlara karşı ateşten bile daha yakıcı ve zulmedicidir:

*Ol Süleymân'a mehalli azmde mahmil hevâ
Bu Süleymân'a zamân-i rezmde rezmde mahkûm nâr (K.11/ 59. b.)*

*Münkati'dir dehrden asrında tedbîr-i umûr
Mürtefi'dir çerhden devrinde teklîf-i medâr (K.11/ 52. b.)*

*Bayır olmuş mülke ta'yîn etti mi'mâr-i hîred
Susamış gül-zâre irsâl etti ebr-i nev-bahâr (K.11/ 23. b.)*

Şair, Kanuni'yi "Ser-ver-i sâhib-nazar Şâh-en-şeh-i şefkat-şi'âr" şeklinde vasıflandırdığı ve "velî tipi" ne örnek olarak verdiği aşağıdaki beyitte, hem denizlerin hem de karaların hakimi olmak isteyen Osmanlının "Türk-Cihan hakimiyeti" prensibine dikkati çekerken padişahın ordusunun ve kılıcının gücünü de göz ardı etmemiştir. Unutulmamalıdır ki, "Osmanlı anlayışının önemli bir boyutu, özellikle sadık kalınan bir boyutu, hükümdar ile geniş ordusu arasındaki ilişkiydi." (Andrews, 2001: 113):

*Pâd-şâh-i bahr ü ber Sultan Süleymân-i velî
Ser-ver-i sâhib-nazar Şâh-en-şeh-i şefkat-şi'âr (K.11/ 45. b.)*

Kanuni her yönden tertemiz bir kişiliktir ve bütün âlemin merkez noktasıdır. "O, kozmik çevrenin ekseninde ve merkezindedir, aynı zamanda tabiatın hakimi ve koruyucusudur". (Haydar, 1991: 134). Bütün cihân (dünya) onun etrafında dönmektedir. Dünyanın böylesine uğurlu bir kişinin etrafında dönüyor olması ondan uğur, bereket ve zenginliğin hasıl olmasını sağlar. İşte bu yüzden Kanuni'nin hüküm sürdüğü topraklar zenginlik ve bereket içerisindedir:

*Her cihetten zât-i pâki nokta-i pergâr tek
Hâsıl andan her taraf yümn-i yemin yüsr-i yesâr (K.11/ 47. b.)*

Sevgili (Kanuni) nin bulunduğu yerin toprağı her zaman için kıymetlidir. "Otorite sahibine fiziksel yakınlığa duyulan toplumsal ihtiyacın önemli bir sonucu da, hükümdarın ikamet ettiği yere verilen önemdir." (Andrews, 2001: 126). "Kişi ömrünü otoritenin fiziksel yerinden uzakta da geçiremez, çünkü ilişkinin kişisel olduğu yerde, mesafe, olası kazanımları tehlikeye sokar." (Andrews, 2001: 119). Padişahın adil yönetimi bütün âlemin gönül derdine ilaç olurken; şairimiz padişahın himmetinden uzak kalıp yaralı gönlüne çare bulamayacağından korkarak endişelenmekte ve herkes gibi o da padişaha yakın yerlerde yaşamaya duyduğu özlemi dile getirmektedir:

*Buldu âlem feyz-i âmından ilâc-ı derd-i dil
Hâşe-li'llâh kim kala ancak Fuzûlî dil-figâr (K.11/ 67. b.)*

Oysa “Şiirdeki geleneksel ilişkide âşık ile sevgili arasında, fiziksel sevgiyi neredeyse büsbütün önleyen bir mesafe vardır. Dokunma, kucaklama büsbütün seyrek.” (Andrews, 2001: 118). Şairimiz de bu durumdan duyduğu rahatsızlığı aşağıdaki beyitte “O benden habersiz ama ben ona gece gündüz dua ediyorum. O benden ayrı olsa da ben ona kavuşma ümidiyle yaşıyorum” şeklinde dile getirmektedir. Görülen şudur ki, “...hükümdar, kutupsal, hareketsiz bir kendiliktir, eylemlerinden değil, doğasından gelir etkisi.” (Andrews, 2001: 118). Himayesindekiler her ne kadar ona ulaşmanın, onun yakınında olmanın imkânsızlığını düşünseler de ona olan bağlılıkları ve samimiyetlerinden bir şey kaybetmez; onu beklentisiz olarak severler:

*Benden ol gâfil ana ben rûz ü şeb ehl-i du'â
Benden ol fâriğ ana ben muttasıl ümmîd vâr (K.11/ 65. b.)*

*Kılmuşım tertîb-i sahn-i sıdka bin dürr-i senâ
Bulmazam ruhsat ki der-gâha kılâm bir bir nisâr (K.11/ 64. b.)*

Padişahı görmek şerefine nail olamadıklarından bahsederken de “Ya Rabbi bu ayrılık derdi sonlanmaz mı, bu inleyişlerimin sonu gelmez mi? Doğruluk tarlasına bin tane övgü incisi dikmişim (sıralamışım) ama bunları dergahına saçmaya ruhsat (izin) alamıyorum” derken de yine padişaha yakın olamamanın, onunla görüşmemenin, onun övgüsüne nail olmanın, onun huzuruna çıkamamanın sıkıntısına işaret eder:

*Yâ Rab olmaz mı ola âhir bu derd-i iştîyâk
Yâ Rab olmaz mı ola zâ'ül bu renc-i intizâr (K.11/ 66. b.)*

Her şehrin kendine has bir güzelliği vardır, ama Bağdat şehri, şairimiz tarafından, var olan güzelliklerin bütünü içinde barındıran eşsiz bir şehir olarak vasıflandırılmıştır. Hatta öyle ki, ülkeler güzelliklerinin tümünü ona teslim etmiş gibidirler. Kudret sahibi ve üstün yetenekli sanatçı olan Yüce Yaratıcının hikmetli nakışlarla çizdiği tabiat tablosu içerisinde Bağdat şehrinin de ayrı bir yeri vardır. Bu yönüyle de Bağdat şehri Allah'ın lütuf eselerine mahzar olmuş müstesna şehirlerden biridir:

*Münşi-i kudret ki çekmiş hâme-i hikmet-nigâr
Safha-i eyyâma kılmuş sebt-i vasf-i her diyâr (K.11/ 1. b.)*

*Habbezâ Bağdâd-i hayr-encâm ü cem'iyet-eser
Kim oluptur mahzar-i âsâr-i lûtf-i Kirdigâr (K.11/ 4. b.)*

Topraklarının her bir yeri evliya mezarı ile dolu olan bu şehir adetâ bir “Evliya Burcu” gibidir. Kerbela şehitlerinin kanlarının bu topraklarda

akması ve şehitlik mertebesini bu topraklarda kazanmış olmaları Bağdat şehrinin ulviyetini bir kat daha arttırmaktadır. Şehrin ulviyeti ve güzellikleri bir arada düşünüldüğünde "Dârü's-selâm" olarak nitelendirilmekte yani "cennet" e benzetilmektedir:

*Evliyâ Burcu demiş zirâ ki hâk-i eşrefi
Buk'a buk'a evliyâu'llaha olmuştur mezâr (K.11/ 3. b.)*

*Bunda kılmuş sırr-i Hak zâhir şehid-i Kerbelâ
Bundadır tahkîk-i sıdk ü kizb için dârü'l-'iyâr (K.11/ 9. b.)*

*Buk'a-i Bağdâd'ın etmiş vasfını Dârü's-selâm
Kim ana teslîm ü tahsîn ede her kişver ki var (K.11/ 2. b.)*

Bu topraklarda yatan binlerce evliyanın şehre kattığı ulviyet ve maneviyat nedeniyle, şehir, her sureti, niyetine göre, aksettirebilecek kadar "pâk (hâk-i pâk) (temiz)" olan bir "ayna" gibidir ve gerçekleri olduğu gibi yansıtır. O halde bu özellikteki bir şehrin kötülükleri içinde barındırması da imkansızdır. Böylesine ulvî topraklarda elbette ki kerem, ihsan ve adalet taraftar bulacak ve bu şahsiyetteki insanlar şöhret kazanacaktır. Zulüm ve haksızlık yayılmaya imkan bulamayacak, zalimler burada yer edinemeyecektir. Buraya peyda olan belalar ise feleğin cilvesidir; ancak felek de bir evliya şehri olan Bağdat'ı târ-mâr etme hususunda başarılı olamayacaktır:

*Tûrbet-i makbûlû birr ü fâcîre te'sîr-bahş
Hâk-i pâki sûret-i her niyyete âyine-dâr (K.11/ 15. b.)*

*Gerçi birkaç gün felek hayl-i belâ ta'vin edip
Kılmak isterdi bu mülkün raht-i ayşın târ-mâr (K.11/ 18. b.)*

*Bu mücerebdir ki bulmaz zulm bunda imtidâd
Bu mukarerdir ki zâlim bunda olmaz pâ-y-dâr (K.11/ 17. b.)*

Burada yetişen ilim adamlarından ve tasavvuf erbablarından bahseder (Hâtem, Nûşirevan, Ma'ruf, Cüneyd, Behlül, Mansur, İmam-ı A'zam gibi) ve onların ününün burada duyulduğunu söyler:

*Bunda olmuş münteşir feyzi İmâm-i A'zam'ın
Bunda bulmuş behre-i ilm-i şeri'at intişâr (K.11/ 10. b.)*

*Bundadır Ma'rûf'a ser-menzil Cüneyd'e cilve-gâh
Bundadır Behlül'e zencîr-i cünun Mansûr'a dâr (K.11/ 11.b.)*

*Destin etmişim seyr bin Hâtem kimi sahrâ-nişin
Şehrin etmiş taht bin Nûşirevan tek şehir-yâr (K.11/ 12. b.)*

Fuzûlî, Bağdat'ın tabiat unsurlarından da bahsetmekte ve bu unsurları önemli hikaye kahramanları ile bütünleştirerek vermektedir. Çöllerinden bahsederken “Leylâ ile Mecnûn” a, dağlarından bahsederken “Ferhâd ile Şîrîn” e gönderme yapmakta ve bu çöllerde Leyla ile Mecnun gibi binlerce ilahi aşk şarabı içen var diyerek oranın toprağına ve dağlarına daha bir ulviyet kazandırmaktadır:

*Sahn-ı sahrâsında bin Leylî vü Mecnûn cilve-ger
Kûh-sârî üzre bin Ferhâd ü Şîrîn bâde-hâr (K.11/ 14. b.)*

Havasından ve suyundan bahsederken ise bu şehrin, bütün insanların mizacına uygun bir yer olduğundan bahseder. Şehirleri her garibin sığınabileceği bir güzelin nazenin göğsü kadar huzur verici ve şefkatli öz bir vatan gibidir der:

*Her garibe nâzenin şehîr ü vilâyâtı vatan
Her mizâca mu'tedil âb ü hevâsı sâz-kâr (K.11/ 15. b.)*

Sonuç olarak bu kasidede Fuzuli tabiat, insan ve Yaratıcı üçlüsünü bir arada işleyerek; bu üç unsurun birbirlerini tamamlayan yönlerini, birbirleri ile olan bağlantılarını ve birbirleri üzerindeki etkilerini başarı ile vermiştir. Çevreden ve çevreye anlam katan insanlardan hareketle kağıda döktüğü izlenimleri aslında bize kendi karakteri hakkında da hazı ip uçları vermektedir. Bir sanatçının şehir ve padişah için kullandığı güzel sözlerden ve metihlerden, onun insana ve tabiata bakış açısını ve kişisel psikolojisini yakalamak mümkündür. Nitekim “Tabiat ve insan arasındaki sıkı ilişki sayesinde insanın iç durumu, dış düzene yansır.” (HAYDAR, 1991: 134); yani “Bir şey yaparken, insanın en öz Ben'i dışa çıkar (zahire yansır)” (LIVINGSTON, 1998: 61). İşte gerçek sanat da budur. Sanatçı eserine ne kadar kendisini katarsa o kadar samimi ve başarılı olur. O kainata ve yaratılanlara son derece pozitif yaklaşmakta, onlarla ilgili olumlu düşünmekte; ruhundaki ve beynindeki güzellikleri de bu bakış açısı ile kaleme almaktadır. Şair, insanın, eğer isterse, kainata ne denli hakim olacağı ve onu ne denli yönlendirebileceği hususuna dikkatleri çeker. İnsanın kainat üzerindeki ve mekanlar üzerindeki etkileri, onların mekanlara kattıkları anlamlar ile yaşadığı yeri ne derece bayındır hâle getirebileceği üzerinde durmuştur. Unutulmamalıdır ki, “manevi dünyadaki aktif katılımından dolayı insan, tabiatın nefes alarak yaşamasını sağlayan bir ağızdır.” (Haydar, 1991: 134).

Kaynaklar

Akyüz, Kenan; Beken, Süheyl; Yüksel, Sedit; Cunbur, Müjgan, *Fuzuli Divanı*, Akçağ Yayınları

Andrews, Walter G., *Şirin Sesi, Toplumun Şarkısı*, (Çev.: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001

Çelebiolu, Amil, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı*, MEB. Yay., İstanbul, 1994

Elçin, Şükrü, *Türk Edebiyatında Tabiat*, AKM Yay., Ankara, 1993

Haydar, Gülzar, *Şehirlerin Ruhu, "İnsan ve Tabiat"*, (Çev: Gürkan Sekmen), İnsan Yay., s. 125-162

Karahan, Abdülkadir, *Fuzuli, Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989

Kutluer, İlhan, "İnsan" mad., *İslam Ansiklopedisi* 22, Diyanet Yayınları, s. 320-323

Livingston, Ray, *Geleneksel Edebiyat Teorisi*, (Çev: Necat Özdemiroğlu), İnsan Yayınları, İstanbul, 1998

Mazıoğlu, Hasibe, *Fuzûlî Üzerine Makaleler*, TDK Yay., Ankara, 1997

IRAK'IN BAŞLICA COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE PETROL YATAKLARI

Main Geographical Characteristics and Petroleum Deposits in Iraq

Prof. Dr. Hayati DOĞANAY* Yrd. Doç. Dr. Selçuk HAYLI**

Abstract

Iraq's surface can be investigated in three parts; The mountains that lie through the borders of Turkey and Iran in the North, the deserts which cover the west and middle part of Iraq and the grassy plains in the South part of the country.

All plains that are formed by the rivers of Tigris and Euphrates are called Mesopotamia. The land in the North part of Baghdad is called Al-Jazeera while the South part of Baghdad is called Main Iraq. There are wide areas of bogs in Main Iraq. The population of Iraq is 24.7 million in 2003. It has quite young inhabitants. The rate of literacy is 46%.

Iraq is at the second rank from the point of its oil reserve. This includes 10% of world oil reserve and 15% of oil reserve in the Middle East. Oil was first found in Iraq in 1902. But the main increase in oil production could be provided after 1927. Iraq's oil lands can be investigated from three points; the lands in North, Middle and South parts of the country. Oil production is unstable because of domestic and foreign political events such as the war between Iran and Iraq, the Gulf war and America's invasion. There are important oil pipelines that carry Iraq's oil to Israel, Lebanon, Syria and Turkey.

In the past, 90% of the national income of Iraq was obtained from oil. After the Gulf war (1991), the embargo by the United Nations caused a collapse in Iraq's economy and the country was invaded by the USA between the dates 20 March-1May 2004.

Giriş

Petrol, içinde bulunduğumuz çağın dünya siyasetini belirleyen en önemli etmenlerden biridir. Sanayileşmiş ülkeler açısından, enerji kaynaklarının elde edilmesi ve güvenliğinin sağlanması, vazgeçilmez hedefleridir. Enerji kaynaklarıyla tüketim merkezlerini buluşturan taşıma hatları, geçtiği güzergahları da önemli hale getirmektedir. Bu işlemin gerçekleştiği güzergahı elinde tutan devlet, çok büyük bir askeri ve ticari gücü elinde tutuyor demektir. Ortadoğu, XX. yüzyıla kadar doğudan batıya

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Coğrafya Bölümü/ERZURUM

** Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü/ELAZIĞ

uzanan baharat ve ipek ticaretinin ana güzergâhıydı. XX. yüzyılda ise, onların yerini petrol aldı. Enerji kaynaklarının egemenliğine dayalı bir siyasi anlayışın dünya siyasetine yerleşmesiyle, Basra Körfezi'nde zengin petrol rezervlerinin olduğu anlaşıncı, Ortadoğu'nun ekonomik ve siyasal önemi daha da artırmıştır.

Bu çalışmamızda, dünya petrol rezervinin yaklaşık % 10'unu topraklarında bulunduran Irak'ın, başlıca coğrafi özelliklerine ve ülkenin tarihçesine kısaca değinildikten sonra, petrol yatakları ve rafinerilerin ülkedeki dağılışı ile petrol iletim hatları üzerine bazı açıklamalar yapılacaktır.

Irak'ın Tarihçesi

Tarihin çok erken dönemlerinde yerleşilen, Sümerlerin büyük bir imparatorluk kurdukları günümüzdeki Irak toprakları, çeşitli Sami ve Pers imparatorluklarının bir bölümünü oluşturduktan sonra, 642'de bölgedeki Sasani egemenliğine son veren Araplar tarafından fethedildi ve Bağdat'ın kurulmasıyla Abbasilerin merkezi haline geldi. 1258'de ve 1401'de Moğollar tarafından istila edilip, Karakoyunlular ve Akkoyunlular devletlerinin kurulmasından sonra, 1509'da Safevilere bağlandı. 1534'te Osmanlılar tarafından fethedilen ülkenin bazı bölümleri, XVII. yy'da İran'a geçtiyse de, 1639 Kasr-ı şirin anlaşmasıyla İran, Osmanlıların Irak'taki egemenliğini onayladı.

1639-1918 arasında Osmanlı yönetiminde kalan, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasıyla savaş sırasında ülkenin başlıca kentlerini işgal etmiş olan İngiltere'nin mandasına verilen Irak, 1921'de meşruti bir krallığa dönüştürülüp, 1932'de bağımsızlığa kavuştu. II.Faysal'ın amcası Abdullah'ın naiplik döneminde, Eksen Devletleri'nden yana olan Reşid Ali'nin darbe girişimi İngilizler tarafından şiddetle bastırıldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı yanlısı bir siyasetin uygulandığı ülke, 1955'te Bağdat Paketi'ne katılıp, Mısır ve Suriye'nin oluşturdukları birliğe karşı Ürdün'le Arap Federasyonu'nu kurdu (1958). Ama bu siyasetin yol açtığı muhalefet gün geçtikçe şiddetlenerek, 14 Temmuz 1958'de ordunun gerçekleştirdiği devrimle sonuçlandı ve kral II.Faysal öldürülerek, general Abdulkarim Kasım cumhuriyeti ilan etti.

O tarihten sonra SSCB'yle yakın ilişkilerin ve oldukça demokratik bir rejimin kurulduğu ülkede, Kasım siyasetini çok geçmeden sertleştirerek, sırasıyla Nasır yandaşlarına ve özerklik isteyen gruplara şiddetli bir baskı uyguladı. Kasım'ın Baas tarafından devrilmesiyle (1963 Şubatı) yerine geçen

albay Abdüsselâm Muhammed Arif, kardeşi Abdurrahman'ın (1966'da Arif'in yerine geçti) yardımıyla Mısır ve Suriye'ye yaklaşmayı denemişti. 1968'de Baas'ın yeni bir darbesiyle iktidara gelen general Ahmet Hasan el-Bekir, iktisadi reformlara ağırlık verip (1972), SSCB'yle ilişkileri sıkılaştırdı. 1979'da yerine geçen Saddam Hüseyin'in de aynı siyaseti sürdürdüğü Irak, 1980'de İran'la kanlı bir savaşı başlattı. 1988'de ateşkes ilan edilen, 17 Ağustos 1990'da Irak'ın elde ettiği bütün toprakları İran'a geri vermeyi kabul ettiği bir barış anlaşmasıyla resmen sona eren bu savaştan sonra Irak, Kuveyt sınırına yakın bir yerdeki Irak topraklarından Kuveyt'in petrol çıkardığını ileri sürerek, Kuveyt sınırına asker yığmaya başladı. İki ülkenin temsilcileri arasında Suudi Arabistan'ın Cidde kentinde yapılan görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, 2 Ağustos 1990'da Irak askerleri Kuveyt'e girdi. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin bu saldırıyı kınayarak, Irak'ın hemen geri çekilmesini istemesine karşılık, Irak Kuveyt'i ilhak ettiğini açıklayınca, Güvenlik Konseyi bu ilhakı geçersiz ilan ederek, 6 Ağustos'ta başlatmış olduğu iktisadi ambargoyu 25 Eylül'de genişletti. 15 Ocak 1991'de, Güvenlik Konseyi'nin, Irak 15 Ocak 1991'e kadar Kuveyt'ten çekilmezse askerî kuvvet kullanılması kararı almasından sonra, Irak bu karara uymayınca, 17 Ocak 1991'de, Suudi Arabistan'da üslenmiş ABD ve müttefiklerinin uçakları, Irak ve Kuveyt'i yoğun biçimde bombalamaya başladı. Irak birliklerinin kısa süre sonra teslim olmaya başlamaları üstüne, 27 Şubat 1991'de Irak'ın Kuveyt'ten çekilmeyi kabul etmesi, 28 Şubat 1991'de ateşkes ilan edilmesiyle sonuçlandı (Bertelsmann, 1993).

Irak ile B.M. arasındaki sürtüşme ve gerginlik yıllarca devam etmiştir. B.M, özellikle de A.B.D ve İngiltere, Irak Lideri Saddam Hüseyin'in uzun yıllardan beri her türlü silâhı satın alıp depoladığı ve bir kısmını da gizlediği iddia ederek, komşuları için büyük tehlike oluşturduğu ifade edilen bu silâhları denetlemek ve kitle imha silâhları diye tanımlanan silâhları imha etme taleplerine karşı koyması sebep gösterilerek, Saddam Hüseyin'in devrilmesi amacıyla 20 Mart 2003 günü A.B.D uçakları Bağdat'ı bombalayarak ikinci Irak operasyonu başlatılmış oldu. A.B.D, müttefikleriyle beraber bir haftalık kısa bir kara operasyonu da Irak'ı işgal etti. Savaşın, 1 Mayıs 2003 tarihinde bittiği A.B.D tarafından ilan edilmiş olsa da, Irak'taki huzur ortamı bir türlü sağlanamamıştır.

Irak'ta 1980 öncesinde yürütülen modernleştirme çabaları, İran savaşının başlatılmasıyla kesintiye uğramış, bu uzun savaş sonunda gelen ekonomik yapı çökmenin eşiğine gelmiştir. Körfez Savaşı ve ülkeye uygulanan iktisadi ambargo, Irak halkının yoğun bir yoksulluk içine düşmesine sebep olmuş, 20 Mart 2003'de başlayan ve 1 Mayıs 2003

tarihinde bittiği ifade edilen İkinci Irak Operasyonu (veya İkinci Körfez Savaşı) Irak ekonomisi ve halkına son darbeyi vurmuştur.

Irak'ın Başlıca Coğrafi Özellikleri

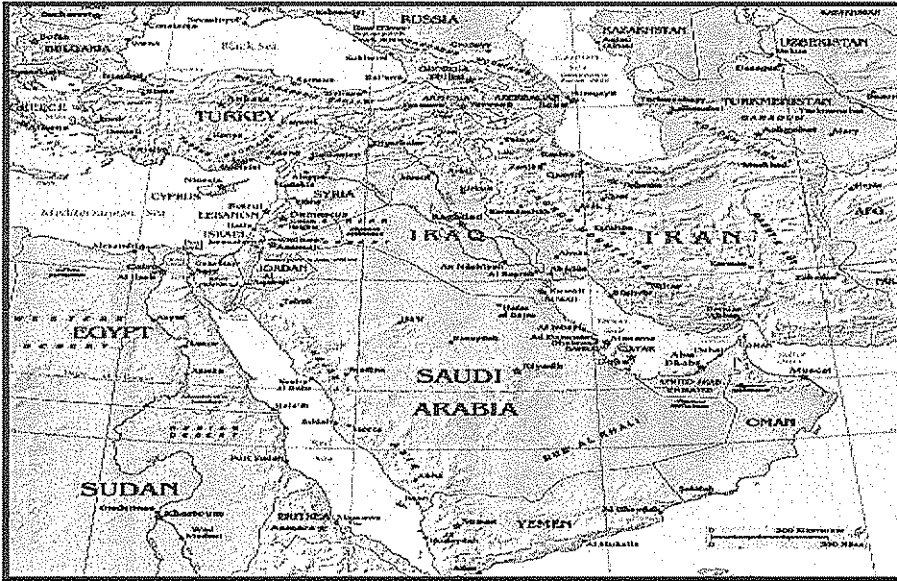
Irak, Arap yarımadasının kuzeydoğusunda, kuzeyden Türkiye, doğudan İran, güneydoğudan Basra Körfezi ve Kuveyt, güneyden Suudi Arabistan ve batıdan Ürdün ve Suriye ile sınırlıdır. İran ile 1.458 km, Ürdün ile 181 km, Kuveyt ile 240 km, Suudi Arabistan ile 814 km, Suriye ile 605 km ve Türkiye ile 352 km olmak üzere toplam 3.650 km sınır uzunluğuna sahiptir. Aşağı Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı arazileri kapsar. Diğer bir ifadeyle, Mümbit Hilâl'in doğu yarısını oluşturur. Irak'ın yüzölçümü, 432.162 km²'si kara, 4910 km²'si su yüzeyi olmak üzere toplam 437.072 km² kadardır (Şekil 1).

Irak'ın yeryüzü şekilleri, üç ana bölümde incelenir. Birinci bölümü, ülkenin Türkiye ve İran sınırlarını oluşturan dağlık alanlar oluşturur. Toroslar'ın güney etekleri ile Zagroslar'ın Irak'a bakan yamaçlarından oluşan dağların yükseltileri, 1000-2000 m. arasında değişir. En yüksek noktaya, Erbil'in doğusunda İran sınırının geçtiği Zagros dağlarındaki, 3609 m.lik Hacı İbrahim Doruğu'nda ulaşılır. Dağlık sahanın güneyinde, yükselti birden düşer ve ikinci bölümü oluşturan çöllere geçilir. Ülkenin batı yarısı, çöllerle kaplıdır. Üçüncü bölümü oluşturan taşkın ovaları, Irak'ın can damarını oluşturur. Delta ovası hariç, Fırat ve Dicle'nin oluşturduğu ovaların tümüne birden Mezopotamya adı verilir. Fırat ve Dicle, Bağdat yakınlarında birbirlerine iyice yaklaşırlar. Bu yaklaşma noktasının güneyinde kalan bölgeye Asıl Irak, kuzeyde kalan bölgeye El-Cezire (Ada) denir. Asıl Irak, alüvyonlarla kaplı olup, yer yer bataklıklarla kaplıdır. Başkent Bağdat, denizden 350 km. içerde olmasına rağmen, deniz seviyesinden yüksekliği 40 m.yi ancak bulur. Hatta Bağdat ile yaklaşık 300 km daha güneyde bulunan Basra arasındaki yükselti farkı 30 metreyi geçmez (Tunçdilek, 1971). Bu nedenledir ki, Bağdat-Basra körfezi arasında, çok geniş bataklıklar yer alır. El-Cezire bölgesinde ise, kuzeye doğru gidildikçe yükselti artar. Alüvyal ovanın Diyale suyuna kavuştuğu kesimde ve Karun suyunun Şatt-ül Arap'a kavuştuğu bölgede, alüvyonlu koniler oluşmuştur. Bu bölümde, yüksek koniler arasında, deniz seviyesinin altında, çukurluklar da yer almaktadır. Bu çukurlukların bazılarında Tartar, El Hammar ve Rezeye gibi göller meydana gelmiştir (Özey, 1999) (Şekil 2).

Yeryüzü özelliklerindeki farklılık, iklim ve bitki özelliklerine de yansımıştır. Ülkenin güneyinden kuzeyine, doğusundan batısına doğru gidildikçe, karasallık artar. Yaz mevsimi, ülkenin her tarafında sıcak

geçmesine rağmen, Kış mevsimi güney bölgelerde ılık, kuzey bölgelerde soğuk geçer. Yıllık yağış miktarları ise, güneyden (100 mm.) kuzeye (400 mm.) doğru, nispeten artış gösterir. Ülkenin kuzey bölümlerinde, yağışın nispeten arttığı bölgelerde, doğal olarak fıstık çamları ve bazı meşe türlerinin oluşturduğu ormanlar bulunmaktadır. Ormanlık alanlar dışında step, en yaygın olan bitki örtüsüdür. Batı ve güney bölgelerinde ise, bitki örtüsü iyice cılızlaşır ve çöllerde vahalar dışında bitki örtüsüne pek rastlanmaz. Irak, Türkiye hariç tutulacak olursa, Ortadoğu ülkeleri içinde akarsular bakımından en şanslı bir ülkedir. Kaynağını Türkiye'den alan Fırat ve Dicle nehirleri, Irak topraklarına kuzeyinden girer ve ülkeyi boydan boya aşarak güneydoğuda Basra körfezine dökülür. Basra körfezine dökülmeden önce Kurna şehri güneyinde birleşerek, Şatt-ül Arap adını alır (Özey, 1999).

Şekil 1- Ortadoğu Ülkeleri
Figure 1- Middle Eastern Countries

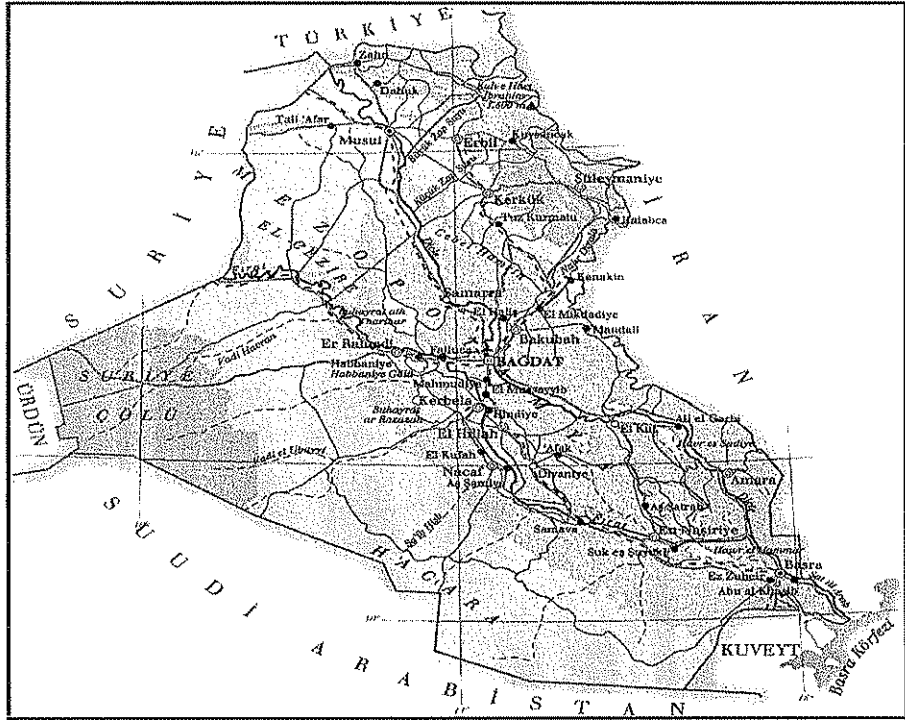

Kaynak: ODCI, 2004

Nüfusun yaklaşık %75'i şehirlerde, % 25 ise kırsal kesimde yaşamaktadır (UNFPA, 1995). Irak'ın din ve etnik yapısı oldukça farklıdır. Mevcut nüfusun % 96'sını Müslümanlar oluşturur. Müslümanların % 53.5'i Şii, 42,3'ü sünnidir. Irak'ın önemli şehirleri; başkent Bağdat, Basra, Musul, Erbil ve Süleymaniye'dir (Özey, 1999).

Irak, 1996 yılı itibariyle yaklaşık 227 milyar dolarlık toplam ithalat gerçekleştirmiştir. Bu ithalatında % 44'lük pay ile Türkiye ve % 8'lik pay ile Malezya, ilk iki sırada yer almıştır. Yine 1996'da, 15 milyar dolarlık toplam ihracatının % 53'ünü Pakistan'a ve %33'ünü Türkiye'ye gerçekleştirmiştir (DOTS, 1996). 2002 yılında ise; yaklaşık 7.8 milyar dolarlık ithalatının %11'ini Ürdün'den, % 8.8'ini Fransa'dan, % 8.4'ünü Çin'den, % 7.6'sını Almanya'dan, % 7.3'ünü Rusya'dan, % 7.2'sini Avustralya'dan, % 6.6'sını Vietnam'dan, % 6.4'ünü İtalya'dan ve % 5.6'sını Japonya'dan yapmış, yaklaşık 13 milyar dolarlık ihracatının ise, % 40.9'unu A.B.D.'ne, % 8.2'sini Kanada'ya, % 8.2'sini Fransa'ya, % 7'sini Ürdün'e, % 6.6'sını Hollanda'ya ve % 5.4'ünü İtalya'ya gerçekleştirmiştir (ODCİ, 2004).

Şekil 2- Irak'ın Fiziki Haritası
Figure 2-Physical Map of Iraq

Kaynak: Kindersley, 1998

Irak topraklarının % 12,5'ini ekili-dikili alanlar, % 9,2'sini çayır ve otlaklar teşkil eder. Kuzey bölgelerinde, yağışlara bağlı olarak tahıl ve tütün tarımı yapılmaktadır. Genelde dağlık olan bu bölgede, küçükbaş hayvancılık

önemli bir uğraşıdır. Mezopotamya ovalarında ise, sulamaya dayalı olarak tarım yapılmakta ve özellikle pirinç, mısır ve çeşitli sebze bitkileri yetiştirilmektedir. Güney bölgelerini içeren Şatt-ül Arap'ın suladığı alanlarda, pamuk ekimi ön plana çıkmaktadır. Ülke genelinde ise yaygın olarak yetiştirilen hurma, önemli bir ihraç ürününü oluşturmaktadır. Batı Irak'taki çöl bölgelerinde ise, göçebeler hayat sürmekte ve deve yetiştirmektedirler. Irak'ta tarım, geleneksel bir yapı arz etmektedir. Modernizasyon çok zayıftır. 1991 yılı verilerine göre Irak, 375 bin ton hurma, 1,4 milyon ton buğday, 768 bin ton arpa, 438 bin ton domates, 394 bin ton karpuz ve 470 bin ton üzüm üretimi gerçekleştirmiştir. (Özey, 1997). 1994 yılı verilerine göre, ülkede 1,2 milyon büyük baş, 7,4 milyon küçük baş hayvan bulunmaktaydı (FAOPY, 1994) Ekonomik yapısında, petrol hariç tutulursa, genelde bir gelişmemişlik görülür. Zübeyr'de demir-çelik, Bağdat çevresinde ise hafif sanayi tesisleri (inşaat, çimento, şeker, dokuma, deri) kurulmuştur. Sanayinin gelişmemesinde, Irak'ın içinde bulunduğu siyasal ortam önemli rol oynar (Özey, 1999).

Irak'ın Petrol Yatakları

Orta Doğu ülkeleri arasında, rezervleri en zengin ülkeler arasında yer alır. Yaklaşık 138.3 milyar ton (1 trilyon, 16 milyar varil) dolayında olduğu anılan işletilebilir dünya rezervlerinin, 13.4 milyar tona yakın bir kısmının (99.84 milyar varil), yani % 9.7'lik bir payının, Irak topraklarında bulunduğu hesaplanmaktadır. Buna göre ülke, bugünkü bilgilerimize göre, Orta Doğu ülkeleri toplam petrol rezervlerinin (89.75 milyar ton olup, dünya rezervlerinin % 65'ini oluşturur), yaklaşık %15'ine sahiptir. Bu ülkeler arasında, Suudi Arabistan'dan sonra (dünya rezervlerinin % 25.8'i), Orta Doğu'nun ve dünyanın rezerv bakımından ikinci zengin ülkesi durumundadır (Tablo 1).

Ülkenin doğal gaz rezervleri ham petrol rezervlerine göre pek zengin sayılmaz Ama yine de, bu konuda önemli bir ülkedir. Kesinlik ifade etmese de, toplam rezervler 3 ila 3.5 trilyon m³ dolayında hesaplanmaktadır (1992 yılı üretimi. 1.6 milyar m³ kadardı).

Irak'ta petrolün varlığı, 1902 yılında Kerkük yakınlarında keşfedilen Baba Gurgur kuyusu petrol rezerviyle anlaşılmıştır (Keşif, İngilizler hesabına çalışan Yeni Zelanda'lı maden mühendisi William KNOX'a aittir). Ancak, bu ülkede ilk üretim, yine Baba Gurgur kuyusu olmak üzere, 1927 yılında başlar. Çünkü, üretilen petrolü Kerkük ve Musul çevresinden Lübnan'daki Trablus(Tripoli) limanı ve İsrail'deki Hayfa limanı

terminallerine ulaştıracak petrol boru hatları, ancak bu yıl (1927) tamamlanabilmiştir.

Tablo 1 - Önemli Petrol Üreticisi Ülkelerin Rezerv ve Üretim Miktarları (1995)
Table 1- The Most Important Oil Producers in the World

Ülkeler	REZERV		ÜRETİM	
	Rezerv (Milyar Ton)	Dünya Rezervindeki Payı (%)	Üretim (Milyon ton)	Dünya Üretimindeki Payı (%)
Suudi Arabistan	35.7	25.8	426.5	13.1
Irak	13.4	9.7	26.4	0.8
Kuveyt	13.3	9.6	104.4	3.7
Birleşik Arap Emirlikleri	12.7	9.2	112.8	3.5
İran	12.0	8.9	182.8	5.6
Venezuela	9.3	6.8	146.4	4.5
Meksika	7.7	5.1	151.3	4.6
Rusya Federasyonu	6.7	4.8	306.8	9.5
A.B.D	4.6	3.3	382.5	11.8
Çin	3.3	2.4	149.0	4.5
Norveç	1.1	0.8	139.9	4.3
İngiltere	1.0	0.6	130.3	4.0
Toplam	120.6	87	2259.1	70
Dünya Toplamı	138.3	100.0	3252.4	100.0

Kaynak: Karabulut, 1999,64-68

Irak petrol havzalarının coğrafi dağılışı, üç grupta incelenebilirler:

1) Kuzey Irak Petrol Yatakları: Bunlar, bir kaç yöreye ayrılarak incelenebilirler:

a) Musul Petrol Yatakları: Dicle ırmağı vadisi batısında ve genel olarak Musul petrol yatakları diye bilinen havza, kuzey-güney doğrultusunda, yaklaşık 130 km.lik bir uzunluk ve 2-3 km.lik bir genişlik gösterir. Bu havzada işletilen başlıca yataklar Ayn-Zalah, Butmah, Kaseb, Sasan (Ash-Shura), Kayyarah, Necme, Ceven, ve Türkiye sınırlarına yakın olan Muşora yatakları olarak burada hatırlanabilirler Musul'un kuzeyinde, Duhuk-Zahu arasında yer alan yataklar da, bu havzanın devamıdır (Şekil 3).

b) Kerkük Petrol Yatakları: Dicle ırmağı vadisi doğusu ve Zagros Dağları batı ön-çukuru sahasında işletilirler. Havza, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde, yaklaşık 100 km.lik bir uzunluk gösterir. Irak topraklarında petrol, az önce de ifade edildiği üzere ilk kez bu havzada, Kerkük güneyindeki Baba Gurgur kuyusu rezervinde, 1927'de işletilmeye başlanmıştır. Hemen hemen 3-4 km.lik bir genişlik gösteren havzanın başlıca yatakları Altınköprü, Bayhasan, Cemcema, Çembur ve Palhane, gibi işletme bölgeleridir (Şekil 3).

Kuzey Irak petrol yatakları, genel olarak Üçüncü Jeolojik Zaman Tersiyer Devri (Eosen ve Miyosen) kalker sedimentleri içinde ve yaklaşık 400 ila 1000 m. derinliklerde işletilirler. Toplam rezervler hakkında kesin bir fikrimiz yoktur; ancak, petrol oluşumuna uygun arazi, geniş alanlar kaplamakta ve ülke rezervlerinin, yaklaşık % 80'lik bir payının, bu yataklarda bulunduğu tahmin edilmektedir (Doğanay,1998).

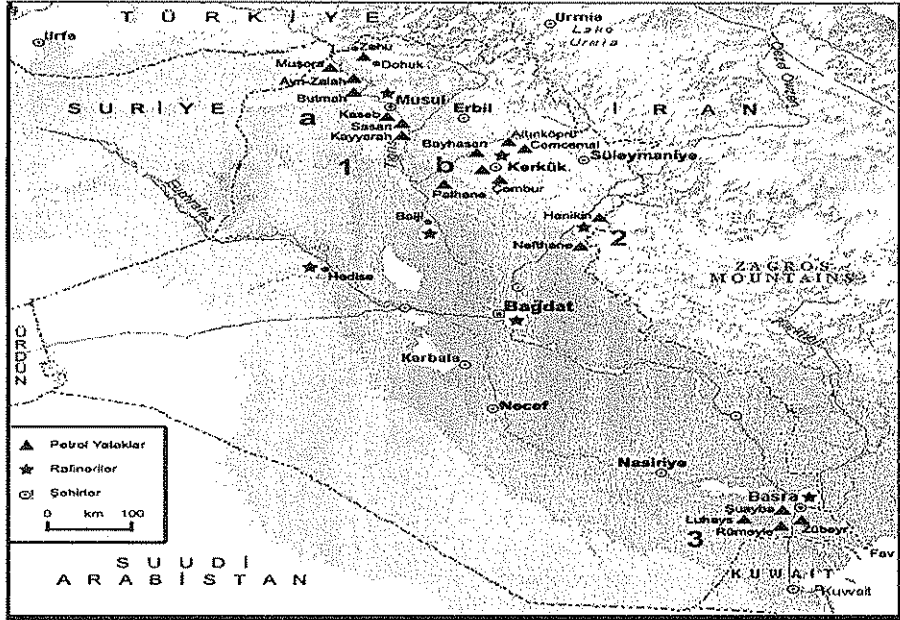
Kuzey Irak petrol yatakları esas önemlerini, 1934-1935 devresinde kazanmaya başlamışlardır. Çünkü, ham petrolü Suriye ve Lübnan Akdeniz kıyısı limanlarına taşıyacak başlıca petrol boru hatları (pipeline), ancak bu yıl tamamlanabilmiştir. Bu hatlardan, Musul-Kerkük-Trablus ve Hayfa petrol boru hattı, 1927'de tamamlandı. Ancak, 1948'de İsrail devletinin kurulması ve Arap-İsrail anlaşmazlığı gibi siyasal sorunlar nedeniyle, yeni bir boru hattı yapılması gerekmişti. Bu da, 1952 yılında hizmete giren Musul-Kerkük-Sayda (Lübnan'da) ve Musul-Kerkük-Tartus-Banyas (Suriye'de) boru hattı olup, 1360 km. uzunluğunda olan bu hattın yıllık taşıma kapasitesi, 35 milyon ton kadardı (Doğanay,1998) (Şekil 5).

Boru hatlarındaki bu gelişmelere rağmen, giderek artan üretimle orantılı bir boru hattı kapasitesi oluşturulamamıştı. Çünkü, hem işletilen kuyu sayısı giderek artıyordu ve hem de, yıllık ham petrol üretimi artıyordu. Örneğin 1970'de 30 dolayında olan kuyu, 1980'de 45'e yükselmişti. Bu sayı fazla olmasa da, kuyu başına verim yüksektir. Petrol kuyularının hemen hepsi kendiliğinden akan kuyular olup, kuyu başına verim yılda 600 bin tonu aşar. Bu nedenle, Kuzey Irak petrolünü Akdeniz'e çıkarmak için, Türkiye-Irak arasında yeni hatlar döşenmiştir. Bunlar, iki adet Kerkük-Yumurtalık petrol boru hatları olup, bu hatların döşenmesiyle Kuzey Irak, ham petrolü, Türkiye'nin İskenderun körfezi (Yumurtalık terminali) üzerinden, daha güvenli bir biçimde, Batı pazarlarına taşınmaya başlanmıştır. Bunlardan I. Kerkük-Yumurtalık boru hattı, 980 km. uzunluğunda (640 km.si Türkiye'de) olup, 1977 yılında hizmete girmiştir. Yine ona paralel uzanan ve bizim Güneydoğu Anadolu bölgesini kat eden II. Kerkük-Yumurtalık boru hattı 1987 yılında hizmete girmiştir. Uzunluğu 909 km. olup (641 km.si

Türkiye'de), I.hatta paralel ve onun güneyinden geçer (Doğanay,1998) (Şekil 5).

Şekil 3- Irak Petrol Yatakları ve Petrol Rafinerilerinin Dağılışı

Figure 3- Oil fields in Iraq and the Distrubition of Refineries

1) Kuzey Irak Yatakları (Oil fields in Northern Iraq): a) Musul yatakları (Oil fields in Musul), b) Kerkük yatakları (Oil fields in Kerkük), 2) Orta Irak Yatakları (Oil fields in Middle Iraq) 3) Güney Irak Yatakları (Oil fields in Southern Iraq)

Kaynak: Microsoft Encarta World Atlas' ve Doğanay, 1998, 308'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

Her iki hattın ortalama yıllık taşıma kapasitesi, 40'ar milyon tonu bulur. Irak'a büyük kolaylık sağlar. Ancak, 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'e saldırması ve işgal etmesi ile 1991 yılında başlayan Körfez savaşı sonucu, Irak'a ekonomik ambargo uygulanmış ve bu hatlar da kapatılmıştır. 1990'lı yılların ikinci yarısında tekrar kullanılmaya başlanan boru hattı, A.B.D ve müttefiklerinin Mart 2003'de Irak'ı işgalinden sonra, savaşın getirdiği tahribatlar ve kuzey Irak'taki devlet karşıtı etnik grupların sabotajları sebebiyle sık sık kullanım dışı kalmıştır.

2) Orta Irak Petrol Yatakları: Bu yataklar, pek önemli değildir. Hemen hemen, Irak-İran sınırında yer alırlar. Diyale (Divale) ırmağı güneydoğusunda ve Hanikin ile Nefthane çevresinde işletilirler (Şekil 3).

3) **Güney Irak Petrol Yatakları:** Basra kenti güneybatısında yer alırlar. Havza, Rumeyle veya Ar-Rümaylah adıyla tanınır. Havzanın keşfi, 1953-1958 yılları arasına rastlar. Havza, başlıca dört işletme bölgesinden oluşur: Bunlar; Zübeyr (Az-Zubayr), Şuayba (Az-Su'aybah), Rumeyle (Ar-Rümaylah) ve Luhays (Az-Luhays) diye hatırlanabilirler. Bu bölgede, 75 kadar kuyu işletilmektedir. Üretim, bir yandan Basra rafinerisi tesislerinin beslerken, bir yandan da, Kuzey Irak petrol üretiminin bir kısmını buraya aktaran petrol boru hattı ile Şatt-ül Arap su yolu boyunca, kıyıdaki Fav limanı dolmuş tesislerine ulaştırılır ve buradan ihraç edilir (Şekil 3 ve 5).

Tablo 2- Irak'ın Ham Petrol Üretimi (1934-2000)
Table 2-Raw Oil Producing in Iraq (1934-2000)

Yıl	Üretim (milyon ton)	Yıl	Üretim (milyon ton)	Yıl	Üretim (milyon ton)
1934	0.9	1955	33.6	1985	66.5
1935	3.6	1959	41.7	1988	127.1
1939	4.2	1960	49.0	1989	139.4
1941	1.7	1965	64.7	1990	98.0
1943	3.4	1968	73.5	1991	13.4
1945	4.8	1970	76.4	1992	21.7
1949	4.2	1975	98.9	1993	5.5
1951	8.9	1980	138.2	1995*	26.4
1954	31.3	1983	49.0	2000**	12.5

Kaynak: Doğanay, 1998, 310, (*)Karabulut, 1999, 81, (**)Atasoy, 2003, 109

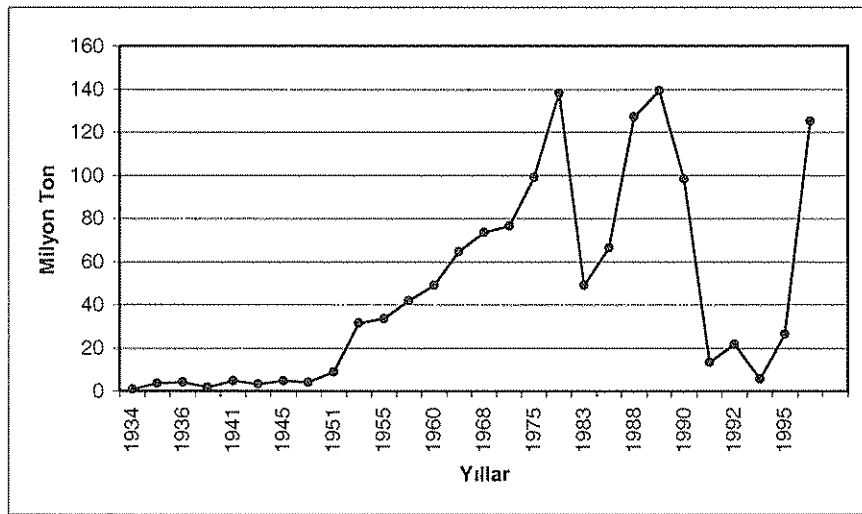
Irak'ın petrol üretimi durumuna gelince; İç ve dış siyasal sorunlar nedeniyle Irak'ın ham petrol üretimi istikrarsızdır. Irak'ta ilk petrol, 1827'de çıkarılmış olmakla birlikte, az önce ifade edilen nedenlerden dolayı ekonomik anlamda üretime, 1934-1935 devresinde başlanabilmiştir. Ancak, İkinci Dünya Savaşı ve Irak'ın iç yönetimindeki istikrarsızlıklar gibi nedenlerle üretim, yaklaşık 1950 yılı öncesinde, 3-4 milyon tonun üzerine pek çıkamamıştır (Doğanay,1998) (Tablo 2 ve Şekil 4).

Ülke üretimi, 1950 yılından sonra artmaya devam ederek, 1950-1960 devresinde 40 milyon tona kadar çıkmıştır. Bu artışta esas rolü, 1952 yılında

tamamlanan Musul-Kerkük-Sayda (Lübnan) ve Musul-Kerkük-Tartus-Banyas (Suriye) petrol boru hattı ile 1953-1958 devresinde giderek işletmeye açılan Güney Irak petrol yatakları tarafından ülke üretimine olan katkı oynamıştır. Gerçekten de, 1950'de yaklaşık 6.5 milyon tondan ibaret olan üretim, 1955'te 33.6 milyon tona, 1960'da 49 milyon tona ve 1965'te 64.7 milyon tona çıkmıştı. Bundan sonra üretimde, daha hızlı bir seyir izlendiği göze çarpar Nitekim 1975'te 100 milyon tona yaklaşan üretim, 1978'de 125.9 milyon tonu, 1980'de 138 milyon tonu buluyordu (Doğanay, 1998).

Şekil 4– Irak'ın Ham Petrol Üretiminin Seyri (1934-2000)

Figure 4- The Progress of Raw oil Producing in Iraq (1934-2000)

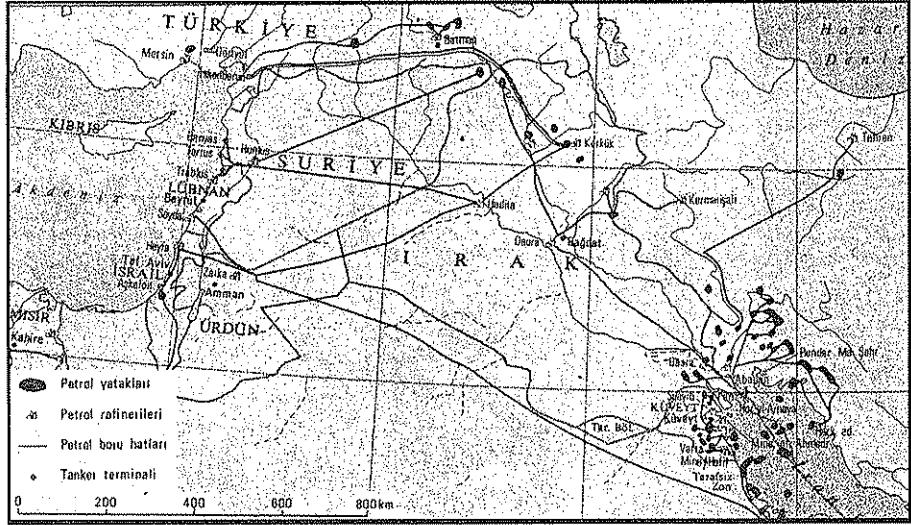
İran Savaşı'ndan hemen önce (1980), yıllık 138 milyon tonluk ham petrol üretimiyle, ham petrol üreten ülkeler arasında beşinci sırada yer alan Irak, önce İran savaşı, ardından Körfez Savaşı sonrasında (1995) 28. sıraya gerilemiştir. Aynı şekilde petrol ihraç eden ülkeler sıralamasında ise 37. sıraya inmiştir.

Bununla birlikte, 1980-1988 yılları arasında devam eden İran-Irak Savaşı ve 15 Ocak 1991'de başlayan Körfez Savaşı (A.B.D, İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinin oluşturduğu birleşik ordu, Irak güçlerini savaşıla Kuveyt'ten çıkardı ve 28 Şubat 1991'de ateşkes ilan edilmesiyle sonuçlandı) hemen sonrasında, B.M. teşkilâtı tarafından bu ülkeye ekonomik ambargo uygulanması, bütün ülke ekonomisini olduğu gibi, petrol üretimini de, sekteye uğratmıştır. Nitekim İran-Irak Savaşı (1980-1988) yıllarında üretim önce 70 ila 75 milyon tona kadar düşmüş, fakat İran'ın bu ülke petrol

tesislerine vermesi muhtemel zararları büyük ölçüde kırmaması ve ayrıca da Türkiye ve Suriye üzerinden geçen petrol boru hatlarının güvencede olması gibi avantajlar, yine de ülke yıllık ham petrol üretiminin, 100 milyon tonun üzerinde seyretmesini önleyememiştir. Örneğin 1983 yılında 50 milyon tona kadar düşen üretim, 1988'de 127 milyon tonu aşmış, 1989'da 140 milyon tona yaklaşmış ve 1990'da (Kuveyt'i işgal yılı), 100 milyon tona doğru gerilemişti. Oysa, 1991 yılı üretimi, sadece 13.4 milyon ton, 1992 üretimi 21.7 milyon ton ve 1995 yılı üretimi ise 26.4 milyon ton kadardı. Çünkü B.M, ülkenin petrol üretme ve ihracatına izin vermiyordu. Bunun nedeni ise, petrole dayanarak her türlü silâhı uzun yıllardan beri satın alıp depoladığı ve bir kısmını da gizlediği iddia edilen Saddam Hüseyin yönetiminin, komşuları için büyük tehlike oluşturduğu ifade edilen bu silâhları denetlemek ve kitle imha silâhları diye tanımlanan silâhları imha etme taleplerine karşı koyması idi. Birleşmiş Milletler Teşkilatı, Körfez savaşını takip eden yıllarda, halkın yaşadığı sefaleti ortadan kaldırmak amacıyla gıda karşılığında petrol ticaretine -kontrollü olmak şartıyla- müsaade etmiş ve petrol üretiminde artışlar gerçekleşmeye başlamıştır. B.M teşkilatı ile Irak yönetimi arasındaki sınır harbi, 2003 yılına kadar devam etmiştir. 20 Mart 2003 günü A.B.D, Bağdat'ı bombalayarak ikinci Irak operasyonu başlatılmış, müttefikleriyle beraber bir haftalık kısa bir kara operasyonu da Irak'ı İşgal etmiştir. Savaşın, 1 Mayıs 2003 tarihinde bittiği A.B.D tarafından ilan edilmiş olsa da, Irak'taki huzur ortamı bir türlü sağlanamamıştır. Uygulanan ambargoların ve savaşın olumsuz etkileri ortadan kalkınca, hiç şüphesiz ki Irak, eski yüksek üretim düzeyine tekrar kolaylıkla gelebilecektir. Nedeni ise, rezervlerinin çok zengin oluşudur, diyebiliriz (Doğanay,1998).

Bugün Irak'ta yaklaşık 225 petrol kuyusu işletilir (1947'de 80 adet). Kuyu başına yıllık verim, 600 ila 650 bin tonu bulur (çok verimli). Bu sayının % 98'i kendiliğinden akan kuyular olup, ek harcamaları yoktur. Ülke, yıllık millî gelirinin % 90'a yakını ve dış ticaret gelir kalemlerinde ise, yaklaşık % 80 ila % 85'lik bir payını petrol gelirinden sağlar (bu nedenle 1991 ambargosu ülke ekonomisini, adeta felce uğratmıştır). Ülkenin başlıca büyük petrol rafinerileri, Bağdat, Basra, Baiji, Hadise ve Kerkük rafinerileridir. Ayrıca, Musul ve Hanikin'de de petrol rafinerisi vardır. Ülke petrol boru hattı toplam uzunluğu, 5000 km.yi aşar (1992'de 5075km.kadardı) (Doğanay,1998).2003 yılında boru hatlarının uzunluğu, 5418 km.si petrol, 1739 km.si doğalgaz ve 1343 km.si de rafineri üretim hattı olmak üzere toplam 8500 km.ye ulaşmıştır (Şekil 3 ve 5).

Şekil 5- Basra Körfezi-Akdeniz Arasındaki Petrol Boru Hatları
Figure 5- Oil Pipelines Between the Persian Gulf and the Mediterranean

Kaynak: Collins-Longman Atlases, (Çağdaş Büyük Atlas), 1982, 37

Sonuç

Türkiye, enerji koridoru olabilme potansiyeli ile enerjiyi üreten ve tüketen ülkeler için hayati önem taşımaktadır. Petrol ve doğalgazın üretimi için güvenlik ve istikrara ne kadar ihtiyaç varsa, onun tüketicisi olan gelişmiş ülkelere ulaştırılmasını sağlayan ülkelerin iç politik istikrarı da o kadar önem taşımaktadır. Türkiye, enerji kaynakları son derece zengin olan ülkelerle sınır durumundadır. Dünya üzerindeki ispatlanmış petrol ve gaz rezervlerinin dörtte üçü Türkiye'nin çevresindedir. Doğalgaz ve petrol rezervi zengini olan Ortadoğu ve Orta Asya ülkeleri ile enerji ihtiyacı olan sanayileşmiş Batı ülkeleri arasında, Anadolu yarımadasının en güvenli koridor olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu da Türkiye'yi 21. yüzyılın "enerji koridorunun anahtarı" yapmaktadır. Doğal geçiş kapısı olma özelliğine sahip olması, stratejilerin iyi tespit edilmesi kaydıyla, ülkemize ekonomik anlamda büyük imkânlar sunacaktır.

KAYNAKLAR

Kitaplar

ATASOY, E., 2003, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Birinci Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa.

DOĞANAY, H., 1998, *Ekonomik Coğrafya 2, Enerji Kaynakları*, Genişletilmiş 2.Baskı, Şafak Yayınevi, Erzurum.

KARABULUT, Y., 1999, *Enerji Kaynakları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

ÖZEY, R., 1997, *Dünya Denkleminde Ortadoğu "Ülkeler- İnsanlar-Sorunlar"*, Öz Eğitim Yayınları No:9, Konya.

ÖZEY, R., 1999, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, Öz Eğitim Yayınları No:30, Konya.

TUNÇDİLEK, N., 1971, *Güneybatı Asya-Fiziki Ortam*, İst. Üniv. Yay. No:1675, Coğr. Enst. Yay. No:65, İstanbul.

Yıllık, İstatistik, Web,

DOTS, 1996, Direction of Trade Statistic Yearbook -IMF (*Ticaretin Yönü İstatistik Yıllığı- IMF*)

FAOPY, 1994, Food and Agriculture Organization Production Yearbook (*Gıda ve Tarım Örgütü Üretim Yıllığı*).

SYAP, 1995, United Nations Statistical Yearbook of Asia and the Pasific (*Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik İstatistik Yıllığı*).

UNESY, 1995, UNESCO Statistical Yearbook (*UNESCO İstatistik Yıllığı*).

UNFPA, 1995, United Nations Fund for Population Activities- The State of World Population (*Birleşmiş Milletler Nüfus Etkinlikleri Fonu-Dünya Nüfusunun Durumu*)

UNFPA, 2004, <http://www.unfpa.org/profile/iraq.cfm>

ODCI, 2004, Central Intelligence Agency -Director of Central Intelligence (*Merkezi Haber Alma Ajansı*),

<http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/geos/iz.html#Trans>

http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/reference_maps/middle_east.html

Atlas ve Ansiklopediler

Bertelsmann, 1993, *"Günümüzde Irak"*, Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası, Önsaya, Bugünkü Dünyamız Atlas Ansiklopedi, Cilt:3, s:70-71, İstanbul.

Collins-Longman *Atlases* (*Çağdaş Büyük Atlas*), 1982, İnkılap ve Aka Kitabevi-Remzi Kitabevi, İstanbul

Kindersley, D.,1998, *Multimedia World Atlas (CD)*, Türkçe sürüm, 1999, Logomotif *Multimedya Dünya Atlası*, Logomotif Multimedya ve Elektronik Yayıncılık A.Ş.

Microsoft Encarta World Atlas, 1998 Edition (CD)

BEDR ŞÂKİR ES-SEYYÂB VE YAĞMURUN TÜRKÜSÜ

Prof. Dr. Rahmi ER*

Summary

As one of the pioneers of *Tammuzi* modernists and one of the earliest poets of free verse movement in Arabic poetry, Badr Shakir al-Sayyâb is regarded as the greatest of the contemporary Arab poets. In a short and relentless life which lasted thirty-eight years, he achieved to publish many poetic works which gave Arabic poetry a new blood and dynamism. He was a communist between 1946-1954 and suffered exile and imprisonment and urban isolation for his convictions. In 1954 he abandoned communism for supporting the mainstream of Arab nationalism. In this period of his life, he was exposed to similar sufferings, this time due to the accusations of his former communist colleagues. In the last three years of his life he suffered a gradual paralysis caused by a degenerative disease of the nervous system, and died in 1964 in Kuwait.

It is not difficult to observe four stages in his poetical life which are romanticism, socialist realism, neorealism (or *Tammuzi* trend) and subjectivism. He was influenced mostly by T.S. Eliot and Edith Sitwell. His poem, *Song of the Rain* (*Unshudat al-matar*), treats the *Tammuz* myth, under the influence of "The Wasteland" by T.S. Eliot. The wasteland or parched land which is waiting for rain is here Iraqi land. The rain which is expected to bring life, to resurrect the barren land from death and to grant fertility to it; i.e. a utopia that neither al-Sayyâb himself saw in his life, nor was it seen by any other person even after the passage of half a century after the appearance of *Unshudat al-matar* (*Song of the Rain*), though the rain pours down at the end of the poem itself.

Genelde modernist şiir hareketinin, özelde *Temmuzî* şiir hareketinin önemli isimlerinden biri olan Bedr Şâkir es-Seyyâb, otuz sekiz yıl gibi kısa bir yaşamın ardında hem kendisini ölümsüzleştiren hem de modern Arap şiirine dinamizm kazandıran pek çok yapıtı bıraktı. Yaşadığı dönemde siyasal ve toplumsal alanlarda Arap dünyasında ve bu dünyanın bir parçası olarak Irak'ta görülen gelişim ve değişimleri kendi yaşamına taşımış, kendisini kuşatan dış dünyanın iç karartan görünümünü savuşturma yolları aramış; bu bağlamda farklı ideolojilere yönelmiş, umutlanmış, düş kırıklıkları yaşamış, hayatının son üç yılını da sınır sisteminde meydana gelen hastalıkla boğuşarak geçirmiştir.

Güney Irak'ta küçük bir köy olan Ceykûr'da 1926 yılında dünyaya geldi. İlk acıyı beş altı yaşlarındayken 1932'de annesini kaybetmekle

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

yaşadı¹. Bu durum onu öylesine etkiledi ki, bu acısını ve anne özlemini, yıllar sonra yazdığı *Unşûdetu'l-Matar* adlı şiirine şu dizelerle yansıttı:

Akşam esniyorken, bulutlar hâlâ
Döküyor, dökebileceği ağır gözyaşlarını,
Tıpkı bir çocuk gibi, uyumazdan önce söylenip duran
Bir yıldır uyanıp da bulamadığı;
İstemeye başladığında,
“Yarımdan sonra dönecek” dedikleri
Annesinin mutlaka geri geleceğini.

Annesi öldükten üç yıl sonra babası yeniden evlenmiş, kendisini ve kardeşlerini babaannelerine göndermiştir. Seyyâb dedesinin desteğiyle anneannesinin yanında Basra’da öğretmen okulunda öğrenimini sürdürmüş, yeni evliliği sonrasında babasının hem kendisine, hem de kardeşlerine olan kayıtsızlığı onu derinden etkilemiş, bu davranışından dolayı babasını asla bağışlamamıştır. 1942 yılında, annesi öleli beri anne sevgisini kendisinde bulduğu babaannesini kaybetmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın yarattığı olumsuz koşullar ve aile içinde yaşanan bu acılar, 1940’lı yılların hemen başlarında es-Seyyâb’ın romantik bir şair olarak ürün vermesinde rol oynayan önemli etkenlerdir.

1943 yılında Basra’daki liseyi bitirip Bağdat’a giderek orada Erkek Yüksek Öğretmen Okulu’nun Arap Dili Bölümüne kaydoldu. Ancak 1945-1946 öğretim yılında Arap Dilini bırakarak İngiliz Diline geçti ve buradan 1948 yılında mezun oldu². 1945 yılında es-Seyyâb, Irak Komünist Partisine üye oldu ve bu partinin Yüksek Öğretmen Okulundaki öğrenci birliği başkanlığına seçildi. Bu sayede öğrenciler arasındaki ünü ve etkisi arttı. Onun komünizmi yeğleyişinin nedenlerini şu etkenlere bağlamak olasıdır: Her şeyden önce bu parti o sıralar savaş ve sömürgecilik karşıtı etkinlikleriyle göz dolduruyor, ayrıca yoksul kesimin beklentilerini dillendiriyordu ve bu durum, es-Seyyâb’ın doğasına uygun düşüyordu. İkinci önemli etken ise, öteden beri yüreğinin derinliklerinde duyumsadığı yalnızlık ve ilgisizliği, böylesi dikkat çeken bir oluşum içinde aktif bir birey olarak yer almak suretiyle ödünlemek olasıydı. Çünkü o, çok çirkin görünüşlü

¹ Hasen Tevfik, *Şi'r Bedr Şâkir es-Seyyâb –Dirâse fenniye ve fikriye-*, Dâr Usâme li'n-neşr ve't-tevzi', Amman 1997, s. 48; Youssef Rakha, “Badr Shakir al-Sayyab”, weekty.ahram.org.eg/2004/682/bo6.htm

² Hasen Tevfik, *a.g.e.*, s.56, 65,81.

olduğu ve yoksulluğu dolayısıyla arkadaşlarından ayrıldığını fark ediyor, dikkatleri üzerine özellikle garip yüz hatlarıyla çektiğini itiraf ediyordu. Fiziki görünüşü, onun karşı cinsten ilgi görmesini engelliyor, bir delikanlı olarak kapıldığı maceralardan hep hayal kırıklığıyla çıkıyordu. Şair kimliği arkadaşları arasında yayılmıştı, ama sadece şairlik yetmiyordu nüfuz sahibi ve etkili bir kişilik için. Dolayısıyla Komünist Partisi gibi oldukça etkin bir oluşum içinde yer almak, ona sahip olmak istediği saygın ve nüfuzlu kişiliği sağlar görünüyordu. İkinci Dünya Savaşının sona ermesinin ardından Irak'ta başlayan özgürlükçü gösterilerde aktif olarak yer aldı ve ilk hapisane deneyimini bu gösterilere katıldığı için yaşadı.³ Yüksek Öğretmen Okulunu bitirdikten sonra öğretmen olarak ataması yapıldıysa da üç ay gibi kısa bir süre sonra, siyasal görüşleri ve görevli olduğu okul içindeki ideolojik tutumu yüzünden öğretmenlikten el çektilirdi. 1950'li yılların başlarında Irak'ta Komünist Partisi üyelerine yönelik tutuklamalar ve idamlar başlatılınca, 1952'de önce İran'a kaçtı, orada İran Komünist Partisi TUDEH ile temas kurdu. Bu parti mensuplarının kendisine sağladıkları sahte bir pasaportla 70 gün sonra Kuveyt'e kaçtı. Kuveyt'te Kuveyt Elektrik Şirketinde bir büro memurluğu işi buldu. Burada altı ay çalıştıktan sonra tekrar Irak'a döndü. Irak'ta kalamayacağını düşünerek İran üzerinden Romanya'ya gidebilmek için tekrar İran'a gitti, ama bu sefer beklentilerinde hayal kırıklığı yaşadı ve tekrar Irak'a geri döndü. *Ed-Difâ'* gazetesinde kendisine bir köşe yazarlığı buldu ve ardından bakanlık emriyle İthalat ve İhracat Genel Müdürlüğüne memur olarak ataması yapıldı ve Bağdat'ta ilk kez bir ev tutabildi. Bu sırada modern Irak şiirinin önde gelen isimlerinden Bulend el-Haydarî ile birlikte sık sık arkadaşları Cebrâ İbrâhîm Cebrâ'nın evine gidiyorlar, orada T.S. Eliot ve Edith Sitwell'in kendi seslerinden kayda alınmış kasidelerini dinliyorlardı.

1954 yılında es-Seyyâb'ın Irak Komünist Partisi ve komünist arkadaşlarıyla arası açıldı ve Partiden ihraç edildi. Bunun başlıca nedeni, kendisi sık sık Irak dışına kaçmak zorunda olduğu veya doğum yeri olan Ceykûr köyüne çekilmek zorunda olduğu sıralarda Parti başka bir şair olan Abdulvehhâb el-Beyâtî'yi yanına almış ve Seyyâb gözden düşmüştü. Partililerce kendisine gösterilen eski ilgi artık önemli ölçüde azalmıştı. 1954'te yayımlamak istediği bir şiirinde milliyetçi içerik gören komünist arkadaşları, şiiri yayımlamaması veya en azından komünist ideolojiyle bağdaşmayan dizelerin kasideden çıkartılması için ona baskı yapmışlar, ancak o bunları reddederek şiiri olduğu gibi yayımlama yoluna gitmişti. Bundan sonra es-Seyyâb, Arap milliyetçiliğini öne çıkartan, bu ideolojiyi

³ Hasen Tevfik, *a.g.e.*, s.56-57, 66, 73-75.

işleyen şiirlere yönelmiştir.⁴ Aynı yıl Suheyl İdrîs'in Beyrut'ta 1953'te yayımlamaya başladığı *el-Âdab* dergisinde kendisine yer bulmuş, şiirlerini burada yayımlamış ve bu dergi aracılığıyla rakibi Abdulvehhâb el-Beyâtî'yi ve Salâh Abdussabûr'u hedef alan çok sert tonlu tartışmalara girmiştir.

Yûsuf el-Hâl ile Adonis'in 1957'de Beyrut'ta çıkartmaya başladığı *Şi'r* dergisinde de kasideleri yayımlandı. Bu derginin açmış olduğu, yayımlanmamış en iyi şiir koleksiyonu yarışmasını kazanarak, 1960'ta bu sayede *Unşûdetu'l-Matar* adlı şiir koleksiyonunu bastırdı.

1959'da milliyetçi albay Abdulvehhâb eş-Şevvâf'ın Abdulkerîm Kâsım'a karşı Musul'da gerçekleştirdiği darbe Kâsım'ın hava ve kara birliklerini Musul'a sürmesi sonucu kısa sürmüş, akabinde Kâsım Musul'da milliyetçilere karşı bir kıyım girişmiştir. Musul'daki ayaklanmada Cemâl Abdunnâsır'ın parmağı olduğunu öne süren komünistler, Bağdat'ta Musul ayaklanmasını kınayan bir bildiri hazırlamışlar ve es-Seyyâb'dan da bu bildiriye imza koymasını istemişlerdir. Es-Seyyâb bunu reddedince, bu sefer komünistler onun hakkında çeşitli suçlamaları içeren bir rapor düzenleyerek⁵ şikayette bulunmuşlar, bu yüzden sorgulanan es-Seyyâb, beş gün tutuklu kalmış, serbest bırakıldığında ise üç yıl süreyle devlet memurluğu görevinden uzaklaştırılmış olduğunu öğrenmiştir. Pakistan Büyükelçiliğinde cüzî bir ücret karşılığı mütercim olarak çalışmaya başlayan es-Seyyâb, bundan sonra Bağdat çıkışlı *el-Hurriyye* gazetesinde komünistlere karşı sert tonlu makaleler ve Musul kıyımı üzerine kasideler yayımlamaya başlamıştır. Bütün bu olaylar es-Seyyâb'ın sinir sistemini altüst etmiş, 1961 Ocak'ında ailesiyle birlikte Basra'ya taşınmıştır. 31 Ocak-5 Şubat 1961'de Arap Dışişleri Bakanları Konferansının Bağdat'ta yapılması sırasında meydana gelen gösteriler dolayısıyla, bu gösterilerde parmağı olduğu iddiasıyla Basra'da olmasına rağmen yine es-Seyyâb tutuklanmış ve on altı gün tutuklu kalmıştır.⁶ Bu yaşananlardan sonra rahatsızlığı ilerleyen es-Seyyâb, felç olmuş, tedavi amacıyla Beyrut, Irak, Londra, Paris ve Kuveyt arasında mekik dokumuş, maddî yönden acınacak duruma gelmiştir. Onun tedavi amacıyla Londra'da olduğu sırada, Beyrut'ta yayımlanan *el-Havâdis* dergisi, onun içinde bulunduğu durumu "*ârun aleynâ en yemûte Bedr Şâkir es-Seyyâb li-ennehû lâ yemliku semene'd-devâ'- Bedr Şâkir es-Seyyâb'ın ilâç*

⁴ Hasen Tevfik, *a.g.e.*, s. 93 v.d.

⁵ es-Seyyâb'ın ifadesine göre "eş-Şevvâf'ın darbe yaptığı gün gülümserken görüldüğü" gerekçesiyle. Bkz. Hasen Tevfik, *a.g.e.*, s.101.

⁶ Hasen Tevfik, *a.g.e.*, s.105-106.

parası olmadığı için ölmesi hepimizin ayıbıdır” başlığıyla verdiği haberde şöyle aktarır:⁷

“Bugünlerde Bedr Şâkir es-Seyyâb’ın Londra’dan gelen haberlerini duyuyoruz... Arapların büyük şairi, ayaklarının artık tahammül edemediği ağırlar içinde. Yaşamını sürdürmek için beş parası bile kalmamış cebinde. Bazılarının es-Seyyâb’ı düşüncelerinden dolayı suçladığı doğrudur, ancak es-Seyyâb, her şeyden önce büyük bir Arap şairidir ve bugün yaşamının en büyük krizini yaşamaktadır. Bu kriz, her şeyini ilerisini hesap etmeksizin veren, sonra gün gelip meteliğe kurşun atan, hatta şiirlerini yazabileceği bir kağıda bile muhtaç duruma gelen Arap sanatçısının krizidir... Bugünlerde Bedr Şâkir es-Seyyâb’ın Londra’da yaşadığı sefalet, onun şiirlerini okuyan bütün Arap aydınlarının ayıbıdır; onun divanlarından beslenen bütün yayınevlerinin ayıbıdır; medenî değerlere inanan bütün Arapların ayıbıdır; tarihin yarın, Araplara *Yağmurun Türküsü*’nü verene Araplar bu yağmurdan onun yaralarını soğutacak bir damlayı bile çok görmektedir diye yazacak olması hepimizin ayıbıdır.”

es-Seyyâb, Londra’dan Paris’e gitmiş, oradan Basra’ya dönmüş, ardından yine tedavi için gittiği Kuveyt’te Emîrî Hastanesinde 24 Aralık 1964’te hayata gözlerini yummuştur. Naşı Basra’ya getirilmiş, Basra yakınlarında Zubeyr’e gömülmüştür.⁸ 19 Haziran 1955’te kendi yöresinden, yine kendisi gibi çirkin İkbâl adlı bir ilkokul öğretmeniyle evlenmiş olan es-Seyyâb, öldüğünde, Gaydâ’ ve Gaylân adlarında bir kız bir oğlan babasıydı.

Bedr Şâkir es-Seyyâb’ın yaşamında ve şiirlerinde dört farklı dönem görmek olasıdır:

1. Romantik dönem (1942-1948)
2. Gerçekçi dönem (1949-1953)
3. Yeni gerçekçi veya *Temmûzî* dönem (1954-1960)
4. Öznel dönem (1961-1964)

Onun erken dönem şiirlerinin romantizmin etkisiyle dokunmuş olması, bir birey olarak yaşadığı olumsuzluklara (önce annesini yitirmiş, ardından babasının evlenmesiyle baba ilgi ve sevgisinden mahrum kalmış, sonra da babaannesini kaybetmiştir), İkinci Dünya Savaşı’nın neden olduğu mutsuzluklara ve son olarak Yüksek Öğretmen Okulunda eğitimini aldığı

⁷ *El-Havâdis* dergisi, Sayı:334 (5 Nisan 1963), s.22-23’ten naklen Hasen Tevfik, *a.g.e.*, s.113.

⁸ Hasen Tevfik, *a.g.e.*, s.115-116.

İngiliz edebiyatının özellikle Shelley ve Keats gibi temsilcilerinin etkisine bağlanabilir. Yaşadığı acılar, genç yaşta gurbete çekilmesi, bir delikanlı olarak gerçeği kabullenmek yerine onu reddetmesine ve gerçeği hayal dünyasında aramasına yol açmıştır. Kendisinden yedi yaş büyük Lebîbe'ye âşık olması ve onun için yazdığı şiirler, mutsuz geçen yıllarında kaybettiklerini, bulamadıklarını telafi etme arayışının sonuçlarıdır. Burada belki özellikle Ali Mahmud Tâhâ gibi Arap romantik şairlerin etkisinden de söz etmek mümkünse de, bu sıralarda Arap romantizminin gözden düşmüş olduğunu belirtmek gerek. Romantizmden gerçekçiliğe, daha doğrusu toplumcu gerçekçiliğe kayışı, Komünist Partisine üye olmasından sonra, özellikle mezuniyet sonrası hayata atılışıyla başlamıştır. Bu dönemdeki şiirleri umut aşılayan türden olsa da, onun asıl felsefesi, komünizmden ziyade bir tür idealist felsefeydi. Dolayısıyla herhangi bir ideolojinin dar kalıplarına mahkum olmak ona göre değildi ve bir komünist olmasına rağmen, millî ve dinî duyguları da öne çıkartmak istiyordu. Kendi doğrularını yaşamak ve bunları işlemek arzusu, onun Komünist Partisi üyeliğinin ancak sekiz yıl sürmesine yol açmıştır. Beklentilerinde sürekli hayal kırıklığı yaşaması, bir insan olarak çevresindekilerden ve yöneticilerden gördüğü olumsuz muamele ve Arap dünyasında işlerin iyiye gitmeyişi, onun daha sonra birtakım sembollere sığınmasına, daha doğrusu mitolojiye çekilmesine neden olmuştur⁹. Bu dönemde ölüm, bir efsaneye dönüşmüş; Temmuz ya da Mesih'in temsil ettiği efsanevî bir fedakarlık hâlini almıştır. Ölümün bir mitolojiye dönüşmesi, salt şiirsel bir mazmun olmaktan öte aynı zamanda ideolojik bir içerik de taşıyordu. Çünkü o mücadele ederken, kurtuluşu bu mücadelede, akan gerçek kanda görüyordu. Bu yüzden o, *Yağmurun Türküsü*'nde

Ve kölelerin dökülen her damla kanı

Bir tebessümdür, yeni bir dudağı bekleyen

Ya da bir memedir, bebeğin ağzında kırmızılaşan

Yarının genç dünyasında, hayat bahşeden!

diyor ve bunu yineliyordu. Ancak şimdi akan kan kölelerin kanı değil, bizzat Mesih'in kanıdır. Tarihin seyrinde rol alamadığı, ancak durup onu izleyebildiği için üzgündür. Şimdi bir Mesih olmayı, insanların mutluluğu ve huzuru için kendini feda edebilmeyi temenni etmektedir. Ceykûr'da küçük

⁹ Abdurrahmân Muhammed el-Ka'ûd, *el-lbhâm fî şî'ri'l-hadâse*, 'Âlemu'l-ma'rife, Kuveyt 2002, s.57.

bir ırmak olan Buveyb'e hitaben yazdığı *Irmak ve Ölüm* adlı şiirinde şöyle der:¹⁰

Buveyb... Ey Buveyb
Yirmi yıl geçti, her biri asır gibi gelen
Ve bugün, karanlık çökerken,
Uzanmışken yatağıma, uyumaksızın
Dinlerken vicdanımın sesini, ulu ağaç misali şafak vakti
Dallarının, kuşların ve meyvesinin farkında
Kan ve gözyaşı hissediyorum, yağmur gibi
Bu acılı dünyanın akıttığı.
Ölülerin çanları titretir iniltiyi damarlarımda
Kanım yanıp kararır özleminden bir kurşunun,
Öldürücü buzları göğsümün derinliklerini parçalayacak,
Tıpkı cehennem ateşi gibi kemiklerimi tutuşturacak bir kurşunun.
Ah bir koşabilsem savaşçıların kollarına,
Sıksam yumruklarımı, indirsem kadere.
Ah dalabilsem kanıma da insem derinliklere,
Taşısam yükü, insanlarla birlikte,
Yeniden can versem hayata,
İşte o zaman bir zaferdir ölümüm!

es-Seyyâb'ın yaşamının özellikle son üç yılı, hastalığıyla boğuşmakla geçmiştir. Bu dönemde kendisi ölümü öylesine yakından hissetmiştir ki, daha önce yiğitliğin, sevginin ve başkaları için kendini feda etmenin bir sembolü olarak kullandığı ölüm, şimdi artık sadece ölümdür, bir tükeniştir ve o bu kez ölmek için, hayatta kalmak için mücadele eder. Bunu bu dönemde yazdığı *el-Ma'bed el-Garîk* (Batık Tapınak, 1962), *Menzilu'l-Aknân* (Köleler Evi, 1963), *Şenâşîl ibnet el-Celebî* (Celebî'nin Kızının Cumbası, 1964) ve *İkbâl* (İkbal, 1965) adlı koleksiyonlarında görmek mümkündür.

¹⁰ *Divân Bedr Şâkir es-Seyyâb*, C.I, s.455-456

Bedr Şâkir es-Seyyâb, modern Arap edebiyatında serbest şiir hareketinin de öncülerinden biridir. Serbest şiirin bazı biçimlerine Cubran'ın ve Emîn er-Reyhânî'nin "mensur şiir"lerinde, ez-Zehâvî, Şukrî ve Bâ Kesîr'in bazı ürünlerinde rastlansa ve Luis 'Avad bu alanda ilk ciddi ürünlerini ortaya koymuş olsa da, bu yeni şiir biçiminin gelişmesi için kuramsal temellerini atan ve hareketin öncüsü konumuna yükselen, Iraklı şairler Nâzik el-Melâike ile es-Seyyâb'dır¹¹. Geleneksel Arap şiir formunda kasidedeki birlik ve bütünlük, tek bir kafiye ve vezinle sağlanıyordu. Bu da, kaçınılmaz olarak biçimi, içerikten öncelikli hâle getiriyor ve şiiri çoğu zaman anlam açısından hayatî etkisinden yoksun bırakıyordu. Arap şiirini, anlam açısından güçsüz kalmasına yol açan bu geleneksel yapısından kurtarmaya ilgi duyan şairler, şiirdeki iç müziği geliştirerek, âdetâ konuşuyor gibi rahat ve oldukça sıradan ifadelerle mesajlarını iletme yolunu tercih edişleri dolayısıyla şiire bir canlılık kazandırmışlar ve daha da önemlisi toplumsal yaşamda şiirin belirleyici, etkileyici ve yönlendirici işlevini artırmışlardır. Bu başarı, özellikle es-Seyyâb, el-Beyâtî, Salâh Abdussabûr, Adonis, Nizâr Kabbânî, Halîl el-Hâvî ve daha başka şairlerin şiirlerinde açıkça görülmektedir. *Temmûzî Şiir Hareketi*'nin önemli isimleri olan bu şairlerin çabaları yanında bir başka yenilikçi şairler grubu, serbest şiirin daha radikal bir biçimini geliştirmişlerdir. Bu grup, daha önceki serbest şiir kuramlarını, birtakım deneyimleri ve tahayyülleri ifade etmede hâlâ yetersiz ve bu kuramları da bir biçimde kısıtlayıcı, hareket alanını daraltıcı bulduklarından¹² Arap şiirini aruz, kafiye, tef'ile, bütünlük vs. gibi her tür bağlayıcı ve alan daraltıcı kurallardan kurtarma yoluna gitmişler ve tam anlamıyla serbest ve son derece bireysel bir şiir formu geliştirmişlerdir ki bu da Avrupa modernizminin Arap şairler üzerindeki etkisinin bir sonucudur. Belli başlı bir modeli olmadığı için "şiir değil" diye karşı çıkılan ve başlangıçta "mensur şiir" veya "serbest şiir" gibi terimlerle karşılanan bu tarz şiir, sadece biçim olarak değil, aynı zamanda içerik itibariyle de zıtlıkların birliğine dayanmaktadır: Şiir ve nesir, özgürlük ve disiplin, yıkıcı bir anarşi ve toparlayıcı bir sanat.¹³ Yapı itibariyle bu tarz mensur şiirler, çok iyi plânlanmış ve mantıklı olarak düzenlenmiş kompozisyonlarla plânsız ve

¹¹ Kafiye birliğine dayanmayan ve tek bir beyitte tef'ile sayısına bağlı kalmayan ilk kasideyi Nâzik el-Melâ'ike'nin mi yoksa es-Seyyâb'ın mı ortaya koymuş olduğu ve tarzın ilk kasidesi konusunda bkz. Nâzik el-Melâ'ike, *Kadâyâ's-ş-ri'l-mu'âsir*, Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, Beyrut 1981, s.14; Nâcî 'Alûş, *Divân Bedr Şâkir es-Seyyâb* (Beyrut, Dâru'l-'avde, 1986, C.I)'a önsöz, s. (z) v.d.

¹² Örneğin Nâzik el-Melâ'ike, şiirde aruzu tümenden kaldırmıyor, sadece bir esneklik getiriyordu, dolayısıyla şiiri yine de kurallara bağlıyordu.

¹³ Bkz. Mounah A. Khouri & Hamid Algar, *An Anthology of Modern Arabic Poetry*, University of California Press, London 1974, s.17.

kural tanımayan kompozisyonlar arasında gidip gelmektedir. Bu şiir akımının belli başlı temsilcileri Tefvîk Sâıyg, Cebrâ İbrahim Cebrâ, Yûsuf el-Hâl, Adonis, Muhammed el-Mâgût ve Unsî el-Hâc'dır. Bedr Şâkir es-Seyyâb, bu açıdan tam bir modernist şair sayılmaz, tersine o, serbest nazmı benimseyen şairler arasında da en gelenekçi şair olarak bilinir¹⁴.

Bedr Şâkir es-Seyyâb'ın en önemli temsilcilerinden biri olduğu ve 1950'li yıllar modern Arap şiirine damgasını vuran *Temmuûzî Şiir Hareketi*¹⁵, Arap toplumunun bu yıllarda içinde bulunduğu sosyal ve siyasal durum ile Batılı modernistlerin, özellikle de T.S. Eliot'ın, es-Seyyâb yanı sıra Yûsuf el-Hâl, Halîl Hâvî, Adonis (Ali Ahmed Sa'îd) ve Cebrâ İbrâhîm Cebrâ gibi şairler üzerindeki etkisinin bir sonucudur.

Temmuûzî Şiir Hareketi, adını Temmuz veya Dumuzi efsanesinden alır. Mısır ve Batı Asya halkları hayatın, özellikle de bitkisel hayatın sona erişini ve yeniden başlayışını, her yıl ölüp tekrar dirilen bir tanrı olarak kişileştirdikleri Osiris, Temmuz, Adonis ve Attis gibi isimler altında anmışlardır. Doğa, bu tanrıların ölümüyle ölmekte, yeniden doğuşlarıyla da hayat bulmaktadır. Sümer mitolojisinde ise Temmuz veya Dumuzi, çoban tanrı olup tabiatın üretken enerjisinin cisim hâline gelmiş biçimi olan ana tanrıça İştâr veya İnanna'nın âşığı veya kocası olarak görünür. Grup şairlerinden Ali Ahmed Sa'îd'in kendisine isim olarak seçtiği; kışın yer altında saklanan, baharla birlikte yeryüzüne dönen ve aşk cümbüşü içinde fişkırıp gelişen bitkisel varlığı simgeleyen Adonis, Babil ve Suriye'nin Sami halkları tarafından tapınma aracı olarak kullanılmış, Yunanlar da M.Ö. yedinci yüzyılda bu âdeti onlardan almışlar ve böylece işlevi aynı (doğaya ölümünden sonra yeniden hayat verme) bir varyant olarak Yunan mitolojisine girmiştir.¹⁶

Temmuûzî Hareket içinde yer alan şairler, eski Yunan, Mısır, Roma ve Sümer mitolojilerinden alınma mitleri; tarihten, özellikle de Arap tarihinden, folklorundan seçilme unsurları ustaca ve yaratıcı bir biçimde kullanma başarısı göstermişlerdir. Başta es-Seyyâb olmak üzere bu harekete öncülük

¹⁴ Youssef Rakha, "Badr Shakir al-Sayyab", weekly.ahram.org.eg/2004/682/bo6.htm

¹⁵ *Temmuûzî Şiir Hareketi*'nde yer alan şairler için "Temmuûzî Şairler" adını kullanan ilk kişi Cebrâ İbrâhîm Cebrâ olmuş, bu kullanım daha sonra araştırmacılar tarafından benimsenmiştir. Bkz. Muhtâr 'Alî Ebû Gâlî, *el-Ustûra'l-mihveriyye fi's-şi'ri'l-'arabiyyi'l-mu'âsir*, el-Hey'etu'l-misriyyetu'l-'âmme li'l-kitâb, Kahire 1998, s.74.

¹⁶ S.N.Kramer, *Sumerian Mythology*, Michigan 1947, s.101-103; John Mikhail Asfour, *When The Words Burn, An Anthology of Modern Arabic Poetry: 1945-1987*, Cormorant Books, Canada 1988, s.50; Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s.11-12.

etmiş olanlar, T.S. Eliot'ı ve onun özellikle de *The Waste Land* adlı şiirini çok iyi incelemişler; bu şiirden, sanki Filistin trajedisini yaşamış olan Arapların hislerine tercüman olmak için yazılmışçasına oldukça etkilenmişler ve Eliot'ı kendilerine âdetâ bir model olarak almışlardır.¹⁷ Bu hareketin doğuşunda es-Seyyâb'ın şiirsel yeteneğinin ve duyarlılığının katkısı oldukça büyüktür. Onun tam bir Eliotvari şiiri *Unşûdetu'l-matar* (Yağmurun Türküsü), kış ve ölümün ardından baharın gelişini ve hayat veren yağmur vasıtasıyla yeniden dirilip canlanmayı ifade eden verimli Temmuz mitini işlemektedir. 1954 yılında *el-Âdâb* (Beyrut) dergisinde yayımlanan bu şiir, Lübnanlı Halîl Hâvî, Yûsuf el-Hâl ve Suriyeli Adonis gibi şairlerin çeşitli verimlilik mitlerini çok yaygın bir biçimde kullanacak oluşlarının bir habercisi niteliğindeydi. Bu şairler Adonis ve Baal gibi diğer Temmuz sembollerini, Lazarus gibi Kitabı Mukaddes'te bulunan figürleri (bunu el-Hâvî kullanmıştır), çarmıha gerilme sembolünü (bunu bizzat es-Seyyâb kullanmıştır) ya da Anka miti gibi (bunu Adonis kullanmıştır) diğer mitleri sıkça kullanma yoluna gitmişlerdir. Doğanın hayat bulmasını ifade eden "verimlilik" mitleri, aynı zamanda Arap toplumlarının özellikle Filistin trajedisinden sonraki "ölüm" hâinden yeniden canlanma ve hayat bulma hâline geçiş inancını besleyip büyütecek tarzda kullanılmaya elverişli oluşu açısından da tercih ediliyordu. Bu yolla 1948 sonrası Arap dünyasında yetişen kuşağa, bu yenilgiyi ödünleyecek değişimin gerçekleşeceğine ve toplumun kendini aşacağına, uyanacağına ve şahlanacağına ilişkin umutlar aşılanabiliyordu. Halîl Hâvî'nin yine *el-Âdâb* dergisinde yayımlanan *el-Cisr* (Köprü) adlı şiiri ile es-Seyyâb'ın *Yağmurun Türküsü* adlı şiiri, bu tür şiirlere örnek olarak verilebilir. Ne var ki bu umutlar, hattâ Haziran 1967 Savaşı ile gelen ve daha büyük olan bir trajedinin yaşanmasından önce, "Arap birliği" düşlerine bir darbe niteliği taşıyan Mısır ve Suriye arasındaki birliğin (Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin) ortadan kalkmasıyla büyük ölçüde dağılacaktı. Nitekim Halîl Hâvî, *Lazarus* şiirinde bu yeniden dirilme temini, bu kez ironik bir tarzda işliyordu. Bu şiirde Lazarus öldükten sonra doğmaktadır, ama ölü ruhlu bir adam olarak. 1960'lı yılların başlarına kadar şairleri büyülemiş ve çokça işlenmiş olan bu verimlilik mitleri, yıllar geçip herhangi bir uyanış belirtisi görülmeyince, yerini yavaş yavaş Arap tarihinden gelen mitlere bıraktı. Bunda da öncülük yine es-Seyyâb'a aitti. Yine Beyrut kökenli *el-Âdâb* dergisinde 1956 yılında es-Seyyâb, o sıralar meydana gelmiş olan Cezayir Devrimini öven uzun şiiri *Arap Magribinde*'yi yayımladı. Bu şiir de yeniden doğuş temini işlemekle birlikte bu sefer semboller gerçek tarihten seçilmiş, Hz. Muhammed ve ashâbı kullanılmıştı.

¹⁷ Jabra I. Jabra, "Modern Arabic Literature and the West", *Journal of Arabic Literature*, Vol. II (E.J. Brill, Leiden 1971), s.81-87.

Bu şiire göre direniş ve yiğitlik gibi hasletlerinin ölümüyle birlikte gelen içteki zayıflığın bir sonucu olarak İslâm medeniyetinin görkeminin ortadan kalkmasıyla insanların içinde Allah ve Peygamber de ölmüş, ancak şimdi bunlar Cezayir dağlarında yeniden dirilmiştir. Bu tür Arap ve İslâm tarihinden alınma motifler, özellikle Haziran 1967 savaşından sonra Arap dünyasının içinde bulunduğu sosyo-politik durumun eleştirisine derinlik katacak unsurlar olarak kullanılır. Bu yola başvuran şairlerden Emel Dunkul'un, Arap efsane kişilerinden *Zerkâu'l-Yemâme*'yi kullandığı şiirleri, bugün bile Arap-İsrail yakınlaşması karşıtlarınca büyük bir beğeniyle ve kendi hislerine tercüman olan bir yapıtına okunmaktadır.

Yine *Temmûzî* şairlerden es-Seyyâb ile işlenmeye başlayan kent temi, öğrenim görmek veya çalışmak amacıyla köyden kente göç etmiş bulunan pek çok şaire cazip gelmiştir. Bu tem, es-Seyyâb'dan sonra Halîl Hâvî, Abdulmu'tî Hicâzî, Adonis, Muhammed el-Mâgût ve Bulend el-Haydarî gibi şairlerce sıkça işlenmiştir. Bu modernistlere göre kent, baskıcı hükümet kurumunun, "kaba" polis gücünün ve bir yığın ajanın merkezi oluşu yanında zor yaşam koşulları yüzünden sefil bir hayat süren ve tahammül gücü tükenme noktasına gelmiş binlerce insanın yurdudur. Bu tür şiirlerde sıkça kent ile köy yan yana konur ve kentin pisliği ve kısırlığı, köy hayatının temizliği ve verimliliği ile tam bir tezat oluşturur. Kentte görülen fakirliğin, fuhşun temel nedeni olarak kentte yaşanan adaletsizlikler gösterilir. Kırsal kesimle bağlarını sürdüren bir kentli olarak Bulend el-Haydarî, kenti "insan öğüten bir değirmen" olarak niteler.¹⁸ Pek çok şiirinde kent adsızdır ve dolayısıyla bütün Arap kentlerini sembolize eder. Bunun en büyük istisnası, bütün kentlerine ad koyan Halîl Hâvî'dir. Beyrut, ona göre, Doğu ve Batının ilginç bir karışımıdır ve burada her şey sahte ve ödünç alınmadır. Diğer yandan Paris ve Londra Batı açgözlülüğünün, hırsının ve saldırganlığının sembolleridir. Bir kent kurbanı olan es-Seyyâb'dan farklı olarak Hâvî, kendisini bütün bu kötülüklerin dışında konumlandırır. Her iki tarafı da reddeden, bunların kendisini kirletmelerine izin vermeyen öfkeli bir bilge kişilik sergiler. Bu "şair-kahraman" tutumu, modernist şairlerin pek çoğunun ürünlerinde görülür. Ancak es-Seyyâb, diğerlerinden farklı olarak, modern insanı, modern uygarlığın yarattığı bir kahraman olarak değil, bu uygarlığın bir kurbanı olarak görür.

Es-Seyyâb'ın şiir koleksiyonları şunlardır: *Ezhâr Zâbile* (Solgun Çiçekler, 1947), *Esâfir* (Efsaneler, 1950), *Unşûdetu'l-Matar* (Yağmurun Türküsü, 1960), *el-Ma'bed el-Garîk* (Batık Tapınak, 1962), *Menzilu'l-Aknân*

¹⁸ Salma Khadra Jayyusi, "Modernist Poetry in Arabic", *Modern Arabic Literature* (Ed. by M. M. Badawi), Cambridge University Press, 1992, s.156.

(Köleler Evi, 1963), *Şenâşîl İbnet Şelebî* (Çelebi'nin Kızının Cumbası), *İkbâl* (İkbal, 1965).

Es-Seyyâb *Yağmurun Türküsü* adlı şiirinde bir yandan estetik duyarlılığın doruklarına tırmanırken, diğer yandan Irak'ın o günkü durumunu özetlemekte, kış ve ölümün ardından baharın gelişini ve hayat veren yağmur vasıtasıyla yeniden dirilip canlanmayı ifade eden verimli Temmuz mitini işlemekte, umutların yeşermesine olanak sağlayacak yağmurla birlikte Irak'ın “yeşereceğine” olan inancı telkin etmektedir. Ancak böyle bir yağmuru ne yaşamında es-Seyyâb görebilmiş, ne de aradan geçen elli yıl içinde Irak'a böyle bir yağmur yağmıştır. *Yağmurun Türküsü*, Irak'ın mevcut durumu göz önüne alındığında sanki dün yazılmış gibidir:

YAĞMURUN TÜRKÜSÜ

Seher vakti iki hurma ağacıdır gözlerin
Ya da iki balkon; ayın terk etmek üzere olduğu
Gülümsediğinde gözlerin, bağlar yaprak açar,
Aylar gibi dans eder ışıklar nehirde,
Bir kürekle hafifçe titretilen, seher vaktinde.
Gülümsediğinde gözlerin,
Sanki nabzı atıyor derinliklerinde, yıldızların...
Akşamın ellerini üzerine yaydığı deniz gibi
Şeffaf bir acı sisine dalar gözlerin;
Kışın sıcaklığını barındıran, sonbaharın titreyişini,
Ölümü, doğumu, karanlığı ve aydınlığı.
Ve bütün ruhumda ağlamanın titreyişi uyanır,
Ve vahşi bir mutluluk kucaklar gökyüzünü
Mutluluğu gibi çocuğun, aydan korktuğunda!
Sanki gökkuşağı yudumluyor bulutları
Ve damla damla eriyorlar yağmurda.
Ve mırıldandı çocuklar asma çardaklarında,
Okşadı ağaçtaki serçelerin suskunluğunu

Yağmurun türküsü..

Yağmur..

Yağmur..

Yağmur..

Akşam esniyorken, bulutlar hâlâ

Döküyor, dökebileceği ağır gözyaşlarını,

Tıpkı bir çocuk gibi, uyumazdan önce söylenip duran

Bir yıldır uyanıp da bulamadığı;

İstemeye başladığında,

“Yarından sonra dönecek” dedikleri

Annesinin mutlaka geri geleceğini.

Fısıldasalar da arkadaşları annesinin orada olduğunu,

Tepenin yamacındaki mezarında uyuduğunu,

Toprak yiyerek, çamur içerek;

Sanki üzgün bir balıkçı gibi, ağlarını toplayan,

Suya ve kadere kahreden

Ve türküyü dağıtan ayın battığı yere.

Yağmur..

Yağmur..

Bilir misin ne tür hüzündür yağmurun verdiği?

Boşaldığında nasıl iniler çatı olukları?

Ve nasıl hisseder onda tükenişini, yapayalnız olan biri?

Yağmurun da sonu yok, tıpkı dökülen kan gibi, açlık gibi,

Sevgi gibi, çocuklar gibi, ölümler gibi!

Göz bebeklerin gelir hayalime yağmurla birlikte

Körfezin dalgalarının karşısında parlatır şimşekler

Irak’ın sahillerini, yıldız ve deniz kabuklarıyla,

Sanki parlamak üzerelermiş gibi,
Sonra çeker gece üzerlerine kanlı bir örtü.
Haykırım körfeze: “Ey Körfez,
Ey inci veren, deniz kabuğu veren, ölüm veren!”
Ve yankılanır sanki hıçkırık gibi sesim:
“Ey Körfez,
Ey deniz kabuğu ve ölüm veren.”
Sanki duyar gibiyim Irak’ın yıldırımlar topladığını
Ovalarda dağlarda şimşekler depoladığını
Şayet kırsa erkekler mührünü
Semud’dan bırakmaz rüzgarlar geride,
Hiçbir iz, vadide.
Sanki duyar gibiyim hurma ağacının yağmuru yudumlayışını,
Duyar gibiyim köylerin figanını ve göçmenlerin
Yelkenler ve ellerinde küreklerle
Boğuşurken Körfez’in fırtınalarıyla ve yıldırımlarla
Şu türküyü söylediklerini:
“Yağmur..
Yağmur..
Yağmur..
Irak’ta açlık var
Saçar orada hasat mevsimi mahsulünü
Doysun diye kargalar ve çekirgeler
Tarlalarda dönen değirmenler, etrafı insanlarla çevrili
Öğütür taşları ve taneleri.
Yağmur..
Yağmur..

Yağmur..

Ayrılık gecesi nice gözyaşı döktük de

Sonra –anlamasınlar diye- “yağmur” dedik

Yağmur..

Yağmur..

Çocukluğumuzdan beri

Kışın bulutlarıydı gökyüzü

Ve yağmur yağırdı

Ve her yıl –yeşerince topraklar- açlık çekerdik

Açlığın olmadığı bir yıl, yaşanmadı Irak’ta.

Yağmur..

Yağmur..

Yağmur..

Her bir damlasında

Kırmızı var, sarı var, çiçeklerin tohumundan

Aç ve çıplak insanların her bir gözyaşı

Ve kölelerin dökülen kanının her damlası

Bir tebessümdür, yeni bir dudağı bekleyen

Ya da bir memedir, bebeğin ağzında kırmızılaşan

Yarının genç dünyasında, hayat bahşeden!

Yağmur..

Yağmur..

Yağmur..

Irak yağmurla yeşerecek...”

Körfez’e sesleniyorum: “Ey Körfez,

Ey inci, deniz kabuğu ve ölüm veren!”

Ve yankılanır sanki hıçkırık gibi sesim:

“Ey Körfez,
Ey deniz kabuğu ve ölüm veren!”
Ve Körfez bol hediyelerinden saçar kumlara
Tuzlu köpüğünü ve deniz kabuğu
Ve boğulmuş zavallı birinin geriye kalan kemiklerini;
Körfez’in derinliklerinden ve dibinden
Ölümü içmeye devam eden göçmenlerden.
Irak’ta bin yılan var, balözünü içen
Fırat’ın çiğle büyüttüğü bir çiçekten.
Ve duyuyorum yankıyı
Körfez’de cınlayan:
“Yağmur..
Yağmur..
Yağmur..
Her bir yağmur damlasında
Kırmızı var, sarı var, çiçeklerin tohumundan.
Aç ve çıplak insanların her bir gözyaşı
Ve kölelerin dökülen her damla kanı
Bir tebessümdür, yeni bir dudağı bekleyen
Ya da bir memedir, bebeğin ağzında kırmızılaşan
Yarının genç dünyasında, hayat bahşeden.”
Ve boşalır yağmur...

Dîvân Bedr Şâkir es-Seyyâb, *Dâru’l-Avde*, c. I Beyrut 1986, s.474-481

ÇAĞDAŞ İRAK ŞİİRİNDE BEDR ŞÂKİR ES-SEYYÂB (1926-1964)

Badr Shaker Al-Sayyab In Contemporary Arab Poetry

Yrd. Doç. Dr. Aysel ERGÜL*

Abstract

The art of poetry has a significant place in Arab's cultural life. Iraq is actual leader of new Arab poetry and led to far away from the classical poetry style and modes repeated throughout centuries.

Badr Shaker al-Sayyab, one of the leader of new poetry, revolutionized not only in his structure but also in the subject of the poetry and he was a great poet curving old Iraq and the other nations' mitology on his poems.

Çağdaş Irak Şiiri

Şiir tarihi, Arapların kültür dünyasında derin izler bırakmıştır. Arap âleminde şiir alanında en köklü yenilikler, XX. yüzyılın kırklı yıllarında olmuştur.

Irak, yeni Arap şiirinin fiilî önderliğini temsil etmektedir. Yeni şiir, medih, hiciv, gazel gibi klasik şiirin eski mevzularını ele almada büyük bir değişimi temsil ettiği gibi, asırlar boyunca tekrar edilen üsluplardan ve klasik şekillerden önemli derecede bir uzaklaşmaya da öncülük etmiştir.

1940'lı yıllara kadar eski şiir geleneğini devam ettiren 'Abdu'l-Ğaffâr el-Ahras (1805-1875), Ahmed es-Sâfî en-Necefî (1895-1977), Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî (1863-1936), Hâfız Cemîl (1908-1984), 'Abdu'l-Muhsin el-Kâzımî (1870-1935), Ma'rûf er-Rusâfî (1875-1945), ve Muhammed Mehdî el-Cevâhirî (1903-2000) gibi meşhur Iraklı şairler, klasik görüşe alternatif olan başka bir görüş sunmayıp, belagat değerleri etrafında uygulanan metoda uygun şiirler yazdıkları gibi, yeniden gözden geçirmeyi ve elemeyi düşünmeksizin tarihî etkisini ispatlamış vezin ve kafiye kalıplarını tekrarlamışlardır. Çünkü onlar, XX. yüzyılda ortaya çıkan değişiklikleri takip etmekten çok, kendilerine, geçmişe bağlı ruhsal ve düşünsel bir dünya kurmuşlardır.¹

* Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak. Doğu Dilleri ve Ed. Bölümü Arap Dili ve Ed. Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. aergul@atauni.edu.tr

¹ Bkz. Jacob M. Landau, *Modern Arap Edebiyatı (20. Yüzyıl)*, (çev. Bedrettin Aytac), Ankara 2002, s. 70; Şâkir La'îbî, "Mukaddime li'ş-Şi'ri'l-'Irâkiyyi'l-Hadîs" (Muhâvele li-te'sîs Ru'ye Cedîde), Cenevre 27 Aralık 2001, www.perso.ch/slaibi/introduction, s. 1

Zaman zaman er-Rusâfî'de² olduğu gibi bazı şairler, içlerinde saklı olan bu ateşi ortaya çıkarmışlarsa da, yine bu şairlerin en meşhurlarından biri olan ez-Zehâvî³, son derece ilerleme ve büyük bir cüret göstererek kadın haklarını savunmuş ve serbest şiirdeki değişimlerle bir edebî ilerleme yapmayı denemiştir. Öte yandan bir dil dahisi olan el-Cevâhirî⁴, usta bir şekilde zengin Arap Dili'ni kullanmış, büyük siyasî, sosyal ve millî olaylara katılmış ve çeşitli aktivitelere iştirak ederek faal bir kişilik sergilemiştir.

Bu üç şairin dışında kalan diğer şairler, alışılmış edebî tarzın dışına çıkmadıkları ve geleneksel Arap şiirinin şeklinden kurtulamadıkları için, şiirlerinde bunun eksikliği göze çarpmaktadır.

Irak'ta, köklü icraatlar göstererek Arap şiirinin gelişmesinde ilk tuğlayı koyan yeni şiir öncüleri, Nâzik el-Melâ'ike (1923) ve Bedr Şâkir es-Seyyâb (1926-1964) olmuştur.⁵ Bugün, Irak gibi ülkelerde geleneksel şiir şeklini kabul veya reddetmek, genel kültür seviyesiyle ilgili bir durumdur.

Çoğunlukla, şiirlerde hayalin başrol oynadığı romantizmle damgalanmış olan bu yeni şiirsel eğilim, Arap dünyasının diğer bölgelerinde, Mısır'da, Lübnan Mehceri'nde (Medresetu'd-Dîvân), (Cemâ'atu'l-Mehcer), Cubrân Halîl Cubrân, Halîl Mutrân, 'Alî Mahmûd Tâhâ, İbrâhîm Nâcî, Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, İlfîyâ Ebû Mâdî ve Ömer Ebû Rîşe'nin şiirlerinde terennüm edilmiştir.

Arap romantizm hareketinin, yeni şiirin gelişmesiyle detaylanıp, canlılık kazandığı görüşü yaygın bir kanaattir. Avrupa tecrübelerinden ilham alınan romantizm, şiirsel hayali ve bilinmeyen ufukları keşfetmeyi serbest bırakmıştır. Lübnan'ın Mehcer şiirinde ve Arap romantik şiirinde yeni bir uyanış vardı. Bu, genel olarak şiirin tabiatındaydı ve adeta Arap şiiri

² er-Rusâfî hakkında bilgi için bkz. Yusûf Es'ad Dâğır, *Mesâdiru'd-Dîrâseti'l-Edebiyye*, Beyrut 1956, II, 388; Muhammed Kurd 'Alî, *el-Mu'âsirûn*, Dimaşk 1980, s. 440; Hayreddîn ez-Zirikli, *el-'A'lâm*, Beyrut (tsz.), VIII, 184; John A. Haywood, *Modern Arabic Literature 1800-1970*, London 1971, s. 105-106 ve s. 110; Ahmet Savran, *19. Yüzyıl Osmanlılar Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*, Erzurum 1987, s. 214-219.; *Modern Arap Edebiyatı* (20. Yüzyıl), s. 73-74.

³ ez-Zehâvî hakkında bilgi için bkz. *Mesâdiru'd-Dîrâseti'l-Edebiyye* II, 429; 'Umer Rîdâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellîfîn III*, Beyrut (tsz.), 159; *Modern Arabic Literature 1800-1970*, s. 106-110; *19. Yüzyıl Osmanlılar Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*, s. 209-212.; *Modern Arap Edebiyatı* (20. Yüzyıl), s. 71-72.

⁴ el-Cevâhirî hakkında bilgi için bkz. Ahmed Kabbiş, *Târîhu's-Şi'ri'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, Beyrut 1971, s. 499-503; *Modern Arap Edebiyatı* (20. Yüzyıl), s. 75.

⁵ 'Alî Şevvâh İshak, *Ârâ'fi's-Şi'ri'l-Hadîs*, Beyrut 1979, s. 57; "Mukaddime li's-Şi'ri'l-'İrâkiyyi'l-Hadîs" (Muhâvele lite's's Ru'ye Cedîde), www.perso.ch/slaibi/introduction, s. 2; MSN Encarta-Iraq (literature), <http://encarta.msn.com/encyclopedia>.

kendine, yeni bir tabiat keşfediyordu. Ancak henüz şekilsel katılıklarından kurtulamamış olan Arap romantiklerinin şiiri, şiirsel tada epik şiir gibi, sürpriz ve yeni türler katmanının gayreti içindeydiler.⁶

Çağdaş şiir eğiliminin benimsenmesinde “Mecelle (Şi’r) el-Lubnâniyye” Dergisi’nin etkisi önemlidir. Bu derginin bazı yazarları: “Vezin, şiir için şart değildir. İçinde belli bir konu bulunduğu için yalnızca nesri bile şiir olarak adlandırabiliriz” deme cüretinde bulunmuşlardır. Bu, onların “mensur kaside” (düzyazı şiiri) olarak adlandırmak istedikleri şeydi.⁷

Yeni Irak şiirinin, yeni bir düşünceden doğması için şekil ve aruzun yeniden düşünülmesinin gerekli olduğu fikri ağır basmaktaydı. Bu gün pek çok araştırmacı, Irak’taki yeni kasidenin ilk patlamasının bir kumar ve utangaç bir dokunuşla meydana geldiğini ifade etseler de, eski aruzun etkileyici bir rolünün bulunduğu bir gerçektir.⁸ Başlangıçta çekingenlik olmakla birlikte bu misyon, Nâzik el-Mela’ike ve Bedr Şâkir es-Seyyâb’ın elinde tamamlanmıştır. Arap kasidesinin bu yeni şeklinin “serbest şiir” olarak adlandırılması, yeni kasidenin, en azından aruzun bilinen katı kurallarından kurtulduğuna işaret etmektedir.

el-Melâ’ike ve es-Seyyâb’ın ilk eserlerinin eleştirel okunuşu, hiç şüphesiz aruzdan ve mazinin düşüncesinden az da olsa bir sıyrılmanın olduğunu ve aynı zamanda nispeten eski şiirsel dilin tarzından da bir şeyler kaldığını göstermektedir. es-Seyyâb, Eliot’u okuduktan sonra, bilinen ve alışılmış olunan “beyit birliği” düşüncesi yerine, o dönemde ortaya çıkmış olan “kaside birliği” düşüncesini geliştirmiştir.

1940’lı yılların sonundan günümüze kadar olan süreçte, Irak şiirinin gelişimini üç dönemde inceleyebiliriz:

1- Şiir öncülerini içine alan 1950’li yılları kapsayan dönem. Bu dönemde, el-Melâ’ike ve es-Seyyâb’a ilaveten ‘Abdu’l-Vehhâb el-Beyâtî (1926-2000), Bulend Haydarî (1926), Muhammed el-Bureykân (1931), Sa’dî Yûsuf (1934), Huseyn Merdân (1927-1972)’nı, yeni şiir akımının tanınmış temsilcileri arasında sayabiliriz.

⁶ “Mukaddime li’ş-Şi’ri’l-‘Irâkiyyi’l-Hadîs” (Muhâvele li-te’sîs Ru’ye Cedîde), www.perso.ch, s. 3.

⁷ *Ârâ’ fi’ş-Şi’ri’l-Hadîs*, s. 65.

⁸ “Mukaddime li’ş-Şi’ri’l-‘Irâkiyyi’l-Hadîs” (Muhâvele li-te’sîs Ru’ye Cedîde), www.perso.ch, s. 3.

2- Göz alıcı bir şekil, bir soluk ve amaç taşıyan 1960'lı yılların başarılarında ortaya çıkan dönem.⁹

3- Irak'ta 1968 yılında Baas Partisi'nin yönetimi ele geçirmesiyle başlayıp, günümüze kadar devam eden dönem. Yetmişli, seksenli ve doksanlı nesiller olarak adlandırılan tüm kuşakları içine alan bu dönemde, devlet ideolojisiyle uyum sağlamayan her soluk yarıda kesilmiştir.¹⁰

Semboller, mitoloji ve kapalılık ifade eden tabirlerin fazlaca kullanıldığı Çağdaş Arap şiirinde, es-Seyyâb, sembolist şairlerin önde gelenlerinden sayılır.¹¹

Öte yandan kırklı yılların sonlarında, yeni şiir tarzında yazılan ilk kaside ile ellili yılların sonuna kadar olan dönem, ortak şiirsel çehreyi kapsamaktadır. Lirik şiire olan bağlılık, serbest şiir şeklinin kolaylığı ve önceden şiirsel alana kolaylıkla giremeyen kelimeler, terimler ve istilahlarla ilgilenmenin önemi, bu çehreyi yansıtmaktadır. O halde bu dönem, yeni şiir için eşsiz bir deneme ve gayret dönemi olup, aynı zamanda on dört asırdır kullandıkları silahların ortadan kalkmasına razı olmayan klasik kaside taraftarlarıyla, eleştirel ve kuramsal hesaplaşmaların dönemidir.

Ancak bu dönem, diğer dönemlerden daha fazla millî ve siyasî zorluklara şahit olmuştur. Objektif olarak söylemek gerekirse, Iraklı şairin, sol görüşün yükseliş kaydetmesi ve 14 Temmuz 1958'de Irak'taki kraliyetin çöküşü gibi iç ve dış dünyada meydana gelen değişikliklerden kaçması mümkün değildi. Nitekim es-Seyyâb da, Irak'ta şiir ile siyaset arasındaki güçlü ilişkiye işaret etmiştir.¹²

Önderler ve ellililer kuşağı olarak adlandırılanların tümü, her ne kadar üslupları çeşitli olsa da, yeni Irak kasidesinin olgunlaşması ve gelişmesi yönünde birbirine benzer metotlar oluşturmuşlardır. Şiirlerinde, belagat, vezinler ve hakim mevzulara açık bir saldırı yoktur ve onlar, belagatla birlikte şiirde mümkün olduğunca önemli bir mesafe katetmişlerdir. Bunu gerçekleştirirken de çoğunlukla şiirsel ifade güçlerinden destek almışlardır.

Belâgatten, vezinden ve ellilerin görüşünden (uzun Arap şiir tarihinin etkisinin bulaştığı) geriye kalanların, diğerlerinden açık bir şekilde ayrılması,

⁹ "Mukaddime li'ş-Şi'ri'l-'Irâkiyyi'l-Hadîs" (Muhâvele li-te'sîs Ru'ye Cedîde), www.perso.ch/, s. 4.

¹⁰ "Mukaddime li'ş-Şi'ri'l-'Irâkiyyi'l-Hadîs" (Muhâvele li-te'sîs Ru'ye Cedîde), www.perso.ch/, s. 5.

¹¹ Bkz. *Târîhu's-Şi'ri'l-'Arabîyyi'l-Hadîs*, s.652 ve 654.

¹² "Mukaddime li'ş-Şi'ri'l-'Irâkiyyi'l-Hadîs" (Muhâvele li-te'sîs Ru'ye Cedîde), www.perso.ch/, s. 6.

ancak altmışların başında mümkün olmuştur. Bu dönem şiiri, ülkedeki eğitim ve kültür düzeyinin gelişmesine bağlı olmuştur.¹³

Yetmişli yılların başlarından itibaren, Irak şiirinin en güzel ve nitelikli örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki şiir katı şartlardan, siyasî faaliyetlerden, sosyal baskılardan ve fikrî ikilemlerden kurtulmuştur.¹⁴

Evrensellik isteği artık sürekli olup, es-Seyyâb gibi genç kuşak sanatçıları, dünyayı tanımlamaya ve onu değiştirmeye çalışmışlardır. Yeni şiirin başlıca temalarıyla, yeni dönemin gerektirdiği temalar aynıdır. Bundan böyle şiir, Cebâr İbrâhîm Cebâr ile neredeyse mitolojik bir yapıya bürünen düşünce karşıtlıklarının gündelik bir gerçekliğine dönüşür. es-Seyyâb ve el-Melâ'ike ile imkânsız bir şarkı olur.¹⁵

Bedr Şâkir es-Seyyâb'ın Kişiliği ve Duygu Dünyası

Bedr Şâkir es-Seyyâb, 1926 yılında Basra'nın merkez nahiyesi olan Ebu'l-Huseyb'e bağlı Caykûr¹⁶ köyünde doğdu. İlköğrenimini tamamladıktan sonra Basra'ya giderek orada ortaöğrenimine devam etti. Daha sonra Bağdat'ta Yüksek Öğretmen Okulu'na kaydoldu ve ihtisas alanı olarak Arap Dili Bölümü'nü seçti.¹⁷ İki yıl bu bölüme devam ettikten sonra 1945 yılında, İngiliz Dili Bölümü'ne geçti ve buradan 1948'de mezun oldu. Bu dönemde Irak'ın İngiliz nüfuzundan kurtulması ve Filistin meselesi konusunda verdiği millî mücadelesiyle tanındığı gibi aynı zamanda siyasî yönden de sol eğilimleri ile tanınmaktaydı. er-Remâdî'de İngilizce öğretmenliğine başladı, ancak bir müddet sonra siyasî eğilimlerinden dolayı bu görevden alındı ve hapsedildi. Hapisten çıktıktan sonra Basra ile Bağdat arasında serbest meslekte çalıştı. 1952 yılında ülkesinden ayrılmak zorunda kaldı. Önce İran'a sonra da Kuveyt'e gitti.

1954 yılında şair, Bağdat'a döndü. Zamanını, gazetecilik ve İthalat-İhracat Müdürlüğü'ndeki görevi ile geçirmeye başladı. 'Abdukerîm Kâsım,

¹³ "Mukaddime li'ş-Şi'ri'l-'Irâkiyyi'l-Hadîs" (Muhâvele li-te'sîs Ru'ye Cedîde), www.perso.ch/, s. 7.

¹⁴ "Mukaddime li'ş-Şi'ri'l-'Irâkiyyi'l-Hadîs" (Muhâvele li-te'sîs Ru'ye Cedîde), www.perso.ch/, s. 10, Bu ve bundan sonraki dönemlerin şiiri hakkında bilgi için bkz. www.perso.ch/ s.11-14.

¹⁵ Bkz. "Irak", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi IX*, İstanbul 1986, 5476-5477.

¹⁶ Caykûr hakkında bilgi için bkz. İhsân 'Abbâs, *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihî*, Beyrut 1969, s. 17-18; Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Şîretu's-Şâ'ir", <http://www.jehat.com/arabic/sayab>, s. 1.

¹⁷ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Hadîs)*, Beyrut 1995, s. 636.

krallık rejimine karşı ayaklanıp, 14 Temmuz 1958 yılında cumhuriyet rejimini kurduğunda es-Seyyâb, bu inkılabı benimseyenler ve destekleyenler arasında bulunuyordu. Adı geçen görevinden İngilizce öğretmenliği görevine geçti. Daha sonra Komünist Partisi'nden ayrıldı. Sonra Basra'ya taşındı ve orada Liman İşletmesi'nde çalıştı.

1962 yılında sırt ağrısından dolayı Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi Hastanesi'ne yattı. Sonra Basra'ya geri döndü. Son günlerinde ağrılarla boğuştu ve 1964 yılında vefat etti.¹⁸

Ufak tefek, zayıf vücutlu, narin yapılı ve kısa boylu bir fiziğe sahip olan es-Seyyâb'ı, İhsân 'Abbâs şöyle tarif etmektedir: "O, sanki kamış gibi zayıf, ince bir çocuktur. Kafasının yapısı, Ebucehil karpuzunun tohumu gibi yuvarlaklıktır. Uzunca incecik bir boynu, büyük kulakları vardır. Tümsek bir şekilde inen alınının altında, onu ya da iki küçük gözünü görmekten sizi alıkoyan büyük bir burnu vardır. Büyük bir sürgü gibi duran geniş ağzında, dişlerini adeta zorla zaptetmiş gibi bu sürgüye intibak eden dudakları bulunuyordu. İkinci kez bu mumya yüze baktığımızda, çene kısmında, sanki soru işaretinin son kısmı gibi ilintisiz bir şekilde duran alt çeneyle, iki soru işaretinin ilk kısmı gibi duran çıkık yanaklar arasında bir uyumsuzluğun bulunduğunu anlarsınız".¹⁹ Fizik itibarıyla böyle bir yapıya sahip olan es-Seyyâb, sıkıntılarının, yoksulluğun insanı olup, bu yoksulluğunun intikamını insanlardan ve zamandan almak isteyen bir mizaca sahipti. Felsefî bir ideoloji olmadan, üstelik sosyal bir kin yüzünden komünizmi benimsedi. Ondan, çevresinde bulamadığı iç huzuru ve dinamizmi istemeye başladı. Tıpkı içki ve süflî hayata meylederek hayatın acılarından ve onun labirentlerinin karmaşasından kurtulmak istemesi gibi. Aşırı derecede hassasiyetinin yanı sıra bir yabancılik hissediyor ve kendisine toplum içinde istikrarlı bir yer bulamıyordu. Bu psikolojik yabancılığının ve topluma katılmadan, içinde yaşamaya çalıştığı ferdiyetçiliğinin içinden varlığa bakıyordu. Kadında, içindeki yabancılik kabusunu eritecek şeyi bulmaya çalıştı, fakat hayal kırıklığına uğradı. Bu kez kadınların, erkekleri cehenneme sürüklediğini düşünerek onlardan intikam almaya çalıştı. Siyasî ve sosyal isyana eğilimli bir insandı. Olayların, zamanların, halk ve idarecilerin çekişmelerinde ortaya çıkan değişiklikler, onun içini iyice tiksintiyle doldurdu. Bu duruma, kalbinin derinliklerinde yatan kötümserlik duygusu da yardım etti. Böylece psikolojik problemler, hastalıklar ve felaketler onun kinini daha da artırdı ve kendisini, savaşçı bir insan haline getirdi.

¹⁸ A.g.e. , s. 636; *Târîhu's-Şi'ri'l-'Arabîyyi'l-Hadîs*, s. 655.

¹⁹ *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dırâse fî Hayâtîhi ve Şi'rihi*, s. 25.

Bedr Şâkir es-Seyyâb'ın Şiir Dünyası

es-Seyyâb'ın divanları, gelişen fikrî hayatının ve tükenmeyen azminin bir görünümü olarak kabul edilir. “Ezhâr Zâbile” divanında romantik,yenilikçi bir şair olarak ortaya çıkmış, “el-Esliha ve'l-Atfâl” divanında romantik, realist-sembolist olmuş ve son dönemdeki eserlerini, realist şiirle noktalamıştır.²⁰

es-Seyyâb, çağdaş şiir içinde etkili bir konuma sahiptir. O, şiiri gelenekçi ve eski nazım şekillerini kutsallaştıran bir zihniyetten, yeni bir dille ve yeni bir metotla konuşan ve çağdaş hayatın gerçeklerini ifade eden çağdaş hayat düşüncesine taşıdı. Cüretkâr mizacı ve Doğu toplumunu derinden sarsan sosyalist, siyasî ve isyancı hareket, onun bu girişimine önemli ölçüde yardımcı oldu. Sonra Batı edebiyatına, fikir ve ifadede Batı üsluplarına açıldı. Arap şiirine, toplumunda yaptığı isyanını soktu ve onu aruz sisteminden, serbest bir sisteme dönüştürdü. Eski vezinleri, alışılmış kaidelerinden çıkararak, içine kendi anlamlarını ve duygularının atışlarını doldurduğu vezinlere koydu. Durumun gereklerinin ilham ettiği şiirsel mizaca uygun olan tef'ileleri ve kafiyeleleri kullandı. Şiiri, mecrasında sürüklendiği fikrî akımların ve derin tahlillerin yanısıra musiki ile yüklü olup, duygu, yaşam ve hayalin sıcaklığıyla tutuşmuştu.

Şiirindeki bu fikrî isyan, manevî yoğunluk, ruhunun katmanlarına işlemiş olan çılgınlıkları toplayan bu gelgitler, düşünce fırtınası ve bunaltıcı duygusallık, sonra etkileyici bir sahnenin ve coşkulu hayatın isyanını ifade eden lafızların kaçınılmazlığı ve son olarak da sözün keskinliğini artıran mitolojik ve tarihî işaretlerden yardım alan sembolist tasvirler, okuyucuyu adetâ şaşkına çevirir. Zira o, özgürlüğün, hayatın ve içtenliğin şairidir.²¹

Onun doğduğu bu beldede pek çok şair yetişmiş, ancak es-Seyyâb kadar meşhur olamamışlardır. Bunların başlıcaları, şiir dünyasının yenilikçi şairlerinden Muhammed Mahmûd, pek çok şiirleri olan Muhammed 'Alî 'İsmâ'îl, onun babası meşhur şair Molla 'Alî 'İsmâ'îl, şiirsel tiyatrolar nazmeden ve onları sahneleyen şair Halîl 'İsmâ'îl vb. leridir.²²

Şairin çoğu zaman şiirlerinde bahsettiği Bûveyb Nehri, ailesinin arazisinden geçmekteydi. es-Seyyâb ailesinin hurma ekili arazileri vardı. Sünnî Müslümanlardan olup, pek çok nesil boyunca Caykûrluydular. es-Seyyâb kelimesi, yeşil, ham hurmaya verilen isimdir.²³

²⁰ *Târîhu's-Şi'ri'l-'Arabîyyi'l-Hadîs*, s. 656.

²¹ *el-Câmi' fi Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Hadîs)*, s. 640.

²² Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu's-Şâ'ir”, www.jehat.com, s. 1.

²³ Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu's-Şâ'ir”, www.jehat.com, s. 2.

es-Seyyâb'ın hatıraları dedesinin, halasının, ninesinin ve diğer yaşlı kişilerin anlattığı hikâyelerle, Bûveyb nehri kıyılarında oynadığı oyunlarla doluydu. Şair, ailesinin Caykûr'daki evinden bahsettiği zaman, doğduğu ve uzun yıllar annesinin gölgesi altında mutlu bir şekilde yaşadığı, çocukluk ve ilk gençlik çağlarını geçirdiği evi kastetmektedir.²⁴

Mutlu bir çocukluk yaşarken 1932 yılında annesinin genç yaşta ölümüyle hüznünlere gömülür. Daha sonra babaannesinin yanında kaldığı ve ikinci evliliğini yapmadan önce babasıyla ilişkilerinin sağlamlaştığı dönem başlar. Ancak babası tekrar evlenince yeni bir eve taşınır. Böylece es-Seyyâb ve kardeşleri Caykûr'da bulunan dedelerinin evinde kalırlar.

Genç Bedr'in ruhunda, annesinin şefkat dünyasından mahrum olduğu ve kovulduğu düşüncesi büyümeye başlar. Bu yüzden ninesinin yanında kalmak ve çektiği acıları unutmak ister. Ancak aile büyük problemler yaşar ve ağır borçların altına girer. Gitgide topraklar satılır ve ellerinde çok az bir mülk kalır.²⁵

es-Seyyâb, ilkokula Ebu'l-Huseyb'de bulunan Bâb Suleymân okulunda başlar. Daha sonra ise yalnızca erkekler için olan Ebu'l-Huseyb'de bulunan el-Mahmûdiyye İlkokulu'na gider ve buradan 1938 yılında mezun olur.²⁶ Bu okulu, Ebu'l-Huseyb'in ileri gelenlerinden biri olan Mahmûd Çelebi yaptırmıştır. Okulun yakınında bulunan, ikta sahibi Çelebi'nin görkemli evinde, süslü ahşap ve renkli camlarla bezenmiş bir şenâşîli yani balkonu onun dikkatini çekmiştir. Bu balkon, daha sonraları, şairin seçkin bir şiir mecmuası olan “Şenâşîl İbneti'l-Celebî”nin de adı olmuştur. es-Seyyâb, zenginliği, şöhreti ve mevkii temsil eden bu balkona kaç kez, zavallı fakir bakışlarla bakarak, onun altında belki Çelebi'nin kızı balkondan bakar diye beklemiştir.²⁷

Daha bu ilk dönemlerde es-Seyyâb, arkadaşlarıyla eğlenirken yaygın Irak lehçesiyle şiirler nazmetmeye başlar. Onun bu kabiliyeti öğretmenlerinin dikkatini çeker ve onu, fasih dille şiir nazmetme konusunda cesaretlendirirler. Caykûr'da geçirdiği mutlu yaz tatili ve ninesinin ona gösterdiği sevgi, onun çocuk kalbini sevinçlere boğarken, çok geçmeden 1942 yılında ninesini kaybetmesiyle bu mutluluk son bulur.

²⁴ Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu's-Şâ'ir”, www.jehat.com, s. 3, *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihî*, s. 19 ve s. 26-27.

²⁵ Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu's-Şâ'ir”, www.jehat.com, s. 4.

²⁶ Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu's-Şâ'ir”, www.jehat.com, s. 3.

²⁷ Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu's-Şâ'ir”, www.jehat.com, s. 4, *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihî*, s. 27.

Ailenin durumu iyice kötüleşince dedesi, geri kalan emlakları da satmak zorunda kalır. Bu durumda es-Seyyâb, zulüm ve güçlülerin zayıfları suiistimal etmelerini derinden hisseder. Sahip olduğu romantik mizaç ona, insanların eşitlik ve birbirlerine yardım ederek barış içinde yaşadıkları ideal bir toplum tasvir eder. Ailesinin yaşadığı zulüm ve suiistimaller, annesini kaybetmesi, babasının büyük bir kayıp içinde olması, daha sonra ninesini kaybetmesi ve sevgilisinin ondan alınmasıyla bu ideal görüş daha da derinleşir. Kendisinin güçlü olmadığını anlar. Bütün bunlar, daha sonra şiir olarak bir volkanın lavları gibi dışarı çıkmak üzere onun ruhunun derinliklerinde toplanır.²⁸

1943 yılı yazında Basra'da ortaöğrenimini bitirir. Bağdat'ta bulunan Yüksek Öğretmen Okulu'na on yedi yaşında giren es-Seyyâb, burada dört ay geçirir. Bu dönemde, köyüne ve sevdiği kız çoban Hâle'ye duyduğu özlemine dile getiren kasideler yazdığı gibi, teselli şarkıları ve köyünü anmak adına temel kasidelerini de nazmeder.²⁹

İhsân 'Abbâs'ın ifadesine göre köy, şairin öğretmen okuluna girmeden önce yazdığı şiirlerin mekânı ve konusunu oluştuyordu. Köyünün güzel tabiatı, şairin zihnini sınırlıyor ve bu yüzden onun ilkbaharından, sonbaharından, yazından ve kışından bahsediyordu.³⁰

Bağdat'ta ve oranın kahvehanelerinde bazı edebiyatçılarla dostluk kurar ve Nâcî el-'Abîdî, el-İttihâd Gazetesi'nde es-Seyyâb'ın ilk kez bir kasidesini yayımlar. Bu, şairin yayımlanan ilk kasidesidir.

es-Seyyâb, Bağdat'ın ez-Zehâvî, el-Belediyye ve el-Berâzîliyye gibi edebiyat kahvehaneleri ve edebiyat meclisleriyle tanışır. Bu kahvehanelere ve meclislere, daha sonra serbest şiir hareketinin öncüsü olarak göreceğimiz Bulend el-Haydarî, 'Abdu'r-Rezzâk 'Abdu'l-Vâhid, Reşîd Yâsîn, Suleymân el-'Îsâ, 'Abdu'l-Vehhâb el-Beyâtî vb. şairlerden oluşan guruplar gidip gelmekteydiler.³¹

Güney'in en ücra köyünden gelen bu zayıf bedenli şairin şöhreti artar. es-Seyyâb, T. S. Eliot ve Edith Sitwell'in şiirini çok beğenir ve bu İngiliz şairlerden son derece etkilenir. Onlardan, alışılmamış bir metotla manayı

²⁸ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dırâse fî Hayâtîhi ve Şi'rihi*, s. 20-22 ve s. 27-28. ; Ayrıca şairin yaşadığı ilk aşk acısı ve bu aşk deneyimini dile getirdiği kasideleri hakkında bilgi için bkz. A.g.e., s.61-63; Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Sîretu's-Şâ'ir", www.jehat.com, s. 4.

²⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dırâse fî Hayâtîhi ve Şi'rihi*, s. 42-45.

³⁰ A.g.e., s. 39.

³¹ A.g.e., s. 49.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Sîretu's-Şâ'ir", www.jehat.com, s. 5.

çağrıştıran sembolik ifade tarzını öğrenir. Sonunda kültür, mitoloji ve tarihî unsurları şiirine dahil etmeye yönelir.³²

Aynı zamanda eski kültür kaynaklarından da faydalanıp, onlardan etkilenecek eskinin derinlerine inmeye başlar. Kurân-ı Kerîm, rivayetler, halk kültürleri, tarihî konular vb. bu kaynaklar arasında bulunmaktadır.³³ Baudelaire'in "Elem Çiçekleri" adlı şiir kitabını okur ve bu kitap onu baştan çıkartır.³⁴

es-Seyyâb, İngiliz Dili Bölümü'nde aldığı eğitimi özetlerken: "Shakespeare, Milton gibi şairleri, sonra romantikleri ve diğerlerini okudum. Öğretmen okulunda ilk kez İngiliz şair Eliot'u tanıdım. Şair John Keats 'e, Eliot kadar hayranlık duydum." demektedir.³⁵

Daha sonra meşhur bir şair olan, genç bir kızla tanışır. Ancak farklı dinden olmaları, onların bir araya gelmelerine engel olur. es-Seyyâb, kendisini, bir öğrenim yılı boyunca fakültesinden ayrılmasına ve sonra 1946 yılında kısa bir süreliğine hapiste yatmasına neden olan siyasî bağlılığın içinde bulur. Hapisten çıktıktan sonra, Irak'ta mensur şiirin öncülerinden biri olan Rûfâ'îl Battî'nin yazdığı mukaddimeyle, ilk şiir mecmuası "Ezhâr Zâbile" yayımlandıktan sonra, 1948 yılında tekrar hapse girer.³⁶

Rûfâ'îl Battî, bu divana yazdığı mukaddimede şöyle demektedir: "Burada, kasidelerinde yenilik yapmaya çalışan serbest bir şairi görüyoruz. Muhtelif vezinler getiriyor, kafiyelede çeşitlilik yapıyor, Fransız şiirini andırıyor. Umulur ki, yenilikçilik yolundaki bu cüretinde bütün çabasını sarfetsin... Her ne kadar divan sahibinin bize sunduğu bu ilk üründe, onun şaşkınlığı, bu filizlerin içinde gizli olsa da, şairin bu konudaki yeteneğini bize göstermektedir. Öyleki beyitleri, onun heyecanlı ruhundan dolayı darlaşmıştır. Bu asil yeteneğe, gelecek olarak bir metot çizmek istemiyorum. O, fışkıracak, sınır ve kural tanımaksızın taşacaktır. Ancak şairlerin yaşamlarında, başarılı yeteneklerin çok yorulduğunu, kendilerini güçlerinin en son noktasına kadar zorladıklarını, kahramanlar gibi mücadele ettiklerini ve sonunda ölümsüzlük derecesine ulaştıklarını gördük."³⁷

³² *Târîhu's-Şi'ri'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, s. 656.

³³ *A.g.e.*, s. 658.

³⁴ Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Sîretu's-Şâ'ir", www.jehat.com, s. 6.

³⁵ *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dırâse fî Hayâtihi ve Şi'rihi*, s. 123.

³⁶ Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Sîretu's-Şâ'ir", www.jehat.com, s. 6.

³⁷ *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dırâse fî Hayâtihi ve Şi'rihi*, s. 109.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Sîretu's-Şâ'ir", www.jehat.com, s. 6.

Bu dönemde Hasan el-‘Acemî Kahvehanesi’ne giden es-Seyyâb, ünlü şair el-Cevâhirî ve ileri gelen edebiyatçılarla dostluk kurmuş ve özellikle el-Cevâhirî ile olan ilişkisini daha da güçlendirmiştir.³⁸

Okuldan mezun olduktan sonra, er-Remâdî şehrinde bulunan bir ortaöğretim okuluna İngilizce öğretmeni olarak atanan şair, buradan kasidelerini Bağdat gazetelerine göndermeye devam eder. 1949 yılı Ocak ayında sömestr tatili döneminde Caykûr’da tutuklanır ve Bağdat’ta hapsedilir. 25 Ocak 1949’da Milli Eğitim Bakanlığı tarafından öğretmenlik görevinden alınır. Birkaç hafta içinde kefaletle serbest kalır. Ancak on yıl boyunca idarî olarak öğretmenlik görevinden uzaklaştırılır. Hapiste yaşadığı kötü muameleden sonra, bir müddet dinlenme arzusuyla tekrar köyüne döner.³⁹

Bir dönem değişik işlerde çalışır. Ancak bu dönemlerde fakirlik ve sıkıntı dolu günler yaşar ve hiçbir şiir yayımlamaz. Bağdat’a geri döndüğünde, Hasan ‘Acemî Kahvehanesi’nde tanıştığı ve arkadaş olduğu kişilerden aldığı yardımlar sayesinde yaşamı aydınlanır. 1950 yılında, ikinci şiir mecmuası olan “Esâtîr”i yayımlar. Bu durum ona yaşama sevinci ve mutluluk getirir. Şair, bu mecmuaya yazdığı mukaddimede, yeni şiir anlayışını ortaya koyar ve böylece, “Ecnihatu’s-Selâm”, “el-Le-‘ânât”, “Haffâru’l-Kubûr”, “el-Mûmisu’l-‘Amyâ” vb. gibi uzun şiirlerini yazmaya başlar.⁴⁰

1952 yılında Bağdat’ta siyasî durum kötüleşince, tutuklanmaktan korkarak İran’a kaçır. Oradan, İran pasaportuyla Kuveyt’e geçer.⁴¹ Kuveyt’te, ailesi ve vataniyle irtibatını kesmeden, mülteci hayatı yaşayarak en güzel kasidelerinden biri olan “Ğarîb ‘ala’l-Halîc” i yazar.

Birkaç ay geçtikten sonra Bağdat’a döndüğünde, Hasan Kahvehanesi’nde eski arkadaşlarıyla buluşur ve Kuveyt’te yaşadığı acı tecrübelerden sonra siyasî hareketle olan ilişkisini keser. 1954 yılı Ağustos ayında Mecelletu’l-Âdâb onun “Unşûdetu’l-Matar” adlı kasidesini yayımlar. Ondan sonra “el-Muhbir” ve peşi sıra “el-Esliha ve’l-Atfâl”, “Fi’l-Mağribi’l-‘Arabî”, “Mersiye’u’l-Âlihe” ve “Mersiye Caykûr” adlı kasidelerini yazar. 1955 yılında, ilkokul öğretmeni olan İkbâl adlı bir bayanla evlenir. Aynı yıl,

³⁸ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihî ve Şi’rihî*, s. 110.

³⁹ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihî ve Şi’rihî*, s. 124 ve s. 127-128.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu’ş-Şâ’ir”, www.jehat.com, s. 6.

⁴⁰ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihî ve Şi’rihî*, s. 127-128.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu’ş-Şâ’ir”, www.jehat.com, s. 7.

⁴¹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihî ve Şi’rihî*, s. 173-176; Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu’ş-Şâ’ir”, www.jehat.com, s. 7.

“Kasâ'id Muhtâre mine's-Şi'ri'l-Âlemiyyi'l-Hadîs” olarak adlandırdığı kitapta, çağdaş şiirden yapmış olduğu tercümeleri yayımlar. Bu kitapta Eliot, Lorca, Sitwell, Nazım Hikmet, De La Mare, Rilke, Neruda, Tagor vb.den olmak üzere yirmi seçme kaside bulunmaktadır.⁴² 1956 yılında Mısır'da yaşanan Süveyş Savaşı'nın ardından, “Bûr Sa'îd” kasidesini yazar.

1957 yılında, yine aynı yıl yayımlanmaya başlayan ve onun yeni sanatsal merhalesinde önemli rol oynayacak olan yeni bir dergiyle tanışır ki o da, Mecelletu'l-Lubnânî (Şi'r) dir. Çok geçmeden es-Seyyâb, Arap şiirinde yenilikçilik taraftarı olan Adonis, Unsî el-Hâc, Cebrâ İbrâhîm Cebrâ ve Tevfik Sâyiğ gibi bu derginin yazarlarından biri olur. Mecelletu'l-Âdâb ile olan ilişkileri kopmaya başlar.

Yeni derginin, şiir gecesi daveti üzerine Beyrut'a gider.⁴³ Bu esnada Adonis, Unsî el-Hâc ve Şevkî Ebî Şakrâ ve Yusûf el-Hâl ile tanışır. Şairliğinden daha emin olarak, mutlu bir şekilde Bağdat'a döner.

Cebrâ'nın bir bölümünü tercüme ettiği James Frazer'in “Golden Bough” (Altın Dal) adlı eserinden dolayı mitoloji onu cezbeder. Bunun üzerine “el-Mesîh ba'de's-Salb”, “Caykûr ve'l-Medîne” ve “Medînetu's-Sindebâd” gibi kasidelerini yazar. Bunlar, Mesih, Yahuda, Aştar (İştâr) ve Sinbad gibi karakterlerin sembollerıyla dolu kasidelerdir.

14 Temmuz 1958'de Bağdat'ta bir gurup asker başkaldırdı. Kral Faysal, Naip Abdullah ve Nuri Sait öldürüldü. General 'Abdu'l-Kerîm Kâsım'ın yönetimindeki bir askerî komite, iktidarı ele geçirdi ve cumhuriyet ilan edildi. General Kâsım, komünistlerin desteğini kabul etti. Buna karşılık, Irak, Arap Federasyonu'ndan ve Bağdat Paktı'ndan çekildi. İngiliz etki alanından çıktı (Haziran, 1959). Tarım reformu kanunu çıktı ve siyasî suçlular serbest bırakıldı. Böylece şairin, uzun zamandan beri beklediği şey gerçekleşmiş oldu. Ancak o dönemde toplumu iyice sarsan bölünmeler ve savaşlar onun ümitlerini yaktı.⁴⁴

7 Eylül 1959'da bakanlık emriyle üç yıllığına devlet görevinden ayrıldığında, sıkıntı ve yokluk içinde geçen yeni bir dönem başlar. “el-'Avde liCaykûr”, “Ru'yâ' fi 'Âm 1956” ve “el-Mebğâ” gibi pek çok kasideyi bu

⁴² Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dırâse fî Hayâtihi ve Şi'rihi*, s. 237.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Şiretu's-Şâ'ir”, www.jehat.com, s. 7; “A tribute to Badr Shaker Al-Sayyab”, www.compapp.dcu.ie.

⁴³ Beyrut izlenimleri hakkında bilgi için bkz. Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dırâse fî Hayâtihi ve Şi'rihi*, s. 285-291.

⁴⁴ Bkz. “Irak”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi IX*, 5475.; Yaşar Canatan, *Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)*, Ankara 1996, s. 7-9.

dönemde yazar. 1960 yılı Temmuz ayında, en iyi şiir mecmuasının açmış olduğu şiir yarışmasında, daha sonra Dâr Şi'r tarafından basılan "Unşûdetu'l-Matar" mecmuasıyla birincilik ödülü alır.

1961'de tekrar tutuklanır ve kısa bir süre sonra serbest bırakılır. Ancak sağlığı daha da fazla bozulmaya başlar.⁴⁵ Aynı yıl Çağdaş Edebiyatçılar Kongresi'ne katılması için kendisine bir davetiye gönderilince Roma'ya gider.

Hastalığı iyice artınca 1962'de Beyrut Amerikan Hastanesi'ne yatar. Bundan sonra eşine hitaben "el-Vasiyye" adlı kasidesini yazar. Bu esnada büyük bir maddî sıkıntı içine düşen şairi, ölüm düşüncesi derinden sarsar ve borçlar peşini bırakmaz.

Yaşamının bu safhasıyla ilgili olarak Cebrâ İbrâhîm Cebrâ şöyle söylemektedir: "1961 yılı sonlarına doğru şairin hastalığı iyice şiddetlenince tedavi için Londra'ya gitmesi gerekiyordu. Bunun için bir araştırma bursu buldu. Bu esnada hastalığının tedavisi için de uğraşacaktı. Oxford Üniversitesi öğretim üyelerinden Arap düşünürü Albert Haurani, es-Seyyâb'ın süratle üniversiteye kabul edilmesi için işe koyuldu. Ancak Oxford'a kabul edilmesi için uzun zaman gerekiyordu. Haurani onu, İngiltere'nin kuzeyinde bulunan ve oriental araştırmalarıyla tanınan üniversitelerden biri olan Durham Üniversitesi'ne kabul ettirmeyi başardı. 1962 yılı sonbaharında es-Seyyâb İngiltere'ye gitti. Ancak sağlığı son derece kötüydü. Kış mevsimi şiddetli olan Durham'da ağrıları arttı. Londra'daki hastaneye gitti. Orada, bu küçük kasabada çektiği sıkıntıları anlatan pek çok kaside yazdı."

Onun yaşadığı bu Durham deneyimi, soğuk ve hastalıktan ibarettir. Ümitler, ümitsizlikler ve devam eden mektuplaşmalar arasında hastanede soğuk ve kötü günler yaşar. Hastaneden çıktıktan sonra, 1963 yılı Mart ayında "Menzilu'l-Aknân" adlı şiir mecmuası Beyrut'ta yayımlanır. Daha sonra en meşhur şiir mecmuası olan ve şairin Caykûr ve Ebu'l-Huseyb'de hurma ağaçlarının gölgelerinde, bahçelerde ve nehirlerin kenarlarında geçirdiği çocukluk ve ilk gençlik yıllarını yad ederek yazdığı "Şenâşil İbnetu'l-Celebî" yayımlanır.⁴⁶ 23 Mart 1963'de Paris'ten ayrılarak, Basra'ya gider.

⁴⁵ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihi ve Şi'rihi*, s. 181, 219-220, 225, 233, 237.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Sîretu's-Şâ'ir", www.jehat.com, s. 7.

⁴⁶ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihi ve Şi'rihi*, s. 351-354.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Sîretu's-Şâ'ir", www.jehat.com, s. 8.

Bundan sonra es-Seyyâb, Irak'ta bulunan Mecelletu'l-Hivâr Dergisi'nde edebiyat muhabiri olarak çalışmaya başlar. Bu arada bastonla bile yürüyemez bir hale gelir ve uzun süre şiir yazamaz.

Bu esnada Irak'taki siyasî olayların akışı kötüdür. es-Seyyâb duruma, yeni dönemi destekleyen, karşılıklı dayanışma içinde bulunan bir taraftan bakmayı yeğler. Bu dönemde şairin hastalığı da şiddetlenir ve kendisini, bir korsan gemisindeki esir gibi hissederek, 1963'te "Esîru'l-Karâsine" adlı kasidesini yazar. O dönemde felçli olduğu için bu kasidesinde üzüntüsünü tasvir eder.

Bu süre zarfında es-Seyyâb, geçmişteki siyasî çelişkileri ve şimdi hiçbir yere bağlı olmayan konumuyla gazetecilerin saldırılarının hedefi olur.⁴⁷

Şair, bir arkadaşına yazdığı mektupta şöyle söylemektedir: "Bu günlerde, yalnızca kendime ait şiirler yazıyorum. Artık bir sorumluluğum yok. Sorumlu olmakla da ne kazandım ki? Bu fakirliği mi yoksa bu hastalığı mı? Muhtemelen ben, hayatımın son günlerini yaşıyorum. Şimdiye kadar verdiğim eserlerden daha iyisini üretebilirim. Kim bilir? Kötümser olduğumu zannetme. Aksine, gerçek bu. Ancak şu anda ölümün eşliğindeyim. Artık ölümden korkmuyorum. Ne zaman istiyorsa gelsin. Çok uzun yaşadığımı düşünüyorum. Gılgamış'a, maceralarında eşlik ettim. Ulysses'e yok olurken arkadaş oldum. Bütün Arap tarihini yaşadım. Bu yetmez mi?"

Artık ayakta duramaz hale gelmiş, sinirleri ve adaleleri zayıflamıştır. 1963'de sağlığı kritik bir duruma gelince Basra'da hastaneye yatırılır. Hayatî tehlikeyi atlattır.⁴⁸ es-Seyyâb'ın da üyesi olduğu Bağdat'ta bulunan Iraklı Yazarlar Birliği, 8 Nisan 1964'te, onun tedavisinde aracı olması için Irak Sağlık Bakanlığı'na bir mektup gönderir. Bağdat'taki Halk Hastanesi'ne kabul edilir. Ancak bundan önce benzer bir davet de, es-Seyyâb'ın Kuveyt'te tedavi edilmesi için yapılmıştır. Kuveyt'te onu şair arkadaşları karşılar. Gösterilen büyük ihtimama karşın es-Seyyâb'ın sağlığı iyice bozulmuştur. Sinir sistemi kötü durumdadır. Duyularını kaybetmiştir. Ancak şuuru yerindedir. 9 Temmuz 1964'te "Fî Ğâbeti'z-Zalâm" adlı kasidesini yazar. Bu kasideyle birlikte Allah'tan artık ölümünü istemektedir. Eşinden aldığı mektup onu çok mutlu eder ve bunun üzerine "er-Risâle" adlı kasidesini yazar. Bu kasidede, ailesi için duyduğu endişe ve sıkıntılarını tasvir eder.

⁴⁷ Bedr Şâkir es-Seyyâb, "Sîretu's-Şâ'ir", www.jehat.com, s. 9.

⁴⁸ Bedr Şâkir es-Seyyâb, Sîretu's-Şâ'ir, www.jehat.com, s. 10.

Bunun peşine ise, çocuklarına ve eşine duyduğu özlemle, “Leyletu’l-İntizâr” adlı kasideyi yazar.⁴⁹

Artık önceki gibi bir coşkuyla şiir yazamamaktadır. 14 Ağustos 1964’te “el-Mi‘velu’l-Hacerî” kasidesini yazar. Şair bu kasidesini, arkadaşlarına ve sevdiklerine veda ederek tamamlar. Çünkü o da hastalığının, uzun süre yaşamasına izin vermeyeceğini artık anlamıştır. 21 Ağustos 1964 gecesi “Leyletu’l-Vedâ” kasidesini yazar. Eşine olan sevgisini ve duygularını dile getirdiği bu kasideyi vefalı eşine hediye eder.⁵⁰

1964 Kasım ayında, “Ukkâz fi’l-Cehîm” adlı kasideyi yazar. Arkadaşı olan şair ‘Ali es-Sebtî, bu kasidenin es-Seyyâb’ın son kasidesi olduğunu söyler. Ancak adı “İkbâl ve’l-Leyl” olan tarihsiz başka bir kaside daha bulunmaktadır. Eşinin kardeşi olan Fu’âd Tâhâ el-‘Abdu’l-Celîl ise, es-Seyyâb’ın en son yazdığı kasidenin bu olabileceğini belirtir.

24 Aralık 1964’te es-Seyyâb Kuveyt’te vefat eder. 25 Aralık’ta da oldukça yağmurlu bir havada Basra’ya cenazesi gönderilir. Orada da aralıksız yağan bir yağmur es-Seyyâb’ın cenazesini karşılar.⁵¹

Şiirinin Geçirdiği Aşamalar

es-Seyyâb geçim durumunun, sosyal ve fikrî hayatının değiştiği durumların boyasıyla şiirini boyayan, verimli, yaşam tecrübesi açısından en araştırmacı, psikolojik duyguları ve ruhun nabzını ifade etme yönünden benzersiz şairlerden biridir. Gençliğinde, elemeler onu çok sıktı. Babasının evinde ve hatta kendi çevresinin içinde bile katı bir yabancılık hissetti.⁵² Oldukça hassas olan kalbi, onu elemelerinden kurtaracak birini bulamadı. Onun ruhunu, kendi ruhuna döken, onu rüyalarından ve evhamlarından kurtaran ve yine onu özlem ve zarafet dünyalarına gömecek olan rüyalarının kadını bulamadı. Bütün bunlara, Avrupa’da yayılan ve bazı Arap ülkelerinde, özellikle Lübnan ve Mehcer’de⁵³ çiçeklenmeye başlayan

⁴⁹ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtîhi ve Şi’rihi*, s. 360-365.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu’ş-Şâ’ir”, www.jehat.com, s. 11.

⁵⁰ Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu’ş-Şâ’ir”, www.jehat.com, s. 11.

⁵¹ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtîhi ve Şi’rihi*, s. 365-366.; Bedr Şâkir es-Seyyâb, “Sîretu’ş-Şâ’ir”, www.jehat.com, s. 12.

⁵² *el-Câmî’ fî Târîhi’l-Edebi’l-‘Arabî (el-Edebu’l-Hadîs)*, s. 638.

⁵³ *Mehcer Edebiyatı (Göç Edebiyatı)*: Lübnan’da ortaya çıkan 1860 olaylarından itibaren çeşitli nedenlere bağlı olarak başta Lübnan olmak üzere Suriye, Filistin ve Ürdün’den Kuzey ve Güney Amerika’ya göç edip, zamanla burada edebî etkinliklerde bulunan, çoğunluğunu Hristiyan Arapların oluşturduğu kişilerin ortaya koyduğu edebiyata verilen isimdir. Bkz. Hüseyin Yazıcı, *Göç Edebiyatı*, İstanbul 2002, s. 13.

romantizm hareketini, düşünsel ve duygusal takip etme de eklendi. Şair, bu hareketin içine girdi. İlk kasidelerinde hüznüleri, umutsuz sislerden oluşan bir atmosferin içinde gezinmeye başladı. Ölüme içini açmaya, kaderine bir karasevdalı gibi bakmaya ve dünyasının koyu karanlığına dalmaya başladı.

Bu, es-Seyyâb'ın şiirinin ilk aşamasıdır. İkinci aşaması ise ferdiyetçilikten çıkıp sosyal kimliğe bürünmesidir. Şair, sosyalizm ve ileri derecedeki romantizm eğiliminden ayrılır. Toplumun acılarından ve halkın hastalıklarından bahsetmeye başlar.

Bu merhaleden sonra es-Seyyâb'ın "neorealizm" akımına yöneldiğini görürüz. Şair, toplumu derin bir şekilde tahlil etmeye çalışır. Tasvirleri, keskin zekâsıyla idrak edebildiği hayatın gerçeklerini yansıtan realist tasvirlerdir.⁵⁴ Hayatının bu döneminde, Arap milliyetçiliğine olan eğilimiyle kendini gösterir. Bu durum, komünist partisinden ayrıldıktan sonradır. Ülkesinin elim gerçeklerini tasvir etmeye ve onun için, içinde özgürlüğün ve gelişmişliğin çiçekler açtığı, cehaletin aydınlığa, donukluğun harekete ve kapalılığın açıklığa dönüştüğü bir gelecek hayal etmeye başlar.⁵⁵

es-Seyyâb yaşamına, genel problemlerden ve hayattan çok ölümden bahseden romantik, sevdalı bir şair olarak başlar. Bazı kasidelerinde Marksist bir şair, bazı kasidelerinde de son derece milliyetçi bir şair olarak görülür.⁵⁶ Sembollerine ve mitolojik tasvirlerine, hatta hitaplarına bile her insanı sarsan insanlık problemleri sıkıştırmıştır.

Şair köylü, şehirli, ümitsizlik, geri dönme ümidi, inanç özgürlüğü, küfür, isyan, geri çekilme, hüznü ve sevinç gibi zıt kavramların özüne inmeye çalışmıştır. Bu da, onun hassaslığının, derin düşüncesinin ve içedönük psikolojik yapısının bir ürünüdür.

es-Seyyâb, derin ve bilinçli bir incelemeden sonra serbest şiiri seçerek, çağdaş şiirde uzman teknik kişilerden sayılmıştır. Zira şiirinin gelişiminde çeşitli aşamalar gözlemlenen es-Seyyâb, usta bir klasik şairken, klasisizmden romantizme, sembolizme, ondan da realizme geçmiş ve bunları yaparken de yeni şiirin bütün nimetlerinden bilinçli bir şekilde faydalanmıştır. Lafızları özenle seçmiş ve kasidesinde şekil ile konu arasında örnek teşkil edecek organik birliği sağlamıştır.⁵⁷ Onun sembolizmine "Esâtir" adlı divanında bulunan "Uğniye Kadîme" adlı şiiri güzel-bir örnektir.

⁵⁴ *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Hadîs)*, s. 639.

⁵⁵ *A.g.e.*, s. 640.

⁵⁶ *Târîhu's-Şi'ri'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, s. 658.

⁵⁷ *Târîhu's-Şi'ri'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, s. 659.

Kalabalık kuytu bir kahvehanede, geceleyin,	في المقهى المزدحم النائي في ذات مساء
Gözlerim yorgunluk içinde,	وعيونى تنظر في تعب ،
Yüzlere, ellere, ayaklara ve alevlere bakıyordu	في الأوجه والأيدي ، والأرجل ، واللهب
Saat ise, gürültüyle alay ediyor	والساعة تهز بالصخب
Ve çaldığında, müziğin gölgesini	وتدق - سمعت ظلال غناء
Şarkının hayaletini duyuyordum.	أشباح غناء ⁵⁸

Edebî Değerlendirilmesi

Edebiyat tarihçisi Ahmed Kabbîş'in ifadesine göre, es-Seyyâb'ın şiiri, belagatı ve vezni koruması ile tanımlanır. Şair, şekil yönünden yeniliğin öncüsü olmakla birlikte, şiirsel vezinden ayrılmamış ve kurallardan kurtulamamıştır. Şiirsel üslubu, nağmelerinde ve onları renklendirmede yenilikçiydi. Onun yenilikçiliğinde, anlamadan yeni ekolleri taklit etmeyen asil bir şair olduğu ortaya çıkar. Epik şiirler nazmetmiş ve "Haffâru'l-Kubûr", "el-Mûmisu'l-'Amyâ", "Beyyâ'u't-Tuyûr" vb. kasidelerinde, yeni görünümlere önem vermiştir. İyisiyle kötüsüyle, elemi ve darlığıyla insan ruhunun derinlerine inen, onu anlamaya yönelik titiz bir çalışmayla beşerî örnekler çizmiştir. Tabiatı çok seven şair, onun içinde erimiş ve pek çok tasvirlerde, Irak'taki çevresinden veya mitoloji ve dinî inançlardan ilham almıştır.⁵⁹

Mecazî lafızlar kullanmış, etrafına sanatsal bir eda ve ilham verici anlamlarla dolu seçkin lafızlardan oluşan, şaşırtıcı bir ışık yayan yeni bir dil ortaya çıkarmıştır. Dinî kıssadan, tarihten ve Hecûc Mccüc, Adem ile Havvâ, Yusuf ile Züleyha, Nuh Tufanı vb.lerini içinde barındıran halk hikâyelerinden etkilenmiştir. Şiirinin dokusunda, halk melodilerinden ve özellikle Irak Debkesi'nin melodilerinden, Umm Kulsûm vb.lerinin şarkılarından kullanmıştır.⁶⁰

Çağdaş Arap kültürünün köşe taşlarından biri olan es-Seyyâb ile yağmur arasında neredeyse masal türünden bir bağlantı kurulmuştur. Çünkü özellikle "Unşûdetu'l-Matar" kasidesi, Arap şiirinin en önemli deneyimlerinden biridir. es-Seyyâb'daki yağmur sevdası onun, düşsel deneyimini oluşturan yaşamsal farklılıkları şekillendirir. O, maddî anlamda yakalandığı hastalığın pençesinde acılar içinde ölen bir Arap şairi olarak, pek çok kuşağa Arap şiirinin engin ufuklarını açan bir şiir oluşturmıştır. Şairin, ruhu derinlemesine inceleme, bedeni keşfetme ve her iki tarafın da güzelliğini ortaya koyabilme gücü, onun düşsel deneyimini desteklemektedir.

⁵⁸ A.g.e., s. 656-657.

⁵⁹ A.g.e., s. 659.

⁶⁰ A.g.e., s. 660.

Kâsım Haddâd, es-Seyyâb'ın en meşhur şiirini okurken ondan şiirin, "sen + âlemden" ortaya çıkan olup, "âlem + senden" ortaya çıkan olmadığını öğrendiğini ifade eder. Haddâd, es-Seyyâb'ın şiirini derinlemesine incelediğinde onun ruhsal azabının derininde, melankolik olmayı sevmek ve onun hakkında konuşabilmek için onun gereğini yerine getirmeye çalışmak arasında verdiği trajik çekişmeyi gizlediğini hissettiğini belirtmektedir. İşte bu durum es-Seyyâb'ın, yaşamı içinde onu, aşağılama ve azabın kurbanı yapan ilişkilerin içine düşürmüştür. Bir taraftan şiirin coşkularını keşfederken, diğer taraftan da ruhun ve beden coşkuları içine tehlikeli bir şekilde dalmıştır. Bu durumda şair, tecrübeyle arınarak, hayattan (suç ve günahlarından) temizlenmiştir. Bütün bunlar ona, kuruntunun labirentlerinde kalabalığın nasıl kaybolduğunu, kuraklığın, insan ruhuna yağmurun şarkısını özlemle nasıl çaldırdığını, yalnız bir kişinin labirent içinde kaybolmayı nasıl hissettiğini öğrenme fırsatı vermiştir. Aynı zamanda bütün bu veriler es-Seyyâb'ın, ne kadar yalnızlık çektiğini bizlere göstermektedir.

Çektiği sıkıntılar içinde şiir ona, şifalı bir bitki gibi geliyordu. Sanki insanlar, es-Seyyâb'dan önce yağmuru böylesine güzel keşfetmemişlerdi. Zira şair, yağmurun şarkısını yazmakla ona bir ölümsüzlük ve şan kazandırmıştı.⁶¹

Şair, yeni şekil içinde, onu pek çok şairden daha farklı kılacak uzun kasideler yazabileceğine inanıyordu. Ancak romantizme olan bağlılığı, partisel devrimci yönüyle bir araya gelerek onun ruhunda, gerçekle sanat arasında bir düalizm yarattı. Şairin ikinci dönemi, hurma ağacının sanatsal alternatifini aramakla özellik arzeder ve bundan dolayı bu dönem, "epik şiiri arama dönemi" olarak adlandırılır. Yani uzunluk, köklülük ve ihtişam yönünden hurma ağacına denk bir sanatsal kalıp aramaktadır.⁶²

Çeşitli şiirsel nağmeler kullanmaya çalışmış, kâmil, recez, remel ve mütekârib gibi bahirleri kullanmaktan vazgeçmemiştir ve bir kasidede, bir bahirden başka bir bahire geçmeye çalışmıştır.⁶³

es-Seyyâb, yeteneği kültüründen daha fazla olan bir şairdir. Onun hayat konusundaki tecrübesi ise neredeyse yeteneğinden ve kültüründen daha fazladır.⁶⁴

⁶¹ Kâsım Haddâd, "Selâsûn Mevten Matar Vâhid ve Muhtemilân", www.jehat.com.

⁶² Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtîhi ve Şi'rihi*, s. 405.

⁶³ A.g.e., s. 417.

⁶⁴ A.g.e., s. 411. Ayrıca şairin edebî yönden değerlendirilmesi konusunda bkz. A.g.e., s.405-418.

Araştırmacıların çoğu onun şiir yolculuğunun üç dönemden oluştuğu görüşündedirler: Birincisi ilk eserlerinde ortaya çıkan romantizm dönemidir. Bu dönem, henüz on beş yaşındayken 1941 yılında “‘Ala’s-Şâti’i” adıyla yazdığı ilk duygusal kasidesinden, kişisel şiire ve “Cemâ’at Dîvân” ve “Apollo” guruplarının romantizmine geçiş dönemi olarak sayılan ve “Esâtîr” adlı ikinci divanının yayımlandığı 1950 yılının sınırlarına kadar uzanan dönemdir. İkinci dönem ise siyasî bağımlılık dönemi olup, 1949 yılının sınırlarından yaklaşık olarak 1960 yılına kadar olan dönemi ihtiva etmektedir. Bu dönem, şairin fikrî eğilimlerine rağmen sanatsal yönden olgunlaşmasının gözlemlendiği ve gelişmiş bir romantizmle tasvir edilebilen bir dönemdir. Üçüncü dönem ise 1960 yılından, vefat ettiği 1964 yılına kadar olan bir dönemi ihtiva etmektedir. Bu dönem ise şairin gerek yeteneğinin gerek kültürünün ve gerekse kısa yaşamı boyunca edindiği tecrübe birikimlerinin yoğunlaşp sanatsal olgunluğuna eriştiği dönemdir.⁶⁵

İhsân ‘Abbâs’ın ifadesine göre ise bu dönem, 1954 yılına kadar devam edip, aynı zamanda şairin, şiiri ile sol eğilimi arasındaki ilişkiye işaret eder. es-Seyyâb ikinci döneminde ise, kendini sanatsal yönden ideolojik bağımlılığınan ayrılmış olarak bulur, çünkü sanatla, ideolojik bağımlılığı bir arada gerçekleştirememiş, biri diğerini çağırştırmıştır.⁶⁶ Kasidelerinin tümü, beşerî konularla ön plana çıkmaktaydı. Bireysellikten, toplumsalcılığa geçmiş, artık kendi hüznlerinden ve aşk acılarından değil, toplumun sıkıntılarından ve mutluluklarından bahsetmeye başlamıştır. Şair, kendisi ile Irak’ın aynı şey olduğunu anlamış ve ikisi arasındaki mükemmel birlik “Unşûdetu’l-Matar” kasidesinde ortaya çıkmıştır. Bu kaside aynı zamanda üçüncü dönemin açılışı olmuştur.⁶⁷

Öte yandan şairin, 1941-1964 yılları arasındaki dönemde sayısı iki yüz kırk dörde varan kaside yazması, onun üretken bir şair olduğunu gösterir. Ancak Hasan Tevfik, kalite yönünden iki döneme ayırmanın mümkün olabileceği görüşündedir. Buna göre: Birincisi, “Eğâni’l-Berâ’e” (Masumiyet Şarkıları) olarak adlandırılabilir. Bu ilk ürünler, şairin 1946 yılında Öğretmen Okulu’ndan ayrılmasını temsil eden ve hayat deneyiminde yaşadığı ilk darbenin tarihidir. Tekrar Öğretmen Okulu’na geri döndüğünde (1946-1947), senenin başında sol görüşe⁶⁸ bağlandıktan sonra hayat tecrübelerini yaşamaya başladı. Yeni zorluklar ortaya çıktı. Bütün bunlar, çelişkili düşünceleri bir araya topladı ve bilmece düzeyinde çiftleşmiş bir

⁶⁵ “es-Seyyâb: Masâdir Kasîdetihî”, www.jehat.com.

⁶⁶ *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dırâse fî Hayâtihî ve Şi’rihi*, s. 243.

⁶⁷ *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dırâse fî Hayâtihî ve Şi’rihi*, s. 244.

⁶⁸ Komünizmi seçmesinin nedenleri hakkında bilgi için bkz. A.g.e. , s. 89-90.

şekilde ortaya çıktı. Pek çok araştırmacı bunların, şairin ikinci divanı olan “Esâtîr” (1950) de ortaya çıktığına işaret etmektedirler. Bu dönemden itibaren “Eğânî'l-Hibre” (Tecrübe Şarkıları) olarak adlandırılabilir dönem başladı. Bu dönem başlangıçta, tekrarlanan bir tecrübe dönemiydi. Ancak çok geçmeden epik şiirlerin şekline büründü. Bundan sonra şairin, güçlü karakterine geri döndüğü görülür. Bu ise, azımsanmayacak derecede kültür ve büyük bir derecede yaşanmış acı hayat tecrübelerine dayanan romantik bir tabiattır.

Burada, es-Seyyâb'ın şiirlerinin sayısının özel bir şekilde son derece fazla olmasının arkasında yatan sebebin tecrübe olduğunu destekleyen ikinci bir görüş daha bulunmaktadır.⁶⁹ Şairin, kasidelerinin kronolojik listesine bakıldığında, iki durum dikkat çekmektedir: Birincisi, es-Seyyâb yüksek okuldaki ilk senesinde (1943-1944) otuz beş kaside yazmıştır. Daha önce bunun yarısını bile yazmamıştır. Bu durum, kırsal ortamdan ayrılıp kendisini, sıkıcılığının yanısıra rüyalar âlemine benzeyen bir ortamın içinde bulmasının büyük bir etkisi olduğunu gösterebilir. Bundan sonra 1946 yılı başında fakülteden ilk kez ayrılmasıyla yaşadığı darbeye yirmi dört kaside yazmıştır. Her iki durum da şair için yeni bir tecrübeydi. İlkinde, kendi köyü olan Caykûr'da, ailesinin dışında tanıdığı çoban kız Hâle'den başka karşı cinsten kimseyi tanımazken birdenbire kendini, kızlardan oluşan bir ortamın içinde bulması; ikincisi ise yine Caykûr'da iken ne dedesinin evinde ne de orada siyasetin konuşulduğu gece toplantılarında görmediği ve bilmediği bir siyasî hevesin içine dalmasıydı. Bu dalışlar ve tutkular aslında Eğânî'l-Berâ'e'de, yani “Esâtîr” döneminde olmuştur. Kronolojik listede ortaya çıkan ikinci durum ise, es-Seyyâb'ın hastalığının şiddetlendiği 1963 yılında kırk üç kaside yazmasıydı. Bu, şairin, hayatı boyunca yazdığı kasidelerin sayıca en fazla olduğu dönemdi. Bu dönem aynı zamanda, başka tür bir tecrübe dönemiydi. Şair bu dönemde, Bağdat, Basra, Beyrut, Londra ve Paris'te doktorların tüm çabalarına rağmen gittikçe şiddetlenen bir hastalığın pençesindeydi.⁷⁰

es-Seyyâb'ın kasideleri hangi kaynaktan besleniyordu? Bunun birinci derecedeki kaynağı yetenektir. Yetenek ise, bir yaratılış meselesi olup, izah edilemiyordu. Adeta Irak'ın güneyindeki su, toprak, hava ve ısı, yani hurmanın yetişmesini sağlayan bu dört tabiat unsuru, hurma ve şiir yüklüydü. Zira el-Halîl ve Ebî Nuvâs'dan başlayıp es-Seyyâb vb.'ne ulaşan, büyük şair ve meşhur kişilerin Basra ve Irak'ın güneyinde bu denli fazla oluşu başka nasıl izah edilebilirdi?

⁶⁹ A.g.e. , s. 93.; “es-Seyyâb: Masâdır Kasîdetihi” , www.jehat.com.

⁷⁰ “es-Seyyâb: Masâdır Kasîdetihi” , www.jehat.com.

es-Seyyâb, daha ilkokula gittiği yıllarda Irak halk diliyle ve tatlı Basra lehçesiyle şiirler nazmetmeye başlamış, ilkokulun beşinci sınıfında 1937 yılında ise gerçek anlamda kasideler nazmetmeye başlamıştı.⁷¹ Bu kasidelerin vezni vardı, ama nahvi yoktu. Yani henüz yaştı. Ancak hem vezin hem de nahiv en iyi şekilde bundan dört yıl sonra uygulanır oldu. Zira es-Seyyâb ilk duygusal kasidelerini 1941 yılında namzettii. O zaman şair, ortaokulun son sınıfındaydı. O dönemde es-Seyyâb'ın şiirlerini dinleyen arkadaşları, yaşlarının küçüklüğüne rağmen kalpleri, akılları ve duyguları sarsacak bir şairin doğduğunu hissettiklerini ifade etmişlerdir.⁷² Zaten asil bir yeteneğin, tutuşturmak için tecrübe kıvılcımlarından daha fazla bir şeye ihtiyacı yoktur. Bununla birlikte es-Seyyâb, tutuşturuyor ama yakmıyor, aksine daima aydınlatıyordu. Şairin ilk duygusal kasideleri bu türdendi. es-Seyyâb, sevgilisi olan Vefika'nın evlenmesinden sonra ilk duygusal hayal kırıklığını ve hayatının acı tecrübesini yaşayarak, onun için "Ala'-Ş-Şâtî" adlı ilk kasidesini yazmıştı.⁷³

Tecrübe, bir şair için çok önemlidir ve es-Seyyâb, şiir nazmetmek için tecrübenin ona gelmesini beklemiyordu. Bu durum onun, yine şair olan arkadaşı Hâlid eş-Şevvâf'a gönderdiği mektuplarda ortaya çıkıyordu. Arkadaşı da, onun Bağdat'a gelerek, fiilî tecrübesini artırabileceğini düşünüyordu. Çünkü o, küçük köyünde tek başınaydı ve yalnızca hayal kurabiliyordu.

Genç Bedr, Bağdat'a gidince orada Öğretmen Okulu'na girdi ve orada kendisini, "kırsal kesim evhamlarından" uzaklaştıran "medenî tecrübeden" oluşan bir dünyada buldu. Zira Basra'daki ortaöğrenimi sırasında Caykûrla olan bağlantısını hiç kesmemişti. Bağdat'taki ilk yılında (1943-1944) onun önüne, tecrübenin ve kültürün ufukları açıldı. Sahip olduğu yetenek, kendine yeni yollar buldu. Romantik ürünleri, bu ilk yıllarda devam etti. Orada, şairin hayalindeki sevgililerin sayısı arttı.⁷⁴

Arap şiirini ve bazı şiir tercümelerini çok okuması, ilk üniversite yılında yeteneğini geliştirmesine yardım etti. Bu dönemde şairin, kafiyeleli geliştirmeyi, kasidenin şekli ve mananın diğer beyitte devam etmesi konularında düşünmeye başladığını görürüz.

⁷¹ "es-Seyyâb: Masâdır Kasîdetihî", www.jehat.com.

⁷² Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihî*, s. 29.; "es-Seyyâb: Masâdır Kasîdetihî", www.jehat.com.

⁷³ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihî*, s. 29.

⁷⁴ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihî*, s. 35 ve s. 46-47.; "es-Seyyâb: Masâdır Kasîdetihî", www.jehat.com.

Belki bu çabaların tümü bilinçsizdi, ancak edindiği kültür birikimiyle, doğruyu bulma yolunda şairin kişiliği geliyordu. On altı yaşındayken halk dilinde şiir nazmeden es-Seyyâb, nahiv kaidelerinden önce şiir vezinlerini daha iyi biliyordu.

Artık bir şair için kültürün zaruret olmadığı zamanlar geçmiştir.⁷⁵ 1957 yılında Yusuf el-Hâl'e yazdığı bir mektupta şöyle söylemektedir: "Eliot'un, kişisel yetenek ile kültür ve bu ikisinin birbirleriyle olan ilişkisi hakkında yazdıklarını okudun mu? Şiirin, eski ile yeniye birbirine bağlayan bir bağ olarak kalması gerekir... hem kendi şiir kültür mirasımızdan hem de batıların yaptıklarından en iyi şekilde faydalanmalıyız". Bu görüşünü ilerleyen yıllarda yine dile getirerek, şiirsel yeteneğin "kültürle desteklenmesi gerektiğini, kültür konusundaki ilk adımın bütün Arap şiirini, Batı şiirini... felsefe ve eleştiriyi okumakla" olduğunu haykırmıştır. Nitekim es-Seyyâb, Eliot'un, "Gelenek ve Kişisel Yetenek" adlı tanınmış makalesindeki görüşüne dayanarak, yüksek okulun ikinci yılında, yirmi beş yaşından sonra da şiir yazmaya devam etmek isteyen kişi için, kültürü geliştirmenin önemini anlamaya başlamıştır. Eliot bu makalede, bu konudaki görüşünü keskin ibarelerle ortaya koyarken, es-Seyyâb da bu görüşünü, 1956 yılından başlayarak keskin ifadelerle açıklamıştır. Muhtemelen es-Seyyâb, 1944 yılında bu konu hakkında bilinçsizdi. Zira o günlerinde şairi tasvir eden arkadaşı Mahmûd el-'Abte şöyle söylemektedir: "Mubârek Kahvehanesi'nde oturur. Önündeki çay bardağından çayını yudumlar ve tekrar el-Mutenebbî, Ebî Temâm, el-Buhturî ve diğer meşhur Arap şairlerinin divanlarını okumaya başlardı."⁷⁶ Ancak es-Seyyâb'daki, kültürel gelişimin bir ihtiyaç olduğu bilinci onu, İngiliz Edebiyatı'nın başyapıtlarını okumaya sevketti. Cebî İbrahim Cebî'nin, Sir James Frazer'in "Golden Bough" adlı kitabından yaptığı iki bölümün tercümesini okudu. Şairin, kültürel geçiş yolunda attığı en önemli adım, fakültenin üçüncü sınıfindayken İngiliz Dili Bölümü'ne geçmesiydi. Onun bu davranışı, Arap kültürü dışındaki başka bir kültürle bağlantı kurmak için o günlerde yapabileceği en önemli atılımı (1945-1946).⁷⁷ Ancak İngiliz Dili Bölümü'nün, Batı kültüründen ona sunduğu bilgiler çok sınırlıydı. es-Seyyâb'ın, yabancı edebiyatlar hakkında bilgisini artırma konusunda gösterdiği kendi kişisel gayretler içinde,

⁷⁵ "es-Seyyâb: Masâdir Kasîdetihî", www.jehat.com.

⁷⁶ "es-Seyyâb: Masâdir Kasîdetihî", www.jehat.com; Okuduğu Arap ve Batı edebiyatı eserleri hakkında bilgi için bkz. *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihi*, s. 71-72 ve s. 74.

⁷⁷ *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihi*, s. 75.; "es-Seyyâb: Masâdir Kasîdetihî", www.jehat.com.

Arapça'ya yaptığı tercümeler de bulunmaktaydı⁷⁸. Burada, işaret edilmesi gereken iki nokta vardır: Birincisi, şairin, yabancı edebiyatlar hakkında "bilgiyi geliştirme" konusundaki sözü, olgun olma ve bir tür övünmeydi. İkincisi ise, okuduğu yabancı şiirlerdeki bariz özellikleri ve temel anlamları toplamada maharetli olmasıydı. Bütün bunlar çok geçmeden onun kişiliğini renklendirdi. Bu durumun örnekleri, özellikle onun ellili yılların ortaları ve daha sonrasındaki şiirinde çok fazladır. Fransız şair Aragon'un İngilizce'ye çevrilmiş eserinden yaptığı "Uyûnu'l-İlzâ ev el-Hubb ve'l-Harb" adlı çeviri, çağdaş dünya şiirinden seçilmiş kasidelerden, bunun yanı sıra Nazım Hikmet ve Edith Sitwell gibi şairlerden tercümeler yapma atılımlarında bulunması, şairin yabancı edebiyatlara verdiği büyük önemin göstergesidir.⁷⁹

es-Seyyâb, bir çok Mısırlı şair tarafından kırklı yılların ortalarında İngiliz ve Fransız şiirinden yapılan şiir seçkilerinin tercümelerini beğendiğini ifade etmektedir. Bunlar onun için faydalı olmuştur. Ellili yılların sonlarında es-Seyyâb'ın, Şi'ru'l-Beyrûtiyye Dergisi, onun sahibi olan Yusuf el-Hâl ve bu dergiye bağlı olan Adonis ve diğer şairlerle olan ilişkileri güçlendi. Bu dergi, seçkin Avrupa ve Amerikan şiirlerinden örnekler veriyordu. Bu durum da, şiir hakkında eleştirel araştırmalar yapmayı kolaylaştırıyordu. Derginin bu özelliği de es-Seyyâb'ı cezbediyordu. Çünkü bu dergi onun, daima içinde barındırdığı şiirsel kültürü geliştirme ve yabancı edebiyatları okuma arzusuna cevap veriyordu. Bu konu hakkında Yusuf el-Hâl şöyle diyor: "Güzel İngilizce şiirlerin bulunduğu sayfalar onun eline geçtiğinde, onların kilitlerini açmaya ve mânâlarındaki derinliğe dalmaya çalışır. Çoğunlukla lügat kullanır. Bir de bakarsınız ki, sayfaların kenarları açıklamalarla dolmuştur. Ne zaman mükemmel bir şiir bulsa, onunla mutlu olur ve ona çok zaman harcar ve onun şöyle söylediğini duyarım: "Biz nerdeyiz, bu şiir nerede?"⁸⁰ Ancak es-Seyyâb'ın, büyük şairlerin elinde olan ruhsal, kültürel ve maddî fırsatları hiç olmamıştır. Sahip olduğu büyük yetenek ona yardımcı olmuştur. Eğer ömrü uzun olsaydı ve altmışlı yıllardan başlayıp günümüze kadar devam eden yabancı edebiyatlardan yapılan tercümelere yetişmiş olsaydı, yaratıcılık yönünde onun bu yeteneğini o zaman görmek gerekirdi.⁸¹ Zira Arapça'ya tercüme edilen yeni kültür kaynakları, yani yabancı kültüre ait kaynaklar, II. Dünya Savaşı'nın sonlarından, şairin ölümüne kadar olan zamanda sınırlı ve

⁷⁸ "es-Seyyâb: Masâdır Kasîdetihî", www.jehat.com.

⁷⁹ Şairin beslendiği kültür kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rîhi*, s. 250-266.

⁸⁰ A.g.e., s. 72.; "es-Seyyâb: Masâdır Kasîdetihî", www.jehat.com.

⁸¹ "es-Seyyâb: Masâdır Kasîdetihî", www.jehat.com.

zayıftı. Kültür, kişisel yetenek için bir gıdadır. Küçük bir yabancı hikâyenin dallara budaklara ayrılarak, özelliği olan büyük bir mevzuya nasıl dönüştüğünü görmek için “Ma’bedu’l-Ğarîk”i okumak yeterlidir. Şairin, kısa yaşamı içinde edindiği tecrübeler, onun büyük yeteneğinden daha büyüktü. Caykûr Köyü’nde (Vefika) ile başlayan “aşk tuzaklarına düşme” tecrübeleri, psikoloji ve romantizmin en açık delilidir. Bütün bu tecrübeler, on bir yaşından itibaren aşka düşmeler, es-Seyyâb’ın kasidelerinin en önemli kaynaklarını oluşturuyordu. Yine 1945 yılının sonları ile 1960 yılının sınırlarına kadar olan “siyasetin tuzaklarına düşme” döneminde yaşadığı tecrübeler de kasidelerinin başka kaynaklarını oluşturmaktadır. Mecmû’a Esâîr (1950)’ den başlayıp, siyasî hararetinin durgunlaştığı ve parti bağlantısını kopardığı döneme kadar olan zamanı, 1959 yılı sonlarında el-Cerîde’de yazdığı makalelerde anlatmaktadır. Maddî durumunun kötülüğü, birkaç kez görevinden ayrılması, geçimini sağlayamayacak durumların tehdidi altında kalması, hastalığının başlaması, 1961 yılında Roma’ya gittikten sonra yaşadığı trajik tecrübeler. “Ru’yâ fî ‘Âm 1956” adlı kasidesinin mevzuu, kullandığı mitolojik kahramanlar, o dönem Irak’ta yaşanan siyasî duruma işaret ettiği gibi, aynı zamanda bütün bunlar, şairin mitoloji kültürünün, özel yeteneğinin hizmetinde kullanabilecek derecede sağlam olduğunu gösterir. Böylece mitoloji de, şairin kasidesinde kullandığı kaynaklardan biri olmuştur.

es-Seyyâb’ın kasidelerinin kaynaklarından biri de, genç yaşta pençesine düştüğü hastalık tecrübesidir. Bu dönem, bariz bir şekilde 1962 yılının Nisan ayında, tedavi için Beyrut’a gittiğinde başlamış ve onu takip eden iki yıl boyunca devam etmiştir. Bu arada, gittiği kar ve sisler ülkesinde şairin gurbet tecrübesi billurlaşmıştır. Bu gurbet bize, 1953 yılında şairin yaşadığı ilk gurbet tecrübesini hatırlatır. Her iki gurbette de özlem duygusu fazladır.

Ölümünden bir yıl önce, şiirin diğer sanat dalları arasında, yeteneğin en çok ağır bastığı bir sanat dalı olduğunu, bu yeteneği ise okuma ve hayat tecrübesinin geliştirdiğini ifade etmiştir.⁸²

Diğer taraftan “Unşûdetu’l-Matar”ın yaratıcısı olarak es-Seyyâb bu şiirinde, ellili yılların başlarından itibaren kültürel ve sosyal olarak Arap ülkelerini kökünden sarsan bütün farklılıkları bir araya toplamıştır. O, aşkın, isyanın ve ölümün şairidir. Bu yüzden onun eserini okumanın, bu farklılıkların derinine nüfuz etme ve Arap kasidesinin şahit olduğu büyük değişimlerin işaretlerini tespit etme teşebbüsü anlamına geldiğini söyleyebiliriz. es-Seyyâb, değişimler içinde bulunan ve hükümsüz kılınan

⁸² “es-Seyyâb: Masâdir Kasîdetihi”, www.jehat.com.

kasideden bahsedildiğinde, bunun sıkıntılarını çeken sanatçıların ilki olarak dikkat çekmektedir.⁸³

Şairin, İngiliz Edebiyatı üzerinde yaptığı çalışmalar, onun sitilinde derin bir iz bırakmıştır. Serbest şiir yazarak, bu tarzın Arap dünyasındaki öncülerinden olmuştur.

Aşk, onun şiirlerinde yinelenen bir temadır. O, doğduğu yer olan Caykûr'a, kadına ve Irak'a olan aşkını, "Medîne bilâ Matar" ve "Unşûdetu'l-Matar" gibi şiirlerinde tasvir etmiştir.

Romantik ya da modern yönden İngiliz Edebiyatı'ndan etkilenmesinin yanı sıra onun eserleri, Fransız simbolist hareketinden de çok etkilenmiştir. Bazı Fransız şairlerin eserleri vasıtasıyla, Fransız empresyonist müziğinin onu etkilediği görülmektedir. Şiiri ise, sürekli sürgünler ve özellikle hastalığından dolayı karanlık bir ruh halini yansıtmaktadır.⁸⁴

Şair Hakkındaki Görüşler

Hâlîde Sa'îd'e göre Bedr Şâkir es-Seyyâb'ın, çağdaş şiir hareketinin öncülerinden biri olarak en bariz özelliği, bu hareketin devrimci yönüyle ilgilenmesidir. Şiiri, (eserlerinin düzeylerinin farklılığına göre) genel duyarlılığı, yaygın görüşü, hakim değerleri, mevcut mantığı değiştirmek; kapalılık ve sessizlikten, açıklık ve ifade etmeye geçiş arzusundan oluşan bu hareketten anladığımız şeyin özelliklerini taşıyordu. O, II. Dünya Savaşı'nı takip eden, şiirin olayların peşinde olduğu günlerde, olayları naklederek, tasvir ederek ve onları bir şikâyetçi veya bir hatip coşkusuyla açıklayarak, bu durgun ortama ışık saçmıştır. Bunları gerçekleştirirken de geleneksel düşüncenin esaslarına karşı çıkmamıştır. Zamanının olaylarına, tarihi anlarına derin bir şuurla yaklaşmış, onları incelemiştir. Diğer bir ifadeyle, halkın ruhuyla ilişki kurmuştur.⁸⁵

'İsâm Mahfûz'un ifadesine göre es-Seyyâb, "el-Mesîh ba'de's-Salb", "Caykûr" ve'l-Medîne" vb. kasideleriyle, yeni şiir alanında öncü lakabını hak etmiştir. Kendi dünyasına bakmak için hareket noktası edindiği mitolojik sembollerini cisimleştirmiştir. Onun sanatsal başarısı, sembolü, canlı gerçeğin

⁸³ Muhammed Lutfî el-Yûsufî, "Unşûdetu'l-Matar- Bedr Şâkir es-Seyyâb", Makâlât, www.jehat.com.

⁸⁴ "Badr Shaker Assayab: a pioneer of free verse", Iraq Literature, 12. 5. 1997, <http://www.Arabicnews.com/ansub/Daily/Day>

⁸⁵ Hâlîde Sa'îd, "eş-Şikku'l-İlâhî", İntibâ'ât, www.jehat.com.

içine girdirme gücüne dayanıyordu. Böylece önüne, şiir krallığına girmek için geniş bir yol açıyordu. Çünkü şair, dünyanın merkezidir.⁸⁶

Necîb el-Mânî' ise özellikle Irak dışındaki eleştirmenlerin es-Seyyâb'ın geniş bir kültürü olduğuna dair yazdıklarını okuduğunu ve onların bu değerlendirmesine şaşırdığını ifade etmektedir. Çünkü es-Seyyâb, iyi bir şairdi, ama bir düşünür değildi. Düşünce, onda başlıca bir yer tutmuyordu. Ancak bu ayıplanacak bir durum değildi. Zira kültürleri basit derecede olan büyük şairler de vardı. Bunların en bilineni ise Shakespeare'di.

Kültürden kastedilen ise yalnızca okuma değildi. Okuma ve tecrübe üzerine derin derin düşünmekti. es-Seyyâb, çok fikirleri olan biri değildi. Bunun aksine o, eşsiz bir şiirsel hassasiyete sahipti.⁸⁷

Bulend el-Haydarî ise es-Seyyâb'ın, kendi şehri gibi basit ve ondaki herşeyin açık olduğunu ifade etmektedir. O, asrımızın pek çok şairi gibi insanlara yakındı. Sevenleri, onu taparcasına severken, nefret edenler de lanetleyecek derecede nefret ediyorlardı. Çünkü es-Seyyâb, onlardan biriydi.⁸⁸

Adonis ise, es-Seyyâb'ın yeni bir muhtevanın ve yeni bir ifadenin doğuşuna tanıklık edenlerin ilki olduğunu belirtmektedir.⁸⁹

Eserleri

Bedr Şâkir es-Seyyâb'ın, 1971 yılında Beyrut'ta Dâru'l-'Avde tarafından basılan iki ciltlik bir divanı bulunmaktadır. Bu divanda, birkaç divanı veya şairin muhtelif dönemlerde yayımlanan uzun kasideleri bir araya toplanmıştır.

Şiir Kitapları

1 İlk dönem şiirlerini (1941-1945) temsil eden kasideler olup, bunların bazıları "İkbâl" divanında yayımlanmıştır.

2- Ezhâr Zâbile (Solgun Çiçekler) (1947)

3- Esâtîr (Efsaneler) (1950)⁹⁰

4- Haffâru'l-Kubûr (Mezar Kazıcısı) (1952)⁹¹

⁸⁶ 'İsâm Mahfûz, "es-Seyyâb: et-Tarafu'l-Âhâr li'l-Âlem", İntibâ'ât, www.jehat.com.

⁸⁷ Necîb el-Mânî, "Şezarâtu'l-Kâfiye", İntibâ'ât, www.jehat.com.

⁸⁸ Bulend el-Haydarî, "Basîten Misl Medînetihi", İntibâ'ât, www.jehat.com.

⁸⁹ Adonîs, İntibâ'ât, www.jehat.com.

⁹⁰ Bu eser hakkında bilgi için bkz. *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rîhi*, s.

- 5- Mûmisu'l-'Amyâ' (Kör Fahişe)(1954)⁹²
 - 6- el-Esliha ve'l-Atfâl (Silahlar ve Çocuklar) (1954)⁹³
 - 7- Unşûdetu'l-Matar (Yağmurun Şarkısı)(1960)⁹⁴
 - 8- el-Ma'bedu'l-Ğarîk (Batık Mabed) (1962)⁹⁵
 - 9- Menzilu'l-Aknân (Köleler Evi) (1963)
 - 10- Ezhâr ve Esâtîr (İlk divanı olan "Ezhâr Zâbile" ve ikinci divanı "Esâtîr" den seçilmiş kasideler mecmuasıdır.)
 - 11- Şenâşîl İbnetu'l-Celebî (Çelebi'nin Kızının Balkonı) (1965)
 - 12- İkbâl (1965)
 - 12- İkbâl ve Şenâşîl İbnetu'l-Celebî (İkbal ve Çelebi'nin Kızının Balkonı) (1965)
 - 13- er-Rîh (Rüzgâr) (1971)
 - 14- el-Hedâyâ (Hediyeler) (1974)
 - 15- Fecru's-Selâm (Barışın Doğuşu) (1974)
- Nesir ve Tercüme Eserleri:*
- 1- 1942-1943 yılı eserlerinden olan "Mevdû'ât İnşâ'ıyye"
 - 2- Şairin, Hâlid eş-Şevvâf'a (1943-1947), Suheyl İdrîs'e (1954-1962), Ahmed Sa'îd (Adonis)'e (1957-1964) yazdığı mektuplar.
 - 3- "Kuntu Şuyû'ıyyen" adlı makaleleri
 - 4- el-'Arab ve'l-Masrah (makale)
 - 5- el-İltizâm ve'l-Lâiltizâm fi'l-Edebi'l-'Arabiyyi'l-Hadîs (tsz.)
- Şiir Tercümeleri**
- 1- Aragon'dan yapılan "'Uyûn İlzâ ev el-Hubb ve'l-Harb (tsz.)"⁹⁶
 - 2- Edith Sitwell'den "Kasâ'id 'ani'l-'Asri'l-lezî (tsz.)"

⁹¹ Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.e. , s. 159-168.

⁹² Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.e. , s. 193-205.

⁹³ Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.e. , s. 181-192.

⁹⁴ Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.e. , s. 206-213.

⁹⁵ Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.e. , s. 378-381.

⁹⁶ Bu eser hakkında bilgi için bkz. *Bedr Şâkir es-Seyyâb Dirâse fî Hayâtihî ve Şi'rihî*, s. 184-185.

3- Kasâ'id Muhtarâ mine'ş-Şi'ri'l-Âlemiyyi'l-Hadîs (tsz.)

4- Kasâ'id min Nâzım Hikmet (1951)

Nesir Tercümeleri:

1- Selâse Kurûn mine'l-Edeb (ikinci baskısı 1966'da yayımlanmıştır.

2- eş-Şâ'ir ve'l-Muhterî' ve'l-Kûlûnîl (Peter Ustinov'un tek perdelik tiyatrosu) (1953).⁹⁷

⁹⁷ Bedr Şâkir es-Seyyâb *Dırâse fî Hayâtîhi ve Şi'rihi*, s. 420-421.; *Târîhu's-Şi'ri'l-'Arabiyyi'l-Hadîs*, s. 655-656; *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî (el-Edebu'l-Hadîs)*, s. 638.; "Mu'ellefât es-Seyyâb", www.jehat.com.

IRAK'TA SAVAŞ SONRASI SAVAŞ

Serhat ERKMEN

Bugün Irak'ta genel olarak bir güvenlik sorunu bulunmaktadır. Bu güvenlik sorununun asıl unsuru işgal karşıtı direniştir. Bununla birlikte, gasp, soygun, cinayet, yağma vb. konular başta olmak Bağdat başta olmak üzere büyük şehirlerde önemli sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunların önüne geçilememesi yalnızca siyasal ve sosyal sorunlar değil aynı zamanda ekonomik sorunlar da yaratmaktadır. Devlete bağlı ekonomik kurumların yanı sıra özel sektörün de güvensizlik ortamından zarar görmesi Irak'ta yatırım yapmayı ve genel ekonomik iyileşmeyi zorlaştıran en önemli faktörlerden birisidir. Özellikle son dönemlerde yabancı sivilleri hedef alan öldürme ve kaçırma olaylarının artması yalnızca bölgede faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerini değil aynı zamanda şirketleri de rahatsız etmektedir. Bu şirketler kendi güvenliklerini sağlamak için özel güvenlik şirketleri ve yerel liderlerle anlaşmalarına rağmen bunların her zaman çok olumlu sonuçlar verdiği de söylenemez. Bu güvenlik sorununun çözülmemesi çoğu zaman Irak'ta kaydedilen ilerlemeyi de gölgelemekte ve engellemektedir. Ancak, yine de güvenliğe ilişkin sorunların temelinde işgal karşıtı ya da daha doğrusu ABD'nin işgal politikalarına karşı olan direniş yatmaktadır.

Irak'taki çatışmaları ülkenin yalnızca belli bir bölgesine ait bir olgu olarak değerlendirmek doğru değildir. ABD askerlerine ve onun müttefiklerine yönelik saldırılar bağlamında ele alındığında, uzun bir süre Sünni Arapların yaşadığı bölge asıl silahlı mücadele alanı olarak ortaya çıkmasına rağmen ülkenin geri kalanında da istihbarat, yeraltı faaliyetleri, indoktrinasyon, silahlı propaganda vb. gibi düşük yoğunluklu çatışmaların parçası olan olgulara ilişkin faaliyetler yürütülmektedir. Son dönemde ise (Nisan ortasında başlayan) ABD'nin Muktada El Sadr'a yönelik operasyonları sonucunda silahlı çatışmanın hem boyutu, hem kapsamı hem de alanında önemli bir değişim yaşanmış, ülkenin nerdeyse 2/3'ü çatışmanın *yoğun olarak* yaşandığı yerler haline gelmiştir. Geçmişte, Tikrit, Samarra, Beyci, Balad, Musul, Felluce ve Bağdat en önemli çatışma yerleriyken son aylarda bunlara Necef, Kerbala, Amara, Basra hatta Nasiriye eklenmiştir. Bu Duhok, Erbil ve Süleymaniye dışında ülkenin nerdeyse tamamı demektir ki, bu durum hem çatışmaların yarattığı politik sonuçları da hem güvenlik sorununu önemli ölçüde etkilemektedir.

Irak'ta Direnişin Nedenleri

1. ABD'nin siyasi bütüncül bir siyasi projesinin olmamasının yarattığı sıkıntılar direnişin asıl körükleyicisi olmuştur. Kurulan hükümette Sünnilerin dışlanması, keyfi olarak ve hatta kimi zaman siyasi rakipleri devre dışı bırakmak adına yürütülen Baas'tan arındırma kampanyası Sünnilerden arındırma kampanyasına dönüşmüş, bu gruplarda Kürtlerin ve Şiiilerin baskısı altında kalacaklarına olan inanç artırılmıştır. İşte özellikle bu faktör Sünni bölgelerindeki direnişi yaratmış ve büyümüştür. Sünni Araplar arasındaki bu inanca ek olarak bazı grupların ayrıcalıklı konumlarını kaybetmelerinin yarattığı rahatsızlık; Irak'ı da kendi davalarının bir parçası haline getirmeye çalışan radikal İslâmcı unsurların faaliyetleri; yerel, ailevi, aşiretsel ve dinî bağların etkileri; Koalisyon askerleriyle Irak halkı arasında yaşanan uyumsuzlukların da katkıda bulunması direnişin bugünkü konumuna gelmesine yol açan faktörler olmuştur.

2. ABD'nin Irak'taki en önemli sorunlarından birisi Irak toplumunu anlamakta başarısız olmasıdır. Bunun iki önemli boyutu bulunmaktadır. Kuzeydeki yapı iyi bilinmesine rağmen toplumsal yapının orta ve güney Irak'taki özellikleri çok iyi analiz edilmemiştir. Daha doğrusu, bu konuda uzman analizcilerin analizleri göz ardı edilmiştir. Örneğin, Anbar vilayetinde son yıllarda Selefi akımların güçlenmekte olduğu göz ardı edilmiştir. Savaştan sonra dahi, Felluce ve Ramadi'deki direniş hep Baas ile özdeşleştirilmiştir. Ancak, Saddam Hüseyin'in bile son yıllarda bu bölgedeki gelişmeleri gözönüne alarak bu yapıya izin vermek zorunda kaldığı bilinen bir gerçektir. Bu doğrultuda Yönetici Konseyi'nin oluşturulması aşamasında bir çok grup ülke gerçekleri dışlanarak karar alınmıştır. Çeşitli vilayetlere atanan yetkililerin seçilmesinde de benzer olaylarla karşılaşmıştır. Kerkük'e bir Kürt valinin, Necef'e ise işgalin başlarında eski yönetimde görev yapmış, ancak savaş sürecinde son anda Saddam Hüseyin'e karşı çıkmış bir Baasçı valiliğe atanmıştır. Her iki örnek de yerel halkın ABD'ye ve işgal kurumlarına olan güvenini büyük ölçüde sarsmıştır. Özellikle, işgal başladıktan sonra yürütülen operasyonlarda halkın hassasiyetleri yeterince göz önüne alınmamıştır. Savaşın hemen sonrasında ülkenin hemen hemen en istikrarlı yerlerinden birisi olan Felluce'de ABD kuvvetlerinin bölgeye girmesiyle ve kontrolü ele almalarından sonra durum tersine dönmüştür. ABD kuvvetlerine karşı gösteri yapan halkın bastırılması sırasında 17 kişinin ölmesi ve 70 kişinin yaralanmasına olayları başlatmıştır. Ancak daha sonra özellikle, yapılan operasyonlar sırasındaki kötü muamele, kan davası benzeri olguları ortaya çıkarmış, aramalar sırasındaki faaliyetlerdeki özensizlik, (ör. Evlere izinsiz girilmesi ve kadınların erkek askerler tarafından aranması,

Camilere ateş açılması) zaten kapalı olan bir toplumsal yapıda büyük bir nefretle karşılanmıştır.

3. ABD'nin askeri stratejisinin ürettiği sorunlar. Birçok değerlendirmeye göre, ABD'nin Irak savaşındaki askeri stratejisi onun savaş sonrası yaşadığı karşılaştığı sorunlar için neden teşkil etmiştir. Bu durumu ABD'nin Irak politikasının en önemli simalarından birisi olan Paul Wolfowitz de kabul etmiştir. Savaşın başlamasından önce birçok uzmanın, görevdeki ve emekli askerlerin de belirttiği gibi bu tipteki bir askeri hareketin önemi riskleri bulunmaktaydı. ABD, tüm bu risklere rağmen savaş aşamasında büyük bir başarıya ulaşmış, ancak savaş sırasındaki bazı tercihleri ve savaş sonrası dönemin yalnızca siyasi değil güvenlik boyutunun nasıl sağlanacağı konusundaki yetersiz planlama da direnişin doğmasına katkıda bulunmuştur. ABD askerlerinin yağmayı önleme girişiminde bulunmaması, savaş sırasında doğrudan Bağdat'a ulaşmak amacıyla şehirlerin etrafından dolaşması, savaş sonrası Irak'ta kalan askerlerin Barış Gücü Misyonu üstlenecek nitelikte olmaması başta olmak üzere bir çok neden bu kategoride sayılabilir. Bununla birlikte, bu nedenlerin çoğu direnişi doğuran etkenler olmaktan ziyade direnişin başlamasından sonra yayılmasının engellenememesinde veya daha da artmasında rol oynamışlardır. Çünkü, burada bir kez daha belirtmek gerekir ki, Irak'taki direnişin asıl nedeni askeri değil siyasidir. Nitekim askeri tedbirlerle kısa süreli çözümler alınabilmişse de bunlar politik alandaki faaliyetlerle desteklenmediğinden kalıcı olamamıştır.

4. ABD'nin güvenliği sağlama sürecinde uluslararası yardım alması/alamamasının etkileri de önemli olmuştur. Savaşın bitişinden sonra Irak'ın yeniden yapılanmasında özellikle Avrupa devletlerini bu sürecin dışında tutan ABD, aldığı askeri yardımı BM'nin de onayından geçirmemiş, İngiltere dışındaki ülkelerin yardımı ise marjinal kalmıştır. Bir süre sonra direnişin artmasıyla bu sefer de ABD'ye askeri yardım yapma kapasitesi olan devletler bu girişimden kaçınmışlardır. Bu nedenle, Iraklı güvenlik güçlerinin devreye sokulması gündeme gelmiştir. Bu güçlerin eğitim ve teçhizat açısında yetersiz olması başarısız olmalarına neden oldu. Hatta bazı örneklerde, gerek askeri birimlere gerekse polisin içine direnişçiler tarafından sızılması veya eylemlerde Iraklı güçlerin direnişçiler tarafından tavır koyması veya onlara ateş açmayı reddetmesi güvenliğin sağlanamamasına neden olmuştur. Irak'ta 2003 Mayıs'ında başlayan direniş kendi içinde dört döneme ayrılabilir: Mayıs-Eylül; Eylül-Aralık; Aralık-Mart, Mart-günümüz. Bu ayrım şu esaslara göre yapılmaktadır: Mayıs ayında ABD'nin işgal politikalarının netleşmesiyle bazı gruplar

direnışçilerin saflarına yönelmiş veya yeni direniş cepheleri oluşturmıştır. Özellikle, Baas Partisi, ordu ve istihbarat kurumlarının dağıtılması, Sünni Arapları önemli ölçüde etkilemiştir. Mayıs-Haziran ayları, direniş gruplarının taktik açıdan zayıf; eylem sahaları konusunda sınırlı kaldıkları dönemdir. Temmuz, yaz aylarındaki en yüksek ölü ve yaralı sayısına ulaşıldığı aydır. Bu ayda ayrıca ilk kez muharebe zayıatları idari zayıatların önüne geçmiştir. (Toplam ABD askeri kayıplarında ise ancak sonbaharda bu duruma ulaşılmıştır.) Bu dönemde ilk iki ayda gelişen eylem sahasında kısmen bir büyüme olmuş; eylemlerde de yeni biçimler ortaya çıkmıştır. İntihar saldırılarının yoğunlaştığı Temmuz-Ağustos aylarının sonlarında ABD'nin yürüttüğü askeri operasyonların da etkisiyle Ağustos sonlarına kadar kısmen bir gerileme görülse de Iraklı üst düzey yetkililere yapılan saldırılar yoluyla direnişin politika üretme etkisi artmıştır. İkinci dönem olan Eylül ile birlikte eylem sahasında önemli gelişmeler oluşmaya başlamıştır. Ekim ayında ölümle sonuçlanan eylemlerin sayısında tekrar artış gözlenmiş, Temmuz oranlarına ulaşmıştır.

Bu aydan itibaren eylemcilerin taktiklerinde gelişmeler gözlemlenmiş, ABD askerlerinin bazı bölgelerden çekilmesiyle ya da devriye başta olmak üzere birçok görevi yerel güçlere devretmesiyle çok sayıda Iraklı güvenlik görevlisi ölmeye başlamıştır. Genelde ABD ve müttefik askerlerinin ölü ve yaralı sayılarına odaklanılması nedeniyle dikkat çekmeyen bu veri aslında direnişin şiddetindeki artışı sergilemesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca yaralı sayısı dikkate alındığında Ekim ayı direnişinin başlangıcından bu yana en yüksek rakamlardır. Bu ay Kasım ayı için haberci niteliğindedir. (Kasım ayı ile birlikte ABD müttefikleri ve Iraklı güvenlik güçlerinin kayıpları doruk noktasına ulaşmıştır.) Hem saldırı sıklığı hem etkinliği hem de coğrafyası bakımından doruğa ulaşan Kasım ayındaki eğilimin Aralık'ta da devam ettiği gözlemlenmiştir. Yüksek teknikli saldırılar, gelişmiş silahların kullanımı ve helikopterler gibi hedeflerin seçilmesine ek olarak karakollara girilen intihar saldırıları, bu ay direnişçilerinin moral üstünlüğünü de ele geçirmelerini sağlamıştır.

Aralık ayında devam eden bu eğilim Saddam Hüseyin'in yakalanmasından sonra bazı değişiklikler geçirmiştir. Ölü sayısına bakıldığında Kasım ayına göre yarı yarıya azalma görülmesine rağmen, bu azalma asıl olarak helikopterlere yönelik saldırıların sonucu ortaya çıkan ölümlerin sayısının azalmasıdır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, ABD'nin helikopterlere yönelik saldırılara ilişkin tedbirlerini arttırmasıdır. Bunun dışında eylem sahasının genişliği, sıklık ve teknikler açısından çok önemli bir değişim göze çarpmamaktadır. Saddam Hüseyin'in

yakalanmasının direnişçiler üzerindeki en önemli etkisi psikolojik olmuştur. ABD'nin "başarı" ile direnişçilerin elde ettiği bu moral üstünlüğünü tersine çevirdiği söylenebilir. Ancak eylemler tutuklamaların hemen ardından azalmamış fakat tepkisel olarak büyük bir yükseliş trendi de çizmemiştir.

Ocak 2004 ise Saddam'ın yakalanmasının etkilerinin yanı sıra eylemcilerin yeni bir döneme girdiğinin işaretlerini göstermektedir. Burada üç nokta önem taşımaktadır; Saddam'ın yakalanmasından sonra Saddam karşıtı milliyetçi gruplar ile Saddam yanlısı gruplar arasındaki ayrım büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Dahası, Sünniler siyasal sisteme entegrasyon konusunda yeni çabalar geliştirme eğilimine girmişlerdir. ABD'nin karşısına sunulabilecek bir Sünni alternatif yaratmak için çeşitli aşiret reisleri, dini liderler vs'nin bazı çabalar içinde oldukları görülmektedir. Sünni gruplar arasındaki bu çekişmelerim oluşturduğu politik atmosfer, direnişçileri yeni bir evreye soktuğundan eylem stratejilerinde değişiklik gözlemlenmiştir. Bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi, eylemlerin Kerkük'e doğru genişleme konusunda önemli bir aşama kaydedilmesidir. Direnişin sınırlı kaldığı en büyük Sünni Arap bölgesi olan Kerkük'te eylemlerin genişlemesi, direnişçilerin faaliyetlerini resmetmektedir. Son olarak, direnişçilerin, Saddam Hüseyin'in yakalanmasından sonraki siyasi ortama ve ABD'nin aldığı askeri tedbirlere yönelik durumunun uyum sağlama aşamasına girmiştir. Bu uyum aşaması Mart 2004'te direniş dalgasının yeniden yükselmesi sonucunu doğurmuş, Nisan 2004 ile birlikte Irak'ta işgalin başlamasından sonra en kanlı ay yaşanmıştır.

Direnişin dördüncü dönemi ise önceki dönemden bazı önemli farklılar taşımaktadır. Bu dönem diğerlerinden daha kanlı olmuştur. Bu durum hem direnişçilerin durumu taktiksel olarak daha iyi uyum sağlamaları hem de Felluce örneğinde olduğu gibi ABD'nin şehir savaşına girmesinin de bir sonucudur. Ayrıca, başta adam kaçırma olmak üzere yeni taktiklere başvurulması direnişin yarattığı psikolojik etkiyi artırmaktadır. Ancak bunların da ötesinde dördüncü dönemi önemli kılan en önemli konular direnişin coğrafi olarak genişlemesi ve kendisine bir temsil mekanizması yaratabilmesidir.

Direnişin dördüncü döneminin başında özellikle Sünni grupların yeni ve etkin eylemlerinin yarattığı büyük güvenlik sorunu ABD'yi yeni operasyonlar yapmaya itmiştir. Dikkat edilirse, Nisan ortasından sonra direnişçilerin savunmaya geçtikleri görülmektedir. Savunma aşaması genellikle gerilla faaliyeti gösteren gruplar için sorun yaratır ve gerilemenin işareti olarak algılanır. Ancak, ABD'nin bu gruplara yönelik operasyonunda Felluce'de karşılaştığı sert direniş, verdiği kayıplar ve hem Irak halkının hem

de uluslararası kamuoyunun tepkileri sonucunda geri adım atması direnişçiler için önemli bir kazanım yaratmıştır. Felluce'nin kontrolünün Iraklı bir birime bırakılması ve çeşitli söylentilerden sonra eski bir Cumhuriyet Muhafızları subayının göreve getirilmesi ve ABD'li yetkililerin bile bu yeni güvenlik birimi içinde direnişçilerin de bulunduğuna inandığını belirtmesi ABD açısından önemli bir kayıp, direnişçiler açısından da kazanç olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan, ABD'nin Muktada Sadr operasyonunun da pek başarılı olduğu söylenemez. Kısa süre içinde bitirilmesi gereken operasyon Nisan ayının başında başlamış şu ana kadar (20 Mayıs 2004) sonuç alınamamıştır. Irak'ın çeşitli kentlerinde çatışmalar devam etmektedir.

Bu çatışmaların en önemli yanlarından birisi de hem Irak halkı hem de bölge ülkelerinde yarattığı hava olmuştur. ABD'nin Felluce kuşatması sırasında yüzlerce Iraklı yanlarında ilaç ve gıdalarla bu kasaba sınırına gitmiş ve destek gösterisinde bulunmuştur. Dahası, ilk kez Iraklı bir Şii grup bu direnişe bu kadar açık bir destek vermiştir. Muktada Sadr yandaşları başta Bağdat olmak üzere çeşitli yerlerde Felluce'deki direnişe destek gösterileri yapmış ve yardım konvoyuna katılmışlardır. Buna karşılık, Felluce'den de ABD operasyonu sırasında Necef'e yardım malzemesi gönderilerek destek mesajları verilmiştir. Bu durum bir ortak Sünni-Şii isyanı yaratmak için yeterli olmasa da (bu ABD için kâbus senaryosudur) işgal karşıtı bir cephenin oluşturulması açısından çok önemlidir. Farklı nedenlerle de olsa ABD'yi aynı anda farklı cephelerde meşgul eden ve politik manevra alanını daraltan bu gelişme dördüncü dönem direnişinin en önemli boyutlarından birisidir.

Bu dönemin son ve en önemli özelliği ise direnişin politika üretme gücünün değiştiğinin ortaya çıkmasıdır. Irak'taki silahlı mücadelenin uzun bir süre en önemli eksikliği silahlı mücadeleyi politik alanda kazanımlara dönüştürebilecek yapıların ortaya çıkmamasıydı. Ancak, özellikle son dönemde ABD'li birçok yetkili ve uzmanın da ifade ettiği gibi Sünni direnişinde dışlanmanın asıl faktör olduğunun dikkate alınması ABD'yi de Sünniler arasında bir temsilci arayışına itti. Bu durumda direnişteki dönüşüme de bağlı olarak Irak İslami Partisi ön plana çıkmıştır. Direnişçilerin siyasal anlamda kendilerini temsil etmeleri her ne kadar Şii ve Kürt grupları rahatsız etse de ABD'nin Baas'tan arındırma konusundaki revizyonları, yeni partilerle görüşmelerde bulunması direnişin politik etkinliğini artırmıştır. Bu nedenle, direniş, yalnızca bir güvenlik sorunu olmaktan çıkıp politika üreten bir aktörlerin elinde araç haline dönüşme yolunda bir adım atmıştır.

XI-XIII. YÜZYILLARDA IRAK'IN TİCARİ YAPISI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜCLÜAY*

Özet

Ticaret insanlık tarihiyle birlikte başlayıp, onunla birlikte gelişen, toplumların yaşamında vazgeçilmez ekonomik faaliyetlerden biridir. Ticaret her toplumun hayatında az ve veya çok yer almaktadır. Ancak bazı toplumlar ve coğrafyalar vardır ki, bunlar adeta dünya ticaretini ve ekonomisini yönlendiren noktalardır. İşte bu ölçüler içerisinde yer alan coğrafyalardan biri de Mezopotamya dediğimiz bugünkü Irak topraklarıdır.

Mezopotamya'daki uygarlığın ilk temsilcileri olan Sümerler, Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı havzasına yerleşerek, ziraat ve ticaretle meşgul olmuşlardır. Sümerler tarafından oluşturulan ticaret ağı ve faaliyetleri, daha sonra bölgede güçlü siyasi yapılar kuran Akad, Babil ve Asurlular tarafından da geliştirilerek devam ettirilmiştir. Irak'ın ticari önemi ve canlılığı Ortaçağ boyunca da devam etmiştir. Irak'ın coğrafi konumu, sahip olduğu yol ağı, gelişmiş şehirleri ve kaynakları onu zirvede tutan unsurlar olmuştur. Bu sayede doğu ve batı ticaretinin önemli kavşak noktalarından biri olmuştur.

Irak, önemli karayolu, deniz ve nehir yollarına sahipti. Irak'ın coğrafi konumu, kaynakları ve sahip olduğu Ortadoğu, Batı Avrupa, Doğu ve Güney Asya arasında bağlantı sağlayan önemli yolağı ağı sayesinde Ortaçağ'ın en büyük ve en önemli şehirlerini vücuda getirmiştir. Zira Bağdat, Basra, Musul, Kufe'nin dönemin büyük İslam şehirleri arasında yer alması, Irak'ın ekonomik, kültürel ve siyasi önemini ortaya koymaktadır. Bu şehirler gerek kendi ürettikleri ürünlerin ticaretini yapmalarından, gerekse dünyanın pek çok yerinden gelen ürünlerin dağıtım merkezi olmalarından dolayı, dünya ekonomisinde ve ticaretinde oldukça önemli bir yere sahipti.

XI-XIII. Yüzyıllarda farklı siyasi yapılarla idare edilmiştir. Bu idareler ise Abbasi, Selçuklu ve Moğol idaresiydi. Bölgede üçyüzyıllık bir süreçte farklı siyasi yapılarla idare edilmesine, zaman zaman büyük yıkımlara uğramasına, Haçlı Seferleri gibi dünyanın en büyük olaylarından birini yaşamış olmasına rağmen, bu coğrafyanın değişmeyen gerçeği, dünya ekonomisine yön veren, doğu ve batı ticaretinin kavşak noktası oluşudur.

Abstract

The trade which started and has developed with humanity is an indispensable economical activity to the life of societies. The trade has a role little or much in

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ-TÜRKİYE

social life. But some societies and places have had extra role to direct the trade and economy of the world. One of the most important places is Mesopotamia named Irak in this time.

Sumers that's known as first agent in the Mesopotamia settled the lower river basin of the Euphrates and the Tigris and in this region they made a living out of agriculture and trade. The file of trade made by Sumers and then it was developed by Akad, Babil and Asur which established the political power in the same region. Economic and trading activities in Iraq continued during the period of Middle Age. Irak owes its developing to its geographical position, developed cities and natural sources. Because of all thees factors Irak was one of the most important trading center on the way of the east to west

Iraq had the important overland routes, maritime and river lines. Due to its geographical position and having the crosses of overland route and maritime and river lines connecting the Middle East, the Western Europe, Eastern and Southern Asia each other, Iraq established the most impotand cities of the word such as, Baghdad, Basra, Mosul and Kufe in the Middle Age. Thees cities were a very important place in the economy and trade of the world, owing to distributing both their own products and the other products arrived foreign countries.

Iraq was ruled by the several political forces such as Abbasids, Seljuks and Mongols through eleventh century to thirteenth centruy. Although this region was ruled by several political forces for three hundred years and occasionally was seriously ruined and saw the Crusaders' occupation, this reality has never been changed that Iraq is the center of the trade of the east to west controlling the economy of the world.

XI-XIII. YÜZYILLARDA IRAK'IN TİCARİ YAPISI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Ticaret insanlık tarihiyle birlikte başlayıp, onunla birlikte gelişen, toplumların yaşamında vazgeçilmez ekonomik faaliyetlerden biridir. Ticaretin ortaya çıkışı iktisadi sebeplerden olsa da, işleyişi ve sonuçları itibariyle aynı zamanda da siyasi ve sosyal bir olaydır. Ticaret her toplumun hayatında az veya çok yer alan ekonomik bir faaliyettir. Ancak bazı toplumlar ve coğrafyalar vardır ki, bunlar adeta dünya ticaretini ve ekonomisini yönlendiren ve olmazsa olmaz dedirten unsurlardandır. İşte bu ölçüler içerisinde yer alan coğrafyaların başını Mezopotamya dediğimiz, bugünkü Irak topraklarıdır. Irak tarihin en eski dönemlerinden itibaren dünya medeniyetine damgasını vuran, hatta başlatan günümüze kadar da cazibesini yitirmeyen önemli coğrafyalardan biridir. Peki bu önemi nereden kaynaklanıyor? Coğrafi konumundan mı? Sahip olduğu yeraltı ve yerüstü kaynaklarından mı? Yoksa bölgede kurulan güçlü siyasi yapıların dünya siyasetinde odak noktası oluşuyla mı? Aslında sıraladığımız bu kavramların

hepsi bu coğrafya için geçerli görülüyor. O halde bu coğrafyanın hayat hikâyesine kısaca bakarak, coğrafyanın tarihteki önemi ve ticari imkanlarını ortaya koyabiliriz.

Yeryüzünde bilinen en eski yerleşim ve uygarlık, Mezopotamya dediğimiz bu topraklarda vücut bulmuştur. İnsanlık tarihinin ilk dönüm noktasından biri olan zirai üretime ve yerleşik hayata bu bölgede geçilmiş, ikinci dönüm noktası olan, uygar toplum denen becerikli ve karmaşık topluma da yine bu bölgede geçilmiştir. Uygarlığın doğuşuna ise, Fırat, Dicle kaynaklık ve tanıklık etmiştir. Bu uygarlığın ilk temsilcileri, Dicle ve Fırat nehirlerinin aşağı havzasında yerleşerek ziraat ve ticaretle meşgul olan Sümerler olmuştur¹. Ticaret hiç şüphesiz ki toplumların ve coğrafyaların birbirlerine duydukları ihtiyaçtan ortaya çıkmıştır. Çünkü coğrafyalar, her zaman insanlara sonsuz imkânlar sunmazlar, bu da insanların ve coğrafyaların birbirlerine ihtiyaç duymalarını beraberinde getirmektedir. İşte Irak da sahip olduğu pek çok nimetin yanı sıra, ihtiyaç duyduğu pek çok şeyi de dışardan temin etmek durumundaydı ki, bu da ticareti ortaya çıkartıp geliştirdi. Bu topraklar, ziraat için uygun iken, taş, maden ve kereste bakımından yoksun idi. Bundan dolayı kereste, maden, yapı taşı ve deri gibi hammaddeleri başka yerlerden almak mecburiyetindeydiler². Nitekim Basra Körfezi yoluyla Diyarit, Fırat yoluyla mermer, bozalt ve asfalt; Amanos dağlarından kereste; Elam'dan³ bakır; Toroslardan gümüş, Mısır'dan da altın almaktaydılar⁴. İthal ettikleri bu ürünlere karşılık, mübadele vasıtası olarak transit ticaretten kazanılan gümüş ve Babil kumaşları ile hububatı kullanmaktaydılar. Ayrıca susam ile hurma gibi ürünleride diğer ürünlerle mübadele etmekteydiler.

Sümerler tarafından oluşturulan ticaret ağı ve faaliyetleri, daha sonra bölgede güçlü siyasi yapılar kuran Akad, Babil ve Asurlular tarafından da geliştirilerek devam ettirilmiştir. Bu canlı ticari hayat, sadece bu bölgede değil, temasta bulunulan Anadolu, Suriye ve Mısır'da da aynı yoğunlukta yaşamaktaydı. Ticaretin ekonomik bir olay olmanın yanı sıra, sebep ve sonuç itibarıyla aynı zamanda da siyasi ve sosyal bir olay olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bölgenin ticari canlılığının altında, buradaki güçlü siyasi

¹ Hamit Sadi Selen, *Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1956, s.9

² Fıruzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, AÜDTCF, Ankara, 1983, s.157.

³ Mezopotamya dediğimiz bölge, tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeye "Kalde", bunun doğusuna "Elam", kuzeyine de "Asur" adı verilmiştir. Günümüzde ise bu bölgeye siyasi manada Irak denmektedir.

⁴ Benno Landsberger, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", AÜDTCFD, C.II., S.3, Mart-Nisan, 1944, s.427; Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, I, İstanbul, 1988, s.53

yapıların da büyük etkisi vardı. Bir yerde ticaretle- siyaset paralel gitmektedir.

Medeniyetin beşiği olan Irak, İslam ve Türk fetihleri ve yönetimiyle de cazibe merkezi özelliğini korumuştur. VII. Yüzyıldan itibaren İslam ve Türk fetihleri dünya siyasetini ve ekonomisini adeta yeniden şekillendirmişlerdir. VIII. Yüzyılın ilk yarısında Irak, İran, İspanya, Mısır, Müslümanların eline geçerken, böylece ticaretin ve siyasetin can damarı olan Akdeniz'in hakim gücü Müslümanlar olmuştur⁵. Akdeniz'in Müslümanların eline geçmesi, Avrupa için karanlık çağın da başlangıcı olmuştur. Akdeniz'e açılmayan Avrupa, iç siyasi dengelerinde bozulmasıyla, boğulma sürecine girmiştir. Akdeniz'in Müslümanların eline geçmesiyle, Kızıldeniz ve Basra yolu da Hristiyanlara kapanmıştır⁶. Avrupa Hristiyan dünyası gerilerken, Müslümanlar kısa zamanda denizcilikte de ileri bir seviyeye gelmişlerdir.⁷ Akdeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi, Müslüman gemileriyle dolup, burada kol gezerken, Avrupalılar, İbn-i Haldun'un dediği gibi Akdeniz'de bir tahta parçası dahi yüzdüremez hale gelmişlerdir. Bu durum Haçlı Seferlerine kadar devam edecektir.

XI-XIII. Yüzyıllar dünya siyasetinde ve bunun sonucu olarak iktisadında da önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Çünkü İslam fetihlerine birde Türklerin fetihleri eklenince, dünya siyaseti farklı bir sürece girmiştir. Bu değişim ve farklılıkları yaşayan yerlerden biride Irak idi. Çünkü Irak bu çağlarda üç büyük siyasi dönem yaşamıştır. Bu siyasi güçler, Abbasiler, Selçuklular ve Moğollar'dır. Birde Haçlı Seferleri gibi çağına ve daha sonraki çağları yönlendiren büyük bir siyasi olayı da bu coğrafya yaşamıştır.

Siyasetin ekonomiyi ve sosyal yapıyı yönlendirdiğini yukarıda söylemiştik. O halde üç yüz yıllık bir süreçte farklı siyasi yapılarla idare edilen bu topraklarda ticari hayat nasıl devam ettiği sorusu akla geliyor. Bu soruya hemen vereceğimiz cevap, bölgede farklı siyasi yapılar da olsa, bu bölgenin değişmeyen gerçeği, canlı bir ticari hayatın devam etmiş olmasıdır. Ancak ayrıntılara girildiğinde muhakkak ki, siyasi çalkantılar, savaşlar, bölge ticaretine zaman zaman darbe vurmuştur. Ama genel olarak bakıldığında, değişmeyen yapı bölgenin canlı bir ticari hayatı yaşamış olmasıdır. O halde bunu bölgenin coğrafi konumu ve sahip olduğu bir takım

⁵ George Lefranc, *Histoire du Commerce*, Paris, 1942, s.29; Ferdinand Lot, *La Fin Du Monde Antique Et Le Debut Du Moyen Age*, Paris, 1927, s.423-424.

⁶ Böylece Hint ticareti, Karadeniz-Kafkasya yoluna intikal etti.

⁷ A. Mez, "Ortazaman Türk-İslam Dünyasında Ticaret", (çev. Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi*, C.VIII, Eylül-1936 s.12

kaynaklara borçludur. Yani siyaseti değiştirebilirsiniz, ama bölgenin coğrafi konumu ve kaynaklarını değiştiremezsiniz.

Irak'a baktığımızda ne türlü farklılıklar içerdiğini kolaylıkla görebilmekteyiz. Başta Irak'ın coğrafi konumu, sahip olduğu yol ağı şebekesi, gelişmiş şehirleri ve kaynakları, onu zirvede tutmuştur. Irak, Eskiçağ'dan itibaren önemli bir yol ağına sahip olup, bu sayede doğu ve batı ticaretinin önemli kavşak noktalarından biri olmuştur.

Ortadoğu, Batı Avrupa, Doğu ve Güney Asya arasındaki ticaret yolları üç gruba ayrılabilir. Bunlardan birincisi, Karayolu üzerinden geçen, Kuzey Ticaret Yolu, diğeri genellikle deniz yolunu takip eden Güney Ticaret Yolu⁸, üçüncüsü ise, Orta Yol adını verdiğimiz bir diğ er yol ağıdır⁹.

Kuzey Ticaret Yolu; orta Asya, Çin ve Hindistan ile ilgili olup, Karadeniz ve Anadolu üzerinden geçerdi¹⁰. Güney yolu ise, özellikle Kızıldeniz yolunun büyük bir bölümünün deniz yolunu takip ettiği görülür¹¹. İsfahan'dan başlayan ve batı doğrultusunda giden bu yol, Bağdat ve Şam üzerinden kıyıda bulunan Akka'ya ulaşmaktaydı. Aden'den başlayan diğ er deniz yolu, Kızıldeniz'e girer, sonrada Arabistan üzerinden Cidde-Şam yolu ile veya Mısır üzerinden el-Kuseyr-kahire yolu ile Akdeniz'e ulaşmaktaydı¹². Orta Yol ise, İsfahan'dan başlayan yol, güneyde Şiraz şehrine ulaşmakta, buradan güney İran'da Hürmüz Boğazı'na uğrayarak Basra Körfezi'ne girerek, Bağdat'a gelir. Sonra ya Fırat boyunca Şam'a veya Dicle boyunca Musul üzerinden Akdeniz'e yani Antakya ve Tarsus'a ulaşabildiği gibi, Toroslar'ı aşarak da İstanbul'a varmaktaydı¹³. Irak sahip olduğu bu yol ağıyla, Orta Asya, Uzak Doğu ve Avrupa ile bağlantı kurabilmekteydi. Aynı şekilde Basra Körfezi'nden de Akdeniz'e bir köprü vazifesi yapmaktaydı. Bu önemli karayolu ağının yanı sıra bir o kadar önemli olan nehir yollarına da sahipti. Hele Eski ve Ortaçağlar boyunca karayolu taşımacılığından ziyade, insanların nehir ve deniz yolunu tercih etmeleri, önemli nehirlerle sahip olan Irak'ın önemini bir kat daha artırmaktaydı.

⁸ Albert Howe Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *Ege Ün v. Edebiyat Fak. Tarih İncelemeleri Dregisi*, III, 1987, s.142.

⁹ Hamid Sadi Selen, *Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1956, s.62.

¹⁰ Selçuk Trak, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1973, s.170

¹¹ A.H..Lybyer, *a.g.e.*, s.42.

¹² H. S. Selen, *a.g.e.*, s.62; İbn Fadullah Ömri Şehabbeddin Ebi Abbas Ahmed b. Yahya (H.700-749), *Devlet'ül-Memalikul-El-Ula*, Beyrut, 1986, s.43.

¹³ H. S. Selen, *a.g.e.*, s. 62.; S.Trak, s.171.

Irak topraklarının iki büyük nimeti olan Fırat ve Dicle, medeniyetin doğuşuna vesile oldukları gibi, ticaret hayatındaki rollerini de çok iyi oynamışlardır¹⁴. Özellikle Dicle çok önemli bir kanal sistemi ile bağlantılı idi. Fırat'ın yüzeyi, Dicle'ninkinin üstünde olduğundan, Suriye'yi Basra Körfezi'ne bağlayan kanallar kazmak mümkün idi¹⁵. Dicle, Fırat'a göre taşımacılık için daha elverişli olup¹⁶ Bağdat'ın beslenmesi için gerekli olan sebze ve meyvelerin Doğu Anadolu'dan getirilmesinde kullanılan önemli bir yol idi¹⁷.

Irak toprakları görüldüğü gibi önemli ve canlı bir yol ağına sahipti. Hiç şüphe ki bu canlılığın bir sonucu veya sebebi olarak büyük şehirler ortaya çıkarak, siyasetin ve ekonominin olacaktırlar. İslam coğrafyacıları XI. yüzyılda metropol diyebileceğimiz, içerisinde Bağdat, Basra, Musul ve Kufe'nin olduğu onyeddi şehir saymaktadırlar. Bu şehirlerden en az dört tanesinin Irak topraklarında yer alması dahi, sanırım bölgenin ekonomik ve ticari zenginliğini ortaya koymaktadır¹⁸.

Dünya kavşaklarının kavşağı olarak tanımlanan Bağdat¹⁹ Halifeliliğin başkentliğini yapmış, kısa sürede sadece İslam dünyasının merkezi değil, doğunun en önemli bir antrepo merkezi halini almıştır. Bağdat, Irak'ın ortasında bir yer olmasından dolayı, hem idari açıdan kolaylık sağlarken, hem de diğer şehir ve coğrafyalarla kolay irtibat kurabilmiş ve kısa sürede ticaretin, kültürün ve siyasetin merkezi olmuştur²⁰. Bağdat'ın coğrafi konumu ve yol ağlarının kavşağı oluşu, onu kısa sürede zirveye taşımıştır. Bağdat'dan başka bölge ve coğrafyaya beş ana yol uzanıyordu. Bunlar; İran, Afganistan ve Türkistan'a uzanan **Doğu Yolu**; Musul, Cezire ve Doğu Anadolu'ya giden **Kuzey Yolu**; Vasıt ve Basra'ya giden **Güney Yolu**; Kufe üzerinden Ceziretül-Arab ve Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya giden **Batı**

¹⁴ Şu noktayı belirtmeliyiz ki, her iki nehir tamamen taşımacılıkta kullanılamıyordu. Zira Fırat, Anadolu yaylasına inip, Birecik'den itibaren taşımacılıkta kullanılırken, Dicle ise, Musul'dan itibaren taşımacılığa elverişliydi.

¹⁵ Ali Mazaheri, *Ortaçağ Müslümanlarının Yaşayışları*, (çev. Bahriye Üçok), İstanbul, 1972, s.357.

¹⁶ Beşim Darkot, "Fırat", *İA*, C.IV, İstanbul, 1993, s.624.

¹⁷ Ali Mazaheri, *a.g.e.*, s.358.

¹⁸ Bu dönemde İslam dünyasının diğer gelişmiş şehirleri ise, Kurtuba, İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Şam, Hemedan, Ekbatana,, bugünkü Tahran'nın yerinde kurulu olan er-Rey, İsfahan, Şiraz, Nişapur, Semerkant ve Buhara olarak sıralanmaktadır (Andre Miquel, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 2003, s.49-50.

¹⁹ Andre Miquel, s.53.

²⁰ Ahmet Turan Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul, 1999, s.80; M. Cavit Baysun, "Bağdat", *İA*, C.II., İstanbul, 1993.

Yolu²¹. Bunun yanı sıra sahip olduğu nehir yollarını da unutmamamız gerekir. Özellikle de siyasi karmaşanın olduğu dönemlerde, karayollarının güvenliğini temin güç olduğundan, nehir yolları tercih edilmekteydi²². Bağdat'ın altın sırmayla işlenmiş ipekliler, domasko kumaşlar ve üzerinde hayvan figürleri bulunan kadife kumaşlar ürettikleri, Hindistan'dan gelip, Avrupa'ya giden incilerin çoğunun buradan elden geçirilip, delindiğini belirten Marco Polo, Bağdat'ın dünyanın bu bölgedeki en gelişmiş ve önde gelen şehri diye bahsetmektedir. Bağdat kendi ürettiği ürünleri farklı noktalara ihraç ettiği gibi, Bağdat'a asıl canlı ticareti yaşatan, buranın bir kavşak noktası olması ve dünyanın pek çok yerinden gelen ürünlerin bulunduğu ve farklı yerlere dağıtıldığı bir ithalat noktası oluşuydu²³.

Irak'ın gelişmişlik ve canlılığına işaret eden şehirlerden bir diğeri de Basra şehriydi. Müslümanların bizzat kendilerinin kurduğu²⁴ ve VIII. yüzyıldan itibaren zirveye ulaşan Basra, Ortaçağ'ın bir metropolü, önemli bir ticaret merkezi, büyük gemilerin barındığı bir liman, bir endüstri merkezi ve Bağdat'ın iskelesi olarak tanımlanmaktadır²⁵.

Mezopotamya'nın meşhur limanı Basra, Mezopotamya'yı Arap yarımadasına, Kızıldeniz yoluyla Mısır'a, İran'ın güney sınırına, Hindistan'a, Endonezya'ya ve Çin'e bağlamaktadır²⁶. Yani Kızıldeniz, Akdeniz, Karadeniz ve Hazar Denizlerini birleştiren berzahların ortasında bulunmasından dolayı, burası Hint Okyanusu ve Akdeniz'i birleştiren ve kaynaştıran bir noktadaydı. Basra, Uzak Doğu, Hint ve Çin'e giden gemilerin çıkış noktasıydı²⁷. Ayrıca Bağdat'ın Hint deniziyle irtibatını sağlamaktaydı. Basra'ya Hindistan'dan ıtriyat, baharat, fildişi, inci; Çin'den porselen eşya, pirinç, kağıt, Çin ruganı nakledilirken, Basra'dan da cam,

²¹ Ahmet Turan Yüksel; *a.g.e.*, s.104; Selçuk Trak, s.145.

²² Birçok seyyah gibi Marco Polo'da Bağdat'ın güzelliğini ve yoğunluğunu anlatmakla bitiremiyor. Yine Bağdat'ın halifeliğin başkenti olduğu gibi, buradan geçen nehirlerden tüccarların mallarını Hind Deniz'ine taşıdıklarından bahsetmektedir (Marco Polo, *Geziler Kitabı*, (çev. Ömer Güngören), İstanbul,1985,s.24.

²³ Bağdat'a Suriye'den yeşil sebzeler, zeytinyağı, kuru üzüm ve incir; mısır'dan dokuma mamulleri, kağıt; İsfahan'dan, bal, siyah üzüm; Rey'den, keten elbiseler, kalın dokuma kumaşlar ve pamuk İstanbul'dan deniz yoluyla Antakya'ya, oradan kara yoluyla Cabiye'ye ve oradan da Fırat yoluyla Bağdat'a ipek, deri ve kılıç gibi ürünler getirilmekteydi (Ahmet Turan Yüksel, *a.g.e.*, s.108).

²⁴ Hz. Ömer döneminde kurulmuştur.

²⁵ Ali Mazaheri, *a.g.e.*, s. 14; Y. Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı (H. I-III/ M. VII-IX Yüzyıl)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1995, s.49-59; R. Hartmann, " Basra", (çev. Besim Darkot- M. Tayyib Gökbilgin, İ.A., C.II., İstanbul, 1993, s.320.

²⁶ Ahmet Turan Yüksel, *a.g.e.*, s.136.

²⁷ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000, s.31

şeker, gülsuyu, pamuk, ipekli ve pamuklu kumaşlar, mendiller, sarıklar, hurma, ayva ve bir takım değerli maden ve mücevherler götürölmekteydi. Özellikle inci yataklarıyla meşhur olan Basra'da göze çekilen sürme taşı, zencefirden elde edilen kırmızı mürekkep ve kurşun gibi maddeler de üretilmekteydi²⁸.

Basra dönemin tüccarları için bir uğrak noktası ve cazibe merkeziydi. Zira Basra'da Müslüman tüccarların yanı sıra, İranlı, Hintli, Yahudi, tüccarların çok sayıda bulunması bunu açıkça göstermektedir²⁹. Basra'nın karayolu ağı³⁰ deniz yolu kadar yoğun olmasa da, yine de ticaret buralarda da sürmekteydi. Basra'nın Ortaçağ'daki ticari canlılığından, büyük güzel çarşılarından, Ortaçağ'ın pek çok seyyahı ve tarihçisi bahsetmektedir³¹.

Irak'ın gelişmiş ve ticaret hayatına yön veren şehirlerden bir de Musul'dur. Yukarı Mezopotamya'da bulunan, Arap, İran ve Bizans ölkelerinin kesişme noktasında bulunan Musul³², bolluk içinde yüzen, camiler, hamamlar, hanlar ve çarşılarla dolu bir dünya şehriydi³³. Musul dünyanın pek çok yerinden gelen ürünlerin bulunduğu, bir şehir olmanın yanı sıra, bizzat kendi ürettiği ürünleriyle de ticaret hayatına katılmaktaydı. Zira Musul'un ticaretteki en büyük şöhreti, o dönemde oldukça meşhur olan ve özellikle Avrupa pazarlarında aranan Muslin adındaki kumaşıydı. Bunun yanı sıra, gıda maddeleri, badem, nar, şeker kamışı gibi ürünleriyle de meşhur idi.

Sonuç olarak bugünkü Irak, İnsanlık tarihinin ilk döneminden itibaren, siyasi, kültürel ve iktisadi sahada dünyanın odak noktalarından biri olmuştur. Ele aldığımız dönemde (XI-XIII.y.y.) de aynı önemini korumuş, Abbasi, Selçuklu ve Moğollar gibi üç büyük idare altında siyasi yaşamını sürdürmüş, ayrıca Haçlı Seferleri gibi dünyanın en büyük siyasi ve ekonomik olayını da derinden yaşamıştır. Siyasi olayların, iktisat ve kültürel

²⁸ W.Heyd, *a.g.e.*, s. 44; M. Kemal, *Tarih-i Ticaret*, İstanbul, 1920, s.74; S. Trak, *a.g.e.*, s.145.

²⁹ Ahmet Turan Yüksel, *a.g.e.*, s.144.

³⁰ Basra-Çin karayolu, Basra- Hind yolu çok canlı değildi. Ancak Bağdat'dan Mekke'ye giden Hacı Yolu'na karşılık, Basra'dan giden ikinci bir Hacı yolu, Basra ile Mekke'yi birbirine bağlamaktaydı. Yine Basra'dan Fırat boyunca, Rakka ve buradan Halep yoluyla Akdeniz'e kadar uzanan karayolu ağı mevcuttu (A.T. Yüksel, *a.g.e.*, s.140-141)

³¹ Bu yazralardan, Nasır-ı Husrev'in, *Sefername'si*; et-Taberi'nin; *Tarihu't-Taberi'si*; Yakut El-Hamevi'nin, *Mu'cemü'l-Büldan*'ı; İbn Havkal'ın, *Kitabbu Sureti'l Ard*, I-II, örnek olarak sıralayabiliriz.

³² Andre Miquel, *a.g.e.*, s.49.

³³ İbn-i Batuta, *İbn-i Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, (Haz. İsmet Parmaksızoglu), Ankara, 1981, s. 145.

hayatı etkilediği ve yönlendirdiği gerçeğini herkes bilmektedir. O halde bu kadar farklı siyasi idarelerle yönetilmiş, zaman zaman büyük karışıklıklar ve yıkımlar yaşamış olan bu coğrafyada, ticaret hayatı bu olaylardan ne kadar payını almıştır? Sorusu akla gelmektedir. Bu soruya vereceğimiz cevap, siyasi karmaşa, savaş, farklı politikalar doğrudan ekonomiye yansımakta, bölgenin mevcut potansiyelini düşürebilmektedir. Ancak Irak toprakları bu kayıpları, coğrafi konumu, kaynakları ve çok derinlere inen kültürel yapısı sayesinde, bertaraf edebilmiş ve önemini korumuştur. Yani Irak'taki siyasi değişimler, Irak'ın ticari potansiyelini ve önemini çok fazla değiştirememiştir. Ancak belki ticaret yollarının zaman zaman yoğunluk bakımından istikametleri değişebilmiştir. Mesela Moğolların hakimiyeti döneminde Irak'ın ticari önemi azalmamış, ancak Arap memleketlerinden koparılıp, İran ve uzak Doğu'ya bağlanmış ve kara ticareti Doğu'ya yönelmiştir. İran'a, Orta Asya ve Çinle olan kara ticareti genişlerken, Irak'ın Hindistan'la olan canlı deniz ticareti de devam etmiş, ama Suriye ve Mısır'la olan ticareti büyük oranda kesilmiştir³⁴. Yine Moğollardan önce Bölgede hakimiyeti olan Selçuklular'da, bölgenin ticari potansiyelini azaltmamış ve ticareti teşvik eden politikalar sürdürmüşlerdir.

İslamiyet'in yayılışıyla birlikte, güçlü siyasi yapılar kuran Müslümanlar, Batı Hristiyan dünyasını Avrupa'ya sıkıştırmışlardır. Böylece Haçlı Seferleri'ne kadar bölge ticareti Avrupalılara kapanmış durumdayken, Haçlı seferlerinden sonra, Hristiyan Avrupalılar Akdeniz'e yeniden açılma fırsatını yakalamışlardır. Bunun sonucunda bölge ticareti daha canlanarak, doğu ve batı ticaretinin yeniden odak noktalarından biri olmuştur. Görüldüğü gibi, dünyanın en önemli siyasi olay olaylarından biri olan haçlı Seferleri, İslam ve Hristiyan dünyasını karşı karşıya getirip, büyük mücadelelere sebep verirken, bölgede ticari canlılığı yaratmıştır. Kısacası tarihin her döneminde dünya siyaset ve ekonomisinde etki olan Irak, bugünde hepimizin bildiği gibi, bu rolünü oynuyor, sanırım bundan sonraki dönemlerde de oynayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

BAYSUN, M.Cavit, "Bağdat", *İA*, C.II., İstanbul, 1993

CAN, Y., *İslam Şehirlerinin fiziki Yapısı (H.I-III/ M.VII-IX Yüzyıl)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 1995

DARKOT, Besim, "Fırat", *İA*, C.IV, İstanbul, 1993

³⁴ Abdulaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s. 137

DURİ, Abdulaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991

Fadullah Ömri Şehabbeddin Ebi Abbas Ahmed b. Yahya (H.700-749), *Devlet'ül-Memalikul-El-Ula*, Beyrut, 1986

HARTMANN, R., "Basra", (çev.Besim Darkot-M. Tayyib Gökbilgin), *İA*, C.II, İstanbul, 1993

HEYD, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000

İbn-i Batuta, *İbn-i Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara, 1981

KINAL, Füzuran, *Eski Mezopotamya Tarihi*, AÜDTCF, Ankara, 1983

LANDSBERGER, Benno, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", *AÜDTCFD*, C.II, S.3, Mart-Nisan, 1944

LEFRANC, George, *Histoire du Commerce*, Paris, 1942

LOT, Ferdinand, *La Fin Du Monde Antique Et Le Debut Du Moyen Age*, Paris, 1927

LYBYER, Albert Howe, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *Ege Üniv.Edebiyat Fak.Tarih İncelemeleri Dergisi*, III, 1987

M. Kemal, *Tarih-i Ticaret*, İstanbul, 1920

Marco Polo, *Geziler Kitabı*, (çev. Ömer Güngören), İstanbul, 1985

MAZAHERİ, Ali, *Ortaçağ Müslümanlarının Yaşayışları*, (çev.Bahriye Üçok), İstanbul, 1972

MEZ, A., "Orta zaman Türk-İslam Dünyasında Ticaret" (çev. Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi*, C. VIII, Eylül-1936

MİQUEL, Andre, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 2003

SELEN, Hamit Sadi, *Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1956

TANİLLİ, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, I, İstanbul, 1988

TRAK, Selçuk, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1973

YÜKSEL, Ahmet Turan, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul, 1999

1542 TARİHLİ İCMÂL DEFTERİNE GÖRE BAĞDAT VİLAYETİNDE TİMAR

*Timar in The State of Baghdad According to the Icmal Book Dated
1542*

Yrd. Doç. Dr. Erdinç GÜLCÜ*

Abstract

The book on which this study is based on is the timar icmal (tax collection) book numbered 17895 and classified as a fiscal circular (Maliyeden Müdevver) in the Ottoman Archive. The book dated 1542 (H. 949) is 60 pages.

It is known that the state of Baghdad was founded after new regulations in the region following the The Ottoman rule in 1534. The afore mentioned book was issued shortly after the region was conquered. Therefore, it provides us with invaluable findings concerning the application of the timar system and the distribution of timars in the early times of the State of Baghdad.

The present paper includes comments on the distribution and amount of has, zeamet and timar in sanjaks governed with a miri system in the State of Baghdad, the ratio and comparison of these income types according to the sanjaks, the methods of bestowing timars, and the characterisitics of those who use and spend timars.

Key Words: Baghdad, Baghdad state, Timar, Zeamet, Has.

Giriş

Bildirimize konu olan defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Maliyeden Müdevver tasnifinde 17895 numarayla kayıtlı olan timar icmâl defteridir. Defterin aslını görmemiz mümkün olmadığından, defterin orijinal şekli hakkında maalesef bir bilgi veremeyeceğiz. Orijinal defterden çekilen fotokopiyle oluşturulan defter 30x42 cm. ebadındadır. Suret defterin her yaprağında, orijinal defterden iki sayfa yer almaktadır. Defterin bazı kenarlarında yazıların silinmiş olduğu görülmektedir. Tahminimizce bu durum, orijinal defterden kaynaklanmaktadır.

Defter, siyakat hattıyla tutulmuştur. Rakamların büyük çoğunluğu arabî, bir kısmı ise divanî olarak yazılmıştır. Suret defterde, arabî rakamlarla sayfaların numaralandırıldığı görülmektedir. Ancak bu numaraların sonradan eklendiğini tahmin etmekteyiz. Defter toplam 60 sayfa olup, kayıtlar altıncı

* Gaziantep Üniversitesi Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Kilis.

sayfadan itibaren başlamaktadır. Defterin 49. sayfasının sonunda genel toplam verilerek mühürlendiği görülmektedir. Kanaatimizce defterin orijinal kısmı burada sona ermektedir. Nitekim bu sayfadan sonra (50. sayfa boş) 51. sayfada yer alan kayıt ve 55-60. sayfalar arasında yer alan Van, Erciş ve Bargiri sancaklarının 1555-56 (h.963) yıllarına ait kanunname, sonradan ilave edilmiştir.

Defter, “Defter-i icmâl-i hâssa-i hazret-i mîr-i mîran ve ümerâ ve zu‘amâ ve erbâb-ı tûmâr der-vilâyet-i Bağdat ber-mûceb-i defâtir-i A‘câm, tahrîren fî 15 Şa‘bânî’l-Mu‘azzam sene 949” kaydıyla başlamaktadır. Bu kayıttan da anlaşılacağı gibi; defter Bağdat vilayetindeki has, zeâmet ve timarları ihtiva etmekte olup, 24 Kasım 1542 tarihinden itibaren tutulmaya başlanılmıştır. Bu kaydın hemen altında Bağdat livâsına ait bilgiler yer almaktadır (s. 6-11). Önce Bağdat mîr-i mirânına ait has gelirleri yazılmış olup, daha sonra başlıklar altında nahiyelerde yer alan zeâmet ve timarlar kayıt edilmiştir. Bağdat livâsından sonra sırasıyla; Rumâhiyye (s. 12-21), Hille (s. 22-26), Cevâzîr (s.26-27), Kerkük (s. 30-37), Zengiabâd (s. 37-41), Dertenek (s. 42-45), Cessân (s.46-49) livâlarında, mirlivâ hasları, zeâmet ve timarlara yer verilmiştir.

I. Bağdat Vilayetinin İdarî Durumu

1534 yılında Kanunî Sultan Süleyman’ın düzenlediği Irakeyn seferi sonucunda, Bağdat başta olmak üzere Irak-ı Arap topraklarının büyük bir bölümü Osmanlı hakimiyetine girdi. 1535 yılının Nisan ayı başlarında yapılan idarî düzenlemeyle, Süleyman Paşanın Bağdat mîr-i mirânlığına atanmasıyla birlikte¹, resmen Bağdat vilayeti kurulmuş oldu.

Bağdat’ın ele geçirilmesinden sonra, buranın tahrir vazifesi, yeni nişancılığa getirilmiş olan Celal-zâde Mustafa Çelebiye verilmişti. Bağdat vilayetinin ilk idarî taksimatına ait bilgilerin, bu şahsın yazmış olduğu *Tabakâtü’l-Memâlik ve Derecetü’l-Mesâlik* adlı eserdeki taksimat olduğu tahmin edilmektedir². Bu listeye göre Bağdat vilayetine bağlı on beş livâ bulunmaktaydı. Bunlar: Bağdat ve Nehr-i Şatt, Asitâne-i Mukaddese-i Aleviyye (Makam-ı Ali), Meşhed-i İmam Hüseyin, Ane, Hille, Semâvât, Bayat ve Beksâ, Rumâhiyye, Cevâzîr, Vâsıt, Huveyze, Eşne, Kelâs, Sehloğlu

¹ Halil Sahillioğlu, “Osmanlı döneminde Irak’ın idarî taksimatı”, *Belleten*, Arapçadan terc. Mustafa Öztürk, C. LIV, S. 211, Ankara, 1991, s.1233-1257.

² Bkz. Erdiñ Gülcü, *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)*, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999; H. Sahillioğlu, *agm.* s.1237-1238.

ve Bâcvânlu³ livalarıdır. 1540 yılına ait tapu tahrir defterinde ise, Mendelîcîn, Dakûk ve Kerkûk livâlarının da Bağdat vilayetine dahil edildikleri görülmektedir⁴.

İncelediğimiz 1542 tarihli icmâl defterinde; Bağdat vilayetine bağlı livalardan, Bağdat, Rumâhiyye, Hille, Cevâzîr, Kerkûk, Zengiabâd, Dertenek ve Cessân'ın isimleri geçmektedir. Ancak bu livâlar, Bağdat vilayetinin bütün livâları olmayıp, sadece timar sisteminin geçerli olduğu birimler olduğu unutulmamalıdır. Yukarıdaki taksimatta yer almayan Dertenek ve Cessân livâlarının, Bağdat vilayetine sonradan ilave olduğu anlaşılmaktadır. 1540 yılında Bağdat vilayetine bağlı bir livâ olarak görülen Dakûk, 1542 yılında Kerkûk livâsına bağlı bir nahiye olarak yer alırken; 1540 yılında Bağdat livâsına bağlı Zengiabâd nahiyesi ise, 1542 yılında müstakil bir livâ olarak görülmektedir. Bu bilgiler dışında, 1542 yılında Bağdat vilayetine bağlı livâlar hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bağdat vilayetinin idarî taksimatına dair net bilgileri, ancak daha sonraki yıllarda elde etmek mümkün olmaktadır⁵.

II. Bağdat Vilayetinde Dirlikler

Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî, askerî, hukukî, iktisadî ve içtimâî düzeni, büyük ölçüde, timar sistemi üzerine kurulmuştu. Bu sebeple Osmanlı vilayetlerinin birçoğunda timar sistemine rastlamaktayız. Ancak merkezden uzak sınır boylarında yer alan bir kısım vilayetlerde ise, timar sistemi uygulanmamaktaydı. Bu tür vilayetlerde, askerlerin, memurların ve valilerin maaşları yıllık olarak nakden ödendiğinden, bu vilayetlere yıllık anlamına gelen *sâlyâne* adı verilmişti⁶. Bu vilayetler arasında, Bağdat vilayeti de yer almaktaydı. Ancak elimizde bulunan defterden de anlaşılacağı gibi, başta Bağdat livâsı olmak üzere, vilayete bağlı bir kısım livâlarda timarların mevcut olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı idari taksimatına dair

³ Celal-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecetü'l-Mesâlik*, İÜ. Kütüphanesi, TY. No. 5997, s. 14-15.

⁴ BOA. Tapu Tahrir 1028, s. 3-4.

⁵ Bağdat vilayetinin idarî taksimatına dair bir diğer belge ise BOA. Maliyeden Müdevver tasnifinde yer alan 563 numaralı defterdir. Bu defter, Bağdat vilayetinin 1558-1576 yılları arasındaki idarî taksimatı hakkında bilgi vermektedir. Bu tarihler arasında Bağdat vilayetine bağlı 32 livânın bulunduğu görülmektedir. Bu livâlar şunlardır: Bağdat, Musul, Dertenek, Cessân Cevâzîr, Erbil, Zengiabâd, Ane, Hille, Semâvât, Zâho (nâm-ı diğer Sened-i Süleymanî, Harîr ve Dövin, Tikrît, Rumâhiyye, Bââyât, Kerend, Derne, Börüncek, Dih-Bâlâ, Avergân, Sığla, Cengûle, Megrî, Şehirbâzâr, Vâsıt, Karadağ, Kasr-ı Şirin, Demürkapu, Cedîde, İmadiyye, Acûz ve Bâcvân.

⁶ H. Sahillioğlu, *agm.* s.1235-1236.

kaleme alınmış bazı risalelerde ⁷, Bağdat vilayetinin mevcut bu durumu göz önüne alınarak, tımar sisteminin uygulandığı livâları *arz-ı memleket*, tımar sisteminin uygulanmadığı livâları ise *arz-ı Irak* olarak adlandırılmaktadır.

İncelediğimiz defter, bir tımar icmâl defteri olması itibariyle, vilayet dahilinde sadece tımar sisteminin geçerli olduğu livâlar yer almaktadır. Bu sebeple söz konusu defter, Bağdat vilayetinin bütün gelirlerini de ihtiva etmemektedir. Defterde, Bağdat mîr-i mîrânının hassı ile mirlivâ hasları, zeâmet ve tımar sahiplerinin gelirleri yer almaktadır. Buna göre, Bağdat vilayetine bağlı livâlardaki dirlik gelirlerinin livalara göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir (Bkz. Tablo-I).

TABLO-I
DIRLİKLERİN LİVÂLARA GÖRE DAĞILIMI

S. No	Livâ Adı	Tevcihin Türü		
		Has	Zeâmet	Tımar
1	Bağdat	1	7	62
2	Rumâhiyye	1	4	167
3	Hille	1	1	45
4	Cevâzîr	1	1	6
5	Kerkük	1	5	120
6	Zengiabâd	1	2	53
7	Dertenek	1	-	46
8	Cessân	1	2	48
Genel Toplam		8	22	547

Tablo-I'de de görüldüğü gibi, 1542 yılında Bağdat vilayetine bağlı 8 livâda tımar sistemi mevcut olup, vilayet genelinde toplam 8 has, 22 zeâmet ve 547 tımar bulunmaktadır. Vilayet içerisinde, 1 has, 4 zeâmet ve 167 tımarla en fazla dirliğe Rumâhiyye livâsı sahip iken; Cevâzîr livâsı ise 1has, 1 zeâmet ve 6 tımarla en az dirliğe sahiptir. Dirlik gelirleri yönünden; 2.347.050 akçe ile %31,43'lük bir paya sahip olan Bağdat livâsı en fazla dirlik gelirine sahip, Cevâzîr livâsı ise 458.998 akçe ve % 6,12'lik pay ile en az dirlik gelirine sahiptir (Bkz. Tablo-II).

⁷ Aynî Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der-Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İÜ. Kütüphanesi Ty. No. 786, v. 7/b-8/a; İlhan Şahin, "Tîmâr sistemi hakkında bir risâle", *İÜEF. Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul, 1979, s. 920.

TABLO-II
DIRLİK GELİRLERİNİN LİVÂLARA GÖRE DAĞILIMI

Livâ Adı	Has		Zeâmet		Timar		Toplam Dirlik Geliri (Akçe)	Genel Toplam İçindeki Payı (%)
	Tutarı (Akçe)	Oranı (%)	Tutarı (Akçe)	Oranı (%)	Tutarı (Akçe)	Oranı (%)		
Bağdat	1.610.709	68,33	353.454	15,41	382.887	16,24	2.347.050	31,43
Rumâhiyye	223.103	16,88	97.000	7,33	1.001.555	75,78	1.321.658	17,62
Hille	223.173	42,38	20.000	3,79	283.403	53,81	526.576	7,02
Cevâzîr	350.000	76,25	60.000	13,07	48.998	10,67	458.998	6,12
Kerkük	250.000	21,64	160.000	13,84	745.248	64,50	1.155.248	15,40
Zengiabâd	224.000	41,83	121.000	22,59	190.500	35,57	535.500	7,14
Dertenek	303.900	47,79	-	0	331.990	52,20	635.890	8,47
Cessân	200.133	39,88	40.000	7,87	267.972	52,73	508.105	6,77
							7.489.025	100

1. Haslar

İncelediğimiz defterde, Bağdat vilayetinde 1 mîr-i mîrân hassı ve 7 mîr-livâ hassı olmak üzere toplam 8 has yer almaktadır⁸. Bağdat mîr-i mîrânının⁹ hassı, söz konusu defterde 1.601.549 akçe olarak verilmişse de, bizim yaptığımız toplamada 1.610.709 akçe olduğunu tespit ettik. Has gelirlerini, Bağdat livâsına bağlı 15 köyün gelirleri, nefis-i Bağdat'ın cürm-i cinayet ve resm-i arûsan gelirleri ile Ahşâmât, Cemmâsât ve Şammar taifelerinden alınan vergiler oluşturmakta olup, livâ içerisindeki dirlik gelirleri arasındaki payı %68,33'tür.

Bununla beraber, arşiv belgelerinden tespit ettiğimiz kadarıyla, Bağdat mîr-i mîrânına sadece bu tarihte has tevcih edilmiştir. Bu tarihten sonra gelir olarak, sâlyâne tevcih edilmesi yoluna gidilmiştir¹⁰.

Mîr-livâlar arasında en fazla has gelirine sahip olan bey, Cevâzîr mîr-livâsı Budak Beydir. Has geliri, Cevâzîr nahiyesinin yıllık 800.000 akçe mahsulatı içerisinde, 350.000 akçelik bir hissenin tevcih edilmesinden oluşmaktadır. En az has gelirine sahip olan bey ise, Cessân mîr-livâsı Ahmed Bey olup, has geliri 200.133 akçedir. Dirlik gelirleri içerisinde has payının

⁸ Defterin 51. sayfasında; Bağdat muhafazasında bulunan sâbık Bâbân mîr-livâsı Hüseyin Beyin (382.017 akçe) ve Atak mîr-livâsı Ahmed Hanın (205.000 akçe), Kerkük livâsında hasları olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır. Ancak bu kayıta farklı bir kalemden çıkmış olması ve vilayet genelinin toplamından sonra, ayrı bir sayfada bu bilgilerin kayıt edilmiş olmasından dolayı, deftere sonradan ilave edilmiş olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu sebeple, bu iki hassı bu toplama dahil etmedik.

⁹ Bu tarihte Bağdat mîr-i mîrânının kim olduğu hakkında elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁰ E. Gülcü, *agt.*, s.75-77.

en yüksek olduğu yer, % 76,25'lik bir oranla Cevâzîr livâsıdır. En az paya sahip olan yer ise, %16,88'lik bir oranla Rumâhiyye livâsıdır (Bkz. Tablo-II).

2. Zeâmetler

Bu tarihte, Bağdat vilayetinde toplam 22 zeâmet bulunmaktaydı. Bağdat livâsı 7 zeâmetle en fazla zeâmete sahipti. Bu zeâmetlerin toplam geliri 353.454 akçe olup, dirlik gelirleri içerisindeki oranı % 15,41'dir. Dirlik gelirleri içerisinde zeâmet payı en yüksek olan yer ise, Zengiabâd livâsı olup, % 22,59'luk bir orana sahipti. Dertenek livâsında ise, zeâmet tevcihine rastlanılmamaktadır.

TABLO-III
BAĞDAT VİLAYETİNDE ZEÂMETLER

Zâimin Adı	Görevi	Bağlı Olduğu Livâ	Tutarı (Akçe)
Ali Bey	Tımar Kethüdâsı	Bağdat	100.454
Cafer	Tımar Defterdarı	Bağdat	76.000
Kaymaz Bey	Mîr-alây	Bağdat	37.000
?	-	Bağdat	20.000
Yusuf	-	Bağdat	20.000
?	-	Bağdat	60.000
Nasrullah veled-i	-	Bağdat	40.000
Mutahhar	-	Rumâhiyye	30.000
Hüssam bin Tarâc Arab	-	Rumâhiyye	22.000
Hasan Ağa bin ?	-	Rumâhiyye	20.000
Hüseyn Ağa Erbatan	-	Rumâhiyye	25.000
?	Mîr-alây	Hile	20.000
Musa	Ağa-yı azabân-ı sâbık-ı Bağdat	Cevâzîr	60.000
Sinan	Mîr-alây	-	20.000
Hacı Ali	Kethüdâ-i sâbık-ı gönüllüyân	Kerkük	50.000
Emir Musa	-	Kerkük	20.000
Mahmud	-	-	50.000
Seyfeddin Bey Sorânî	-	Kerkük	20.000
Pîrî Bey birâder-i	Mîr-alây	-	81.000
Seyfeddin Bey	Mîr-alây	Zengiabâd	40.000
Mehmed Ağa	-	Zengiabâd	20.000
Süleyman Ağa	-	Cessân	20.000
Hüseyn	-	Cessân	20.000
Taceddin Taşı	-	-	-

Tablo-III'de de görüldüğü gibi, bu tarihte Bağdat vilayetinde toplam 22 zeâmet bulunmaktaydı. Bu zeâmetler içerisinde en yüksek gelire, Bağdat

timar kethüdâsı Ali Bey sahip olup, dirliği 100.454 akçeydi. Ali Beyin tasarruf ettiği bu zeamet miktarı, mevcut teamüller dışında olup, asgari has miktarı mesabesinde, bir gelir olduğu görülmektedir. Bağdat timar defterdarı Cafer ise, 76.000 akçe tutarında bir zeâmet tasarruf etmekteydi. Vilayet içerisinde, Ali Beyden sonra en yüksek miktarda zeâmet gelirine, 81.000 akçe tutarındaki gelirle, Zengiabâd livâsından Mehmed Ağa sahipti. Mîr-alâyılar arasında; Zengiabâd mîr-alâyı Süleyman Ağa 40.000 akçe, Bağdat mîr-alâyı Kaymaz 37.000 akçe zeâmet tasarruf ederken, Kerkük, Hille ve Cessân mîr-alâyılarının 20.000 akçe tutarında zeâmetleri bulunmaktaydı.

Mevcut zeâmetleri, gelir miktarlarına göre bir sınıflandırmaya tabi tuttuğumuzda; 20.000-30.000 akçe aralığında 12 zâim, 30.001-40.000 akçe aralığında 3 zâim yer almakta olup, bunların genel toplam içerisindeki oranı %68; 70.001-80.000 aralığında 1 zâim, 80.001-100.454 aralığında 2 zâim yer almakta olup, bunların genel toplam içerisindeki oranı %14'tü. Bu orandan da anlaşılacağı gibi, Bağdat vilayetindeki zâimlerin, zeâmet gelirlerinin çok yüksek miktarlarda olmadığıdır.

3. Timarlar

İncelediğimiz defterde, Bağdat vilayetinde toplam 547 timarın var olduğu görülmektedir. Ancak defterin bazı kısımlarında yazıların, doğal etkilenmelerden bozulmuş veya silinmiş olmasından dolayı, bu timarlardan 522'sinin gelirini tespit etmek mümkün oldu.

Bu timarların vilayet içerisinde livâlara göre dağılımı ise şu şekildeydi: Rumâhiyye livâsı 167 timarla, birinci sırada yer almaktaydı. Bu livada yer alan timarların toplam geliri 1.001.555 akçe tutarındaydı. Bu tutarın, livâ içerisindeki dirlik gelirleri arasındaki payı ise %75,78'di. Rumâhiyye'den sonra ikinci sırada, Kerkük livâsı gelmekteydi. Bu livâda da 120 timar bulunmaktaydı ve bu timarların toplam geliri 745.248 akçeydi. Bu timar gelirlerinin, liva içerisindeki dirlik gelirleri arasındaki payı %64,50'di. Vilayet içerisinde en az timara Cevâzir livâsı sahipti. Bu livâda sadece 6 timar bulunmaktaydı. Bu timarların toplam geliri 48.998 akçe olup, dirlik gelirleri içerisindeki payı %10,67'dir (Bkz. Tablo-I ve Tablo-II).

Timarlar, tevcihat şekline göre, *tezkereli* ve *tezkeresiz* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Beylerbeyinin bir tezkereyle devlet merkezine yaptığı teklif sonucunda padişah beratıyla büyükçe timarlara yapılan tayinlere *tezkereli*, beylerbeyinin kendi beratıyla doğrudan doğruya tayin yaptığı timarlara da

tezkeresiz adı verilirdi¹¹. Buna göre; geliri 5.999 akçe kadar olan timarlar tezkeresiz, 6.000 akçe ve yukarısı ise tezkereli timar olarak kabul edilmekteydi¹². Bağdat vilayetinde gelirini tespit ettiğimiz toplam 522 timardan, 387'si tezkiresiz timar olup, oranı %75 olmasına karşılık, tezkireli timarların sayısı 135 ve oranı %25'dir.

Bu tarihte, Bağdat vilayetinde timar gelirinin asgarî 3.000 akçe olduğunu görmekteyiz¹³. Mehmed Paşanın kethüdası Ali, 18.000 akçe timarla en yüksek timar gelirine sahipti¹⁴. Timarları gelir gruplarına göre sınıflandırdığımızda, karşımıza şu şekilde bir tablo ortaya çıkmaktadır (Bkz. Tablo-IV):

TABLO-IV
GELİR GRUPLARINA GÖRE TİMARLARIN DAĞILIMI

Gelir Grubu (Akçe)	Miktarı (Adet)	Genel Toplam İçindeki Payı (%)
3.000- 4.499	18	3,44
4.500- 5.999	369	70,68
6.000- 7.499	44	8,42
7.500- 8.999	11	2,10
9.000-10.499	54	10,34
10.500-11.999	10	1,91
12.000-13.499	8	1,53
13.500-14.999	1	0,19
15.000-16.499	5	0,95
16.500-18.000	2	0,38
	522	100

Tablo-IV'te görüldüğü gibi, timar gelirlerinin 4.500-5.999 akçe aralığında daha fazla toplanmaktadır. Toplam 522 timardan 369'u bu grupta yer almakta olup, %70,68'lik bir orana sahiptir. 15.000 akçe ve üzerinde gelire sahip olan timarların sayısı 7 olup, genel toplam içerisindeki payı %1,33'tür. Bu oranlardan da anlaşıldığı gibi, Bağdat vilayetinde sipahilerin

¹¹ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, çev. M. Ali Kılıçbay, Ankara, 1985, s. 71-75; Ö. Lütfi Barkan, "Timar", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 846-847.

¹² Diyarbakir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat ve Şehrizul eyaletlerinde tezkiresiz timarlar, en fazla 5.999 akçe olup, 6.000 akçe olduğu takdirde tezkireli timara dahil olurdu. Bkz. Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s.64.

¹³ Rumâhiyye livâsından Veli bin İsmail ve Kerkük livâsından Mehmed veled-i Süleyman 3.000 akçe tutarında timar tasarruf etmekteydiler. Bkz. *BOA. Maliyeden Müdevver 17895*, s.16, 34.

¹⁴ *BOA. Maliyeden Müdevver 17895*, s.10.

timar gelirlerinin çok yüksek miktarlarda olmadığı ve gelirlerin genelde düşük miktarlarda olduğudur.

Defterden, timar tasarrufunda bulunan sipahilerden bazılarının hangi bölgeye mensup oldukları ve kökenlerini de tespit etmek mümkün olmaktadır. Buna göre; sipahilerin 29'u Anadolu'nun Konya, Diyarbakir, Zülkâdriyye, Karaman vb. gibi muhtelif yerlere mensup iken; 16'sı Rumeli'nin Edirne, Bosna, Arnavud, Tırhala, Niğbolu vb. gibi yerlere mensup oldukları görülmektedir. Bu arada sipahiler arasında Türk, Arap, Kürt, Soran, Çerkez olmak üzere çeşitli etnik kökenlere mensup sipahiler bulunmaktadır. Bununla beraber, sipahilerin isimleri incelendiğinde çeşitli Türkçe isimlere çok fazla rastlanılmaktadır. Bu isimler arasında; Allahkulu, Allahvere, Allahverdi, Sübhanverdi, Çalabverdi, Şahverdi, Kara, Şahin, Doğan, Kurd, Durak Turgud, Durmuş, Ergun, Aydın, Yar, Divane, Sefer vb. gibi isimler göze çarpmaktadır. Sipahiler arasındaki bu Türk varlığının menşeyini, yukarıda da sayısını verdiğimiz gibi, sadece Anadolu'ya bağlamak yanlış olur. Bağdat ve çevresindeki Türk varlığı, IX. yüzyıla kadar gerilere götürmek mümkün olduğundan, bu Türk sipahilerin büyük kısmının yerli Türk unsurlar olduğunu tahmin etmekteyiz.

Sonuç

Bu bildirimizde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Maliyeden Müdevver tasnifinde 17895 numarada kayıtlı bulunan 1542 (H. 949) tarihli Bağdat vilayeti timar icmal defterine göre, vilayette timar sisteminin uygulanışını incelemeye çalıştık. Bu bağlamda, defterdeki bilgilerden hareketle; vilayette mevcut olan dirlikler ve livâlara göre dağılımı, dirlik gelirleri, dirlikleri tasarruf edenlerin vazifeleri ve etnik durumları gibi hususlar üzerinde tespitler yapıldı.

İncelediğimiz defter, fetihten kısa bir süre sonrasına ait kayıtları ihtiva etmesinden dolayı; Bağdat vilayetinin kuruluşunun ilk yıllarında, vilayet içerisinde timar sisteminin uygulanışını tespit etmemizde önemli katkı sağlamaktadır. Nitekim sâlyâneli eyalet olmasına karşın, bu defterden de anlaşılacağı gibi, Bağdat vilayetinde timar sisteminin, başta Bağdat livâsı olmak üzere, Rumâhiyye, Hille, Cevâzir, Kerkük, Zengiabâd, Dertenek ve Cessân livâsında mevcut olduğu görülmektedir. Timar sisteminin uygulandığı bu livâlar *arz-ı memleket* olarak kabul edilirken, uygulanmadığı livâlar ise *arz-ı Irak* olarak sayılmaktadır.

1542 tarihinde Bağdat vilayetinde, 8 has, 22 zeâmet ve 547 timar olmak üzere 577 dirlik yer almaktaydı. Livâlar arasında, 1 has, 4 zeâmet ve 167

timarla en fazla dirliğe Rumâhiyye livâsı; en az dirliğe 1 has, 1 zeâmet ve 6 timarla Cevâzir livâsı sahipti.

Bağdat vilayetinde timar ve zeâmet gelirlerinin çok yüksek olmadığı ve büyük oranda düşük miktarlarda kaldığı görülmektedir. Timar veya zeâmet tasarruf eden dirlik sahiplerinin bir kısmının çeşitli yerli unsurlar olması yanında, bir kısmının da Anadolu veya Rumeli'ye mensup sipahiler olduğu tespit edilmektedir. Bu sipahiler arasında Türkçe kökenli isimlere sahip, çok sayıda şahsa rastlanılmaktadır.

SALNÂMELERE GÖRE MUSUL VİLÂYETİ (1890-1912)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ*

Özet

Salnâmeler bir yıllık olayları topluca tespit etmek amacıyla düzenlenen eserler olup, günümüzdeki karşılığı “Yıllık” tır.

Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihi açısından son derece değerli kaynaklar olan vilâyet salnâmelerinde, ilgili vilâyetin coğrafi yapısı, idârî taksimatı, tarihi eserleri ve görevlilerin isimleri ayrıca ticari ve ekonomik faaliyetleri, okulları vb. pek çok bilgiler elde etmemiz mümkündür.

Musul Vilâyeti için beş adet “*Vilâyet Salnâmesi*” neşredilmiştir. Bunlardan ilki 1890, ikincisi 1892, üçüncüsü 1894, dördüncüsü 1907 ve beşincisi de 1912 tarihli dir.

Bu çalışmada Musul Vilâyet Salnâmelerindeki bilgiler doğrultusunda, Musul Vilâyetinin idarî ve demografik yapısı ile vilâyeti teşkil eden şehirlerin fizikî ve demografik yapısı, ayrıca ekonomik ve ticarî faaliyetleri hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Abstract

Salnames, synonymous to “almanac” in contemporary world, are the literary works arranged to verify all events per annum.

State salname’s were very important resources in terms of social and economic history of Ottomans. Within them, we could obtain plenty of information about geographical structure, administrative divisions, historical monuments and name of officers as well as commercial and economical activities, schools etc. of related state.

There were five “*State Salnames*” published for State of Mosul. First one was dated on 1890, second 1892, third 1894, fourth 1907 and fifth 1912.

The objective of this study was to give detailed information about administrative and demographic structure of Mosul State as well as physical and demographic structure of the towns forming the state, additionally economic and commercial activities were also mentioned depending on the information given in Mosul State Salnames.

Giriş

Musul şehri, Asurlular’ın başkenti Ninova’nın hemen karşısında, Dicle nehrinin batı yakasında kurulmuştur. Şehrin kuruluş tarihi kesin olarak tespit edilememekle beraber M.Ö. 1080’li yıllarda kurulduğu tahmin edilmektedir.

Tarihi süreçte Asur, Babil, Pers, Makedonyalılar, Partlar ve Sasanilerin idaresinde bulunan Musul ve çevresi 637 (h. 16) tarihinde İslam hakimiyetine geçmiştir. Emevi, Abbasi, Hamdani ve Ukayliler'den sonra 1063'ten itibaren Büyük Selçuklular'a tabi olmuş, 1096'dan itibaren de tamamen Büyük Selçuklu hakimiyetine girmiştir.

1127-1260 yılları arasında Zengiler, 1260-1366 ararsında İlhanlılar, 1366-1410 döneminde Celayirliler, 1410-1468 yıllarında Kararkoyunlular, 1468-1508 tarihlerinde Akkoyunlular ve 1508-1517 ararsında da Safevi yönetimlerinde bulunmuştur.

1517 tarihinde Bıyıklı Mehmet Paşa komutasındaki kuvvetler tarafından Osmanlı hakimiyetine alınmış ve Kasım 1918 yılına kadar Osmanlılar tarafından idare edilmiştir.

Bu çalışmada *Musul Vilâyet Salnâmelerindeki* bilgiler doğrultusunda, Musul Vilâyetinin idarî ve demografik yapısı ile vilâyeti teşkil eden şehirlerin fizikî ve demografik yapısı, ayrıca ekonomik ve ticarî faaliyetleri hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Salnâmeler bir yıllık olayları topluca tespit etmek amacıyla düzenlenen eserlerdir. “Sâl” Farsça bir kelimedir ve “Sene” demektir. “Nâme” kelimesi de Farsça olup, “*Mektup, kitap*” manalarına gelmektedir. Bu iki kelimenin birleştirilmiş şekli olan *Salnâmenin* günümüzdeki karşılığı “Yıllık” tır.

Osmanlı devletinde, 1847-1918 tarihleri arasında yayımlanmış olan salnâmeler büyük önem taşımaktadır. Bu yıllar arasındaki Osmanlı idârî teşkilatı, müesseseleri, şahıs biyografileri, ilmî, iktisadî, siyasî, askerî, kültürel vb. konularda önemli bilgileri ihtiva etmektedirler. Devlet tarafından yayımlanan *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'ler 1847 (h. 1263)- 1912 (mali 1328) yılları arasında çok düzenli bir şekilde yayınlanmıştır¹.

Devlet Salnâmelerinin faydası görüldünce, Vilâyet ve Nezâret salnâmeleri çıkarılmıştır. İlk Osmanlı Vilâyet Salnâmesi 1866 (h. 1283) tarihinde yayımlanan Bosna, son Vilâyet Salnâmesi ise 1918 (mali 1334)'de yayımlanan Müstakil Bolu Sancağı salnâmesidir².

Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihi açısından son derece değerli kaynaklar olan vilâyet salnâmelerinde, ilgili vilâyetin idârî taksimatı,

* Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ANTAKYA/HATYA.

¹ Hasan Duman, *Ottoman Year-Books (Salname and Nevsa), Research Centre For Islamic History Art Und Culture (Ircica)*, İstanbul 1982, s. 17.

² H. Duman, *a.g.e.*, s. 19.

görevlilerin isimleri, coğrafi yapısı ve tarihi eserleri, ayrıca ticari ve ekonomik faaliyetleri, okulları vb. pek çok bilgiler elde etmemiz mümkündür.

Musul Vilâyeti için beş adet “*Vilâyet Salnâmesi*” neşredilmiştir. Bunlardan ilki hicri 1308 (m. 1890), ikincisi hicri 1310 (m. 1892), üçüncüsü hicri 1312 (m. 1894), dördüncüsü hicri 1325 (m. 1907) ve beşincisi de hicri 1330 (m. 1912) tarihlidir.

1. MUSUL’UN GENEL İDARİ YAPISI

Nisan 1517 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine alınan Musul, 1517-1586 tarihleri arasında “*sancak*” statüsü ile idare edilmiştir. Bu süreçte devletin siyasi, ekonomik ve idari politikaları dahilinde bazen Diyarbekir, bazen Bağdat ve bazen de Şehrizor eyaletlerine bağlanmıştır. 1586 tarihinden itibaren ise “*eyalet*”e dönüştürülerek merkezden atanan beylerbeyleri tarafından idare edilmiştir.

Bu arada, 1726 tarihinden itibaren Musul’un idaresi yerli aile ve eşraftan Abdülcélil ailesine mensup valilere verilmiştir. Celili ailesinin Musul’daki hakimiyeti 1834 tarihine kadar sürmüştür. Tanzimat dönemi Musul’da 1847 senesinde başlatılmıştır.

Musul eyaleti, Şehrizor eyaleti ile beraber 1851’de sancak statüsü ile Bağdat eyaletine bağlanmıştır.

Öte yandan, 1864 tarihinde yayımlanan *Vilâyet Nizamnâmesi* ile eyaletler kaldırılarak, yerine vilâyet üniteleri getirildi. 1867’de *Vilâyet-i Umumiye Nizamnâmesi* ilan edildi. Bu, 1864 tarihli vilâyet nizamnamesini bütün imparatorluğa uygulamak için olup, önemli bir değişiklik getirmemektedir³. 22 Ocak 1871 tarihinde *İdâre-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* yürürlüğe girmiştir. Buna göre; Rumeli’de 10 vilâyet 44 sancak, Anadolu’da 16 vilâyet 74 sancak ve Afrika’da 1 vilâyet, 5 sancak teşkil edilmiştir⁴. Ayrıca, *elviye-i gayr-i mülhaka* denilen bazı sancaklar (liva) doğrudan merkeze bağlanmıştır. Bütün bu düzenlemelerdeki amaç merkezi yönetimi güçlendirmektir.

Bu yeni düzenlemelerin sonucunda, Musul 1878 tarihinde, Şehrizor vilâyetini de içine alan bir vilâyete dönüştürülmüş ve Osmanlı devletinin elinden çıktığı 1918 tarihine kadar bu statü ile idare edilmiştir.

³ İlber Ortaylı, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985, s. 53, 61.

⁴ İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 61.

2. MUSUL VİLÂYETİNİN İDARÎ TAKSİMATI (1890-1912)

91000 km²'lik bir sahayı kaplayan Musul vilâyetinin⁵ sınırları, kuzeybatıda Diyarbekir vilâyeti, kuzeyde Van vilâyeti, doğuda İran, güneyde Bağdat vilâyeti ve batıda Zor mutasarrıflığı ile çevrilidir. Vilâyet, Musul, Kerkük (Şehrîzor) ve Süleymaniye sancaklarından müteşekkildir. Ayrıca, 17 kaza, 43 nahiye ve 4392 köyü vardır.

2.1. Musul Sancağı

Vilâyetin merkez (paşa) sancağıdır. 7 kaza, 15 nahiye ve 1267 köyden ibarettir⁶. Kazaları, Musul (merkez kaza), İmâdiye, Akra, Zibâr, Duhok, Zaho ve Sincar'dır.

Devlet salnamelerinde ise Musul sancağının idari yapısı şu şekilde verilmiştir; 1892 ve 1902 tarihlerinde 5 kaza (1902'de 6 kaza), 7 nahiye, 1138 köy; 1905'te 5 kaza, 9 nahiye, 1147 köy ve 1910'da 5 kaza, 13 nahiye, 1394 köy⁷.

a- Musul (Merkez) Kazası : Vilâyet ve sancağın merkez kazası olup, Dicle nehrinin her iki tarafında da arazisi bulunmaktadır. Doğuda Zibâr, kuzeyde Akra ve Duhok, batıda Sincar kazalarıyla, güneyde çöl ve Kerkük sancağıyla mahduttur⁸.

Musul kazası 4 nahiye ve 602 köyden ibarettir. Köylerin 290'ı kazanın doğusunda, 70'i batısında yer almaktadır. Ayrıca Şeyhân nahiyesine 68, Aşair-i Seba nahiyesine 78, Şirkât Emlâk-i Emiriye Şubesine 56 ve Zimâr Emlâk-i Emiriye Şubesine 40 köy bağlıdır⁹. Devlet salnamelerinde Musul kazasının 2 nahiye ve 506 köyden ibaret olduğu kaydedilmiştir¹⁰.

Nefs-i Musul'da 1890-1894 tarihlerinde 7714 olan hâne sayısı, 1907'de 9106'ya ve 1912 tarihinde 9126'ya yükselmiştir¹¹.

b- Akra Kazası : Musul kazasının kuzeydoğusunda yer alan bir kalenin eteğinde kurulmuştur. Etrafı dağlarla çevrilidir. Musul, İmâdiye, Revandiz ve Duhok kazaları ile çevrilidir. Kaza ahalisini oluşturan Herki aşireti

⁵ Tüccârzâde İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmaniye Ceb Atlası*, İstanbul 1323, s. 220.

⁶ *Musul Vilayeti Salnâmesi (=MVS)*, 1330, s.226.

⁷ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye (=SDAO)*, 1310, s. 505; 1320, s. 531; 1323, s. 661; 1328, s. 808.

⁸ Şemseddin Sami, *Kamusü'l- Alam*, 6, İstanbul 1361, s. 4481.

⁹ *MVS*, 1330, s. 188.

¹⁰ *SDAO*, 1310, s. 498-499; 1320, s. 528; 1323, s. 658; 1328, s. 801.

¹¹ *MVS*, 1308, s. 97; 1310, s. 139; 1312, s.262; 1325, s.130; 1330, s.139.

tamamen, Surci aşireti ise kısmen göçebedir¹².

Akra kazası, Zibar ve Surci nahiyelerinden ibarettir. Zibar nahiyesi 72, Surci nahiyesi 45 köy ihtiva etmektedir. Merkez kazaya (Akra) bağlı 87 köy ile beraber, kazanın toplam köy sayısı 204'tür¹³. Akra kazasının köy sayısı devlet salnamelerinde 132 olarak, nahiye sayısı ise 1892 ve 1902 tarihlerinde 1, 1905 ve 1910 tarihlerinde 2 olarak verilmiştir¹⁴. Nefs-i Akra'da 1892-1907 yılları arasında 1000 hâne mevcutken, 1912'de bu rakam 1228'e yükselmiştir¹⁵.

c- Duhok Kazası : Musul'un kuzeyindedir. Akra, İmâdiye, Zaho kazalarıyla çevrilidir. Kaza ahalisini *Doski*, *Artuş*, *Şerifan*, *Şemkân* ve *Benâni* aşiretleri oluşturmaktadır. Bunlardan *Doski* ve *Artuş* aşiretleri göçebedir. Yazın Hakkari bölgesindeki yaylaklarına gidip, kışın geri dönerlerdi¹⁶.

Duhok Kazası Mezuri nahiyesi ve 200'ün üzerinde köyden ibarettir. Köy sayısı 1890-1907 döneminde 220'dir. Bunların 130'u Mezuri nahiyesine bağlı olup, 30'u gayri meskundur. Etraf-ı şehire (Duhok) bağlı köy sayısı ise 90'dır. Bunların da 10'u gayri meskundur¹⁷. 1912 yılında kazayı oluşturan köy toplamı 215 olup, 116'sı Mezuri nahiyesine, 99'u ise Duhok kasabasına bağlıdır¹⁸. Kazada önemli miktarda sebze ve meyve üretilmekte ve bunun büyük bir kısmı Musul'a gönderilmektedir¹⁹.

Duhok kazasının hâne sayısı 1890 ve 1892 tarihli salnâmelerde 6618, 1894 tarihli salnâmede 3929 ve 1912 tarihli salnâmede 399 olarak kaydedilmiştir²⁰. Bu durum, muhtemelen kaza ahalisinin aşiret olması ve bunların da çoğunluğunun göçebe olmasından kaynaklanmaktadır.

d- İmâdiye Kazası : Kuzeyinde Vân vilâyetine bağlı Hakkari Sancağı, kuzeydoğusunda Duhok, doğusunda Zibar, batısında Zaho kazaları ile mahduttur. Şehrin etrafı sur ile çevrili olup, Musul ve Zibar kapısı olmak üzere iki kapısı vardır²¹.

¹² MVS, 1330, s. 1192-194.

¹³ MVS, 1330, s. 195.

¹⁴ SDAO, 1310, s. 500; 1320, s. 528; 1323, s. 658; 1328, s. 802.

¹⁵ MVS, 1310, s. 169; 1312, s. 279; 1325, s. 202; 1330, s. 193.

¹⁶ MVS, 1308, s. 113; 1312, s. 285; 1325, s. 202; 1330, s. 201.

¹⁷ MVS, 1308, s. 113; 1312, s. 163; 1325, s. 285.

¹⁸ MVS, 1330, s. 202; SDAO, 1310, s. 501; 1320, s. 528; 1323, s. 658; 1328, s. 802.

¹⁹ MVS, 1330, s. 201-202.

²⁰ MVS, 1308, s. 113; 1310, s. 163; 1312, s. 285; 1330, s. 201.

²¹ MVS, 1310, s. 175; 1312, s. 276.

Kaza Musul Atabeği İmadeddin Zengi tarafından hicri 6. yüzyılda kurulmuş ve onun ismine izafeten 'İmadiye denilmiştir²².

İmadiye kazası 1892 ve 1894 tarihlerinde 3 nahiyeden ibaret iken, 1907-1912 tarihleri arasında nahiye sayısının 5'e çıktığını görmekteyiz²³. Bunlar, *Dâvudiye*, *Bervâri Bâlâ*, *Bervâri Zir*, *Nirve* ve *Rigân* nahiyeleridir²⁴. Nefs-i İmadiye'nin 43, Bervâri Bâlâ nahiyesinin 61, Bervâri Zir nahiyesinin 35, Rigân nahiyesinin 57, Nirve nahiyesinin 35, Davudiye nahiyesinin 135 olmak üzere toplam 366 köyü vardır²⁵. İmadiye'nin hâne sayısı 1892'de 160, 1894'te 200, 1907'de 400-500 olarak verilmiştir²⁶.

e- Zaho Kazası : Habur nehri kenarında kurulmuş bir yerleşim yeridir. Kuzeyinde Vân ve Bitlis, batısında Diyârbekir vilâyetleri, güneyinde Duhok, güneydoğusunda ise İmâdiye kazaları bulunmaktadır.

Kazada 1890-92 yıllarında yalnızca *Selifani* nahiyesi mevcuttur. 1894-1912 döneminde ise *Selifani* ve *Sindi Gili* nahiyeleri vardır. Kazaya bağlı köy toplamı 181'dir. Kaza sınırları dahilinde kömür ve petrol çıkartılmaktadır. Petrol *emlâk-i hümayun* adına işletilmektedir²⁷. Zaho kazası, 1892, 1902 ve 1905 tarihli Devlet salnamelerinde 1 nahiye, 109 köy, 1910 tarihli salnamede ise 2 nahiye 110 köy olarak verilmiştir²⁸.

Hâne sayısı 1890-92 tarihli salnamelerde 500, 1894 tarihli salnamede 1830, 1907 tarihli salnamede 1900 ve 1912 tarihli salnamede ise 621 olarak verilmiştir²⁹.

f- Sincar Kazası : Musul şehrinin batısında yer almaktadır. Kuzeyinde Diyârbekir vilayeti, batısında Zor mutasarrıflığı bulunmaktadır. Güney bölgesi ise genellikle çöldür. Kaza merkezi 1890-1907 döneminde *Beled* kasabası, 1912 yılında ise *Tel'afer* kasabasıdır³⁰.

Sincar kazasının kuzeyinde, *Bekirân*, *Kündüklü*, *Ali Dünya*, *Fukara* (*Fakre?*), *Ömerân*, *Mahrâse*, *Gülkâr*, *Derice* ve *Semuke* adlı 9 köy

²² MVS, 1330, s. 207.

²³ 1902 ve 1905 tarihli Devlet Salnamelerinde İmadiye kazasının nahiye sayısı 2, köy sayısı 185 olarak verilmiştir. Bkz. SDAO, 1320, s. 528; 1323, s. 658.

²⁴ MVS, 1310, s. 175; 1312, s. 277; 1325, s. 196; 1330, s. 209.

²⁵ MVS, 1310, s. 209. 1910 tarihli Devlet Salnamesinde ise Nefs-i İmadiye'nin 62, Davudiye Nahiyesinin 126, Bervari Bâlâ Nahiyesinin 57, Bervari Zir Nahiyesinin 40, Rikân Nahiyesinin 54 ve Nirve Nahiyesinin 27 köyünün olduğu kaydedilmiştir, SDAO, 1328, s. 801.

²⁶ MVS, 1310, s. 175; 1312, s. 276; 1325, s. 196.

²⁷ MVS, 1308, s. 109; 1310, s. 157; 1312, s. 288; 1325, s. 198; 1330, s. 215.

²⁸ SDAO, 1310, s. 501; 1320, s. 528; 1323, s. 658; 1328, s. 801.

²⁹ MVS, 1308, s. 110; 1310, s. 157; 1312, s. 288; 1325, s. 198; 1330, s. 215.

³⁰ MVS, 1308, s. 120; 1310, s. 171; 1312, s. 290; 1325, s. 200; 1330, s. 224.

bulunmaktadır. Güneyinde ise *Beled* kasabası, *Mehrigân*, *Nârincük*, *Hacı Beg*, *Ayne'l-Gazel*, *Kızılkend*, *Hatuniye*, *Tepe*, *Kâbus*, *Kâbire*, *Saydâle*, *Kayrân* isimli köy, mezra ve mahaller mevcuttur³¹.

Kaza 1910'da 1 nahiye, 65 köyden ibarettir. Köylerin 44'ü hükümet merkezi olan *Beled*'e, 21'i de *Tel'afer* nahiyesine bağlıdır³². *Tel'afer* nahiyesi kazanın tek nahiyesidir. 1894 senesinde *Tel'afer* nahiyesi ile beraber toplam hane sayısı 2048'dir. 1907'de kaza merkezi olan *Beled* kasabasının 500, 1912'de kaza merkezi olan *Tel'afer*'in ise 1500 civarında hanesi vardır³³.

g- Zibar Kazası : Doğuda Revândiz, kuzeyde Hakkari, batıda İmadiye ve güneyde Akra kazalarıyla sınırlıdır. Hükümet merkezi *Bire Köprü* köyüdür.

Kazanın *Şirvân* ve *Mezuri Bâlâ* isimli iki nahiyesi mevcut olup, toplam köy sayısı 1890-92 tarihlerinde 250 civarında, 1894 tarihinde ise 180 adettir³⁴. Hükümet merkezi olan *Bire Köprü* köyünün 1892 tarihinde 70-80 civarında hânesi vardır³⁵. Zibar kazasının 1907 tarihinden itibaren Akra kazasına bağlı bir nahiye konumunda olduğunu görmekteyiz³⁶.

2.2. Kerkük (Şehrîzor) Sancağı

Kuzeydoğuda Revândiz, Râniye taraflarından İran topraklarıyla, kuzeyde Hakkari sancağı ile, doğuda Süleymaniye sancağı ile, güneyde Bağdat vilâyeti ile ve batıda Musul sancağı ile sınırlıdır.

1890 ve 1892 tarihli salnâmelerde "*Şehrîzor Sancağı*", 1894 ve sonraki salnâmelerde ise "*Kerkük Sancağı*" olarak geçmektedir³⁷. Esasında 1892 yılı ortalarına kadar resmi yazışmalarda "*Şehri Zor*" adı kullanılmıştır. Fakat, "*Zor Mutasarrıflığı*" ile olan isim benzerliğinden dolayı birçok idari karışıklığa sebep olunca 1892 tarihli bir irâde-i seniyye ile "*Kerkük*" isminin kullanılmasına başlanmıştır³⁸.

³¹ MVS, 1308, s. 119; 1310, s. 171; 1312, s. 290; 1325, s. 200; 1330, s. 224.

³² SDAO, 1328, s. 802.

³³ MVS, 1312, s. 293; 1330, s. 224.

³⁴ MVS, 1308, s. 122; 1310, s. 177-178; 1312, s. 280-281.

³⁵ MVS, 1310, s. 178.

³⁶ MVS, 1325, s. 203.

³⁷ MVS, 1308, s. 138-143; 1310, s. 179, 184-209; 1312, s. 298-322; 1325, s. 212-223; 1330, s. 244-282.

³⁸ BOA, Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Yayın No:11, Ankara 1993, s. 7.

Kerkük sancağı merkez kaza dışında 1890-92 yıllarında *Salahiye* ve *Erbil* kazalarından ibarettir. Bunlara 1894-1912 döneminde *Revandiz*, *Köysancak* ve *Raniye* kazaları dahil edilmiştir³⁹. Bu kazalara bağlı toplam 17 nahiyesi vardır. 1892 ve 1902 tarihli Devlet salnamelerinde Kerkük sancağı 5 kaza, 17 nahiye; 1905 tarihinde 5 kaza 13 nahiye ve 1910 tarihinde 5 kaza 16 nahiye olarak gösterilmiştir⁴⁰.

a- Kerkük (Merkez) Kaza : Sancağın merkez kazasıdır. Küçük Zab nehrinden Salahiye kazası sınırlarına, Süleymaniye sancağı sınırlarından Hamrin dağına kadar olan geniş bir araziye ihtiva etmektedir⁴¹.

Kerkük kazasının 1890-92 yıllarında sadece *Tuzhurmatu* ve *Köprü* (*Altun Köprü*) isimli iki nahiyesi mevcutken, 1894-1912 döneminde bu sayı beşe yükselmiştir. Ayrıca, *Tuzhurmatu* nahiyesi de Kerkük kazasından ayrılmıştır.

Altun Köprü nahiyesi Kerkük'ün batısında olup, 798 hânesi, 27 köyü vardır. *Melahe* nahiyesi Kerkük sancağının güneybatısındadır. 37 köydür. *Keyl* nahiyesi sancağın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Merkezi *Köşk* köyüdür. Nahiyenin 67 köyü vardır. *Davude*, *Zengene*, *Keyl* ve *Cibâri* aşiretleri bu nahiyede meskundur. *Şivân* nahiyesi Kerkük'ün kuzeybatısındadır ve 66 köyden oluşmaktadır. Bu nahiyenin merkezi *Hacı Bayhan* köyüdür. *Dakuk* nahiyesi ise Kerkük'ün güneyinde düz bir ovada yer almaktadır. 33 mamur köyü muhtevidir. 200 hânesi vardır⁴².

b- Salâhiye Kazası : Kerkük sancağının güneydoğusundadır. Sulu ve bahçeli bir ovadadır. Kasabanın eski adı *Kifri*'dir. *Kifri*'den önceki simi ise *Zengibad*'dır⁴³.

Kazayı oluşturan *Karatepe* nahiyesinin 53, *Tuzhurmatu* nahiyesinin 12 köyü mevcuttur. Salahiye kasabasının köy sayısı ise 91'dir⁴⁴. Kazanın hâne sayısı beş salnamede de 1088 olarak verilmiştir.

c- Erbil Kazası : Güneydoğusunda *Köysancak* ve *Râniye* kazaları, batısında büyük zab nehri, kuzeydoğusunda *Köprü* nahiyesi ve kuzeyinde *Ravendiz* kazası ile çevrilidir.

³⁹ MVS, 1308, s. 142-143; 1310, s. 208-209; 1312, s. 318-322; 1325, s. 217-223; 1330, s. 255, 285.

⁴⁰ SDAO 1310, s. 504; 1320, s. 531; 1323, s. 661; 1328, s. 808.

⁴¹ MVS, 1310, s. 247.

⁴² MVS, 1308, s. 134, 141; 1310, s. 206-208; 1312, s. 305-306.

⁴³ MVS, 1325, s. 221.

⁴⁴ MVS, 1308, s. 142; 1310, s. 208; 1312, s. 320; 1325, s. 219; 1330, s. 270-273; SDAO, 1328, s. 806.

Erbil kasabası suni bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kasaba 7 mahalleden müteşekkildir. 3 mahallesi kalede, 4 mahallesi ise aşağı kısımdadır. Kaza ahalisinin büyük bir kısmı göçebe veya meskun aşiretlerden ibarettir⁴⁵. Kasabanın hâne sayısı 1890-92 yılları arasında 1822; 1894-1907 döneminde 1820 ve 1912'de 1822 adettir⁴⁶.

Kaza 3 nahiye ve 300 köyü ihtiva etmektedir. *Sultaniye* nahiyesine 48, *Dizeyi* nahiyesine 60, *Şemâmik Emlâk-i Emiriyye Şubesi*'ne 122 ve *Erbil* şehrine 70 köy bağlıdır⁴⁷. Öte yandan 1902 ve 1910 tarihli devlet salnamelerinde kazanın nahiye sayısı 2, köy sayısı ise 230 olarak kaydedilmiştir⁴⁸.

d- Revândiz Kazası: Kerkük sancağının kuzeyinde, İran hududu yakınındadır. 1894 yılında *Bâlik*, *Bradost*, *Deyre* adlı 3 nahiyesi ve 282 köyü mevcuttur⁴⁹. 1907-1912 yıllarında *Şîrvân* ve *Mezuri Bâlâ* isimli iki nahiyesinin daha oluşturulduğu görülmektedir. Bu dönemde Revandiz kasabasının 119, Deyre (Deyreharir) nahiyesinin 40, Balık nahiyesinin 60, Bradost nahiyesinin 64, Şîrvan ve Mezuri Bâlâ nahiyelerinin 108 köyü mevcuttur⁵⁰.

Revandiz'in 1894-1907 yıllarında 800 olan hâne sayısı, 1912'de 831'e yükselmiştir⁵¹.

e- Köysancak Kazası : Sancağın kuzeydoğusunda dağlık bir arazide yer almaktadır. Kazayı *Şeklâve* ve *Bâlisân* nahiyeleleri oluşturmaktadır⁵². Toplam köy sayısı 252'dir. Kasabada 1420 hâne mevcuttur.

f- Râniye Kazası : Kerkük sancağının kuzeydoğusunda yer almaktadır. 200 civarında köyü mevcuttur. Kazada *Mengur*, *Balbâs*, *Eker*, *Mamsini* gibi büyük aşiretler yaşamaktadır. Raniye kasabasının hâne sayısı 80'dir⁵³.

1312 tarihli salnamede *Vezne*, *Kehne*, *Lâhicân*, *Mirgân*, *Nâvdeşt*, *Şâver*, *Betvin*, *Nazîn*, *Hilkân* ve *Çînârân* isimli 10 nahiyesinin olduğu kaydedilmiştir⁵⁴.

⁴⁵ MVS, 1325, s. 219; 1330, s. 278.

⁴⁶ MVS, 1308, s. 143; 1310, s. 209; 1312, s. 319; 1325, s. 219; 1330, s. 278.

⁴⁷ MVS, 1325, s. 219; 1330, s. 278.

⁴⁸ SDAO, 1320, s. 530; 1328, s. 805.

⁴⁹ MVS, 1312, s. 318; SDAO, 1310, s. 502; 1320, s. 530.

⁵⁰ MVS, 1310, s. 285; SDAO, 1328, s. 804.

⁵¹ MVS, 1312, s. 318; 1325, s. 217; 1330, s. 256.

⁵² MVS, 1312, s. 321; 1325, s. 222; 1330, s. 261-262; SDAO, 1323, s. 659; 1328, s. 282.

⁵³ MVS, 1312, s. 322; 1325, s. 223; 1330, s. 266.

⁵⁴ MVS, 1312, s. 322.

2.3. Süleymaniye Sancağı

Vilayetin doğusunda dağlık bir arazidedir. Kuzeyde İran'ın Serdest, doğuda Bâne ve Merbevân, güneyde Kerkük kazasına bağlı Hân ve Salâhiye, batıda nefis-i Kerkük kazası ile çevrilidir⁵⁵.

Sancağın toplam 5 kazası, 11 nahiyesi ve 1082 köyü bulunmaktadır. 1892 ve 1902 tarihli devlet salnamelerinde 4 kaza, 7 nahiye ve 1036 köy; 1905 tarihli salnamede 4 kaza, 6 nahiye, 1084 köy ve 1910 tarihli salnamede de 4 kaza, 11 nahiye ve 1068 köy kaydedilmiştir⁵⁶.

a- Süleymaniye (Merkez) Kazası : Sancağın merkez kazasıdır. 1890-1907 yılları arasında 3 nahiyesi mevcuttur. Bunlar *Karadağ*, *Serçinâr-ı Şark* ve *Serçinâr-ı Garb* nahiyeleleridir.

Karadağ nahiyesi Süleymaniye'nin güneyindedir. Merkezi *Karadağ* köyüdür. Karadağ'ın eski adı *Zerdâbâd*'dir. Serçinâr-ı Şark nahiyesi Süleymaniye'nin doğusunda, Serçinâr-ı Garb ise batısında yer almaktadır. Bu iki nahiye'nin merkez idareleri olmadığı için Nahiye Müdürleri ve Kâtipleri Süleymaniye'de ikâmet etmektedirler⁵⁷.

1912 yılında, yukarıda bahsedilen üç nahiye'den başka *Surtâş* nahiyesi ile İlğuvâre Müdürlüğü de Süleymaniye kazasına dahil edilmiştir. Bu tarihte Serçinâr-ı Şark ve Serçinâr-ı Garb nahiyelelerinin 139, Karadağ nahiyesinin 173 ve Surtâş nahiyesinin 69 köyü vardır⁵⁸.

Süleymaniye şehir merkezinin hâne sayısı 1890-92 tarihli salnamelerde tahmini bir rakam olarak 3000, diğer salnamelerde ise 2982 olarak verilmiştir⁵⁹.

b- Bâziyan Kazası : Süleymaniye'nin doğusundadır. Merkez idaresi Kerkük'le Süleymaniye arasında yer alan *Çemçemal* köyüdür. Çemçemal'in hane sayısı 1894'te 60-70 olarak, 1907-1912 döneminde ise 100-150 olarak kaydedilmiştir⁶⁰.

Bâziyan kazası iki nahiye'dir. *Kala'i Sevice* nahiyesinin 53, *Şenkâve* nahiyesinin 36 köyü vardır. Bâziyan'ın ise köy sayısı 70'tir⁶¹. Kazanın ahalisi tamamıyla kabile ve taifelerden ibarettir. Meşhur *Hemevend* aşireti bu

⁵⁵ MVS, 1308, s. 149; 1310, s. 223; 1312, s. 323; 1325, s. 227; 1330, s. 284.

⁵⁶ SDAO, 1310, s. 505; 1320, s. 531; 1323, s. 661; 1328, s. 808.

⁵⁷ MVS, 1312, s. 323, 327; 1325, s. 228.

⁵⁸ MVS, 1330, s. 305.

⁵⁹ MVS, 1308, s. 149; 1310, s. 223; 1312, s. 323; 1325, s. 227; 1330, s. 300.

⁶⁰ MVS, 1312, s. 329; 1325, s. 231; 1330, s. 326.

⁶¹ MVS, 1330, s. 326; SDAO, 1328, s. 808.

kazadaki 60 dolayında köyde yaşamaktadır.

c- Merge (Ma'mure, Ma'muretu'l Hamid) Kazası : Süleymaniye sancağının kuzeyinde, kısmen dağlık bir bölgede yer almaktadır. 1890-1896 yılları arasında *Merge*, 1896-1912 arasında ise *Ma'muretu'l Hamid* ismiyle anılmıştır⁶². Merge köyü 500 hânedir. Ma'muretu'l Hamid ismini aldıktan sonraki süreçte *Kala'diz* köyü kaza merkezi ittihaz edilmiştir.

Merge kazası *Pişder* ve *Surtaş* nahiyelerinden ibarettir⁶³. 1896'da kaza merkezi değişince Merge köyü Surtaş nahiyesinin yerini almıştır. Bu tarihten sonra Merge nahiyesine 45, Pişder nahiyesine ise 63 köy bağlıdır. Pişder nahiyesinin sakinleri *Pişder* aşireti olup, tamamı meskundur. Bu nahiyede yaşayan *Nureddinli* aşireti de meskundur. Ancak, yazın nahiyenin civarında yer alan yaylalara çıkıp, kışın geri dönerlerdi⁶⁴.

d- Şehripâzar Kazası : Süleymaniye'nin kuzeydoğusundadır. Merkez idaresi Setik (ستيك) köyü olup, 1912'de 70 hânedir⁶⁵.

Kazanın en büyük köyü *Şivegil* kasabasıdır. Şehripazar kazası ahalisinin büyük bir kısmını Şivegil aşireti ve bir kısmını da Pişder aşireti oluşturmaktadır⁶⁶. Kazaya bağlı *Mâvet* nahiyesi 36 köyden oluşmaktadır. Etraf-ı şehrin köy sayısı ise 89'dur⁶⁷.

e- Gülanber Kazası: Süleymaniye'nin güneydoğusundan kuzeydoğusuna kadar uzanan geniş bir kaymakamlıktır. Kazanın adı Kanuni sultan Süleyman tarafından verilmiştir. Kaza merkezi Alebce köyüdür. Asıl Gülanber köyü İran hududunda ve Alebce'ye 3 saat mesafededir⁶⁸.

Câf aşireti bu kazada ikâmet etmektedir. Aşiretin *Mikaili*, *Şâturi*, *Ruğzadi*, *Gelâli*, *Hâruti*, *Sadani*, *Yezdân*, *Bahş*, *Peştemale* vb. gibi kolları mevcut olup, her birinin ayrı reisleri vardır. *Câf* aşiretinin bir kısmı meskun ise de büyük bir kısmı göçebedir⁶⁹.

Gülanber kazası, *Kızılca* ve *Surûcek* nahiyeleri ile 309 köyü muhtevidir. Kızılca nahiyesinin idare merkezi *Pençvin* kasabası olup⁷⁰, 400 hânesi

⁶² MVS, 1308, s. 151; 1310, s. 217-218; 1312, s. 330; 1325, s. 231; 1330, s. 320.

⁶³ MVS, 1308, s. 151; 1312, s. 330; 1325, s. 231; 1330, s. 320.

⁶⁴ MVS, 1330, s. 321.

⁶⁵ MVS, 1330, s. 314.

⁶⁶ MVS, 1308, s. 312; 1310, s. 218-219; 1312, s. 330; 1325, s. 233; 1330, s. 314.

⁶⁷ MVS, 1330, s. 312.

⁶⁸ MVS, 1312, s. 331; 1325, s. 230; 1330, s. 308, 310.

⁶⁹ MVS, 1312, s. 331.

⁷⁰ MVS, 1308, s. 152; 1310, s. 215-216, 1325, s. 230; 1330, s. 310.

mevcuttur⁷¹. 1892, 1902 ve 1905 tarihli devlet salnâmelerinde Gülanber kazasının nahiyeleri arasında Karadağ ve Şeyh İsmail Taifesi de yer almakta iken, 1910 tarihli salnâmede ise sadece Kızılca ve Sürücek nahiyeleri kaydedilmiştir⁷². Kızılca nahiyesine 90, Sürücek nahiyesine 106 köy merbuttur. Gülanber şehrine bağlı köy sayısı ise 113'tür⁷³.

3. MUSUL VİLÂYETİ ŞEHİR VE KAZA MERKEZLERİNİN FİZİKİ YAPISI

a- Musul Şehri : Kadim Ninova'nın karşısında, Dicle nehrinin batı yakasındadır. Şehrin etrafı boydan boya surlarla çevrilmiş olup, bu surlar 10.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Surun yüksekliği 10, genişliği 1,5 m'dir⁷⁴. Surlar üzerinde 18 adet de kale bulunmaktadır⁷⁵. Surun kuzeyinde Dicle nehi kenarında Osmanlılar tarafından inşa edilen iç kale mevcuttur.

Surlar şehri savunmak amacıyla inşa edilmiş olup, etrafında 8 m. Derinliğinde ve 10 m. Genişliğinde hendekler açılmıştır. Herhangi bir saldırı durumunda dicle nehrinin suyu bu hendeğe akıtılarak düşmana karşı önemli bir engel oluşturuluyordu. İncelediğimiz dönemde surun duvarları büyük oranda tahrip olmuş ve hendeğin birçok kısmı toprakla dolmuştur. Buna rağmen gerek surların gerekse hendeğin şehrin savunmasında henüz büyük rol oynadığını görmekteyiz⁷⁶. Şehri çevreleyen surda değişik yönlerde şehre giriş çıkışı sağlayan 12 kapı bulunmaktadır.

Salnâmelerdeki kayıtlara nazaran, Musul şehrini oluşturan mahalle sayısı 1890'da 30, 1907'de 34 ve 1912'de 38'dir⁷⁷. Ünlü Alman arkeolog S. Herzfeld ise 1910'lu yıllarda Musul'da yaptığı araştırmada çizdiği Musul şehri krokisinde 40 Mahalle ismi göstermiştir⁷⁸.

Bu kayıtlar, Musul'un 1890-1912 yılları arasındaki 22 yıllık dönemde hızlı bir büyüme içerisinde olduğunu göstermektedir. Zira, 1912 tarihli salnâmede bu gelişme şu şekilde ifade edilmektedir; "*beldenin hal-i hazırı ise sur dahiline münhasır kalmayıb, haricen yeni mahalleler ve bu*

⁷¹ MVS, 1325, s. 230.

⁷² SDAO, 1310, s.505; 1320, s. 531; 1323, s. 661; 1328, s. 807.

⁷³ MVS, 1330, s. 310.

⁷⁴ MVS, 1325, s. 130.

⁷⁵ MVS, 1310, s. 139.

⁷⁶ Gorgis Avad, *Medinetü'l-Musul*, Bağdat 1959, s. 1.

⁷⁷ MVS, 1308, s. 161; 1325, s. 130; 1330, s. 139.

⁷⁸ F. Sarre-E. Herzfeld, *Arkäologische Reise im Euphrat-Und Tigris-Gebiet*, Berlin 1919, ekler.

mahallelerde mebâni-i muntazama ihdas ve inşa olunmaktadır"⁷⁹. Sur dahilindeki mahallelerde binalar birbirine bitişik ve sokaklar son derece dardır. Halbuki sur dışındaki sokak ve caddeler oldukça geniş ve sağlamdır⁸⁰.

Şehirde, 1890 tarihinde 7714 olan hâne sayısı, 1907 tarihinde 9106 ve 1912 tarihinde 9126'ya yükselmiştir⁸¹.

Musul şehrini oluşturan dini, sınai, askeri, eğitim vs. ile ilgili yapıların sayısı 1890-1894 arasında pek değişmemiştir. Halbuki 1907 tarihinde dükkan ve mağaza sayısının arttığını ve bu artışın 1912 yılında devam ettiğini görmekteyiz. 1890-1894 arasında 30 olan boyahane sayısının ise 1907'de 28'e düştüğü görülmektedir.

b- Kerkük Şehri : Kuruluş tarihi M.Ö. 800'lü yıllara dayanmaktadır. Timur istilasına kadar değişik isimlerle anılmıştır. Timur'un fethinden sonra "*Kerkük*" olarak adlandırılmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki fetihler sırasında Nisan 1517'de Osmanlı hakimiyetine alınmıştır⁸².

Araştırma dönemimiz olan 1890-1912 yılları arasında Kerkük şehri; *Kal'e*, *Kurye* ve *Karşıyaka* adlarında üç kısımdan oluşmaktadır. Kal'a bölümünde *Hamâm*, *Ağalık* ve *Meydan* isimli üç mahalle mevcuttur. Karşıyaka kısmının 8 mahallesi bulunmaktadır. Bunlar, *Çay*, *Çukur*, *Masâla*, *Bulâk*, *Avçı*, *Ahi Hüseyin*, *İmâm Kasım*, *Piryadi* mahalleleridir. Kurye kısmında ise, *Begler*, *Şatırlu* ve *Sarı Kâhya* mahalleleri mevcuttur⁸³.

Şehrin Kal'e ile Kurye kısımları arasında yazın kuruyan, kışın taşan hassa çayı geçmektedir. Bu çayın üzerinde Müşir Nafiz Paşanın inşa ettirdiği 16 gözlü bir köprü bulunmaktadır⁸⁴.

c- Süleymaniye Şehri : Süleymaniye eski bir şehir olmayıp, Bâbân hanedanından Süleyman Paşa tarafından hicri 1202 (m. 1788/88) tarihinde imar edilmiştir⁸⁵. Süleyman Paşanın imar edip hükümet merkezi yaptığı bu yerleşim yerine, onun ismine izafeten *Süleymaniye* denilmiştir. Süleymaniye'deki Bâbân Emirliği, Bağdat valisi Mehmet Nuri Paşa ve

⁷⁹ MVS, 1330, s. 138.

⁸⁰ MVS, 1330, s. 138.

⁸¹ MVS, 1308, s.97; 1325, s. 130; 1330, s. 139.

⁸² Şehrin tarihçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Gündüz, "*Kerkük*", TDVİA, C. 25, İstanbul 2002, s.290-291.

⁸³ MVS, 1312, s. 299; 1325, s. 212; 1330, s. 244.

⁸⁴ MVS, 1308, s. 139; 1310, s. 205; 1312, s. 298-301; 1325, s. 212; 1330, s. 244-245.

⁸⁵ MVS, 1330, s. 300.

Musul valisi Hafız Mehmet Paşanın işbirliği ile 1850 tarihinde ortadan kaldırılmıştır⁸⁶.

4. MUSUL VİLÂYETİNİN NÜFUSU

İnceleme dönemimizde Osmanlı devletinde nüfusla ilgili birinci dereceden kaynaklar çeşitli tarihlerde yapılan sayım sonuçlarını gösteren istatistiki verilerdir. Bu dönem Osmanlı nüfusu ile ilgili ikinci önemli bilgi kaynakları şüphesiz yıllıklardır. Salnamelerdeki nüfus verileri ise gerçek sayımlardan ve vergi kayıtları gibi vilayet yöneticilerinin elindeki diğer bilgilerden sağlanmış önceki rakamlara dayanmaktadır.

Bu bölümde hem nüfus sayımlarındaki verilerden, hem de salnamelerdeki verilerden faydalanarak Musul vilayetinin nüfusunu vermeye çalışacağız.

Elimizdeki beş adet vilâyet salnâmesinden sadece üçünde nüfusla ilgili kayıtlar mevcuttur. Bunlar 1312 (1894), 1325 (1907) ve 1330 (1912) tarihli salnâmelerdir. Hicri 1312 tarihli salnâmede sadece Musul, Kerkük, Süleymaniye sancakları genel nüfus toplamı verilmişken, 1325 tarihli salnâmede ise yalnızca Musul şehrinin ve Musul sancağının nüfusu verilmiştir. 1330 tarihli salnâmede ise her sancağın kazalarının da ayrıntılı nüfusu verilmiştir.

1877-78 sayımına göre Musul vilayetinin toplam nüfusu 397141 kişidir. Nüfusun 145291 kişisi Musul sancağı, 124790 kişisi Süleymaniye sancağı ve 127060 kişisi de Kerkük sancağına aittir⁸⁷.

1881-82'de başlayıp, sonuçları büyük oranda 1893 yılında netleşen genel nüfus sayımına göre ise Musul vilayetinin toplam erkek nüfusu 171723 kişidir. Buna sayımlara dahil edilmeyen kadın ve aşiretlerin, tahmini, nüfusu olan 250000 kişiyi ilave ettiğimizde Musul vilayetinin toplam nüfusu olarak 421723 kişi çıkmaktadır⁸⁸ (bkz. tablo:1).

Hicri 1312 (1894) tarihli vilayet salnamesine göre, Musul vilayetinin 1894 tarihindeki nüfus toplamı 196526 kişidir⁸⁹ (bkz. tablo:2). Salname kayıtlarında belirtilmemiş olmakla beraber verilen bu rakamların sadece

⁸⁶ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 37.

⁸⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 161.

⁸⁸ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 184.

⁸⁹ *MVS, 1312*, s. 335.

erkek nüfusa ait olduğu aşikardır.

Tablo 2’de de görüldüğü üzere 1894 tarihinde Musul vilâyeti toplam nüfusu 196526 olarak verilmiştir. Bunun 78892 kişisi Musul sancağı, 76880 kişisi Kerkük sancağı ve 40754 kişisi de Süleymaniye sancağına aittir⁹⁰.

Tablo-1: 1881-82 Genel Sayımına Göre Musul Vilayetin Erkek Nüfusu

Musul Vilayeti		Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Toplam
Musul Sancağı	Musul Merkez Kaza	27881	1	45	2809	30736
	Duhok Kazası	4834	-	-	1742	6576
	Akra Kazası	6183	-	-	170	6353
	Zaho Kazası	1655	-	-	228	1883
	Zibar Kazası	2610	-	-	76	2686
	Sincar Kazası	3442	-	-	-	3442
	Sancak Toplamı	46605	1	45	5025	51676
Kerkük Sancağı	Kerkük Merkez Kaza	22008	2	-	243	22253
	Salahiye Kazası	9559	-	-	-	9559
	Erbil Kazası	10677	-	-	340	11017
	Raniye Kazası	5389	-	-	-	5389
	Köysancak Kazası	8680	-	-	205	8885
	Revandiz Kazası	11147	-	-	-	11147
	Sancak Toplamı	67460	2	-	788	68250
Süleymaniye S.	Süleymaniye Merkez Kaza	14556	-	-	54	14610
	Gülenber Kazası	6313	-	-	-	6313
	Merge Kazası	6320	-	-	-	6320
	Şehripazar Kazası	5330	-	-	-	5330
	Bazıyan Kazası	4408	-	-	2	4410
	İmadiye Kazası	13601	-	-	1213	14814
	Sancak Toplamı	50528	-	-	1269	51797
VİAYET TOPLAMI		164593	3	45	7082	171723
Sayım Dışı Kalmış Tahmini Nüfus						250000
VİAYET GENEL TOPLAMI						421723

Tablo-2: Musul Vilayeti Nüfusu (1894)

Sancaklar	İslam	Keldani	Süryanî-Katolîk	Katolik	Ermeni	Protestan	Rum	Yahudi	Yezidî	Toplam
Musul	6962	1322	1159	4482	83	135	13	2388	5358	78892
Kerkük	7309	-	-	1117	-	-	-	1854	-	76880
Süleymaniye	40267	-	-	54	-	-	-	433	-	40754
Toplam	178138	1322	1159	5653	83	135	13	4675	5358	196526
Sayım Dışı Kalan Nüfus										252416
Vilayet Genel Toplamı										448942

Öte yandan, yine salnamedeki kayıtlara göre, Musul sancağı aşiretleri ile bazı köylerinde 18800 Müslim, 5000 Hristiyan, Kerkük sancağında 17320 ve Süleymaniye sancağında 14770 Müslim olmak üzere toplam 55890

⁹⁰ MVS, 1312, s. 334-335.

kişilik sayım dışı kalmış tahmini bir nüfus da bulunmaktadır⁹¹. 196526 kişilik erkek nüfusa aynı miktarda kadın ve sayım dışı kalmış 55890 kişiyi de ilave ettiğimizde Musul vilayetinin 1894 tarihinde toplam 448942 kişiden ibaret olduğu ortaya çıkmaktadır.

Eserini 1888-1899 yılları arasında yazan Şemseddin Sami ise, 159680 kişisi Musul sancağında, 89000 kişisi Şehrîzor sancağında ve 51600 kişisi Süleymaniye sancağında olmak üzere vilayetin toplam nüfusunu 300280 kişi olarak vermiştir⁹².

Öte yandan, 1906-7'deki nüfus sayımına göre Musul vilayetinin toplam erkek sayısı 161748 kişi olarak kaydedilmiştir⁹³. Nüfusun sancaklara göre dağılımı tablo:3'te verildiği gibidir.

Tablo-3: Musul Vilayeti Nüfusu (1906-7)

Sancaklar	İslam	Rum	Ermeni	Ermeni Katolik	Protestan	Keldani	Yakubi	Yezidi	Toplam
Musul	43775	1	45	3882	74	719	1024	2830	54421
Kerkük	67458	2	-	788	-	-	-	-	70006
Süleymaniye	36929	-	-	56	-	-	-	-	37321
Toplam	148162	3	45	4726	74	719	1024	2830	161748
Sayım Dışı Kadın Nüfusu									161748
Vilayet Genel Toplamı									323496

Tablo 3'te verilen erkek nüfusa aynı miktarda kadın ilave ettiğimizde Musul vilayetinde 1906-7 tarihlerinde toplam 323496 kişinin yaşadığı ortaya çıkmaktadır. 1906-7 sayımında önemli miktarda nüfusun sayım dışı kaldığı ortadadır.

Esasında Irak ve Arap yarımadası gibi bazı bölgelerde nüfusun eksik sayıldığı Osmanlı yetkilileri tarafından da dile getirilmiştir. 1906-7 sayımı öncesinde yayımlanan bir bildiride, devlet yetkilileri Irak'ta 2-3 milyon insanın kayıt dışı kaldığından ve bunun hem Müslümanların çıkarlarına hem de devlet hazinesine zarar getirmesinden yakınmışlardır⁹⁴. Bu durum 1907 tarihli *Musul Vilayeti Salnamesinde* de dile getirilerek şu şekilde ifade edilmiştir; "*Beyân olunan nüfus şehrin yerlisine mahsus olub, haricden amed şûd (=gidip gelme) ile aleddevam (=durmadan) mevcut galabalık nüfus-u mezkurenin bir misline karib (=yakın) olacağı tahmin edilmektedir*"⁹⁵. Yetkililerin ikazlarına rağmen 1906-7 sayımında Musul vilayeti nüfusunun gene eksik sayılması dikkat çekicidir. Ancak, 1912 yılı

⁹¹ MVS, 1312, s. 335.

⁹² Şemseddin Sami, *Kamusü'l-Alam*, C. 6, İstanbul 1316, s.4483.

⁹³ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 204.

⁹⁴ K. H. Karpat, *a.g.e.*, s. 75.

⁹⁵ MVS, 1325, s. 130.

için verilen nüfus verileri bu ikazların daha sonraki yıllarda dikkate alındığını göstermektedir (bkz. tablo:4).

Tablo-4: Musul Vilayeti Nüfusu (1912)⁹⁶

		Kın		Kılın Kırık		Şıraf Kırık		Şıraf Kılın	Pozan	Ümrü		Ram	Yahui	Tırlın		GndTırlın	
		K	E	K	E	K	E	E	E	K	E	K	E	K	E	K	E
MasıSıraf	MUSULVILAYEİ	K	E	K	E	K	E	E	E	K	E	K	E	K	E	K	E
	MasıŞıfı	269	2916	-	2185	-	1848	1877	142	-	93	42	-	133	269	3665	39316
	MasıKaza	702	1934	-	456	-	2489	970	-	-	-	-	-	-	702	2809	35131
	AmıkKaza	41	638	4	167	-	-	-	-	-	-	-	3	456	48	7016	7054
	DuhkKaza	-	492	100	43	-	-	-	-	-	-	-	-	238	100	523	536
	İmıfıKaza	-	583	-	-	-	584	-	-	-	-	-	-	120	-	4257	4257
	ZahıKaza	288	3216	209	355	71	77	-	-	37	31	-	575	978	3889	4687	8537
TahıKaza	289	4767	-	-	-	16	-	-	-	-	-	-	1	289	4764	7613	
	SırafTırlın	1559	7160	313	7836	71	4884	2847	142	37	124	42	578	3036	1660	9072	10781
KaddıSıraf	KaddıKaza	-	410	2516	450	435	-	-	-	-	-	-	102	982	4552	3675	41127
	RıdıkKaza	189	1517	106	112	-	-	-	-	-	-	-	-	50	205	1938	1623
	KırsıkKaza	30	1050	-	402	-	-	-	-	-	-	-	-	163	30	1035	1035
	ErtıKaza	-	656	-	53	-	-	-	-	-	-	-	17	18	17	642	640
	SahıfKaza	7	519	-	-	6	13	-	-	-	-	-	34	350	47	582	559
	RıfıKaza	-	1259	67	553	-	-	-	-	-	-	-	7	1049	74	-	74
	SırafTırlın	426	8434	623	1555	6	13	-	-	-	-	-	161	3071	5015	8653	9488
ŞırafıSıraf	ŞırafıKaza	69	1483	-	69	-	-	-	-	-	-	-	3	58	612	1515	1562
	GıfıKaza	-	782	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	129	-	711	711
	ŞıfıKaza	-	654	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	654	654
	Mağ (Mıma) Kaza	-	900	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39	-	909	909	-
	BıfıKaza	-	505	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13	-	518	518
		SırafTırlın	69	4984	-	69	-	-	-	-	-	-	-	3	779	612	4432
SıfıSırafTırlın														2287	22426	24833	
SıfıSırafKırsık														23013	5474	31187	
SıfıSırafKırsık														13810	13810	2000	
SıfıSırafGndTırlın														41400	41400	88100	

Tablo 4'te görüldüğü üzere 1912 tarihinde Musul vilayetinin sayıma tabi tutulan nüfus toplamı 246813 kişidir. Bu nüfusun 107281 kişisi Musul sancağında, 94588 kişisi Kerkük sancağında, 44332 kişisi ise Süleymaniye sancağında yaşamaktadır.

Diğer yandan, 1912 (h. 1330) tarihli salnamedeki kayıtlara nazaran, Musul vilayetinde 256813'ü kadın ve 54374'ü erkek olmak üzere toplam 311187 kişi sayım dışı kalmıştır. Ayrıca, 135000 kadın, 135000 erkek aşiret nüfusu da sayım dışı kalmış olup, toplam 581187 kişi sayılamamıştır⁹⁷. Bu sayıyı da dahil ettiğimizde Musul vilayetinin 1912 yılındaki toplam nüfusu 828000 kişi çıkmaktadır.

5. MUSUL VİLAYETİNDE EKONOMİK VE TİCARİ HAYAT

Musul'da yerli sanayi vaktiyle çok ileri bir düzeyde olup, özellikle ince ve sağlam dokunan ipekli kumaşlar "*Muslin*" adıyla şöhret bulmuş ve

⁹⁶ *MVS*, 1330, s. 330-331.

⁹⁷ *MVS*, 1330, s. 331.

Avrupa'ya kadar ihraç edilmiştir. Ancak, zamanla Avrupa sanayi ürünlerinin Osmanlı pazarında yaygınlaşması pek çok bölgede olduğu gibi Musul'da da birçok tezgâhın kapanmasına yol açmıştır. Nitekim, 1852 tarihinde Musul'u ziyaret eden Mehmet Hurşit Paşanın ifade ettiğine göre, Musul kumaşı Avrupa kumaşlarından daha sağlam ve dayanıklı olmasına rağmen Avrupa kumaşları daha ucuz olduğu için fazla revaç bulmuş, bu da Musul dokuma sanayiine büyük sekte vurmuştur⁹⁸. Bununla birlikte araştırma dönemimizde, gerek Musul sancağı gerekse vilayet genelinde canlı bir dokuma sanayiinin varlığına şahit olmaktayız. Keza bu tezgâhlarda ipek ve pamuk ipliğinden imal edilen takke, çitäre, minder, yatak, baş çarşafı, perde, yastık örtüleri ve her çeşit hamam takımları, el havluları, muhtelif kuşaklar, aba ve beyaz bezler, yünden şal, iplikten kilim, kıldan çuval, mavi ve beyaz bez ve deve tüyünden bazı mensucat imal edilmektedir⁹⁹. Özellikle hamam takımları, perde yastık örtüleri, yatak ve baş çarşafı dikkate değerdir.

Musul vilayetinde dokuma sanayii dışında; tencere, el leğeni, su taşı, büyük ve küçük su ve kahve ibrikleri, sefer tasları ve sahan, ayrıca küp, kupa, tencere, su testileri, billur kadeh ve bardakların yanında ağaçtan dibek, kaşık ve kepece yapılmakta, sarı ve mavi sahtiyan ve gön de imal edilmektedir¹⁰⁰. Vilayet dahilinde pamuk ve yün dokumacılığının yanında mimarlık, yemenicilik, kunduracılık, papuçculuk, saraçlık, demircilik, dülgerlik ve kuyumculuk gibi zanaatların da yaygın olduğunu görmekteyiz¹⁰¹. Bu arada imal edilen ürünler yalnızca vilayet dahilinde değil, komşu vilayetler ve diğer bölgelerde de satılmaktadır.

a- Vilayetin Ticaret Yolları : Musul vilayetinin ihracat ve ithalat yolları; *Bağdat-Basra* yoluyla Bombay'a (Hindistan), *Revandiz-Süleymaniye* yoluyla Hemedan ve Kirman'a (İran), *Zaho-Cizre* yoluyla Siirt, Bitlis ve Trabzon'a, ayrıca Halep, İskenderun ve nahiyelelerine ulaşmaktadır.

b- İhracat ve İthalat : Musul vilayetinden Avrupa'ya yapağı; Anadolu'ya deve, erkek manda; Diyarbekir, Bitlis ve Erzurum'a at, bargir ve bazı dokuma ürünleri; Urfa, Halep, Şam, Beyrut taraflarına koyun ile sarı ve kırmızı sahtiyan, pamuktan dokunmuş alaca takke ve başa örtülen mavi çarşaf, mazi, palamut, muhtelif hububat, yağ, deri, sansar ve tilki derileri, kaba bez; Bağdad-Basra taraflarına buğday, arpa, yağ, tütün, kuzu, tilki ve

⁹⁸ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd* (Çev. Alaattin Eser), İstanbul 1997, s. 224.

⁹⁹ MVS, 1308, s. 105; 1310, s. 153; 1312, s.265-267; 1325, s.105-106; 1330, s.142; Ş. Sami, a.g.e., s.4483.

¹⁰⁰ MVS, 1312, s. 266; 1325, s. 133.

¹⁰¹ MVS, 1312, s.267-268; 1325, s.131; 1330, s. 41.

sansar derileri ile muhtelif eşya; Hindistan'a Arap atları; Süleymaniye-Revandiz yoluyla İran'a mazı, tütün kökü, kuzu postu ve bazı hayvan derileri ihraç edilmektedir¹⁰².

1912 yılında Avrupa'ya 2 milyon kıyye yapağı, 1,5 milyon kıyye mazı, palamut, kerte, meyân kökü, pamuk ve deri ihraç edilmiştir. Anadolu'ya, Aneze ve Şammar aşiretleriyle diğer aşiretlerden toplanan 4000 deve, 1500 camus; Diyarbakir, Bitlis ve Erzurum taraflarına 2000 civarında at, bargir ve bazı dokuma ürünleri ile hurma, nohut, pirinç ve pamuk gibi erzak ve eşya sevk edilmiştir. Urfa, Halep, Şam ve Beyrut bölgelerine 250 bin koyun ile sarı ve kırmızı sahtiyan ve kösele gibi ürünler; Bağdat-Basra taraflarına 2 milyon kıyye (10 bin tagar) kadar buğday, 6 bin tagar arpa vs. gibi hububat ile yağ, tütün, kuzu, tilki ve sansar derileri; Hindistan'a 2000 ala arap atı; Süleymaniye ve Revandiz'den mazı, tütün kökü, kuzu postu ve bazı kürklü hayvanlar İran'a sevk ve ihraç edilmiştir¹⁰³.

Vilayetin ithalatı ise pamuk ipliği, şeker, kahve, sabun, basma, her çeşit mobilya, işlenmiş ve ham madden, Avrupa emtiası¹⁰⁴ ile İran'dan halı, kilim, seccade ve Hindistan'dan Hint kumaşları (akmişe-i nefise) ve manifaturadan ibarettir¹⁰⁵.

c- Vilayetin Yıllık Gelir Gider Bütçeleri : Elimizde 1890 ve 1892 yılları gelir-gider toplamını gösteren iki bütçe mevcuttur. 1890 yılı bütçesine göre vilayetin yıllık gelir toplamı 16973654 guruştur. Bu gelirin 7233238 guruşu (% 42,6) Musul sancağı, 7532570 guruşu (% 44,4) Şehrizor (Kerkük) sancağı ve 2207846 guruşu da (% 13,0) Süleymaniye sancağında elde edilmektedir (bkz. tablo:5).

1890 yılı bütçesi gelir kaynakları içerisinde birinci sırayı ağnam vergisi alırken, ikinci sırayı emlâk ve akar vergisi almaktadır. Vilayetin 1890 tarihindeki harcama (masraf) toplamı 8080563 guruştur. Dolayısıyla, bütçenin 8893091 guruşluk kısmı fazla vermiştir.

Öte yandan vilayetin 1892 yılı gelir toplamı 17468147 guruş olup, 1890 yılı bütçesine göre çok cüzi bir artış olmuştur. Bunun 8115684 guruşu Musul, 6698410 guruşu Kerkük ve 2654053 guruşu ise Süleymaniye sancaklarından elde edilmiştir. (bkz. tablo-6). 1892 yılı bütçe gelir kaynaklarından da birinci sırada ağnam vergisi yer almaktadır.

¹⁰² MVS, 1312, s. 267; 1330, s. 90-91; Ş. Sami, a.g.e., s.4483.

¹⁰³ MVS, 1330, s. 90-91.

¹⁰⁴ MVS, 1325, s. 131; Ş. Sami, a.g.e., s. 4483.

¹⁰⁵ MVS, 1312, s. 268; 1325, s. 131; 1330, s. 91-92..

Dikkat çekici bir husus da 1890 bütçesine kıyasla, 1892 bütçesinde Musul sancağı gelirlerinin 882446 gurusluk ve Süleymaniye sancağının 446207 gurusluk artış kaydetmesine karşılık Kerkük sancağı gelirlerinin 834160 gurusluk bir eksilme göstermesidir.

Tablo-5: Musul Vilayetin 1890 Yılı Gelir-Gider Bütçesi

Gelir Kalemleri	Musul Sancağı (Guruş)	Kerkük Sancağı (Guruş)	Süleymaniye S. (Guruş)	Vilâyet Toplamı	(%)
Emlak ve Akar Vergisi	162946	170294	78336	341076	20,1
Temettü Vergisi	39189	516493	95997	186439	11,0
Bedeli Askeri	31109	104817	25022	440878	2,6
Ağnam Resmi	1721762	2200786	269868	4192416	24,7
Deve Resmi	12200	15000	-	27200	0,2
Makû'a İhale Olunan Aşar Bedeli	1884377	2273569	635267	4793213	28,2
İdare Olunan Aşar Haslatı	440000	82006	77567	599573	3,5
Omran, Kereste, Yol Resimleri	62500	28810	-	91310	0,5
Emlak ve Tapu Harçları	53300	184140	96440	333880	2,0
Envâi Ma'ûlen	-	5000	-	5000	0,0
Mehkûm Harçları	59875	37187	21884	118946	0,7
Rûsumatı Mütenevî'e	564275	329852	44693	938820	5,5
Emlakı Miri ve kâr Haslatı	46875	14570	-	61445	0,4
Hâsılatı Mütelenika	55700	37436	2772	95908	0,6
Toplam	7233238	7532570	2207846	16973654	100
GİDERLER					
Gider Kalemleri	Musul Sancağı (Guruş)	Kerkük Sancağı (Guruş)	Süleymaniye S. (Guruş)	Vilâyet Toplamı	(%)
Şer'iye	94029	93855	52946	240830	3,0
Dahiliye	586650	435404	333627	1355681	16,8
Adliye	201356	220508	193820	615684	7,6
Ma'arif	-	-	-	-	-
Nafi'a	5603	-	-	5603	0,1
Maliye Vergi ve Mürasatı Zatiye	732484	629835	258022	1620341	20,1
Estânnı Mütenevî'e	31853	10868	2130	44851	0,6
Zaptiye, İnkızar ve Polis	1455917	1586238	840844	3882999	48,1
Shhiye	-	-	600	600	0,0
Ma'azatı Zatiye	123849	131220	58905	313974	3,9
Toplam	3231741	3107928	1740894	8080563	100

Bu arada, 1890 yılı bütçesi yıllık harcama tutarı 8080563 gurus iken, bu miktar 1892 bütçesinde % 180'lik bir artışla 22594203 gurusu yükselmiştir. 1892 bütçesine göre vilayetin yıllık harcamalarında Kerkük sancağı 2423939 gurus, Musul sancağı 1694072 gurus ve Süleymaniye sancağı 1008045 gurus açık vermiştir. Gider kalemleri içerisinde % 54'lük oranla *Nizamiye* ve *Redif* masrafları birinci sırada ve % 17,5'lik oranla da *Jandarma* masrafları ikinci sırada yer almaktadır.

Tablo-6: Musul Vilayetinin 1892 Yılı Gelir-Gider Bütçesi

	Gelir Kalemleri	Musul Sancağı (Guruş)	Kerkük Sancağı (Guruş)	Süleymaniye S. (Guruş)	Vilâyet Toplamı	(%)
1	Vergi	2085771	2351800	1028126	5465697	31,29
2	Bedel-i Askerîye	452362	204700	27500	684562	3,92
3	Ağnam Rüsumu	2381992	2339840	854000	5575832	31,92
4	Aşarın	2547385	1387070	514627	4449082	25,47
5	Emlak imti ve Muaccele	25444	12000	-	37444	0,21
6	Rüsum-i Mültezviye	428230	290000	48000	775230	4,44
7	Orman Hakkı Kereste	45400	16000	-	61400	0,35
8	Emlak ve Tapu	50000	30000	164000	244000	1,40
9	Mehakim Harçları	55200	30000	13800	99000	0,57
10	Mühfemka	49000	28000	4000	79000	0,43
	Toplam	8115684	6698410	2654053	17468147	100,00
GİDERLER						
	Gider Kalemleri	Musul Sancağı (Guruş)	Kerkük Sancağı (Guruş)	Süleymaniye S. (Guruş)	Vilâyet Toplamı	(%)
1	Şer'iyye	110900	104304	52309	267513	1,18
2	Dahiliye	874870	549963	348204	1773037	7,85
3	Adliye	224338	219508	195820	639666	2,83
4	Maliye	856615	647524	282347	1786486	7,91
5	Esham	29672	10867	-	40539	0,18
6	Tophane	2000	4000	4000	10000	0,04
7	Jandarma	1484680	1614161	861806	3960647	17,53
8	Shhiye	-	-	600	600	0,00
9	Askerî Tekvîd	149724	170460	70766	390950	1,73
10	Nizamîye ve Redif	5433169	4924702	1846246	12204117	54,01
11	Mebusut	600000	875000	-	1475000	6,53
12	Sipariş	22800	1800	-	24600	0,11
13	Nafa	20988	-	-	20988	0,09
	Toplam	9809756	9122349	3662098	22594203	100,00

Sonuç

1517 tarihinde Osmanlı idaresine alınan Musul, 1586 yılına kadar *sancak* statüsü ile idare edilmiş, bu tarihten sonra ise *eyalet*le dönüştürülmüştür. Musul'un eyalet statüsü ile idare edilmesi 1851'de Bağdat eyaletine bağlanıncaya kadar devam etmiştir.

1864 tarihinde yayımlanan *Vilâyet Nizamnâmesi* ile eyaletlerin yerine *vilâyet* üniteleri getirilmiştir. Daha sonra 1867'de ilan edilen *Vilâyet-i Umumiye Nizamnâmesi* ile yeni vilâyet düzeni bütün imparatorluğa uygulanmaya çalışılmış, 1871 tarihindeki *İdâre-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* ile de Osmanlı devleti yeni vilâyet ve sancaklara bölünmüştür.

Musul, bu yeni düzenlemeler çerçevesinde 1878 tarihinde 3 sancağı ihtiva eden bir vilâyete dönüştürülmüş ve Kasım 1918'de Osmanlı devletinin elinden çıkıncaya kadar bu konumda kalmıştır.

1890-1912 yılları arasındaki dönemde 91000 km²'lik bir alanı kaplayan *Musul Vilâyeti* Musul, Kerkük (Şehrîzor) ve Süleymaniye Sancakları ile bu sancaklara bağlı 7 kaza, 43 nahiye ve 4392 köyden oluşmaktadır.

Musul, Kerkük ve Süleymaniye şehirlerinde *câmi*, *mescit*, *mektep*, *kilise*, *hân*, *hamam* vs. gibi pek çok dini, sosyal ve kültürel eserler bulunmaktadır.

Vilâyetin nüfusu salnamelerde 1912 yılına kadar 300 bin ile 400 bin arasında gösterilmişken, 1912 yılı için verilen sayı toplam 828 bin kişidir.

Vilâyet sınırları dahilinde canlı bir sanayi ve ticaret mevcuttur. Yıllık gelir bütçesi ortalama 17 milyon guruş civarındadır. Gider bütçesi ise 1890 tarihinde 8 milyon guruş dolaylarında iken, 1892'de 22,5 milyon guruşa yükselmiştir.

KAYNAKLAR

A- MUSUL VİLÂYET SALNÂMELERİ

Hicri 1308, 1310, 1312, 1325 ve 1330 tarihli Salnâmeler

B- DEVLET SALNÂMELERİ

Hicri 1310, 1320, 1323 ve 1328 tarihli Salnâmeler

C- DİĞER ESERLER

1- Hasan Duman, *Ottoman Year-Books (Salname and Nevsal)*, Research Centre For Islamic History Art Und Culture (Ircica), İstanbul 1982.

2- Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

3- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatnâme-i Hudûd* (Çev. Alaattin Eser), İstanbul 1997.

4- İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985.

5- Tüccârzâde İbrahim Hilmi, *Memâlik-i Osmaniye Ceb Atlası*, İstanbul 1323.

6- Şemseddin Sami, *Kamustü'l- Alam*, C. 6, İstanbul 1361.

7- BOA, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Yayın No:11, Ankara 1993.

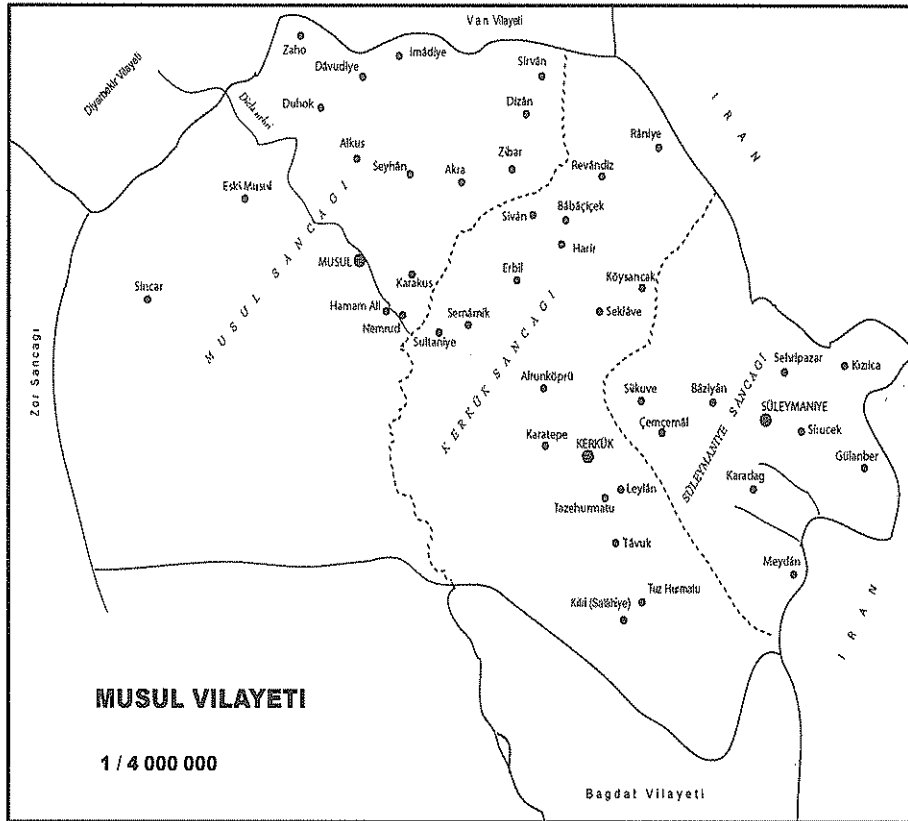
8- Gorgis Avad, *Medinetü'l-Musul*, Bağdat 1959.

9- F. Sarre-E. Herzfeld, *Arkäologische Reise im Euphrat-Und Tigris-Gebiet*, Berlin 1919.

10- Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

11- Ahmet Gündüz, “Kerkük”, *TDVİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 290-291.

Harita-1 : Musul Vilayeti Sancakları (1890-1912)

ATASÖZLERİMİZ, DEYİMLERİMİZ VE DİVAN EDEBİYATIMIZDA BAĞDAT

Baghdad In Our Proverbs, Idioms And Ottoman Literature

Yrd. Doç. Dr. Serhan Alkan İSPIRLİ*

Özet

Bu çalışmada kısaca Bağdat'ın tarihinden bahsedilmiş, "Türkçe'de Bağdat'la ilgili olarak kullanılan ata sözlerimiz ve deyimlerimizden bazıları, Bağdat'la ilgili bazı terimler, Divan şiirimizden örnekler" başlıkları altında konular dikkatlere sunulmaya çalışılmıştır.

Abstract

In this study the history of Baghdad was pointed out shortly and the subjects were tired to evaluate under "some of our proverbs and idioms used in Turkish about Baghdad, some terims relating to Baghdad, samples from Divan literature" titles.

Bağdat kelimesi Farsça "Tanrı vergisi" anlamına gelir. "Ârâmice kökenli olduğunu ve "koyun ağılı" anlamına geldiğini iddia edenler de vardır."¹ Bugün Irak'ın başkenti ve en büyük şehridir. Basra Körfezi'nden 530 km. uzakta, Mezopotamya'nın kuzey tarafında, Dicle Nehri kenarındadır. Halife El-Mansur tarafından kurulmuştur. "Halife Mansur kurduğu bu şehre, Kur'an-ı Kerim'de (el-En'am 6/127, Yunus 10/25) "cennet" manasında kullanılan "dârü's-selâm" kelimesinden ilham alarak "Medinetü's-Selâm" adını verdi. Bağdat'ın birinci tahribi Mansur'un oğulları Emin ve Me'mun arasında çıkan kardeş kavgası ile olur. Bu kavgada Me'mun kuvvetleri tarafından kuşatılan Bağdat 14 ay sıkıntı çeker, halk canından bezer, şehir enkaz yığını haline gelir. Emin yakalanıp idam edilir. (812) Bu yağma ve yıkım hareketlerine ayak takımı ve ayyarlar² da katılır. Bağdat'ın ikinci tahribi 865'tedir.

Sâmerrâ'da isyan çıkaran Türk askerlerinden kaçıp Bağdat'a sığınan Halife El-Müstâîn'in amcazâdesi El-Mu'tezz tarafından kuşatılan Bağdat yeniden harap olur. 883'te yaşanan sel ve yangınlar, Bağdat'a önemli ölçüde

* Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD. Öğretim Üyesi

¹ *İslam Ansiklopedisi* 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 426

² "Ayyâr: Çok gezen, kurnaz, çevik, hilekâr, hırsız, casus, suikastçı...Ayyârların Bağdat'a nisbet edilmeleri onların en çok orada bulundukları, ordularda casusluk, şehir ve kasabalarda hafiyelik ve halkı soyup soğana çevirdikleri içindir." Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Türk Diyanet Yayınları, Ankara 1992, s. 61

zarar verir. 1055'te Tuğrul Bey Bağdat'a girer. Türklerin fetih üslubu gereği şehir tahrip edilmemiş, halk incitilmemiştir. Selçuklu Türkleri sahip oldukları bu şehri asırlarca tamir ve imar ederler ve Bağdat bir masal şehri haline gelir.

1258 tarihi Bağdat için felaket yılı olur. Moğollar Bağdat'a saldırırlar. Hülâgü Han ordusuyla şehre girer, şehir kısa sürede yakılıp yağmalanır. Halife El-Müsta'sım Billah ailesiyle birlikte öldürülür. Bu yağmalama, zulüm asırlarca unutulmaz. 18. asır şairlerimizde Nedim, sevgilisinin vefasızlığından, gönül mülkünü yağmalamasından bahsederken, sevgilisini merhametsizliği nedeni ile Hülâgü Han'a benzetir:

*Tahammül mülkünü yıktın Hülâgü Han mısın kâfir
Aman dünyayı yaktın âteş-i suzan mısın kâfir*

(Tahammül ülkesini yaktın, Hülâgü Han mısın kâfir? Aman dünyayı yaktın, tutuşturdun, yakıp yandıran ateş misin kâfir?) der. Yine başka bir şairimiz, Senih Efendi:

*Şehr-i Bağdat gibi kişver-i dil oldu harâb
O civânın sitem-i çeşm-i Hülâgüsundan*

(O Hülâgü gözlü sevgilinin eziyetinden gönül ülkesi Bağdat şehri gibi harap oldu.) diyerek sevgilisini merhametsizliği ile Bağdat'ı yakan Hülâgü'ya denk tutar.

Bağdat 1339'a kadar İlhanlıların egemenliğindedir.

1340'tan sonra Celâyirli soyunun kurucusu Hasan Büzürg, bağımsızlığını ilan eder. Bağdat Timur tarafından 1392 ve 1401 de iki kez işgal edilir. Birinci işgalde şehir büyük zarar görmezken, ikinci işgalde Celâyirli'lere öfkelenen Timur Bağdat'ı yağmalar. Timur'dan sonra şehir tekrar Celâyirli'lilerin, daha sonra Karakoyunluların, Akkoyunluların, İranlıların ve Safevilerin egemenliğinde kalır. 1534'te Kanuni Sultan Süleyman Bağdat'a girer. Türklerin fetih üslubu gereği şehir yağmalanmaz. Bu nedenle asker şehir dışında tutulur. Bağdat'ın Osmanlıların oluşu, Bağdatlı bir Türk olan büyük şairimiz tarafından şöyle nazm edilir:

*Hakk iki âdil Süleyman hâkim etmiş âleme
Evvel ü âhir kılıp sırr-ı âdâlet âşkâr³*

³. *Fuzûlî Divanı*, (Yayına Haz.Prof Dr. Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Doç.Dr. Sedit Yüksel, Dr.Müjgan Cunbur), Akçağ Yay., 1990 Ankara, s.54

(Allah iki adil Süleyman'ı dünyaya hakim etmiş, adalet sırrı onlarla beraber ortaya çıkmış.)

*Ol Süleyman'ın şükûhu dive⁴ salmış riista-hiz
Bu Süleyman savleti küffârı etmiş hâk-sâr⁵*

(O Süleyman'ın ululuğu deve kıyamet olmuş. Bu Süleyman'ın gücü kâfirleri yerle bir etmiş.)

*Fezâ-yı buk'a-i Bağdat adlinden alıp rûşen
Mizâc-ı pâkine âb ü hevâsı sâz-kâr olsun⁶*

(Bağdat ülkesinin geniş alanını adaletiyle aydınlattı, temiz yaratılışına (Bağdat'ın) havası ve suyu uygun olsun.

*Evliya Burcu demiş zira ki hâk-i eşrefi
Buk'a buk'a evliya'l-laha olmuştur mezar⁷*

Fuzûlî

(Şerefli toprağı evliya burcudur. Yer yer evliyanın mezarı vardır.)

Fuzûlî, Bağdat'ı "Burc-ı evliya" olarak anar. "Fuzûlî'yi yetiştiren içtimaî ve coğrafi faktörlerin başında onun doğup (?) büyüdüğü Bağdat-Kerbela toprağının ve bu toprağı çerçeveleyen oldukça geniş bir çevrenin hayatı, tarihi ve kaderi vardır. Denilebilir ki Fuzûlî, Bağdat ve Kerbelâ toprağının tarihini, kaderini kendi şiirlerinde en iyi aksettiren bir Kerbelâ evladıdır.

Kûfe, Bağdat ve Kerbelâ çevresi İslam âleminin en büyük bir kültür ve medeniyet muhitidir. Bu medeniyetin en şöhretli ve en verimli kültür müesseseleri burada kurulmuş, Abbasi halifelerinin birer kültür ve sanat abidesi çehresi taşıyan muhteşem saray ve camilerinden sonra, mesela bir zamanlar İslam dünyasının bir kültür kaynağı ve kültür merkezi olabilme seviyesine ulaşan Medrese-i Nizamiye burada tesis edilmiştir."⁸

⁴ "Hz.Süleyman Peygamber cini şişeye haps eylemişti. Bu Süleyman'ın hatemini çalan devdir. Binbirgece masallarında Bağdat'ta bir balıkçının ağında çıkan kapalı bir şişenin ağzını açması üzerine içinden bir ifrit zuhur ettiğini ve kendisini Süleyman Peygamberin oraya sokup Dicle Nehrine attığını haber verdiği anlatılıyor." Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Türk Diyanet Yayınları, Ankara 1992, sa.402

⁵ *Fuzûlî Divanı*, (Yayına Haz.Prof Dr. Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Doç.Dr. Sedit Yüksel, Dr.Müjgan Cunbur), 1990 Ankara, s.54

⁶ a.e. s. 58

⁷ a.e. s. 51

⁸ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul 1987, s. 527

“Kanuni Sultan Süleyman devrinde düzenlenmiş tahrir defterine göre (1544) Bağdat’ta çeşitli sosyal tesislere ve şahıslara ait kırk dört vakıf bulunuyordu. Bunlardan Danyal Peygamber Mezar ve Camii, Huzeffetü’l-Yemânî Alemdâr Mezarı, Evlâd-ı İmam Hasan Mezarı, Mercaniyye Darüşşifa ve Medresesi, Müstansırıyye Medresesi, Cami-i Kebir, Zâviye-i Cemşid Bey, Mezar-ı İmam Abdullah, Makam-ı Hızır Nebi, Makam-ı Seyyid Abdurrahman b. Zeynüddin, Mezar-ı bint-i Ümmü Külsüm, Şeyh Necibüddin Sühreverdî, Şeyh Şahabettin Sühreverdî. Hz.Ali Makamı, Kameriyye Camii, Haydarhâne, Vefâiyye Medresesi, Ribat Medresesi, Yamanca Hatun Medresesi, İsmailiyye Medresesi Vakıfları.....”⁹

“Kerbelâ şehitlerinin kanı bu toprağa dökülmüş İmam-ı Azam’ın islam dinine yeni bir hamle veriş bu yerlerde mümkün olmuştur.”¹⁰

Büyük şairimiz Fuzûlî, oğlu Fazlî, Ruhî, Ahdî, Zihni,.... Bağdat’ın yetiştirdiği önemli şairlerdendir. Farâbî(Ö.339/950), İbni Sina (Ö.428/1037), Birûnî(Ö.443/1051), Gazalî(Ö.505/111), Câhiz (Ö.255/860), Taberi burada yetişirler. Zaylî, Aziz, Ahmet Haşim de Bağdat doğumludur.

“Sofiyâne cezbenin son haddine vararak ene’l-Hakk diyen Mansur’un dara çekildiği yer de aynı topraktır. Abdulkadir Gîlânî ve Seyyid Ahmed Rifâî gibi tarikatleri bütün islam dünyasını sarmış büyük veliler de bu çevrelerde yetişmiştir. Mâruf-ı Kerhî ve Cüneyd-i Bağdadî gibi evliyanın isimlerinde bile Bağdat’ın damgası vardır.”¹¹

Bağdat 1623-1638’de Safevilerin eline geçer, yine büyük zulüm ve haksızlık görür.

Osmanlı Devleti şehri kurtarmak üzere harekete geçmek durumunda kalır. Bağdat 15 Ekim 1638’de kırk gün süren bir kuşatma ile yeniden Osmanlı idaresine girer. Osmanlı Sadrazamı Tayyar Mehmed Paşa’nın şehit olduğu bu kuşatma ile ilgili şunlar anlatılır:

“Sultan Murad Bağdat muhasarasında üstün başarı gösterip şehit düşen Tayyar Paşa’yı çok severdi. Onun ölümüne çok üzülmüş ve şöyle demişti:

-Ah Tayyar, Bağdat kalesi gibi yüz kale ederdin. Allah taksiratını af, cennette ruhunu nura gark eyleye.”¹²

⁹ *İslam Ansiklopedisi 4*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1991, s. 436

¹⁰ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul 1987, s. 527

¹¹ a.e. s. 527

¹² Necati Kotan, *Tarihî Fıkralar*, Ankara 1978, s.124

Yine halk şairimiz Kayıkçı Kul Mustafa tarafından Bağdat'ın fethi ile ilgili olarak kaleme alınan Genç Osman Destanı şöyledir:

*İptidâ Bağdat'a sefer olanda
Atladı hendeği geçti Genç Osman
Vuruldu sancaktar kaptı sancağı
İletti bedene dikti Genç Osman
Eğerleyin kır atımın ikisin
Fethedeyim düşmanların hepsin
Sabah namazında Bağdat kapısın
Allah Allah deyip açtı Genç Osman
Sultan Murad eydür gelsin göreyim
Nice kahramandır ben de bileyim
Vezirlik isterse üç tuğ vereyim
Kılıcından al kan saçtı Genç Osman
Kul Mustafa karakolda gezerken
Gülle kurşun yağmur gibi yağarken
Yıkılası Bağdat seni döğerken
Şehitlere serdar oldu Genç Osman*

Yukarıdaki manzumeden mülhem halk arasında anlatılan Genç Osman hikâyesi ise şöyledir: “4.Murad, Şah Abbas tarafından zapt edilen Bağdat’ı geri almak için savaşa karar vermiştir. Fakat İstanbul halkı kendisine darılmasın diye, sakalında tarak duramayacak kadar genç olanların bu harbe katılmasını yasak etmişti. Buna rağmen kahraman ve zeki bir Türk çocuğu olan Genç Osman (hikâyede bir vezir olarak gösterilen babasının yaptırdığı) bir sandığa gizlenerek savaşa katılır. Bir gün 4. Murad, orduda ferman dinlemeyen böyle bir genç olduğunu öğrenir. Çocuğu huzuruna getirtir. Genç Osman, hükümdara, kendisinin savaşabilecek cesaret ve kudrette olduğunu göstermek için eline verilen bir tarağı çenesine saplayarak sakalında tarak duracak yaştaki erkeklerden daha cesur olduğunu gösterir. Hükümdar da bu kahramanlığa mükâfat olarak Genç Osman’a ordu komutanlığını verir. Osman, büyük kahramanlıklar göstererek Bağdat’ı zapt eder. Şehre önce onun kuvvetleri girerken Genç Osman vurulan bayraktarın elinden kaptığı Türk bayrağını Bağdat surlarına dikerken düşman tarafından şehit edilir.”¹³

Bağdat onarılır. İranlıların tahrip ettiği İmam-ı Âzâm'ın türbesi eski haline getirilir.

¹³ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2*, İstanbul 1987, s. 729-729

Lozan antlaşmasına kadar hukuken Osmanlı Devletine bağlı kalan Bağdat, 1921 de Irak'ın bağımsız krallık olması ile başkent olur.

1980-88 de yaşanan Irak-İran savaşı, 1990'da Saddam yönetiminin Kuveyt'in Irak'a ait olduğunu öne sürmesiyle ABD liderliğinde oluşturulan milletlerarası güç 1991'de Irak'ı bombalayınca.... Bağdat bir kez daha tahrip edilmiş olur.

“Bağdat ne kadar yıkılsa yeniden yapılması tekrar mamur edilmesiyle de tanınmış bir şehirdir

14.asır Azeri Türk şairi Kadı Burhaneddin'in bir tuyuğuna Bağdat'ın kaderi şu şekilde mevzû olmuştur:

*Şol ki kuş tutkan kuşın âzad kılur
Sanma ki dünyada ol az ad kılur
Bağdadını kim viran kıla billir
Ol yine bu viranı Bağdat kılur*

(Tuttuğu kuşu âzad eden kimse sanma ki dünyada az ad bırakmış olur. Bağdat'ı kim viran edebilir ki, O (yani Allah) bu viraneyi yeniden Bağdat haline koyar.)¹⁴

“Şairler, Bağdat'ın güzelliklerini övmüşler ve ona “yeryüzünün cenneti” adını vermişlerdir.”¹⁵

Türkler 400 yıla yakın bir süre Bağdat'a hakim olmuştur. Bu nedenle edebiyatımızda, ata sözlerimizde Bağdat, Irak,... çok kullanılmış kelimelerdendir. Biz burada Bağdat'la ilgili terimleri, divan edebiyatı ve ata sözlerimizde Bağdat'ı söz konusu edeceğiz.

Türkçe'de Bağdat'la ilgili olarak kullanılan ata sözlerimiz ve deyimlerimizden bazıları:

1. Ana gibi yar, Bağdat gibi diyar olmaz: “Bağdat'ın güzellikleri ve “yeryüzünün cenneti” olarak addedilmesine ilişkin

2. Âşığa Bağdat sorulmaz veya aşığa Bağdat ırak değil/Dervişe “Bağdat'ta pilav var” demişler yalan değilse “ırak değil” demiş: “İrak, Hicaz yolu üzerinde olması sebebiyle, Bağdat, “âşığa Bağdat ırak değil”¹⁶ veya “âşığa Bağdat sorulmaz”, dervişe “Bağdat'ta pilav var” demişler yalan

¹⁴ a.e, c.1, s. 528

¹⁵ *İslam Ansiklopedisi* 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1991, s. 427

¹⁶ Y.Doç. Dr. Nejat Sefercioğlu, *Nev'i Divanı'nın Tahlili*, Kültür Bakanlığı Yayınları No.1159, 1990, s. 71

değilse “ırak değil” demiş.” şeklinde: “Bir şeyi elde etmek için taşkın bir istek içinde bulunan kişiye bu uğurda katlanacağı fedakarlıklar güç gelmez” anlamında¹⁷

3. Bağdat valisinin develeri çatlamış, dağlardaki ayılara ne? deme¹⁸

4. Bağdat’a sai (haberci) lazım ise ben gidemem¹⁹

5. Bağdat’a tatar olacak? Bağdat’a tatar olmuş²⁰

6. Balın olsun sineği Bağdat’tan gelir.²¹

7. Bağdat harap²²

8. Sora sora Bağdat bulunur: “İnsan sora sora çok uzak ve bulunması çok güç yerleri bile bulur (yol sormakla bulunur) anlamında”.²³

9. Yanlış hesap Bağdat’tan döner: “Yanlış yolda olduğunu anlayan kişi bu uğurda ne kadar emek ve para harcamış olursa olsun geri dönüp doğru yola yönelmelidir.”²⁴

Bağdat’la ilgili bazı terimler:

1. Bağdat Puşusu: “Tanzimattan evvel Osmanlı; zeki, güzel, kahraman, cesur, sözünü çekmez, gözünü kırpamaz, iyi ata biner kimselere denirdi ki Türk demekti.

Bir abâ-pûş u yavuz atlı vü Bağdat pûşili
Alevi-kiş ü derviş-dil ü Osmanlı güzel

Şeyh Galip

beytiyle tasvir ettiği Osmanlı güzellerinin daha yüzelli sene evvel bile abâ giydiklerini, yavuz ata bindiklerini, Bağdat’ın ipekli puşusunu başlarına sardıklarını, sonra Alevi mezhebinde yani namuslarına mukayyed ve derviş gönüllü, yani kanaatli olduklarını göstermektedir”.²⁵

¹⁷ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s.141

¹⁸ *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, MEB.1000 Temel eser, İstanbul 1971, s. 65

¹⁹ a.e.s. 65

²⁰ a.e.s.65

²¹ a.e.s. 68

²² Ömer Asım Aksoy, *Ata Sözleri ve Deyimler Sözlüğü 2*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 502

²³ a.e, c.1, s. 349

²⁴ a.e. s. 376

²⁵ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Türk Diyanet Yayınları, Ankara, 1992., s. 325

2. Bağdat gülü: “Şeyhler tarafından giyilen işlemeli tacın tepesine ufak kıtada dikilen çuhadan dairevi parçanın adıydı. İç içe üç daireden terekkep ediyordu. Alelulum güller bir daire on sekize taksim edilmek ve altışar altışar ipekle birbirine vasl olmak suretiyle dikilirdi. Bağdat gülünün kenarı şiraze tarzında örme yapılırdı. Renk mevzû bahis olmamakla beraber en ziyade yeşil üzerine beyaz ibrişimle işlenirdi.”²⁶

3. Bağdat Kağıdı: “Bir zamanlar Bağdat’ta yapılmış olan kağıtlara verilen addı. Semerkand kağıtları örnek olduktan sonra Bağdat’ta çok iyi kağıtlar yapılmış ve yüzlerce yıl şöhretini muhafaza etmiştir. H.656’da Moğolların istilası üzerine kağıtçılık Tebriz, Şam, Mısır taraflarına göçmüştür. Bağdat kağıdı çok kullanılmıştır.”²⁷

4. Bağdat Köşkü: “Topkapı Sarayında Türk mimari ve sanatının en güzel örneklerinden birinin adıdır. 4.Murad zamanında Bağdat’ın alınması hatırası olarak yapılmıştı. Yanında “Revan Köşkü” de vardır ki bu da Revan fethinin hatırasıdır. Her iki köşkün pek mühim kütüphaneleri vardır. Bağdat köşkünün kubbesinde ceylan derisi üzerine nakışlar yapılmıştır. Bu köşkler 16. asrın sedefçilik, boyacılık ve nakkaşlık işlerinde Türk sanatının derecesini gösterir.”²⁸

5. Kalem-i vâsıt: “Vâsıt, Bağdat’la Basra arasında bir şehirdir. Bağdat cânibinden gelen kalem (eski kâmuş kalem) ol diyarda hasıl olur, onun için kalem-i vâsıtî derler:

*Bir iki safha-yı hem-reng-i rûy-ı Necef edicek
Elimdeki kalem-i vâsıtîye geldi kelâl*

Nedim

(Bir iki kısmı Necef (Halife Ali’nin mezarı olan yer)in yüzüyle aynı renkte yapacak olan kalemime yorgunluk geldi)

*Sensin ol vâsıtî-i vâsıtâ-i ilm ü hüner
Kangı elde yeriniz olsa eğer cilve-nüma*

*Kastamonulu Sadri*²⁹

(Sen ilim ve hünere vasıta olacak kalemsin, hangi elde olursan ol (ilim ve hüner) gösterirsin)

²⁶ M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, MEB.1993, s. 146

²⁷ a.e. sa. 146

²⁸ a.e. 146

²⁹ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Türk Diyanet Yayınları, Ankara, 1992, s. 236

Divan şiirimizden örnekler:

Divan edebiyatında “şehirler içinde en çok işleneni Şam’dır. Sonra sırasıyla Bağdat, Babil gelir. Şam kelimesi üzerinde ikinci bir mananın olması dolayısıyla ekseriyetle tevriye yapılır. Ve çok zaman bu tevriyeye beyitlerde Mısır, Bağdat, Rum gibi şehir ve ülkelerin ilavesiyle de tenasüp iştirak eder.”³⁰

*Bağdat sâdeftir güheri dürr-i Necef’tir
Yanında anın dürr ü güher seng ü hazeftir*

Ruhî

(Bağdat sedeftir, cevheri Necef incisidir. Bağdat yanında inci ve cevher taş ve topraktır.)

*Tab’-ı latif ü vaz’-ı şerifinde var idi
Seyr-i sabâ ile revîş-i Dicle vü Fırat*

Nev’i

(Dicle ve Fırat’ın gidişi, saba rüzgarının esmesi onun (Bağdat’ın) güzel yaratılışında ve şerefli duruşundaydı.)

*Dâd-ger Dârâ-yı pür di-dil Kahraman-ı darb u harb
Rüstem-i sâhip-kıran Sultan Murad-ı Cem nihad
Feth-i Bağdat’a azimet eyleyüp ikbâl ile
Cân ile itti cenâb-ı avn-ı Hakk’a istinad*

Fehim-i Kadim

(İnsaflı, cesur, Dârâ, dövüş ve savaş Kahraman’ı, zühre ile müşteri yıldızlarının aynı burçta birbirlerine yaklaştıkları kutlu zamanda doğan Rüstem, Cem yaratılışı Sultan Murad şan ve şerefle Bağdat’a yönelip, Allah’ın yardımına can ile dayandı.)³¹

*Döndü yaşum Ka’be yolundan kapına Dicle-veş
Dostum ma’zur dut yanlış hesap döner Bağdat’tan*³²

Ahmet Paşa

³⁰ Dr.Harun Tolasa, *Ahmet Paşanın Şiir Dünyası*, Atatürk Üniversitesi Yay. Ankara, 1993, s. 83

³¹ Dr.Tahir Üzgör, *Fehim-i Kadim Divanı*, Atatürk Kültür, Dil ve tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, S. 44, Ankara, 1991, s. 290

³² Dr.Harun Tolasa, *Ahmet Paşanın Şiir Dünyası*, Atatürk Üniversitesi Yay. Ankara 1993, s. 83

(Gözyaşım, Dicle gibi Kabe yolundan kapına aktı, sevgilim dikkat et yanlış hesap Bağdat'tan döner.)

“Divan şiirinde bazen yanak Bağdat'a teşbih edilir. Bu “gözyaşlarının Dicle olması dolayısıyladır. Aşık gözyaşlarını, “Dicle-i Bağdat” gibi sevgilinin “ruh-ı Bağdat'ına” akıtır”³³.

*Mısr-ı hüsnün hasretinden her dem ey Yûsuf-cemâl
Nil-i çeşmümden döker Bağdata gönlüm Ruma Şat*³⁴

Ahmet Paşa

(Ey Yusuf yüzlü, güzellik ülkenin hasretinden gönlüm, Nil nehri gibi olan göz yaşlarımı Bağdat gibi olan yanağına Rum'un döktüğü iki nehir gibi döker.)³⁵

*Ebruvânım iki göz cısr-i metindir gûyâ
Dembedem göz yaşı akan iki deryâçe-i Şat*

Beliğ

(Kaşlarım iki göz sağlam köprü gibidir. Altından akan Fırat ve Dicle de gözümün yaşıdır)

*“Müjde amma müjde-i feth-i der-i Darü's-Selâm
K'alldı anı pâdişah-ı Rum-ı İskender Nijad*

(Müjde amma İskender yaradılışlı Anadolu Padişahının aldığı Bağdat kapısının müjdesi)

*Malını yağma idüp fettah Han oldu girift)
Zorla Bağdad'ı aldı leşker-i Sultan Murad (H.1048)*

(Malı yağma edilerek fettah Han yakalandı, Sultan Murad'ın ordusu Bağdat'ı kuvvetle aldı.)

*Harf-i menkût u hurûf-ı gayr-ı menkût add olup
Mülhem gaybi olup tab-ı Fehimin yâveri
Sâl-i azm-i ceng ü fethi didiler târih için
Cebrile Bağdad'ı aldı ehl-i Rum'un serveri (H.1048)*

Fehim-i Kadim

³³ a.e. s. 226

³⁴ a.e. s. 85

³⁵ Şat: Dicle Bağdat'tan geçmesi ile mühimdir. Şat ise iki nehrin birleşmesidir.

(Fehim'in yaveri, gaipden gelen ilham olup, noktalı ve noktasız harfler sayılarak savaşa gidiş ve fetih yılına tarih için "Rum ehlinin padişahı kuvvetle Bağdat'ı aldı.")³⁶

*Buk'a-ı Bağdat etmiş vasfını Darü'-Selâm
Kim ana teslim etmiş ede her kişver ki var*

Fuzûlî

(Bağdat ülkesinin vasfı darü's-selam(cennet) olarak ifade edilmiş. Bu şekilde vasıflandırılan başka bir ülke var mıdır?)

*Bu Hanife şehrin ihmalinle viran ettiler
Sende âyâ gayret-i din ü peygamber yok mudur*

4. Murad

(Ebu Hanife'nin şehri viran edildi. Bu ne şaşılacak şeydir, sen de din, peygamber yok mudur.)

*Döndü Bağdat-ı dile kişver-i cân ahdined
Müjeler leşker-i Tatar u Hülâgüsün sen*

Nâilî-i Kadîm

(Can ülkesi hesaplaşmasında gönül Bağdat'a döndü. Kirpiklerin Tatar askeri gibi, sen de Hülâgüsün.)

*Yine zülf-i kâfiristan dil ü cânı kıldı garet
Yine gaze-i Hülâgü urup etti dini yağma*

Sabit

(Yine kâfir saçın gönlümü ve canımı yağmaladı. Hülâgüye benzeyen yan bakışın da yine dinimi imanımı yağmaladı.)

*Hülâgü-veş gönül Bağdad'ını câna harap ettin
Sirişkim Dicle-veş âb-ı revân olmakta gittikçe*

Bolulu Hanîf

(Ey sevgili! Bağdat'a benzeyen gönlümü Hülâgü gibi yağmaladın, gözyaşım Dicle gibi akmada.)

³⁶ Dr.Tahir Üzgör, *Fehim-i Kadîm Divanı*, Atatürk Kültür, Dil ve tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, S. 44, Ankara, 1991, s. 29-292-294

*Şâm-ı gamında kûyına cân-ı zaifimiz
Kıldım revâne âşika Bağdat ırak değil*

Lâ

(Gam gecesinde zayıf canımızı yoluna adadık. Gerçek şu ki Aşika Bağdat uzak değildir.)

*Sahn-ı sahrasında bin Leylî vü Mecnûn cilve-ger
Kuhsarı üzre bin Ferhad ü Şirin bâde-hâr*

Fuzûlî

(Bağdat'ın) her köşesinde bin Leylâ ile Mecnun, dağlarında ise bin Ferhat ile Şirin var.)

Ene'l-Hakk dediği için dara çekilen Mansur'un dara çekildiği yer de Bağdat'tır. "Mansur ayak takımı tarafından taş tutulurken zamanın meşhur şeyhlerinden Şibli de bir gül atmış. Yüzüne dokununca Mansur bundan çok müteessir olmuş, ağlamış, feryad etmiş. Çünkü yar gülü ayyar taşından ağır gelmiş:

*Girândır âşika erbâb-ı aşkın ta'nı münkirden
Aheftir seng-i a'da zahm-ı gülden cism-i Mansur'a*

Yenişehirli Belîğ

(Aşk erbâbının aşığı yermesi münkirin inkarından daha ağırdır. Mansur'un cismine Şibli'nin attığı gülden düşmanının attığı taş hafiftir.)³⁷

*Ser-i kûyunda bilir gamzelerinle hâlim
Şol ki Bağdat'a var tuş ol ayyârlara*

Necâtî

(Senin bulunduğun yerde yan bakışınla halimin ne olacağını gayet iyi biliyorum. Bu şu demektir, Bağdat'a giden ayyârlara tuş olur.)

³⁷ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, s. 283

